

HERMAN WITSIUS

**BIJDRAGE TOT DE KENNIS DER GEREFORMEERDE
THEOLOGIE**

DOOR

Dr. J. VAN GENDEREN

1953 UITGEVERIJ GUIDO DE BRES

's-GRAVENHAGE

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2009

INHOUD

INLEIDING

Belang van het onderwerp, blz. 1; litteratuur, blz. 1, 2; indeling, blz. 3, bronnen, blz. 3, 4.

EERSTE GEDEELTE HET LEVEN VAN HERMAN WITSIUS.

HOOFDSTUK I blz. 1—4 blz. 5—107 blz. 5—19 blz. 5—10 blz. 10—19

JEUGD EN VORMING (1636—1657) . . .

a. *Afkomst en vooropleiding* Een aanzienlijke familie, blz. 5; een dichterlijke vader, blz. 6; lofzang bij Herman's geboorte, blz. 7; Enkhuizen, blz. 8; de Latijnse School, blz. 9; de leiding van Petrus Hermanni, blz. 9, 10.

b. *Studententijd* Propaedeuse, blz. 10; talenstudie, blz. 11; de hoogleraren in de theologie, blz. 12; de betekenis van Gisb. Voetius, blz. 12, 13; Joh. Hoornbeek en zijn invloed op Witsius, blz. 14, 15; de betekenis van Sam. Maresius, blz. 15, 16; Justus van den Bogaard en zijn invloed, blz. 16—18; kandidaat tot de H. Dienst, blz. 18; toegelaten in de Waalse Kerk, blz. 18, 19; een beroep uit Westwoud, blz. 19.

HOOFDSTUK II blz. 20—31 blz. 20—24 blz. 24—27 blz. 27—31

PREDIKANT TE WESTWOUD, WORMER EN GOES (1657—1668)

a. *Te Westwoud* De gemeente, blz. 20; Witsius' huwelijk, blz. 20; catechetisch onderwijs, blz. 21; actie tegen misbruiken, blz. 21, 22; prediking, blz. 22, 23; hoe het in West- Friesland was gesteld, blz. 23, 24.

b. *Te Wormer* De gemeente, blz. 24; de kwestie Cleur, blz. 24—26; een catechese, blz. 26; inhoud van de „Practijcke des Christendoms", blz. 26, 27.

c. *Te Goes* Een beroepingshistorie, blz. 27, 28; hoe goed het was in Goes, blz. 28—30; in piëtistische sfeer, blz. 30; Witsius en De Labadie, blz. 30, 31.

HOOFDSTUK III blz. 32—49 blz. 32—40 blz. 41—49

PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668— 1675)

a. *Tot 1672* Witsius' komst, blz. 32; een kwestie over een lombardhouder, blz. 32—34; een kwestie over een kerkenraadsverkiezing, blz. 34, 35; de uitgave van de „Twist", blz. 35, 36; herhaaldelijk ter verantwoording geroepen, blz. 36, 37; polemiek met Allinga, blz. 37—39; de verhouding Witsius-Amerpoel, blz. 39, 40; de verzoening van Voetius en Maresius, blz. 40. b. *1672 en daarna*, . . . Het rampjaar, blz. 41; de grote predikanten vergadering, blz. 41, 42; de handelingen van de Broederschap, blz. 42—44; reformatie in leer en leven, blz. 44; bloeiend kerkelijk leven, blz. 44, 45; collega's, blz. 45; actie tegen het dansen, blz. 45, 46; een kerkenraadreglement, blz. 46; het gravamen tegen De Raadt, blz. 46, 47; afscheid van Leeuwarden, blz. 47—49.

HOOFDSTUK IV HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680) . . .

a. *Aan de Academie* . De benoeming, blz. 50, 51; het program van de nieuwe hoogleraar, blz. 51, 52; ambtgenoten, blz. 52—54; professorale geschriften, blz. 54, 55.

- b. *De kwestie met Van der Waeijen* Wie Van der Waeijen was, blz. 56, 57; het protest van de drie hoogleraren, blz. 57, 58; koersverandering bij Witsius of bij Van der Waeijen? blz. 58—60; een geheime brief over Witsius, blz. 60, 61.
- c. *Pastorale arbeid* Censuurgevallen, blz. 62—64.

HOOFDSTUK V blz. 50—64 blz. 50—56 blz. 56—62 blz. 62—64 blz. 65—90 blz. 65—82;

HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698)

- a. *De hoogleraar Benoeming en* inauguratie, blz. 65—67; de beroemde zinspreuk, blz. 67, 68; de collega's, blz. 68, 69; een bloeitijd voor de Academie, blz. 70; de reis naar Engeland, blz. 70—72; Witsius, Willem III en Maria Stuart, blz. 72, 73; Engelse theologische werken, blz. 73, 74; het Engelse Antinomianisme, blz. 74; Rector Magnificus, blz. 74, 75; rectorale rede over de theocratie, blz. 75, 76; tweede rectoraat, blz. 76; rede over de wetenschap in de 17de eeuw, blz. 76—78; geschriften, blz. 79, 80; colleges over de theologia practica, blz. 80, 81; een veelzijdige werkzaamheid, blz. 81, 82.
- b. *De predikant* . . Een wachter op Sions muren, blz. 82, 83; tegen Roëll, blz. 83, 84; tegen Vlak, blz. 84—86; tegen Bekker, blz. 87; een catechisatie voor belijdende leden, blz. 88, 89; tegen de Rooms en vóór de verdrukte Protestanten, blz. 89; vertrek naar Leiden, blz. 89, 90.

HOOFDSTUK VI blz. 82—90 blz. 91—107 blz. 91—96 blz. 96—99 blz. 99—107 blz.

HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708) . . . .

- a. *Hoogleraar aan de Universiteit* . . . . . Inaugurele oratie, blz. 91—93; ambtgenoten, blz. 93, 94; de colleges van Witsius, blz. 94, 95; een soort nabetrachting, blz. 95, 96.
- b. *Regent van het Statencollege* . . . . . Het Statencollege, blz. 96; de installatie van de nieuwe Regent, blz. 97; het reglement, blz. 97, 98; opleiding tot de Dienst des Woords, blz. 98; met emeritaat, blz. 98, 99-
- c. *In memoriam Herman Witsius* . . . . . Verschillende ziekten, blz. 99; het overlijden, blz. 99; de begrafenis, blz. 99, 100; gedachtenisrede, blz. 100, 101; Witsius' karakter, blz. 101, 102; portretten, blz. 102; familie, blz. 102, 103; vrienden, blz. 103—106; de schriftelijke nalatenschap, blz. 106; enige gedichten, blz. 106, 107; besluit, blz. 107.

T W E E D E G E D E E L T E D E T H E O L O G I E V A N H E R M A N W I T S I U S

HOOFDSTUK VII 108—208 blz. 108—123 blz. 108—113. blz. 113—116 blz. 116—119 blz. 119—123

WITSIUS ALS EXEGEET . . . . .

- a. *Algemene gezichtspunten* . . . . . Voorliefde voor de exegese, blz. 108, 109; samenhang van Schriftbeschouwing en Schriftverklaring, blz. 109, 110; het taalkundig element, blz. 110, 111; het dogmatisch element, blz. 111, 112; drie kenmerken van deze exegese, blz. 112, 113.
- b. *De afwijzing van de critiek* . . . . . Het Pentateuch-vraagstuk, blz. 113—115; Spreuken en Hooglied, blz. 115, 116; de vermetelheid van de kritiek, blz. 116.
- c. *Het verschil met Coccejus* Coccejus' visie op de Heilige Schrift, blz. 116, 117; zijn exegese van Openb. 2 en 3, blz. 117; de argumenten overwogen, blz. 117, 118; een andere verklaring, blz. 118, 119.

d. *De typologie* De theorie, blz. 120; de praktijk, blz. 120—122; de motieven, blz. 122, 123.

HOOFDSTUK VIII blz. 124—134 blz. 124—126 blz. 126—128 blz. 128—129 blz. 129—

WITSIUS ALS HISTORICUS

a. *De archaeologie* Kennis der Hebr. oudheden van groot belang, blz. 124; de discussie met Marsham en Spencer, blz. 124—126.

b. *De bijbelse geschiedenis*

c. *De godsdienstgeschiedenis*

d. *De kerkgeschiedenis* De apostolische kerk het ideaal, blz. 129—131; Donatisme en Reformatie, blz. 131, 132; het regenwonder ten tijde van Marais Aurelius, blz. 132, 133; weinig kritische zin bij Witsius, blz. 133, 134.

HOOFDSTUK IX

WITSIUS ALS DOGMATICUS 134 blz. 135—166 blz. 135—139 blz. 139—142 blz. 142—146 blz. 147—161 blz. 161—166

a. *Het karakter van zijn dogmatiek* Foederalistisch, blz. 135, 136; onscholastisch, blz. 136, 137; praktisch, blz. 137, 138; de indeling, blz. 138, 139.

b. *Het verbond der werken en de verbreking ervan* Werkverbond en genadeverbond, blz. 139; leer van het werkverbond, blz. 139, 140; de zondeval, blz. 140, 141; Goddelijke souvereiniteit en menselijke verantwoordelijkheid, blz. 141; de erfschuld, blz. 141; over de afschaffing van het werkverbond, blz. 142.

c. *Het verbond der verlossing en de volvoering ervan* Lofzang op het genadeverbond, blz. 142, 143; leer van het verbond der verlossing, blz. 143, 144; de Borg, blz. 144, 145; de satisfactie, blz. 145; geen algemene verzoening, blz. 145, 146.

d. *Het verbond der genade en de orde des heils* Wie tot het genadeverbond behoren, blz. 147, 148; geen eigenlijke verbondsvoorwaarden, blz. 148, 149; de leer der uitverkiezing, blz. 149, 150; de weg tot verkiezingszekerheid, blz. 150, 151; een meditatie over de uitverkiezing, blz. 151, 152; de tien schakels van de orde des heils, blz. 152; uiterlijke en innerlijke roeping, blz. 152, 153; de leer der wedergeboorte, blz. 153; wie voor wedergeboren te houden zijn, blz. 154; geen onmiddellijke wedergeboorte, blz. 155, 156; de acht geloofsdaden, blz. 155, 156; kenmerken van het ware geloof, blz. 157; de leer der rechtvaardiging, blz. 157, 158; het „merg van het innerlijke christendom", blz. 159, 160; de leer der heiligmaking, blz. 160; bewaring en heerlijkmaking, blz. 160, 161.

e. *De verbondsbedelingen en de sacramenten* . . De verbondsgeschiedenis, blz. 161; geen drie bedelingen, blz. 161; de blijvende betekenis van de Wet, blz. 161, 162; het Sinaïetisch verbond, blz. 162; de verhouding van Oud- en Nieuw Testament, blz. 162—164; de Doop, blz. 164; het oordeel der liefde over de kinderen des verbonds, blz. 164; veronderstelde wedergeboorte bij de Doop, blz. 165; het nut van de Doop, blz. 166; het Avondmaal, blz. 166.

HOOFDSTUK X blz. 167—176 blz. 167—173 blz. 173—176 blz.

WITSIUS ALS ETHICUS

a. *Het christelijk leven* Het geheim van een echt christelijk leven, blz. 167, 168; geestelijke verlaten, blz. 168; symptomen van godsdienstig en zedelijk verval, blz. 168, 169; nadere reformatie noodzakelijk, blz. 169; de Zondagsviering, blz. 170—172; het gebedsleven, blz. 172, 173. b. *Ethiek en mystiek* De ascetiek, blz. 173; de

geestelijke godzaligheid, blz. 174; het mystieke proces, blz. 174, 175; het mystieke huwelijk, blz. 176; motieven, blz. 176.

HOOFDSTUK XI 177—199 blz. 177—190

WITSIUS ALS POLEMICUS

a. *Tegen het Cartesianisme* Invloed van het Cartesianisme op theologisch terrein, blz. 177; de „tien staaltjes", blz. 178—181; het twistgeding met Allinga, blz. 181, 182; tien jaren van strijd over „de schadelijke nieuwigheden", blz. 182; het conflict te Franeker, eerste fase, blz. 182—184; het ingrijpen van Witsius, blz. 184, 185; het kernprobleem: de verhouding van rede en Openbaring, blz. 185, 186; innerlijke zekerheid door de Heilige Geest, blz. 186, 187; geen geestdrijverij, blz. 187; repliek van cartesiaanse zijde, blz. 188; de laatste phase van het conflict, blz. 188, 189; het gebruik en misbruik van de rede, blz. 189; zwakten in de positie van Witsius, blz. 189, 190.

b. *Tegen het Labadisme* De Labadie's geleidelijke overgang naar het separatisme, blz. 190, 191; verontrusting bij de Voetianen, blz. 191, 192; de kwestie scherp gesteld, blz. 192; de bezwaren der Labadisten weerlegd, blz. 192—194; hun opvattingen afgewezen, blz. 194; een nader onderzoek, blz. 194, 195; Witsius' kerkelijk denken, blz. 195, 196.

c. *Tegen het Antinomianisme*. Bedoeld wordt het Antinomianisme in Engeland, blz. 196, 197; de zes twistpunten, blz. 197; geloof en rechtvaardiging, blz. 197, 198; heiligmaking en goede werken, blz. 198; Wet en Evangelie, blz. 198, 199; onderscheid tussen het religieuze motief en de speculatieve tendensen van het Antinomianisme, blz. 199.

HOOFDSTUK XII blz. 190—196 blz. 196—199 blz. 200—208 blz. 200—205 blz. 205—208

WITSIUS ALS HOMILEET

a. *Explicatie en applicatie* Weinig homiletische aanwijzingen, blz. 200, 201; de preekmethode, blz. 201, 202; het appèl op de gemeente, blz. 202; Coccejaanse prediking? blz. 202, 203; vermanende prediking, blz. 203, 204; een boetpredikatie, blz. 204; vrijmoedigheid en overtuiging, blz. 204, 205. b. *Kenmerkenprediking*, Zelfonderzoek noodzakelijk, blz. 205, 206; het ontstaan van de „Geestelijke Printen", blz. 206; de onwedergeborene op zijn best en de wedergeborene op zijn slechtst, blz. 206, 207; verwantschap met Saldenus, Rous en Perkins, blz. 207; de twee lijnen in de kenmerkenprediking, blz. 207, 208.

DERDE GEDEELTE DE PLAATS VAN HERMAN WITSIUS IN DE THEOLOGIE

HOOFDSTUK XIII blz. 209—240 blz. 209—229 blz. 209—213 blz. 213—220 blz. 220—225 blz. 225—229

DE BETEKENIS VAN WITSIUS

a. *Bijbels theoloog* Wat hiermede niet bedoeld wordt, blz. 209, 210; een nauwe aansluiting bij de Heilige Schrift, blz. 210; de scholastiek en de reactie daartegen, blz. 210, 211; gevaren van Cartesianisme en rationalisme, blz. 211, 212; blijvende betekenis van dit type van theologie, blz. 212, 213.

b. *Foederaaltheoloog* De Geref. verbondsleer in grote trekken, blz. 213, 214; Witsius een foederaaltheoloog, maar geen Coccejaan, blz. 214, 215; foederaaltheologie en

theologia naturalis, blz. 215—217; verbond en verkiezing, blz. 217, 218; verbond en beleving, blz. 219; Calvin en Witsius, blz. 219; Witsius en Kuiper, blz. 219, 220.
c. *Theoloog der Nadere Reformatie* Oorsprong van de beweging der Nadere Reformatie, blz. 220, 221; karakteristiek, blz. 221; Witsius een der mannen der Nadere Reformatie, blz. 221, 222; saillante punten in zijn theologie, blz. 222, 223; Ritschl's opvatting onjuist, blz. 223; ontwikkeling in de richting van het piëtisme van de 18de eeuw, blz. 223, 224; Reformatie en Nadere Reformatie, blz. 224, 225.
d. *Theoloog der synthese* Antithese en synthese, blz. 225, 226; pleidooi voor een synthese, blz. 226, 227; synthese op de grondslag van de Heilige Schrift naar de opvatting der confessie, blz. 227; twee belemmeringen, blz. 227; Witsius' kwaliteiten als bemiddelaar, blz. 227; bevordering van de enigheid des geloofs, blz. 228, 229.

HOOFDSTUK XIV blz. 230—240 blz. 230—234 blz. 234—236

DE INVLOED VAN WITSIUS

a. *Invloed in Nederland* Geen school van Witsius, blz. 230; niet alle beroep op Witsius een bewijs van zijn invloed, blz. 230; invloed bij Vitringa Sr., blz. 231; bij Smytegelt, blz. 231, 232; bij Schortinghuis, blz. 232, 233; bij Kuypers, blz. 233; Witsius en Brakel, blz. 233, 234; Foederaalmethode en Iocaalmethode, blz. 234.
b. *Invloed in Duitsland* Waardering voor Witsius, blz. 234; invloed bij Buddeus en Pfaff, blz. 234; bij Lampe, blz. 234, 235; bij Nethenus en Tersteegen, blz. 235, 236.
c. *Invloed in Schotland* . . . . . Enige werken van Witsius (in het Engels vertaald, blz. 236; interesse voor zijn theologie bij de volgelingen van de Marrowmen, blz. 236, 237; buitengewone waardering, blz. 237, 238; critiek op enkele punten, blz. 238, 239; de bedoeling van de Marrowmen, blz. 239; besluit, blz. 240.

BIJLAGEN I. blz. 241—259 blz. 241—243 blz. 243—255 blz. 243—252 blz. 253—254 . blz. 254—255 blz. 255 blz. 255—259 blz. 255—257 blz. 257—258 blz. 258—259

PORTRETTEN VAN WITSIUS

Zeventien portretten, blz. 241; acht typen, blz. 241.

II. BIBLIOGRAPHISCH OVERZICHT

A. *Lijst van geschriften van Witsius* . . . De werken van Witsius, blz. 243—250; uitgaven, waaraan Witsius meewerkte, blz. 250, 251; disputaties van de hand van Witsius, blz. 251, 252; andere disputaties, blz. 252.

B. *Lijst van preken van Witsius* . . . .

C. *Lijst van brieven 'van Witsius* . . . .

D. *Lijst van gedichten van Witsius* HL WITSIANA

A. *Gravamen tegen Alhardt de Raadt (1674)*

B. *Preekschets (1678)* . . . . .

C. *Brief waarin de benoeming tot hoogleraar te Leiden wordt aanvaard (1698)*

SUMMARY. blz. 260—265 blz. 266 blz. 267—273 blz. 274—279

REGISTER VAN GERAADPLEEGDE ARCHIEFSTUKKEN REGISTER VAN GECITEERDE LITTERATUUR REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

INLEIDING

In theologisch opzicht wordt de Gouden Eeuw wel zeer verschillend beoordeeld. Is het de periode der verstarde orthodoxie of is het de bloeitijd van het gereformeerd protestantisme? Heeft Visscher gelijk, als hij verklaart, dat het geen tijd was van dogmatische verdorring en formalistische doodheid, maar van rijke levensontplooiing, van wondere geestkracht en schitterend initiatief, en dat de strijd, die deze eeuw kenmerkt, gestreden werd om de ideaalste goederen en de gewichtigste geestelijke en religieuze problemen¹⁾? Het is lonend om zich in het theologisch denken uit dit tijdvak der geschiedenis te verdiepen. Er zijn belangwekkende thema's genoeg. Daar is al dadelijk het opmerkelijke feit, dat de orthodoxie van de zeventiende eeuw in het midden staat tussen de Reformatie van de zestiende en het rationalisme van de achttiende eeuw. De Coccejaanse foederaaltheologie, de cartesiaanse wijsbegeerte en de labadistische crisis trekken in de tweede helft der eeuw de aandacht, terwijl ook de beweging der Nadere Reformatie een zorgvuldige studie waard is. Een van de grootste figuren van theologisch Nederland in de laatste decennia der zeventiende eeuw is Herman Witsius (1636— 1708). Zijn levensgeschiedenis en zijn theologie leveren het bewijs, dat de vraagstukken van zijn tijd geenszins langs hem heen zijn gegaan. De naam Witsius is bekend genoeg, maar een scherper beeld van zijn persoon en werk is toch wel gewenst. Reeds in 1861 verscheen over hem een dissertatie van de Utrechtse Universiteit. Zij is van de hand van S. P. Heringa, en karakteriseert Witsius als een „bijbels theoloog" ²⁾. De auteur heeft echter slechts één aspect van de theologie van Witsius laten zien en hij heeft daartoe behalve van Witsius' hoofdwerk slechts een spaarzaam gebruik gemaakt van de bronnen. Het biographisch materiaal is vrijwel geheel verwaarloosd, waardoor de figuur van Witsius een abstractie is geworden.

Maar genoeg hierover. „La critique est aisée, l'art est difficile". In 1901 publiceerde Dr. J. A. Cramer een studie over Witsius als dogmaticus, waarin betoogd wordt, dat Witsius beslist aan de zijde van Coccejus staat 3). Met verschillende factoren heeft Cramer echter in het geheel geen rekening gehouden.

1) H. Visscher, *De gereformeerde theologie (Uit onze Bloeitijd, Serie II, no. 4)* Baarn 1909, blz. 10. 2) S. P. Heringa, *Specimen historico-theologicum de Hermanno Witsio, theologo biblico*, Amst. 1861. 3) J. A. Cramer, *Witsius als dogmaticus*, in *Theol. Studiën*, XIX, Utr. 1901, blz. 385—449, vgl. blz. 404.

Ook in Duitsland werd over deze theoloog nagedacht. L. Diestel betrok hem in zijn studie over de foederaaltheologie 4), A. Ritschl wijdde aan hem een beschouwing 5), O. Ritschl ging niet aan hem voorbij 6) en A. F. Stolzenburg heeft uitdrukkelijk de aandacht op hem gevestigd in zijn werk over Buddeus en Pfaff. Daarin staat de verstrekkende conclusie te lezen: Witsius is de voltooiër maar tegelijk ook een van de doodgravers niet alleen van het foederalisme maar ook van de oude protestantse dogmatiek in het algemeen 7). Van belang zijn tenslotte de boeken van Dr. M. J. A. de Vrijer, waarin Witsius met ere wordt vermeld als een van de mannen der Nadere Reformatie 8). Van de overige literatuur behouden in het bijzonder de bladzijden, die Ypey en Sepp aan Witsius hebben gewijd, hun waarde 9). In 1921 schreef Dr. M. van Rhijn over Witsius: „Zijn persoon en theologie verdienen een afzonderlijk onderzoek" 10). Leer en leven vormen bij hem een eenheid, terwijl zijn persoon en zijn theologie beide even belangrijk zijn 11). Doordat de archieven hun schatten ontsloten 12), mocht het ons gelukken de gehele levensloop van Herman Witsius te volgen, waarbij de gedachtenisrede van A. Marck een betrouwbare leidraad bleek 13).

4) L. Diestel, *Studiën zur Föderaltheologie*, in *Jahrb. für deutsche theologie*, X, Gotha 1865, S. 260—266. 5) A. Ritschl, *Gesch. des Pietismus*, I, Bonn 1880, S. 276—283. 6) O. Ritschl, *Dogmengesch. des Prot.*, III, Gött. 1926, S. 454 ff.; IV, Gött. 1927, S. 361 f. 7) A. F. Stolzenburg, *Die Theologie des J. F. Buddeus und des C. M. Pfaff*, Berlin 1926, Vgl. S. 354. 8) M. J. A. de Vrijer, *Schortin ghuis*, Amst. 1942, sparsim; *B. Smytegelt*, Amst. 1947, sparsim. 9) A. Ypey, *Bekn. Letterk. Gesch. der Syst. Godgeleerdheid*, II, Haarlem 1795, blz. 152—163; C. Sepp, *Het Godgeleerd onderwijs*, II, Leiden 1874, vooral blz. 266—269, 287—293, 363 vlgg. — Verder kunnen hier nog vermeld worden de artikelen over Witsius bij E. L. Vriemoet, *Athen. Frisiac*, Leov. 1758, pag. 524—541; B. Glasius, *Godgel. Nederland*, III, 's-Hert. 1856, blz. 611—617; A. J. v. d. Aa, *Biograph. Woordenboek*, XX, Haarlem 1877, blz. 346—350; W. B. S. Boeles, *Friest. Hoogeschool*, II, Leeuw. 1889, blz. 256—261; in *P.R.E.3* (Herzog-Hauck), XXI, Leipzig 1908, S. 380—383 (van A. Ebrard en S. D. van Veen), en in het *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek* (Molhuysen-Blok), III, Leiden 1914, kol. 1445—1448 (van L. Knappert). 10) M. van Rhijn, *Studiën over Luthers rechtvaardigingsleer*, Gron. — Den Haag 1921, blz. 115, noot. 1X) Anders *P.R.E.3*, XXI, S. 383: „dafi seine Persönlichkeit bedeutender war als seine Theologie". 12) Zie het Register van geraadpleegde archiefstukken. 13) J. a. Marck, *Oratio funebris in obitum Hermanni Witsii*, Lugd. Bat. 1708. Deze rede -wordt in het vervolg steeds geciteerd in de vorm, waarin zij voorkomt in de *Opera* van Witsius: *Miscellaneous Sacrorum libri IV*, Lugd. Bat. 1736, pag. *d 2—*h. INLEIDING 3

Het eerste gedeelte van het boek behandelt het leven van Herman Witsius in zes hoofdstukken naar chronologische orde. Daarbij treft het ons, welk een uitnemend en veelzijdig theoloog Witsius is geweest. In het tweede gedeelte wordt zijn theologie besproken. De omvangrijke en rijk gevarieerde stof laat zich in een zestal hoofdstukken op organische wijze ordenen. In het derde gedeelte komt Witsius' plaats in de theologie aan de orde: zijn betekenis en zijn invloed. Het boek bevat eindelijk

nog enige bijlagen, waarin de portretten van Witsius worden beschreven, een bibliografisch overzicht wordt gegeven en enkele onuitgegeven stukken: een bezwaarschrift, een preekschets en een brief als „Witsiana" worden gepubliceerd. De bronnen, die voor deze studie over Herman Witsius zijn gebruikt, zijn in de eerste plaats „*Witsii Opera*" in de laatste editie 14). Daartoe behoren:

- I. *Miscellaneous Sacrorum libri IV*, Lugd. Bat. 1736, geciteerd: *Misc. Sacr.*, I.
  - II. *Miscellaneous Sacrorum tomus alter*, Lugd. Bat. 1736, geciteerd: *Misc. Sacr.*,
  - IIIa. *Aegyptiaca et Dekaphylon*, Bas. 1739, geciteerd: *Aegyptiaca*.
  - IIIb. *Meletemata Leidensia*, Bas. 1739, geciteerd: *Meletemata*.
  - IV. *De Oeconomia Foederum Dei cum Hominibus libri quatuor*, Bas. 1739, geciteerd: *Oec. Foed.*
  - Va. *Exercitationes sacrae in Symbolum quod Apostolorum dicitur*, Bas. 1739, geciteerd: *Exerc. in Symb.*
  - Vb. *Exercitationes in Orationem Dominicam*, Bas. 1739, geciteerd: *Exerc. in Orat.*
- Ook H. C. van Bij Ier gaf een levensschets van Witsius, en wel in de praefatio van het door hem verzorgde *Schediasma theologiae practicae* van Witsius (Gron. 1729).

14) Er bestaan twee edities van de Latijnse werken. Ze zijn in 1712 en 1717 gedrukt bij J. N. Andreae te Herborn en in 1736 en 1737 bij C. Meyer te Leiden en J. R. Imhoff te Bazel. In dit boek wordt om twee redenen niet de editie van Herborn, maar die van Leiden-Bazel geciteerd. Deze is vollediger en bevat alle Latijnse werken van Witsius, terwijl aan de editie-Herborn twee geschriften ontbreken. Bovendien is de gekozen editie in Nederland meer gangbaar. Volgens de Centrale Catalogus bezit alleen de Theol. Hogeschool te Kampen (Oudestraat) het vierde en belangrijkste deel (*Oec. Foed.*) en alleen de Kon. Bibl. het vijfde deel (*Exerc. in Symb. et in Orat. Dom.*) van de editie-Herborn! Helaas verschilt de paginering in de beide edities van de Opera. Daar in de litteratuur over Witsius de editie-Herborn ook nog al eens aangehaald wordt en daarnaast nog de afzonderlijke uitgaven, die tijdens Witsius' leven verschenen en soms ook de vertalingen worden gebruikt, zijn bij het vierde en vijfde deel de vindplaatsen in de regel ook opgegeven volgens de indeling in boeken, hoofdstukken en paragrafen, die voor alle uitgaven gelijk is. Vandaar b.v. op blz. 123, noot 73: *Oec. Foed.*, IV, XIII, 32, pag. 675; noot 75: *Exerc. in Orat.*, II, 11, pag. 31. Bij de andere delen der Opera is deze dubbele wijze van citeren niet wel mogelijk. 4 INLEIDING

Hiernaast worden de in het Nederlands verschenen geschriften herhaaldelijk aangehaald. Het zijn de volgende:

- 1a. *Practijcke des Christendoms* (Ench. 1665), geciteerd naar de tweede druk, Utr. 1680.
- 1b. *Geestelijke Printen van een Onweder-geboorne op zijn beste en een Weder-geboorne op zijn slechtste* (Ench. 1665), tweede druk, Utr. 1680.
2. *Twist des Heeren met syn Wijngaert* (Leeuw. 1669), geciteerd naar de tweede druk, Leeuw. 1671.
3. *Ernstige Betuiging der Gereformeerde Kercke aen hare Afdwalende Kinderen* (van J. van der Waeyen en H. Witsius), Amst. 1670.
4. *Het Aanstootelijcke Nieuw*, Amst. 1673.
5. *Goede Trouwe*, Amst. 1673.
6. *Afscheydt-Predikatie*, Leeuw. 1675.
7. *Juda ontgroont*, Utr. 1695.

Verder zijn er 110 preken en preekschetsen in handschrift, waarvan er 108 voorkomen in een bundel: *Predikatien van Prof. H. Witsius*, geciteerd: *Predikatien* 15). Afzonderlijke vermelding verdienen de posthuum uitgegeven colleges van Witsius over de ethiek: *Schediasma theologiae practicae*, Gron. 1729, geciteerd: *Schediasma*.

Een volledige opgave van de geschriften, preken, brieven en gedichten van Witsius vindt men in het bibliographisch overzicht, Bijlage II, A—D 16).

15) Aanwezig in de Bibliotheek van het Fries Genootschap te Leeuwarden.

16) Hierdoor is het mogelijk om praktisch alle geschriften van Witsius in verkorte vorm te citeren. Wanneer het jaar van uitgave niet vermeld wordt, is een bron aangehaald naar de boven aangeduide editie. — Wanneer bij de overige citaten beknoptheid wordt betracht, kan men de volledige gegevens altijd vinden in het register van geciteerde litteratuur.

EERSTE GEDEELTE

Het leven van Herman Witsius

H O O F D S T U K I JEUGD EN VORMING (1636—1657)

a. Afkomst en vooropleiding

Herman Wits werd op 12 Februari 1636 te Enkhuizen geboren. Hij behoorde tot een aanzienlijke familie¹). Zijn vader Claes Jacobsz. Wits (1599—1669) heeft tal van functies vervuld in het stadsbestuur, tot schepen en burgemeester toe²). Ook in het kerkelijke leven nam Wits een belangrijke plaats in. Hij was enkele jaren diaken, en daarna ongeveer twintig jaar ouderling³). Kunnen wij uit deze gegevens opmaken, dat Claes Wits zowel in het kerkelijke als in het publieke leven op de voorgrond trad, wij hebben het aan zijn eigen mededelingen te danken, dat wij nog iets meer weten van zijn levensgeschiedenis. Ouderling Biens van Enkhuizen had een stichtelijk werkje uitgegeven met een aantal gedichten, die Wits dermate hadden getroffen, en hem de waarheid van de gereformeerde religie zo duidelijk hadden gemaakt, dat hem alle twijfel verliet. Hij had zich toen tot Biens gewend, en deze had hem „als metterhandt in de school der H. Kercke geleyt" ⁴). Het was in 1629, dat de overgang van Claes Wits tot de „Gemeente Jesu Christi

1). De familie Wits voerde een wapen, dat nog afgebeeld staat in G. Brandt, *Historie der vermaerde Zee- en Koopstadt Enkhuizen*, Hoorn 1747, na blz. 280. Het is een duif met een olijftak boven een schildpad. 2) Hij was achtereenvolgens lid van de Vroedschap, Commissaris van kleine zaken, ontvanger van 's lands middelen, schepen en burgemeester. Jarenlang was hij kerkmeester, en in het jaar van zijn dood tevens weesmeester. Enkhuizen had 20 vroedschapsleden, 7 schepenen en 4 burgemeesters. Vgl. ook *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*, III, 1445. Volledige gegevens in *Beschrijving en lof der Stadt Enkhuis en*, waarbij ingesloten *Naemrol*, Enkh. 1718. 3) In 1644 werd hij diaken, en in 1647 ouderling. In 1669 werd hij zelfs met 120 van de 123 stemmen gekozen. Uit *Naamlijst van predikanten en kerkenraadsleden vanaf 1512*. (Archief der Ned. Herv. Gem. te Enkhuizen). 4) Dit getuigenis is te vinden in de „Toe-eygeninge aen den Godtsaligen, ende in Gods Woordt Welgeoeffenden Cornelis Pietersz Biens, ouderling der Gemeente Jesu Christi tot Enchuysen", gedateerd 28 Dec. 1639, in C. J. Wits, *Stichtelijcke Bedenckinge*⁹, Amst. 1694.

tot Enckhuysen" plaats vond. In het Kercke-Boeck staat: Claes Jacobszoon is op de belijdenisse sijns geloofs door den doop de christelijke gemeente ingelijft den 7 Nov. 1629 ⁵). De betekenis, die Biens' verzen voor hem hadden gehad, kan mede een verklaring zijn voor de waardering van stichtelijke poëzie, die Wits eigen was. Reeds in de lente van zijn leven legde hij zich toe op de „eerwaerde, stigtelijke Digtkunst". Tot zijn spijt had hij er slechts weinig verstand van, en daarom beperkte hij zich maar tot eenvoudige gedichten, bestemd voor eenvoudige lezers⁶). Een vrij groot aantal verzen van zijn hand verscheen in zijn bundel „Stichtelijcke bedenckinge", die herhaaldelijk herdrukt is. Meestal vond de dichter stof in het geestelijke leven. Het ging over geloof en bekering, aanvechtingen en lijdzaamheid. „Is u geloof niet al te

kraghtigh, , En in vertrouwen wonder kleyn? 't Laet daerom niet te zijn waerachtigh, En 't kleyn geloof kan wesen reyn" 7). Het werk van Wits herinnert sterk aan dat van Jacob Cats. Het was een dichten om te stichten8). De persoon van de dichter interesseert ons echter meer dan de poëtische waarde van zijn werk. Claes Jacobsz Wits was een Calvinist met een echt practische inslag, en een echt godvruchtig man, bescheiden, zachtmoedig, rechtvaardig en eenvoudig 9). Hij was gehuwd met Johanna Hermanni, een dochter van Ds. Hermannus Gerardi. Deze diende van 1583 tot 1590 de kerken van Hensbroek en Obdam, en stond daarna tot aan zijn dood in 1623 te Enkhuizen 10). De liefde voor zijn gemeente deed hem voor alle beroepen bedanken. Zijn oprechtheid, eruditie, ijver en spreek talent worden geroemd. Zijn dochter Johanna was een vrome en verstandige vrouw 11).

5) *Kercke-Boeck der Kercke van Enck-huisen, beginnende Anno D.N.I.C. 1623*, pag. 66. (Archief der Ned. Herv. Gem. te Enkhuizen). 6) C. J. Wits, *a.w.*, Toe-eygeninge. 7) *a.w.*, blz. 37. 8) Wits heeft zelf nooit aanspraak gemaakt op een plaats in de rij onzer dichters. Volgens P. G. Witsen Geysbeek zijn het gedichten in eenvoudige, gemeenzame, en toch voor die tijd vrij beschaafde volkston, *Biograph. anthol. en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*, VI, Amst. 1827, blz. 535—538. 9) A Marck, l.l., pag. *d 4. 10) *Naamlijst der He er en Predikanten in de Hervormde Gemeente te "Enkhuizen* (Archief der Ned. Herv. Gem. te Enkhuizen). — In het *Kercke-boeck van Enchuysen van den jare 1390* (Archief der Nederl. Herv. Gem.) staan twee spreuken, die van Ds. Gerardi kunnen zijn: „Dominus Deus auxiliator meus et ideo non sum confusus", en „Vincit qui patitur". X1) A Marck, l.l., pag. *d 4.

Uit het huwelijk van Claes Jacobsz Wits en Johanna Hermanni werden twee zoons en twee dochters geboren12). Herman was de oudste. Jacob, de tweede zoon, die het in zijn vaderstad tot president van de rechtbank heeft gebracht, is nog geen veertig jaar oud geworden 13). Toen de ouders aan hun eerste kind de naam Herman gaven, wilden zij daarmee ook hun hoop tot uitdrukking brengen, dat hij in de voetstappen van zijn grootvader van moederszijde zou gaan. Zij hebben hun eerstgeborene aan de Heere willen wijden, en hem aan Zijn dienst al toegedacht, eer hij geboren was14). Op de dag van de doop van zijn zoon zong de dichterlijke vader een lofzang15):

„Wij off'ren op, u lieve Heer,
 U mild' geschenk, dit Spruytjen teer,
 Och! wilt dit door u Geest regeeren,
 Op dat het leef u naem ter eeren.
 't Is door u gunst, o Heer, ver-eent,
 Nu door den Doop met u Gemeent':
 't Heeft sijn Groot-vaders Naem ontfangen,
 Geef dat het ga sijn Groot-vae'rs gangen.
 In Deught, Geleertheyt, en noch meer
 Bequame Gaven, om u Leer
 In u Gemeente recht te leeren,
 En soo u Rijcke te vermeerren."

Twijfelde men er bij de geboorte van Herman aan, of hem wel een lang leven beschoren zou zijn, omdat hij er zo tener en zwak uitzag, hij schijnt toch wel voorspoedig te zijn opgegroeid.

12) In het *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*, III, 1445 is er sprake van een derde zoon, Pieter Wits, maar het is de vraag, of deze, de medicus Petrus Wits, die in 1664 overleed, behoorde tot het gezin van Claes Jacobsz Wits. In de opdracht van H. Witz, *Practycke des*

Christendoms, gedateerd 6 Juli 1665, worden een broeder en (twee) zusters genoemd, maar op een zo tragisch sterfgeval in de familie wordt met geen woord gezinspeeld. Ook A Marck kent slechts twee zoons. 13) Jacob Wits werd gedoopt op 15 Jan. 1640. Hij is begraven op 6 Nov. 1679. Een van zijn dochters trouwde met Nicolaas Ris, burgemeester van Enkhuizen, t 1730. Een andere met de bekende arts Hendrik Ris, f 1727. 14) Herman Wits vertelde dit later zelf in zijn *Practijcke des Christendoms*, bl. 5. Vergelijk ook zijn uitdrukking in zijn inaugurele oratie te Franeker: „ecclesiae me devoverunt”, *Misc. Sacr.*, II, pag. 665. 15) Lofzang, gedicht op 14 Febr. 1636, couplet 7, 8 en 9, in C. J. Wits, *a.w.* blz. 194. In de gedichtenbundel volgt hierop nog een lofzang „danckbaerliick gesongen van de waerde Huysvrouw des Autheurs” (18 Maart 1636), waarvan het negende vers luidt:

„En dat u Geest hem recht geleydt
 En sijn verstandt bequaem bereydt,
 En gaven geeft u Naem ter eeren,
 Om u Gemeente wel te leeren.”

Hij ontving in het ouderlijk huis een christelijke opvoeding in de beste zin van het woord. In de opdracht van het werkje, dat hij als jong predikant liet verschijnen: „Practijcke des Christendoms”, heeft hij willen uitspreken hoeveel hij aan zijn ouders te danken heeft gehad. Hij wist, dat zijn „Waerde Vader” en „Hartzlieve Moeder” voor hem moeite noch kosten hadden gespaard. Bovenal was hij dankbaar voor de opvoeding in de lering en vermaning des Heeren. Hij maakte de woorden van de Spreukendichter tot de zijne: Ik was mijns vaders zoon, teder voor het aangezicht mijner moeder. Hij nu leerde mij, en zeide tot mij: Uw hart houde mijn woorden vast; onderhoud mijn geboden en leef. Verkrijg wijsheid, verkrijg verstand (Spr. 4 : 3-5a16). Herman Wits heeft zijn ouders mogen behouden tot het jaar 1669, toen zij beiden in de Heere ontslapen zijn, eerst vader Wits en twaalf dagen later zijn vrouw. Op de grafzerk zijn de woorden nog leesbaar: „De Heiligen zijn daerse noch niet zijn ende zijn niet, daer se zijn” 17). Witsius is dus afkomstig uit Enkhuizen. Deze „hoeksteen van West-Friesland” ontwikkelde zich tussen 1550 en 1650 tot een grote haven- en handelsstad en tot het voornaamste visserijcentrum der Republiek 1S). Enkhuizen „machtig ter zee” had in de bloeitijd ongeveer 25000 inwoners, terwijl de oude haringstad er thans niet meer dan 10000 telt19). Reeds op 21 Mei 1572 verdreef Enkhuizen de tyrannie en koos het de zijde van de Prins. De stad wist haar vrijheid te handhaven, en was een hecht bolwerk van het Calvinisme. Tijdens de arminiaanse twisten hield Enkhuizen het met de Contra-Remonstranten. Toen de „vermaarde zee- en koopstad” op het toppunt van haar glorie was gekomen, bloeide daar ook de gemeente van Christus20).

16) *Practijcke des Christendoms*, [bl. *7]. 17) Westerkerk, Zuidkapel, zerk 223. Het onderschrift is: Hier leggen begraven Oaes Wits in sijn (hier zijn drie regels uitgesleten) van dien is in den Heere ontslapen den 6 October 1669 en Jantjen Hermansd1* sijn huisvrouw is in den Heere ontslapen den 18 October 1669. 18) M. A. J. Visser, *Enkhuizen. Hoeksteen van West-Friesland*, Enkh. 1950, blz. 27. 19) M. A. J. Visser, *.l./l., blz. 100 vlg. 20) Dat het kerkelijk leven van Enkhuizen thans gunstig afsteekt bij dat van de omliggende steden en dorpen, schijnt samen te hangen met het feit, dat deze stad in de zeventiende eeuw zo beslist gereformeerd was, terwijl vissersplaatsen in het algemeen een sterk godsdienstig leven vertonen, en een eigen karakter behouden. Vgl. W. C. van Unnik, *Noord-Rolland*, in *Kerkewerk*, Nijkerk z.j., blz. 132 vlg.

JEUGD EN VORMING (1636—1657) 9

Of een van de vijf predikanten van Enkhuizen — het waren A. a Doreslaer, I. a Doreslaer, H. Vogellius, M. Ubbenius en J. Roldanus²¹) — door prediking of catechetisch onderwijs bijzondere invloed heeft gehad op de jonge Wits, is onbekend. Wel heeft zijn oom Petrus Hermanni heel veel voor hem betekend. Hij was een zoon van Ds. Hermannus Gerardi, en hij diende de Kerk als ouderling en de Latijnse School als prorector. Met zijn zesde jaar ging Herman Wits naar school. Na het elementair onderricht te hebben ontvangen, doorliep hij de vier klassen van de Latijnse school in de Westerstraat, waar zijn oom alle aandacht aan hem kon besteden. Dank zij de waardevolle kerkelijke archieven van Enkhuizen weten wij van dit onderwijs nog wel iets af. Volgens de instructie voor de rector en de praeceptoren moesten de leraars ervoor zorgen, dat de kinderen 's Zondags tweemaal naar de kerk gingen. Behoorlijke straffen moesten worden uitgedeeld, doch „met discretie ende moderatie." Er werd les gegeven van acht tot twaalf uur 's morgens en van één tot vier uur 's middags²²). Een volledig leerplan behoort bij de ordonnantie voor de schoolmeesters. In de laagste klas (quarta) werden de beginselen van het Latijn geleerd. In de volgende klas (tertia) kwam niet alleen de Latijnse grammatica aan de orde, maar ook de beginselen van het Grieks. Er werd al iets gelezen van Cicero, Ovidius en Terentius. Het volgende leerjaar (secunda) bracht de bestudering van de Griekse grammatica. Behalve de genoemde Latijnse schrijvers werden nu ook Caesar en Vergilius gelezen, en voor Grieks Isocrates. Voor de hoogste klas (prima) waren voorgeschreven: Cicero, Vergilius en Horatius, Homerus en Novum Testamentum Graece. Was al een aanvang gemaakt met de rhetorica, in dit laatste jaar stonden logica en rhetorica bovenaan²³). , Ook buiten de schooltijden heeft Petrus Hermanni zich verdienstelijk gemaakt voor de vorming van zijn neef. Hij gaf hem privaatles. Zelf kende hij niet alleen de klassieke talen, maar ook het Hebreeuws; hij was bedreven in de filosofie, en hij had een voorliefde voor de theologie²⁴). Herman had moeilijk een betere leermeester kunnen vinden. Het was mede aan diens uitnemende leiding

21) *Naamlijst der Heeren Predikanten.* 22) *Instructie waer na den rector ende volgende praeceptoren inde Triviale Schooien hen naar de Ordre bij de Heeren Burgemrn en raden deser Stede Enchuysen met voorgaende advys van de E. Scholarchen beraemt sullen hebben te reguleren,* in *Memoriaal van Curatoren der Latijnsche en Nederduitsche Scholen binnen de stad Enkhuizen* (Archief der Ned. Herv. Gem. te Enkhuizen). 23) *Ordonnantie waer na de Schoolmeesteren deser Stede Enchuysen haer hebben te reguleren,* in *Memoriaal van Curatoren.* 24) Heringa, l.l., pag. 52 meent te weten, dat P. Hermanni een voorliefde had voor de Coccejaanse theologie. Wij vinden dit echter in geen der bronnen vermeld. Het is ook allerminst waarschijnlijk. Waarom ging Herman Wits dan niet in Leiden maar in Utrecht studeren?

10 JEUGD EN VORMING (1636—1657)

te danken, dat hij zulke buitengewone vorderingen maakte. Vóór zijn vijftiende jaar schreef en sprak hij al vrij goed Latijn. Hij had geen moeite meer met de interpretatie van het Grieks van het Nieuwe Testament, en hij kon de boeken van Samuel reeds uit het Hebreeuws in het Latijn vertalen, met grammaticale verklaring van alle Hebreeuwse vormen. Uit Wendelinus leerde hij verschillende dogmatische definities en distincties²⁵). Ook had zijn oom de gewoonte om bij tal van gebeurlijkheden van het gewone leven teksten uit de Bijbel aan te halen in de oorspronkelijke taal. Zo raakte Herman Wits vertrouwd met vele Schriftwoorden, die hij nooit meer vergat²⁶). Op deze vooropleiding zou thans de academische studie volgen. De keus viel op Utrecht. Daar doceerden Voetius, De Maets en Hoornbeek. Prof. de Maets was echter juist overleden, toen de vijftienjarige Herman Wits eind April 1651 aankwam²⁷). Hij

werd begeleid door zijn oom²⁸), die wegens vertrek naar Utrecht zijn ouderlingambt neerlegde²⁹). Hoelang Petrus Hermanni in Utrecht bleef, en in hoeverre hij zijn pupil daar nog goede diensten heeft kunnen bewijzen, weten wij niet. Waarschijnlijk was hij er niet zo heel lang, want aan de Latijnse school van Enkhuizen behield hij zijn functie³⁰).

b. Studententijd

Aan de „Voetiaanse Academie" volgde de jonge student de propaedeutische colleges van de professoren P. Voetius en Joh. Leusden. Paulus Voetius was toen nog hoogleraar in de wijsbegeerte. Hij was volbloed Voetiaan. Gisb. Voetius had aan hem dan ook een bondgenoot in zijn strijd tegen Cartesius en de zijnen. Ook Paulus was ervan overtuigd, dat de methodische twijfel tot atheïsme moest voeren. Zijn handboeken waren op zuiver peripatetische leest ge-

25) Bedoeld zal zijn *Christianae theologiae libri II*, Hanov. 1634, of *Compendium chr. theologiae*, Hanov. 1634 van M. F. Wendelinus, die aan het Gymnasium te Zerbst (Anhalt) rector en professor was. Zijn werk kan beschouwd worden als een soort gereformeerde standaarddogmatiek. Vgl. E. F. K. Muller in *P.R.E.3*, XXI, S. 94 f., en W. Gasz, *Gesch. der prot. Dogmatik*, I, Berlin 1854, S. 416—431. 2 6) Al deze bijzonderheden over de studie van Herman Wits weten wij uit A Marck, l.l., pag. *e. 2 7) Witsius heeft de gedachtenisrede, die Hoornebeek toen hield, nog gehoord, A Marck, *IJ.*, pag. *e 2. De Maets overleed op 20 April 1651. 28) In het *Album Studiosorum Academiae Trajectinae*, Ultraj. 1886, staan onder elkaar de namen Petrus Hermanni Enchusanus en Hermannus Witsius Enchusanus. 29) „D. Petrus Hermanni, door zijn vertreck nae Utrecht afgaende van het Ouderlingschap, heeft attestatie nae de Kercke van Utrecht van ons ontvangen", *Kercke-boeck der Kercke van Enckhuysen beginnende van 't jaar 1647*, blz. 53 (Archief der Ned. Herv. Gem. te Enkhuizen). 30) Op 5 Juli 1656 vroeg en verkreeg hij ontslag. *Acta Scholarchorum voorgevallen in en zedert den jare 1655*, fol. 5, in *Memoriaal van Curatoren*.

JEUGD EN VORMING (1636—1657) 11

schoeid, en het was vader Voetius een lust'om ernaar te verwijzen³¹). Maar Herman Witsius interesseerde zich meer voor de talen dan voor de wijsbegeerte. Onder leiding van Prof. Leusden kon hij zich toeleggen op de studie der Oosterse talen. Een jaar voordat Witsius zich als student liet inschrijven, was Johannes Leusden benoemd tot buitengewoon hoogleraar in het Hebreeuws en Grieks, en in 1653 werd hij gewoon hoogleraar. Ook hij maakte deel uit van de slagorde der strijdbare Voetianen. Hij gaf de colleges in het Hebreeuws en Nieuw Testamentisch Grieks, en stelde zich ten doel om met alle mogelijke hulpmiddelen studenten en andere belangstellenden vertrouwd te maken met de grondtekst van de Heilige Schrift. Over zijn betekenis wordt nogal verschillend gedacht³²). Het ontbrak hem wellicht te veel aan critische zin. Ten aanzien van de beweringen van de Joodse geleerden was hij althans te goedgelovig. Ongetwijfeld was hij een uitnemend docent, en Witsius sprak jaren later nog met waardering over zijn heldere uiteenzettingen, al was hij het niet in alles met hem eens³³). Dank zij A Marck weten wij nog enige bijzonderheden over de talenstudie van Witsius. Hij las bijna het gehele Hebreeuwse Oude Testament. Daarbij bestudeerde hij de commentaren van Jarchi, Aben Ezra en Kimchi op Hosea, de Targum Jonathan op Jesaja en de Targum Onkelos. Met behulp van uitgaven van Coccejus en L'Empereur verdiepte hij zich in enkele Talmud-tractaten. Zelfs maakte hij zich de beginselen van het Syrisch en Arabisch eigen. Een proeve van bekwaamheid was de rede, die hij in

1654 voor een academisch gehoor hield over „De Messias der Joden en die der Christenen". Onder praesidium van Leusden verdedigde hij een jaar later zijn studie over „De Heilige Drieëenheid, met behulp van de Joden tegen de Joden te bewijzen". Hoewel zijn stellingen hevig werden aangevallen, kweet Herman Witsius zich op zulk een gelukkige wijze van zijn taak, dat Prof. Leusden niet tussenbeide behoefde te komen, en toen hij de praeses tenslotte zijn dank betuigde, antwoordde deze vriendelijk en geestig, dat zijn praesidium — in de zin van bescherming — niet nodig was geweest⁸⁴). Als jong predikant gaf Witsius dit „proefschrift" uit; het vormt het tweede deel van zijn werk: „De christianizerende Jood" 35).

31) Het hoofdwerk van P. Voetius (1619—1667) is: *Theologia naturalis reformata*, Traj. ad Rh. 1656. Vgl. over hem A. C. Duker, *Gisb. Voetius* II, Leiden 1910, blz. 200, en III, Leiden 1914, blz. 180—185. 32) Vgl. over Leusden (1624—1699) vooral j . Cost Budde, *Johannes Leusden* in *Ned. Arch. voor Kerkgesch.*, XXXIV, 's-Grav. 1944—'45, blz. 163—186. Blijkens de bibliographie (blz. 177—186) was hij wel een productief geleerde. 33) *Mise. Sacr.*, I, pag. 422 seq. 34) A Marck, *l.l.*, pag. *e 3. (3 5) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 1 (Bijlage II, A).

12 JEUGD EN VORMING (1636—1657)

Toen Herman Wits te Utrecht aankwam, waren Voetius en Hoornbeek hoogleraren in de theologische faculteit. Er bestond een vacature door het overlijden van De Maets. Nadat pogingen om Samuel Rutherford van St. Andrews aan de Academie te verbinden, mislukt waren, werden de beide Utrechtse predikanten De Bruyn en Essenius tot „halve professoren" benoemd. Zij aanvaardden hun ambt op 8 Febr. 1653. Prof. de Bruyn overleed echter reeds in Juli van datzelfde jaar. Bovendien liet het zich aanzien, dat Prof. Hoornbeek naar Leiden vertrekken zou. Essenius kreeg nu een gewoon professoraat, terwijl de faculteit door de benoeming van Nethenus weer voltallig werd. Zo kon Witsius in zijn Utrechtse inaugurele oratie getuigen, dat hij hier aan de voeten gezeten had van Voetius, Hoornbeek, De Bruyn, Essenius en Nethenus 36). Wel waren de mutaties veel, maar de harmonie bleef dezelfde. Al deze mannen waren eens geestes: Hoornbeek, De Bruyn, Essenius en Nethenus waren allen leerlingen en geestverwanten van Voetius. Gualtherus de Bruyn was een veelbelovend theoloog en een populair prediker. Bij zijn ambtsaanvaarding sprak hij over de christelijke levenswandel, waarin de predikant een voorbeeld behoort te zijn voor de gemeente 37). Andreas Essenius was een van Voetius' beste vrienden. Hij heeft schouder aan schouder met hem gestreden en lief en leed met hem gedeeld. Essenius staat bekend als een man van onverdachte rechtzinnigheid en een niet onverdienstelijk theoloog met een practische inslag 38). Matthias Nethenus, van afkomst een Pruis, was verreweg de heftigste van deze drie. In 1662 kwam hij in conflict met de Magistraat, en dat kostte hem zijn ambt³⁹). Niet Nethenus, wiens colleges hij maar kort heeft kunnen volgen, niet De Bruyn, die slechts enkele maanden hoogleraar was, maar Essenius zal van dit drietal het meest voor Witsius betekend hebben. Hij heeft hem altijd geëerd als zijn leermeester en als zijn vader in de Heere 40). Maar nog veel meer heeft hij voor zijn theologische vorming te danken gehad aan Voetius en Hoornbeek. Als iemand Calvinist was in hart en nieren⁴¹), dan Gisbertus Voetius (1589-1676). Hij was lid geweest van de Dordtse Synode, en hij heeft zijn leven lang op de bres gestaan voor de leer der vaderen. Als academisch docent wilde hij de wetenschap met de godsvrucht verenigen. De tijd is wel voorbij, dat men alleen scholas-

36) *Misc. Sacr.*, II, pag. 681. 37) Sepp, *God gel. Onderwijs*, II, blz. 174. 38) Vgl. het *Biographisch Woordenboek van Prot. Godgeleerden*, II, 's-Grav. z.j., blz. 787. 39) A. C. Duker, *a.w.*, II, blz. 322. 40) *Exerc. in Symb.*, VII, 23, pag. 79. 41) „Er bezeichnet nach allen Seiten hin die höchste Leistung des Calvinismus in der niederländischen Kirche“, A. Ritschl, *a.a.O.*, I, S. 102.

JEUGD EN VORMING (1636—1657) 13

tiek bij hem meende te ontdekken. Ongetwijfeld droeg zijn dogmatiek naar vorm en inhoud een scholastiek karakter. Maar Voetius was wars van een dorre orthodoxie. Het ging hem om een kerkelijke rechtzinnigheid, die een zaak van het hart is, en die gekroond wordt door een godvruchtige levenswandel. Voetius is een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het Nederlandse piëtisme⁴²). Hij drong aan op een puriteinse „precysheid“, die niet ten onrechte rigoristisch wordt genoemd. In Utrecht was hij omringd door een kring van gelijkgezinden, waartoe figuren behoorden als Jodocus van Lodenstein, wiens piëtisme overging in ascetisme, en Anna Maria van Schurman, in wie Voetius zijn ideaal van een synthese van scientia en pietas verwezenlijkt zal hebben gezien. De „Utrechtse Paus“ heeft een machtige invloed gehad in Kerk en Academie. Veertig jaar lang nam hij een dominerende plaats in. Met een zinspeling op de naam Voetius klaagde Heidanus zijn nood over de man, die zijn naam ontleent aan de voet, en zich overal als hoofd gedraagt⁴³). Voetius heeft gestreden op alle fronten, en hij heeft dat gedaan met een zeldzame onverzettelijkheid. Zijn methode van polemiseren kunnen wij dikwijls niet bewonderen. Maar dat neemt niet weg, dat het hem heilige ernst was, en dat er bij hem zelden persoonlijke belangen in het spel waren. Hij zag de zaak van de gereformeerde religie gedurig bedreigd, en daarom wist hij zich geroepen om de wacht te betrekken op de muren van Sion. Toen Herman Witsius student werd, was „de grote Voetius“⁴⁴) reeds 62 jaar, maar zijn kracht was nog ongebroken. Het was een vrij rustige periode in zijn leven, hoewel juist in 1653 het strijdvuur hoog oplaaide⁴⁵). Van de vier standaardwerken van Voetius was het eerste, de theologische encyclopaedie, in 1651 herdrukt⁴⁶), terwijl Witsius in zijn studententijd nog twee delen van de „*Disputationes Selectae*“ in handen heeft gehad⁴⁷). Hij kwam diep onder de indruk van de universele geleerdheid van zijn hoogleraar, die voor hem een theoloog was van onsterfelijke vermaardheid⁴⁸). Iets van diens ijver voor de rechtzinnige belijdenis en van diens waardering van de practijk der godzaligheid vinden wij bij Witsius terug.

42) Vgl. H. Heppe, *Gesch. des Pietismus und der Mystik*, Leiden 1879, S. 151 „indem er die Erweckung und Uebung der pietas unter seinen Zuhörern als seine heiligste Berufsaufgabe ansah“. 43) J. Coccejus, *Opera Anecdota* [Amst. 1706], II, pag. 694. 44) Aldus Witsius, *Misc. Sacr.*, II, pag. 366. 45) Vgl. A. C. Duker, *a.w.*, II, blz. 302. 46) *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae*, Editio secunda, Ultraj. 1651. 47) *Disputationes theologicae selectae*, Pars prima, Ultraj. 1648; Pars secunda Ultraj. 1655. *Exercitia pi et at is* verscheen pas in 1664; *Politica ecclesiastica* van 1663 tot 1676. 48) *Misc. Sacr.*, II, pag. 497.

14 JEUGD EN VORMING (1636—1657)

De studenten waren niet op Voetius alleen aangewezen. Johannes Hoornbeek (1617—1666), een Haarlemmer van geboorte, is tien jaar lang zijn ambtgenoot en medestander geweest in Utrecht. Bij zijn inauguratie in 1644 liet Hoornbeek de verschillende vakken in deze volgorde de revue passeren: exegese, dogmatiek, controversen, ethiek, kerkrecht en kerkgeschiedenis, waarbij hij tenslotte als zijn overtuiging uitsprak, dat de gehele theologie practisch van karakter is⁴⁹). Nog meer dan door een practische instelling onderscheidde hij zich echter door historische zin.

Juist in de tijd, dat Witsius student was, verschenen van zijn hand een historische dogmatiek⁵⁰) en een dogmenhistorisch werk. Het laatste is Hoornbeek's meest bekende en beroemde boek: *Summa Controversiarum* 51). Hierin is meer de historicus dan de polemicus aan het woord. Het is geen theologisch steekspel geworden, maar een rustige weergave van de mening van andersdenkenden. En niet alleen voor de controversiae maar ook voor de conversio had Hoornbeek aandacht. Vandaar dat hij eerst een boek schreef over het tot andere gedachten brengen en bekeren der Joden en later een over de bekering der heidenen⁵²). Volgens Prof. Hoornbeek moest de kerk niet alleen voor haar leden zorgen en strijden tegen de ketters, maar ook denken aan de bekering van Joden en heidenen. Op de Hogescholen behoorde de zendingswetenschap te worden gedoceerd. Onder Gods voorzienig bestel hadden de Nederlanders contact gekregen met vele volken. Maar het mocht hen niet zozeer te doen zijn om eigen verrijking, als wel om het brengen van de kennis en dienst van God tot volken, die tot dusverre vervreemd waren van religie en beschaving. Deze werken hebben als disputaties gediend. Hoornbeek wilde zijn studenten niet alleen over de verdediging, maar ook over de verbreiding van het christelijk geloof leren nadenken⁵³). De schrijver van de „*Summa Controversiarum*” besloot zijn levensarbeid met een „*Irenicum*”, waarin hij betoogde, dat de bestaande verschilpunten de innerlijke eenheid niet te niet doen⁵⁴). Hoornbeek was ongetwijfeld een ster van de eerste grootte aan het theologisch firmament in het midden van de zeventiende eeuw.

49) Sepp, *a.w.*, II, blz. 167: „etenim theologia tota nisi practica est”. 50) *Institutiones theologicae ex optimis auctoribus concinnatae*, Ultraj. 1653. 51) *Summa Controversiarum*, Traj. ad Rh. 1653, 1658. 52) *Pro convincendis et convertendis Judaeis*, Lugd. Bat. 1655. *De conversione Indorum et Gentilium*, Lugd. Bat. 1662. 53) Vgl. een weergave van Hoornbeek's gedachten over het zendingswerk van de hand van J. A. Grothe in *Berigten van de Utrechtsche Zendings vereent ging 1875*, Utr. 1875, blz. 83—91. Ook H. A. van Andel, die studie heeft gemaakt van de zendingsleer in de zeventiende eeuwse theologie, zegt: „Een man van groote betekenis voor de Gereformeerde zendingsleer der 17de eeuw is Johannes Hoornbeek”, *De zendingsleer van Gisbertus Voetius*, Kampen 1912, blz. 57. 54) *Irenicum sive de studio pacis et concordiae* (1666), Ultraj. 1688.

JEUGD EN VORMING (1636—1657) 15

Van deze veelzijdige en sympathieke theoloog heeft Herman Witsius veel geleerd. Van Hoornbeek's historische belangstelling en praktische zin nam hij iets mee. In zijn eerstelingsgeschrift, dat gewijd is aan de Judaica, is de invloed van Hoornbeek duidelijk te bespeuren. In zijn „*Twist des Heeren met sijn Wijngaert*” beriep hij zich op Hoornbeek „wiens naem (spijt der nijdigheyt) bij alle de Liefhebbers der Godtsalighe geleertheydt in segeninge weesen sal” 55). Hij had Johannes Hoornbeek leren kennen als een alleszins integere figuur 56), en hij bleef hem eren als „zijn meester, onsterffelijcke gedachtenisse, die als Abel gestorven zijnde noch spreek” 57). Kort na het vertrek van Hoornbeek naar Leiden verliet ook student Witsius de academiestad Utrecht. Zijn keus viel op Groningen. In November 1654 liet Hermannus Witsius Enschanus zich in het album inschrijven 58). Daar doceerden Maresius, Pasor en Widmar. Jac. Alting was toen nog hoogleraar in de Oosterse* talen. Maar het was er Witsius om te doen de colleges van Maresius te volgen 59), die toentertijd veel studenten trok⁶⁰). Samuel Maresius (1599—1673) is een van de belangrijkste, maar niet een van de aantrekkelijkste figuren oder de theologen van de Gouden Eeuw. Hij overtrof zijn rivaal Voetius niet in geleerdheid en rechtzinnigheid, maar wel in strijdlust. Zijn hand was tegen allen, en de hand van allen tegen hem. Hij

was een verklaard vijand van nieuwigheden, en een hartstochtelijk verdediger van het oude. Nauta, die met zoveel accuratesse Maresius' theologisch portret getekend heeft, waardeert het in hem, dat hij voor het binnendringen van allerlei afwijkingen op het gereformeerde erf oog heeft gehad en tegen afwijkende richtingen de strijd heeft aangeboden⁶¹). Deze „kleine Picardiër" was een getrouw volgeling van de grote Picardiër Johannes Calvijn, en hij heeft meer dan anderen geijverd voor het gezag van de gereformeerde belijdenisgeschriften⁶²). Bij het onderwijs in de dogmatiek gebruikte Maresius zijn eigen handboek, dat door klaarheid van voorstelling en overzichtelijkheid uitmuntte⁶³). In het begin van het jaar 1654 had hij ook een officiële opdracht ontvangen om kerkgeschiedenis te doceren. Speciaal de oude kerk-

55) *Twist des Heeren*, blz. 99. 56) „Vir integerrimus", *Misc. Sacr.*, II, pag. 593. 57) Met deze woorden neemt Witsius het voor Hoornbeek op in zijn geschrift: *Het Aanstootelijke Nieuw*, blz. 103. 58) *Album studiosorum Academiae Groninganae*, Gron. 1915. 59) „Eo uno tunc Doctore et Ductore contentus", A Marck, l.l., pag. *e 2. 60) D. Nauta, *Samuel Maresius*, Amst. 1935, blz. 215. 61) Nauta, *a.w.*, blz. 413. 62) Hij schreef o.m. een commentaar op de Ned. Geloofsbelijdenis en een verklaring van de Heid. Catechismus, Nauta, *a.w.*, blz. 284. 63) O. Ritschl, *a.a.O.*, III, S. 392.

16 JEUGD EN VORMING (1636—1657)

geschiedenis had de aandacht van Maresius. Het was zijn streven om aan te tonen, dat de leer der gereformeerde kerken in volkomen overeenstemming was met „de katholieke oudheid" ⁶⁴). Ook deze hoogleraar heeft invloed op Witsius gehad. Maresius was voor hem geen voorbeeld, maar wel een autoriteit ⁶⁵). De meeste sporen van invloed van Maresius zijn bij Witsius te vinden in zijn Leeuwarder periode (1668—1675). Als predikant te Leeuwarden had hij trouwens ook een werkzaam aandeel in de verzoening van de beide kampioenen der orthodoxie; Voetius en Maresius. En het was Witsius, die het in een gravamen opnam voor het gevoel van Maresius, toen deze door de Harderwijkse hoogleraar De Raadt was aangevallen. Toch wist hij zich meer verbonden aan Voetius en Hoornbeek dan aan Maresius. Wel kwam Witsius met de Groninger hoogleraar in nader contact, doordat hij ook diens praktische colleges volgde, en ander zijn leiding preekvoorstellen hield in het Frans. Maresius was sinds 1652 Frans predikant te Groningen. Hij preekte wekelijks in de Academiekerk en verwierf de roem van kanselwelsprekendheid⁶⁶).

De Zaterdagmorgen was bepaald voor de proposities. Twee studenten leverden critiek, en de hoogleraar schreef zijn eindoordeel op de marge van de preekschets⁶⁷). Maar Herman Witsius wilde ook in het Frans leren preken. Maresius had daar zoveel verwachting van, dat hij zelf de moeite nam om taal en stijl te corrigeren, vóór de predicator zijn preek op college voordroeg⁶⁸). Student Witsius ontving een eervol testimonium, toen hij Groningen verliet. Hij wenste zijn academiereis voort te zetten en naar Leiden te gaan ⁶⁹). Doch daar in Leiden de pest woedde, zag hij van zijn voornemen af en keerde in het najaar van 1655 naar Utrecht terug. Daar is iets gebeurd, dat een stempel op zijn leven zou zetten. Hij kwam in aanraking met Ds. Justus van den Bogaard, die voor zijn geestelijke vorming wellicht meer betekend heeft dan één van de professoren. Ds. van den Bogaard (f 1663) had in 1653 zijn intrede gedaan te Utrecht. Hij behoorde tot de mannen van strenge opvatting en

64) Nauta, *a.w.*, blz. 208 vlgg. 65) Vgl. P. Allinga, *Sedige Verdedigingh*, Amst. 1672, blz. 9. In zijn *Twist des Heeren*, blz. 262 en 289, beriep Witsius zich op Maresius. Eveneens in zijn *Aanstoot. Nieuw*, blz. 28 vlg. 66) Volgens Nauta, *a.w.*, blz. 232, is het niet mogelijk om tot een welgefundeerd oordeel te komen over Maresius' preken, omdat er slechts één is

uitgegeven. 67) Nauta, *a.w.*, blz. 204. 68) A Marck, l.l., pag. *e 2. 69) De „peregrinatio academica" werd in de zeventiende eeuw beschouwd als een onmisbaar element van de academische vorming. Ook Voetius was er een voorstander van. A. Tholuck, *Das akademische Leben des siebzehnten Jahrhunderts* I, Halle 1853, S. 305 f.

JEUGD EN VORMING (1636—1657) 17

bijzondere vroomheid, die in deze jaren de een na de ander te Utrecht beroepen werden⁷⁰). Justus van den Bogaard was de boezemvriend van Jodocus van Lodenstein⁷¹). De vriendschap dateerde al van de studententijd, en zij waren aan elkaar verbonden als David en Jonathan⁷²). Wordt Van Lodenstein als de grote boetprediker beschouwd, Van den Bogaard is de bevindelijke prediker bij uitnemendheid. Toen hij na een korte ziekte zijn einde voelde naderen, woog niet alleen eigen zieleheil hem zwaar, maar ook het heil van de kerk, die hij liefhad. Van Lodenstein, die niet van zijn zijde week, moest de gemeente vier dingen voorhouden, die de stervende zeer ter harte gingen. Het eerste was: leren sterven voor men sterft. Het tweede: de noodzakelijkheid van zelfkennis. Het derde: het Gode welbehaaglijk leven. Het vierde: nadenken over de geestelijke dorheid en ongevoeligheid der ziel in geestelijke zaken⁷³). Al is de uitwerking van deze gedachten van Ds. van Lodenstein zelf, in dit geschrift wordt het beeld van Van den Bogaard duidelijk genoeg getekend: het is een man, die met zegen in Utrecht heeft gearbeid „een schrik voor 's Satans Rijk! een geeszel voor de zond'; een heilzaam medicijn voor 't hart dat was verwond" ⁷⁴). Wanneer Voetius over de „sterfkunst" schrijft, stelt hij Van den Bogaard ten voorbeeld om zijn godsvrucht, en noemt hij hem een zeer geleerd, zeer werkzaam en zeer bewogen prediker, wiens gedachtenis door alle gelovigen, die hem gehoord hebben, gezegend zal worden⁷⁵). Als er iemand was, die dit zou beamen, dan was dat Herman Witsius. Hij achtte Ds. van den Bogaard hoog om zijn godsvrucht, inzicht en bijzondere gaven, en meende in zijn jeugdig enthousiasme, dat zijns gelijke onder de predikers niet gevonden werd. Preken en vertrouwelijke gesprekken leerden hem de verborgenheden van het Koninkrijk Gods, en van het mystieke geestelijke christendom. Door Van den Bogaard werd hem het onderscheid duidelijk tussen de theologische kennis, die in de weg van ijverige studie ook verkregen kan worden door hen, die van de genade der ware heilig-

⁷⁰) Het is opmerkelijk, dat niet minder dan zeven predikanten van hetzelfde type zich in deze jaren (1651—1655) verbonden aan de Kerk van Utrecht. Het waren Andr. Essenius en Abr. v. d. Velde (1651), Jod. van Lodenstein (1652), Just. van den Bogaard (1653), Corn. Gentman en Joh. Teellinck (1654) en Joh. Theodorus (1655). Vgl. A. C. Duker, *a.w.*, II, blz. VII. Voetius voelde zich aangetrokken tot deze predikanten, en zij tot hem. Het waren dan ook meest zijn eigen discipelen, die hem nu als een trouwe lijfwacht omringden. Vgl. A. C. Duker, *a.w.*, III, blz. 119—122. ⁷¹) P. J. Proost, *Jodocus van Lodenstein*, Amst. 1880, blz. 26. ⁷²) J. van Lodenstein, *J. van den Bogaarts laatste utren*, Gron. 1720, blz. 188. ⁷³) J. van Lodenstein, *a.w.*, blz. 65, 75, 92 en 120. ⁷⁴) Woorden uit het lijkdicht van A. M. van Schurman, opgenomen in het aangehaalde werk van J. van Lodenstein. ⁷⁵) G. Voetius, *Exercitia pietatis*, Gorinch. 1664, pag. 563.

18 JEUGD EN VORMING (1636—1657)

making verstoken zijn, en de hemelse wijsheid, die door meditatie, gebed, liefde en gemeenschapsoefening met God, ja door de smaak en ondervinding van de geestelijke dingen zelf wordt verkregen, en die geschonken wordt door de Heilige Geest, Die innerlijk verlicht, overtuigt en verzegelt, en de gehele mens naar het beeld van Christus vernieuwt. Dank zij Ds. van den Bogaard werd Witsius door de Heere Jezus

ingeleid in het binnenste heiligdom, terwijl hij voordien maar in de voorhof vertoefde. Hier had hij pas geleerd om met verloochening van alle ijdele inbeelding nederig te zitten aan de voeten van de Hemelse Leermeester, en het Koninkrijk Gods te ontvangen als een kind 76). Deze diepgaande belevens valt in het twintigste of een en twintigste levensjaar van Witsius. Later zal hij in de Heere roemen, dat hij in de schoot van deze kerk is wedergeboren uit onvergankelijk zaad door het Woord van God. Hier is hij de mystieke spijs deelachtig geworden. Hier mocht hij toetreden tot de tafel des Heeren 77). Zo kwam de tijd voor de afsluiting van de academische studie en de overgang in de dienst der kerk. Op 29 Mei 1656 onderwierp hij zich aan het praeparatoir examen in zijn vaderstad Enkhuizen 78). Met algemene stemmen werd hij door de Classis toegelaten 79). In Noord-Holland kwam zijn naam toen al spoedig op de drietallen voor, maar een beroep liet nog op zich wachten. Intussen zat candidaat Witsius niet stil. Op aanraden van Ds. J. J. du Bois, Frans predikant te Utrecht 80), had hij op de Synode van de Waalse Kerk een verzoek ingediend om toelating tot de kansel in de Waalse Kerken. Wij lezen in de Acta van de Synode van Leiden (1656), dat H. Witzius, student in de theologie, zijn diensten heeft aangeboden en zeer goede getuigenissen van de Kerk en Academie van Utrecht heeft overgelegd, alsmede van de Academie van Groningen, en dat besloten is, om hem op de volgende Synode te examineren, waartoe hem op de gewone tijd een tekst zou worden opgegeven door de roepende kerk 81). De Acta van de Synode van Dordrecht (1658) vermelden zijn naam niet. Toch weet A Marck, dat hij van de

76) A Marck, l.l., pag. *e 2. 77) *Mise. Sacr.*, II, pag. 681. (Inaugurale Oratie te Utrecht). 78) De archieven van de Classis Enkhuizen ontbreken over dit tijdvak. Men vermoedt, dat ze door brand verloren zijn gegaan. In de bundel *Predikationen van Prof. H. Witsius* (Zie Bijlage I, B) komt evenwel een preek voor over Luc. 13 : 24, met de aantekening: „Prima quam publice habui postridie examinis 1656. 30 May” (no. 5). 79) A Marck, *fl/l.*, pag. *e 3. 80) Jean Jacques du Bois was van 1635—1664 predikant bij de Waalse Gemeente te Utrecht, P. E. H. Bodel Bienfait, *L’Eglise Wallonne d’Utrecht*, in *Bulletin de la commission pour l’histoire des Eglises Wallonnes*, III, La Haye 1888, p. 15—18. 81) *Livre Synodal*, Tomé Premier, La Haye 1896, p. 539.

JEUGD EN VORMING (1636—1657) 19

Waalse Synode van Dordrecht de begeerde toestemming heeft verkregen 82). Zowel te Utrecht als te Amsterdam heeft Witsius wel in de Franse taal gepreekt, evenals later te Leeuwarden. Hij meende echter, dat er aan zijn Frans nog wel iets ontbrak, en daarom dacht hij over een reis naar Frankrijk, mede met het doel om daar kennis te maken met theologen van naam. Daar is echter niets van gekomen. In het jaar 1657 kreeg hij een beroep uit Westwoud. Hij nam het aan, en werd op 8 Juli in het ambt bevestigd 83). Overzien wij dit eerste gedeelte van Witsius' levensgeschiedenis, dan bemerken wij, dat hij zich buitengewoon voorspoedig heeft ontwikkeld. Hij was afkomstig uit een echt christelijk milieu, bezat een goede aanleg, en had van jongsaf uitnemende leermeesters. De bekwaamste theologen uit de zeventiende eeuw, mannen als Voetius, Hoornbeek en Maresius, droegen het hunne bij tot zijn vorming. Ook innerlijk werd hij voorbereid op een leven, dat aan de dienst des Heeren gewijd zou zijn, gelijk zijn ouders hadden begeerd. Nooit zou de invloed zich verloochenen, die hij in Utrecht, toentertijd het centrum der Nadere Reformatie, onderging. Hoeveel hij aan Utrecht te danken heeft gehad, zegt hij zelf bij zijn ambtsaanvaarding als Utrechts hoogleraar: „zo niet alles, dan toch het meeste”. „En voorwaar, eerder zal mijn rechterhand zichzelf vergeten, eerder mijn tong aan mijn gehemelte kleven, dan dat ik deze Kerk en deze Academie, en de zegeningen, mij door beide geschonken, zou

vergeten, en zou nalaten, die te verheffen boven het hoogste mijner blijdschap" 84). 82) A Marck vermeldt nog, dat A. Hulsius, aan wie Witsius een brief in het Hebreuws had geschreven, hem bij de Synode aanbeval, l.l., pag. *e 3. 83) A Marck, l.l., pag. *e 3. 84) *Misc. Sacr.*, II, pag. 681 seq.

H O O F D S T U K I I

PREDIKANT TE WESTWOUD, WORMER EN GOES (1657—1668)

a. Te Westwoud

Op Zondag 8 Juli deed Ds. Herman Witsius zijn intrede in de kleine gemeente Westwoud, een dorp, dat gelegen is tussen Enkhuizen en Hoorn. Het is niet alleen voor hem zelf een hoogtijdag geweest, maar ook voor zijn ouders, die hem van jongsaf hadden toegewijd aan 's Heren dienst, en die thans de wens van hun hart in vervulling zagen gaan. Jaren later maakte Witsius er nog melding van, dat zij hem niet ver van zijn geboorteplaats van die lage kansel in de kleine dorpsgemeente hadden horen preken¹). Ds. Witsius was de achtste predikant, die de kerk van Westwoud diende²). Het was een gemeente, die zich uitstreckte over twee dorpen met bijbehorende buurtschappen: Westwoud met Oudijck en Binnewijzent met De Hout. Naar de nauwkeurige opgaven van Witsius in het „Kercke Boeck van West-woud" trof hij twee en zestig belijdende leden aan in Westwoud en een en dertig in Binnewijzent. In beide dorpen woonde één ouderling en één diaken. Het Heilig Avondmaal werd viermaal per jaar gevierd, 's zomers en 's winters te Westwoud, in de herfst en in de lente te Binnewijzent. Ook tekende de predikant aan, hoeveel huwelijken kerkelijk bevestigd en hoeveel kinderen gedoopt werden. Uit de verschillende gegevens maken wij op, dat de herderlijke zorg van Ds. Witsius ging over ongeveer vierhonderd zielen. Uit het register van de kerkelijke stand blijkt ook, dat hij op 3 Juli 1661 een eigen kind heeft mogen dopen, een zoon, geboren uit zijn huwelijk met Aletta van Borchorn. Zij was een dochter van W. van Borchorn, koopman te Utrecht, die de kerk aldaar diende als ouderling. Drie jaar had Herman Witsius reeds doorgebracht in zijn eerste gemeente, toen hij zijn vrouw de pastorie binnenleidde. Het is een gelukkig huwelijk geworden, maar dit eerste kind hebben de ouders al vroeg moeten missen. Niet zonder vrucht heeft Witsius in dit Westfries land gearbeid.

1) In zijn Inaugurale Oratie te Utrecht (1680), *Misc. Sacr.*, II, pag. 665. 2) In 1574 kwam er reeds een predikant, volgens de „Naamlijst der Predikanten, welke zedert de Reformatie de Kerken van Westwoud en Binnewijzent hebben bedient", in *Kercke Boeck van West-woud*, bl. 22 (Archief der Ned. Herv. Gem. te Westwoud).

PREDIKANT TE WESTWOUD, WORMER EN GOES (1657—1668) 21

Er heerste een grote onkunde. Van de kansel werd ervan gezegd: Men komt wel in de kerk, maar men weet heel weinig van de religie, en is „niet half zoo wijs als op andere plaatsen kleyne kinderen van een 5, 6 jaar. En dat komt buiten twijffel daar van daan, omdat ze haar niet geoeffent hebben in de catechisatie" ³). Sterk drong de nieuwe predikant daarom aan op het bezoeken van de catechisaties. En door prediking en catechetisch onderwijs veranderde er inderdaad veel ten goede, vooral onder de jongeren. Zij leerden zelfs de hoofdzaken van een preek onthouden, om die dan op de catechisatie weer te geven ⁴). Witsius zelf was vast overtuigd, dat de Heere hem daar tot zegen gesteld had voor een meisje van ongeveer zeventien jaar. Het was een van zijn catechisanten, een eenvoudig meisje van het platteland. Hij zat aan haar sterfbed. Toen zij even bij bewustzijn was, getuigde zij ervan, dat zij hemelse dingen had aanschouwd, en gesproken had met Jezus. Allen waren diep onder de indruk, en na

dertig jaar dacht Witsius er nog dikwijls aan terug. Hier moest ieder het werk van de Heilige Geest in erkennen. Het was de Here, Die Zijn genade in dit jonge leven had verheerlijkt 5). Uit de notulen van de Kerkenraad komen wij nog het een en ander te weten over de activiteit van de dominee van Westwoud. Een belangrijk deel van die notulen is reeds gepubliceerd 6), zodat hier met de hoofdzaken kan worden volstaan. Het christelijk leven liet in Westwoud en omgeving nog veel te wensen over. Daar ernstige vermaningen van de kansel niet afdoende waren gebleken, wendde de Kerkenraad zich op 26 Juli 1658 met een schriftelijke remonstrantie tot de plaatselijke Overheid T). De grieven waren: ontheiliging van de rustdag „door die Afgodische, vervloecte, ja helsche en Duivelsche kermissen", het lichtzinnig vermaak in de herbergen tijdens de godsdienstoefeningen, de hinder, die de kerkgangers hadden van het kaatsen op de weg, en het begraven op Zondag. Niet het minst waren Ds. Witsius c.s. bezwaard over de overblijfselen van de „superstitie des Pausdoms", zoals het dragen van doden rondom de kerk, het luiden der klokken om daarmee de duivels te verjagen, het neerknielen bij de graven om voor de gestorvenen te bidden enz. Gevraagd werden maatregelen tegen de „exorbitante stoutigheden des Pausdoms". De Kerkenraad hoopte dat de klachten niet altijd in de wind geslagen zouden worden, en wilde „de reformatie van die ergernissen verzoeken". Maar predikant en ouderlingen kregen nul op het request.

5) *Predikationen*, no. 47. 4) A Marck, l.l., pag. *e 3. 5) *Misc. Sacr.*, II, pag. 154 (tweede paginering). 6) Door D. A. Brinkerink in een artikel: *Wat Hermannus Witsius aanteevende in „Het kercke-boeck van West-woud", Ned. Archief voor Kerkgesch.*, V, 's-Grav. 1908, blz. 237—244. 7) Deze remonstrantie in extenso bij Brinkerink, *t.a.pl.*, blz. 238—241.
22 PREDIKANT TE WESTWOUND, WORMER EN GOES (1657—1668)

Spijtig tekende Ds. Witsius aan: „Dit bovenstaande behoorlicker wijze op den eersten rechte dach ingelevert zijnde, heeft tot ons leetwezen de minste redres in dees verboste zaecken niet kunnen te wege brengen." Meer succes had het kerkelijk optreden in de kwestie van „een beek van S. Laurents op een huis", waaraan bijgelovige eerbied bewezen werd. Ds. Witsius had eerst de eigenaar van het huis verzocht, om het weg te laten nemen. Toen het niet goedschiks ging, wist men te bewerken, dat de Overheid zich ermee bemoeide. Een jaar later richtte de Kerkenraad van Westwoud zich, samen met die van Oost- en West-Blokker, met een krachtig verzoeg tot de Magistraat 8). Wering van verschillende volkszonden werd bepleit door middel van „rigoureuze placcaten" tegen allerlei Roomse gebruiken, en tegen het vloeken en zweren, de ontheiliging van de Zondag door de kermissen en het dronkemansgetier in de herbergen. Ds. H. Schalkenius voerde het woord, en Ds. H. Witsius voegde er aan toe, dat hij niets liever zou zien „als dat het lant van die schricklijkke zonden, en overblijfselen van de afgoderij en superstitie des Pausdoms eenmaal gereynigt wierde". Het bleek evenwel nodig om nog een verzoeg in te dienen. Het was ditmaal niet geheel zonder resultaat. Zoveel werd tenminste bereikt, dat allerlei oude gewoonten bij de begrafenis verboden werden. Maar tegen de ontheiliging van Gods naam en dag, en de „Paapse stoutigheden" werd van overheidswege, ondanks het herhaalde aandringen van kerkelijke zijde, niet geageerd. De Kerkenraad deed intussen wat des Kerkenraads was. Verschillende leden der gemeente werden wegens dronkenschap of andere ongerechtigheden gecensureerd. En vooral door middel van pastoraal vermaan werden de verkeerde toestanden bestreden. In de preken, die Witsius in deze jaren gehouden heeft, komen ernstige klachten voor over Sabbathsschennis, kermismisbruiken en gebrek aan belangstelling voor de geestelijke dingen' Men gaat hooien en hooi binnen halen, en zelfs hooi verkopen op Zondag.

Men gaat op de dag, die God toegewijd is, kopen en verkopen, drinken en zuipen, springen en huppelen, alsof men een feest hield ter ere van Bacchus. „Als den Ap. P[aulus] eens weder levendigh wierde en hij eens in uwe plaatse op des Heeren rustdagh al dat gespuis quam zien, zoud hij niet menen dat hij midden onder de Heydenen was 9) ?" Sommigen hebben niet eens een Bijbel in huis, anderen hebben wel Bijbels, maar om er mee te pronken, niet om erin te lezen¹⁰). Het leek Witsius zelfs gewenst om speciale predikaties te houden over de heiliging van de

8) Notulen 23 Nov. 1659, in het *Kercke Boeck*, bl. 18. Bij Brinkerink, *t.a.pl.t* blz. 242 vlg. 9) *Predikatien*, no. 46. 10) *Predikatien*, no. 87.

PREDIKANT TE WESTWOUD, WORMER EN GOES (1657—1668) 23

dag des Heeren, en over het lezen en onderzoeken van de Heilige Schrift in de huisgezinnen¹¹). Ds. Witsius heeft in West-Friesland kunnen constateren, hoe weinig de Reformatie in het midden van de zeventiende eeuw nog had doorgewerkt in het volksleven. De verandering van godsdienst was nog geen verandering van mentaliteit. De karaktertrekken, die voor de periode, welke aan de Reformatie voorafgaat, worden opgegeven, nl. onwetendheid, onbesuisdheid en vrijheidszin¹²), waren de West-Friezen in Witsius' dagen nog eigen. De overgang tot het Protestantisme had trouwens maar ten dele zijn beslag gekregen. Het platteland van West-Friesland was althans nog overwegend Rooms-Katholiek met een belangrijk percentage indifferenten. De werfkracht van het Protestantisme werd er in de tweede helft van deze eeuw niet groter op, terwijl de geestelijkheid onder de bekwame leiding van Rovenius en De la Torre een tegenoffensief had ingezet, en de aanval had geconcentreerd op West-Friesland¹³). Dit is de verklaring van de toenemende R.K. actie, en de heftige reactie van Witsius en anderen tegen de „Paapse stoutigheden". De strijd tegen volksmisbruiken, en Zondagsontheiliging, waarbij de bijstand van de Overheid wordt ingeroepen, is typisch calvinistisch. Wij hadden van deze leerling van Voetius, Hoornbeek en Maresius ook niet anders verwacht¹⁴).

11) Deze preken komen voor in de bundel *Predikatien* (no. 46, 47, 87 en 91). Slechts één ervan heeft een datering, maar het is duidelijk uit schrift, spelling en woordkeus, dat ze bij elkaar behoren. Ook de beschrijving van de toestanden in de gemeente (Zondagsontheiliging, kermissen, onkunde) correspondeert met de situatie in Westwoud, en niet met die van andere gemeenten, die Witsius heeft gediend. 12) B. Voets, *De Hervorming in West-Vriesland*, *Ned. Arch. voor Kerkgesch.*, XXXV, 's-Grav. 1946—'47, blz. 219 vlgg.

13) L. J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord Nederland*, II, Amst. 1947, blz. 361—374. Volgens een verslag van De la Torre (1656) had het aartsbischoppelijk West-Friesland 29 seculiere en 6 reguliere geestelijken: 7 in Hoorn (3000 R.K.), 3 in Enkhuizen (800 R.K.), terwijl tal van priesters zich in de dorpen hadden gevestigd, *a.w.*, blz. 363. Het is een opmerkelijk verschijnsel, dat de bevolking van steden als Enkhuizen en Hoorn in meerderheid tot het Protestantisme overging, maar de plattelandsbewoners niet. Rogier vraagt zich met het oog op Enkhuizen en Hoorn af, of het grote aantal staties de missie niet eer benadeeld, dan bevoordeeld heeft, *a.w.*, blz. 374. Dat kan wel zijn, maar daarmee is het verschijnsel toch niet verklaard. Rogier noemt nog andere factoren, die in het spel geweest kunnen zijn, maar het belangrijkste is, dat het platteland van West-Friesland nooit grondig gereformeerd is geweest. Vgl. Voets in *Ned. Arch. voor Kerkgesch.*, XXXVI, 's-Grav. 1948—'49, blz. 64 en 76. De klankbodem voor de prediking van de enige troost in leven en sterven ontbrak daar wel niet geheel, maar het radicale evangelie der Reformatie vond er toch niet zoveel ingang als elders. Daarmee is het heden nog niet verklaard, want voor de tegenwoordige toestand is de moderne richting mede aansprakelijk, die het Evangelie aanpaste aan de geest van de tijd. Vgl. Van Unnik, *t.a.p.*, blz. 161 vlg. 14) Bij het eerste protest heeft

Witsius in het *Kercke Boeck*, bl. 17, in margine bijgeschreven: „Ziet Hoornbeeck: Des Heeren rustdaghs heylingh, p. 98”.

24 PREDIKANT TE WESTWOUD, WORMER EN GOES (1657—1668)

Voor Westwoud-Binnewijzent hebben de jaren 1657 tot 1661 betekenis gehad, maar ook voor Witsius zelf. Hij heeft zich ten volle gegeven aan de arbeid in de gemeente. Maar ook de theologische studie heeft hij niet verwaarloosd 15). En door deze eerste vier jaren in de praktijk kwam hem de noodzaak van een nadere reformatie wel heel concreet voor ogen te staan!

b. Te Wormer

Ds. Witsius had vier jaar in zijn eerste gemeente gestaan, toen hij een beroep uit Wormer ontving. Hij nam het aan, en hield op 11 Oct. 1661 zijn afscheidspredikatie in de kerk van Westwoud, om zich op 20 Oct. te verbinden aan zijn nieuwe gemeente. Sinds 1639 waren daar twee predikantsplaatsen. Ds. Bernhardus Cleur., die er in 1659 als candidaat was gekomen, zou Witsius' collega zijn. De gemeente van Wormer was aanzienlijk groter dan die van Westwoud. Volgens een opgave uit 1634 waren er 370 belijdende leden. De inkomsten in het jaar 1662 beliepen bijna f 5000.— 16). Er bestonden moeilijkheden in Wormer 17), en het kwam al spoedig tot een uitbarsting. Het Kerstfeest was aanstaande en het Heilig Avondmaal zou worden bediend. De Kerkenraad was in vergadering bijeen, en hield censura morum. Toen bleek, dat de verhoudingen veel te wensen overlieten. Er zat een geldkwestie, waar Ds. Cleur bij betrokken was. Daar de predikant schuld had, werd hem geraden „zich uit eigen motieven van het Avondmaal te onthouden”. Toen hij dit weigerde, werd het hem eenvoudig geordonneerd 18). Een aantal leden der gemeente koos echter de partij van Ds. Cleur, en daardoor kreeg de zaak een dreigend aanzien. Witsius schreef boven de kerkenraadsnotulen van het jaar 1662 dan ook de veelzeggende woorden: „De God des vredes zij met ons. Amen”. De Classis Haarlem moest er aan te pas komen. Er werden Deputaten benoemd, en het gelukte, om een oplossing te vinden 19). Maar de zaak was nog niet uit. Een ernstig conflict ontstond, toen klachten de Kerkenraad

15) In 1660 verscheen zijn studie: *Judaeus Christianizans*. „E Musaeo meo” staat er onder de opdracht. Zie voor de bespreking ervan *hierna*, blz. 128. 16) *Acta Ecclesiae Wormerianae*, 28 Dec. 1662 (Archief der Ned. Herv. Gem. te Wormer). 17) Volgens J. a. Marck had men Ds. Witsius juist beroepen met het oog op die moeilijkheden, omdat men meende, dat hij de geschikte figuur was, om de twisten bij te leggen, l.l., pag. *e 3. 18) *Acta Ecclesiae Wormerianae*, 20 Dec. 1661. 19) Ds. Cleur werd in het ongelijk gesteld. Hij moest beloven, dat hij zich voortaan stichtelijker zou gedragen, *Conventus Deputatorum*, gehouden 8 en 9 Maart 1662 (Rijksarchief te Haarlem).

PREDIKANT TE WESTWOUD, WORMER EN GOES (1657—1668) 25

bereikten, dat Ds. Cleur op de eerste Vrijdag van het nieuwe jaar (1663) zeer beschonken op de preekstoel gekomen was. En er werd nog meer tegen hem ingebracht 20). Gedeeltelijk ontkende de predikant, gedeeltelijk trachtte hij zich met verontschuldgingen te redden, maar de Kerkenraad meende hem thans niet meer te kunnen handhaven, omdat „de reformatie sijns persoons geheel desperaat was” 21). De Classis stuurde echter opnieuw op een schikking aan. Verscheidene vergaderingen werden aan de kwestie Wormer gewijd 22), en eindelijk viel het besluit: Men zou hem niet afzetten, maar wel een andere standplaats voor hem zoeken. De sententie van 18 Juli 1663 hield in 23), dat men Ds. Cleur vanwege de droevige onlusten in de gemeente Wormer „door gevoegelijke middelen en op een eerlijke en stigtelijke

wijse sal soecken te verplaetsen, niet bij forme van eenige censure, maar alleenlijk om soo veel doenlijk die bloeyende Gemeeynte voortaan in gewenschte vreden ende eenigheyt te herstellen"24). In een volgende vergadering benoemde de Classis „Deputaten voor verplaatsing". Met Wijk aan Zee en Moercapele werd overlegd. Eindelijk kwam een predikantenruil tot stand met een kleine gemeente uit de omgeving van Delft: Ds. B. Cleur van Wormer zou van standplaats wisselen met Ds. P. Coddæus van Wilsveen. De Kerkenraad verleende amnestie, gaf Ds. Cleur een behoorlijke attestatie mee, en f 500.— toe 25). Na enige tijd was ook de eendracht in de gemeente in zoverre hersteld, dat het Avondmaal kon worden gevierd26). In de notulen tekende Witsius aan: „Dewijlle God beter 't, door de voorgaande troublen, in lange geen Avontmaal gehouden is", zal het op de Eerste Paasdag geschieden 27). Met Ds. Cleur ging het van kwaad tot erger. Hij werd tenslotte

20) *Acta Classis Haarlem*, 10 en 11 Juli 1663 (Rijksarchief te Haarlem). 21) *Acta Classis Haarlem*, 19 Juni 1662. 22) Van 3 April tot 28 Aug. 1663 niet minder dan acht vergaderingen! In Juli kwamen zelfs 57 leden uit Wormer ter Classis: 27 pro en 30 contra Cleur. Vgl. *Acta Classis Haarlem*, 10 en 11 Juli 1663. 23) *Acta Classis Haarlem*, 18 Juli 1663, art. 4. 24) De Kerkenraad was hiermee nog niet geheel content. Men had ook een termijn vastgesteld willen zien voor deze losmaking. Daarom werd appel aangetekend tegen de uitspraak van de Classis. Ook Ds. Cleur ging in beroep bij de Provinciale Synode. Zo heeft de zaak van Wormer nog moeten dienen op de Synode van 1663, *Acta van de Synode van Noord-Holland*, 1663, art. 27 (Oud Synodaal Archief, 's-Gravenhage). 25) *Conventus Deputatorum*, gehouden 23 Oct. 1663. 26) Van 25 Dec. 1662 tot 13 April 1664 (Pasen) was het Heilig Avondmaal niet bediend, zoals blijkt uit het *Lidmatenboek 1634—1124* (Archief der Ned. Herv. Gem. te Wormer). Men was in Wormer gewoon op christelijke hoogtijdagen als Kerstfeest en Paasfeest Avondmaal te vieren. 27) *Acta Ecclesiae Wormerianae*, 17 Maart 1664.

26 PREDIKANT TE WESTWOUDE, WORMER EN GOES (1657—1668)

„vanwege sijne swaere sonden" door de Synode van Zuid-Holland geschorst en afgezet28). Door Cleur is er een schaduw gevallen over het verblijf van Witsius in Wormer. Maar daarom is deze periode van zijn leven nog geen donkere tijd geweest. Zijn tractaat „Practijcke des Christendoms", dat uit deze jaren dateert, levert bewijs van het tegendeel29). Met dankbaarheid heeft hij dit geschrift opgedragen aan zijn vader Claes Jacobsz Wits, en met de volgende woorden stelde hij zijn „papiere kindt" aan hem voor: „Het sal u de beginselen van de leere der Godtsaligheyt, in den aenvangh ten minsten toestamelen: maer daer na, wat stouter geworden zijnde, spreekt het oock mannelijker tale en onderwindt sich de grootste verburgentheden van het Koninkrijcke der Hemelen te verklaren". Dan volgt een „Aenspraeck aan de Vrome en Leerzuchtige Ledematen der Gemeente Jesu Christi tot Wormer". Van jaren her bestond daar de loffelijke gewoonte, om in de wintermaanden elke week een samenkomst te houden voor een „gemeensame verhandelinghe van de stucken des geloofs en der Godtsaligheyt", onder leiding van de predikanten. Aanvankelijk vergaderde men bij iemand aan huis, daarna in de consistorie, maar ook die werd te klein. Een serie van zeven voordrachten, door Ds. Witsius onder zoveel belangstelling gehouden, werd nu op verzoek uitgegeven. De schrijver wist, dat het werkje niet zoveel nieuws bevatte: „D'aloude waerheyt de Gemeente in te scherpen en soodanige gronden der Gods saligheyt te leggen, die van geen regtsinnige tegengesproken worden, dat is ons dagelijx werk". Maar zonder vermetelheid kon hij zeggen, dat hij de beroemdste leraars der Kerk borg kon stellen voor de leer, die in het boekje vervat was. Het tweede deel van het werkje is een studie over het geestelijke leven, getiteld „Geeestelijke Printen, van een Onwedergeboorne op sijn beste, en een Weder-

geboorne op zijn slechtste" 30). Ook deze stof was niet nieuw meer, want Witsius had er reeds over gepreekt 31). De „Practijcke des Christendoms" is ook naar de vorm een catechese. In 141 vragen en antwoorden worden de volgende onderwerpen behandeld: De Heilige Schrift, de ware religie, de zelfverloochening, het geloof, de aanneming tot kinderen, de heiligmaking en het gebed. De eerste vraag luidt: „Welck is de eenige en volmaeckte regel van

28) W. P. C. Knuttel, *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland*, V, 's-Grav. 1915, blz. 62, 91 vlg. 2 9) Het verscheen in 1665. Volgens de approbatie van de professoren Voetius, Essenius en Burmannus kan het met stichting gelezen worden „van de Liefhebbers der Heyliger Leere die na de Godtsaligheydt is". Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 2 (Bijlage II, A). 3 0) Zie *hierna*, blz. 206 vlgg. 31) *Practijcke des Christendoms*, bl. *2. PREDIKANT TE WESTWOUD, WORMER EN GOES (1657—1668) 27

ons geloof en leven?" Het antwoord is: „Het Woord Gods". Verscheidene wenken worden verder gegeven ten dienste van de Schriftlezing. De tweede voordracht begint met de vraag: "Wat is het voornaamste, dat ons in de Heilige Schrift geleerd wordt? Geantwoord wordt: De ware religie of godsdienst. De zelfverloochening is de eerste les, die men in de school van Jezus Christus moet leren. Het grootste deel van de verhandeling over het geloof wordt ingenomen door de vragen over de geestelijke verlaten (vr. 68 tot 82), wat ons begrijpelijk wordt, als wij letten op de beschrijving van het geloof als een lusten op Christus, en een aannemen van Hem als Zaligmaker, hetwelk de ziel dan weten en gevoelen kan tot haar onuitsprekelijke vertroosting (vr. 31). In de vijfde voordracht wordt een aantal kenmerken van de kinderen Gods opgesomd en verduidelijkt (vr. 88 tot 100). De heiligmaking heeft een belangrijke plaats in het geheel. Treffend zegt Witsius, dat de heiligmaking daarin bestaat, dat de mens het beeld van Christus meer en meer gelijkvormig wordt (vr. 105). Een waardig besluit is de bespreking van het gebed. Vooral over de gebedsverhoring worden schone gedachten naar voren gebracht. Witsius' praktische zin en catechetisch talent deden hem verdienstelijk werk leveren. Zonder pretentie werd het tractaat door de ondertitel aangediend als een eenvoudige verklaring van de voornaamste gronden der godzaligheid, en hoewel de zeventiende eeuw rijk is aan dergelijke litteratuur over de praktijk der godzaligheid, was er veel vraag naar. Het is herhaaldelijk herdrukt, en zelfs in het Duits vertaald 32). Het werk „Practijcke des Christendoms" is in elk geval een bewijs, dat de praktijk der godzaligheid Witsius als jong predikant zeer ter harte ging.

Te Goes

Conflicten en geschriften kunnen iemand vermaardheid bezorgen. Zo is het ook Ds. H. Witsius van Wormer vergaan. Tot in Zeeland werd zijn naam genoemd. Sluis begeerde hem in 1665 als predikant. Voor Zeeuws-Vlaanderen was hij een geschikte figuur, omdat hij zowel in het Nederlands als in het Frans kon preken. De Kerkenraad ondervond bij het beroepingswerk evenwel veel tegenwerking van de Magistraat. Witsius was misschien geen *persona grata*, omdat hij door Ds. Koelman was aanbevolen³³), en omdat men liever geen tweede Koelman binnenhaalde. Het is nog zover

32) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 2, (Bijlage II, A). 33) Jacobus Koelman en Herman Witsius kenden elkaar waarschijnlijk uit Utrecht. Zij hebben er althans tegelijk gestudeerd. Koelman liet zich in 1650 inschrijven, en werd in 1656 of 1657 candidaat. Vgl. A. F. Krull, *Jacobus Koelman*, Sneek 1901, blz. 9 vlgg.

gekomen, dat Koelman de reis naar Wormer heeft gemaakt, om met Witsius over het beroep te spreken. Zonder succes evenwel. En feitelijk was het de schuld van de plaatselijke Overheid, dat de gemeente „zo een weerdig man onthouden was" 34). Een jaar later werd door Goes een beroep op hem uitgebracht. Het kan wel zijn, dat door het gebeurde te Sluis de aandacht op hem was gevallen. Mogelijk heeft ook het geschrift „Practijcke des* Christendoms" geleid tot zijn beroeping. Het zal in Zeeland wel gewaardeerd zijn, want de practijk der godzaligheid stond in het gewest der Teellinck's hoog aangeschreven³⁵). Te Goes was in het begin van 1666 een van de vier predikantsplaatsen vacant³⁶). Op de vergadering van het Collegium Qualificatum werd door de Gedeputeerden van de Magistraat in overweging gegeven om binnen Zeeland te blijven „alsoo haar Achtbaerheden oordeelen in de selve bequaem stoffe van personen te wesen ende het winter saysoen ende gesloten water lange soude kunnen het over ende weer reysen beletten ende alsoo de verkiesinge ver achter en 37). Op het voorlopig viertal kwam echter naast drie Zeeuwse predikanten ook Ds. Hermannus Witsius te Wormer voor. Ook daarheen ging de hoorcommissie 38). Een achttal werd gevormd, en met meerderheid van stemmen werd gekozen Ds. Witsius, die hiervan bericht zou krijgen door middel van een brief van de koster. Kort daarop ging de nestor der predikanten, Ds. Barenzonius, de zaak bij Ds. Witsius en zijn Kerkenraad bepleiten. Witsius verklaarde, dat hij de roeping in de vreze Gods wenste te aanvaarden. De Kerkenraad van Wormer verleende hem slechts node ontslag. Op 20 Juni 1666 vond de bevestiging te Goes plaats. Nog geen volle twee jaar heeft Witsius er gearbeid. Toch had hij het er goed; en was hij bijzonder aan deze gemeente gehecht. Meermalen heeft hij later gezegd, dat hij nooit een rustiger en aangenamer tijd heeft gekend dan daar in Goes 39). Wij bezitten trouwens zijn

34) Deze beroepingshistorie wordt omstandig verhaald bij Krull, *a.w.*, blz. 21—24. 35) Het waren de „Broederen uit Zeeland" geweest, die op de Dordtse Synode reeds hadden aangedrongen op de beoefening van de theologia practica aan de Academie. Vgl. het gravamen van Zeeland in de *Acta ofte Handelingen des Nationalen Synodi tot Dordrecht*, Dordr. 1621, blz. 48—52. 36) Het jaar van de vestiging van de Geref. Kerk te Goes is 1578. Betrekkelijk laat is zij ook tot bloei gekomen. Sinds 1650 waren er echter vier predikanten. Vgl. J. W. te Water, *Kort Verhaal der Reformatie van Zeeland*, Middelb. 1766, blz. 265. 37) *Acta ofte Handelingen des Kercken-Raeds der Stede Goes*, 4 Jan. 1666 (Archief der Ned. Herv. Gem. te Goes). 38) Er werd over het viertal gerapporteerd „der selver gaven, leven ende ommegangck op het hoochste prijselijck en stichtelijck te sijn", *Acta*, 29 Maart. 39) Aldus A Marck, l.l., pag. *e 3.

eigen getuigenis 40): „Met Rust en Lust nam ick het werck des Heeren waer in de bloeyende Gemeente van Goes, die my, nae veel stormen elders doorgestaen, tot een lieffelijcke Haven verstreckte. Ick sagh daer onder Gods zegen, en door den dienst van mijn trouwe Medehulperen, allerley devote oeffeningen in bloey, de kracht der Godtsaligheydt in groey, de ghemoederen in eendracht, en de Uytverkoorne Gods handt aan handt met yver op de Hemelreys. Ondanckbaer soud ick zijn, soo ick het vergat, en trouwloos tegen het geslachte van Gods Kinderen, soo ick het verheelde, met wat een liefde en toegenegentheydt ick daer ontfanghen, bejegent en tot den eynde toe overladen wierde". Niet alleen de gemeente werd geprezen, maar ook voor zijn collega's 41) had Witsius alle lof: „Mijn Mede-broederen, Mannen die getuygenisse hebben van alle en van de Waerheyts selfs, vond ick in soo Heylige een-

hartigheyt te samen verknocht⁴²), dat ick twijffel offer een Kercke in Nederlandt is die van dat gheluck met soo veel reden roemen kan. Geen strijdt kenden wij als van liefde onder malkanderen, van yver voor het goede, en van haet tegen de sonde. Nijdigheyt en jalousie, krackelen en kibbelingen, waren by ons onbekende en verfoeyde namen. De soete ervarentheydt leerde ons, wat kracht' er was om het werck des Dienstes sijn rechte klem te geeven, niet in een drievoudigh, maer in een viervoudigh snoer, niet licht te breecken. Daerom quamen wy by malkanderen in soetigheyt heymelijck raedtleghen, wij wandelden in geselschap ten Huyse Godes. Wij woonden malkanders Predicaten niet alleen maer oock Catechisatien en andere openbare oeffeningen by: en 't geen de eene gisteren geleert hadde, dat gingh de andere heden bevestigen en de Gemeente aenprijsen⁴³). Nooyt vermerckte men de minste schijn van teghenstrijdigheyt in de leere, gelijkse oock niet en was in de Gemoederen ⁴⁴).

40) In zijn *Twist des Heeren*, bl. *3. 41) Het waren twee oudere predikanten: Ds. Nic. Barenzonius en Ds. Joh. van Dorth, en een jongere: Ds. Joh. Leydecker. Zij stonden uitzonderlijk lang te Goes, resp. van 1643—1679, 1654—1692 en 1657—1698. Wel een verschil met Witsius! Vgl. M. W. L. van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek*, Gouda 1909, Bijlage, blz. 129. 42) Ook de kerkenraadsnotulen gewagen van „die soete harmonie tusschen de Collegas en vreedsame eendrachtigheyt in dese vergaderinge”, *Acta*, 14 Dec. 1667. 43) Dank zij Witsius' collega Ds. Joh. van Dorth weten wij van de catechisaties in Goes nog iets meer af. Er was een catechisatie voor de schoolkinderen, 's morgens na de weekpredikatie, en een voor de jongelui, 's Zondags na de catechismusprediking. 's Zondagsmiddags waren er nog drie andere catechisaties, een voor de „jonge jeugt”, een voor de weeskinderen, en een voor ouderen, 's Maandagsmiddags werd de belijdeniscatechisatie gehouden. Van Dorth beschreef dit 'm de Voorrede van een catechetisch leerboekje, volgens J. ab Utrecht Dresselhuis, *De Hervormde gemeente te Goes*, Goes 1847, blz. XIV vlg. 44) *a.w.*, bl. *3 vlg. 30 PREDIKANT TE WESTWOUD, WORMER EN GOES (1657—1668)

Wij mogen dus wel aannemen, dat de periode van 1666 tot 1668 een gezegende tijd is geweest, zowel voor de gemeente als voor haar predikanten. Goes hield van Witsius „dewijle sijn E. persoon seer aangenaam en synen dienst seer vruchtbaar is in deze gemeijnte ⁴⁵). Toen Smytegelt — een leerling van Witsius — er vijf en twintig jaar later stond, sprak men ervan, dat de dagen van Barenzonius en Witsius waren weergekeerd⁴⁶). En Witsius hield van Goes. Het; klimaat van het Zeeuwse piëtisme deed hem weldadig aan ⁴⁷). Was hij zelf niet onder de beademing van het piëtisme gevormd voor zijn levenstaak? Er bestond een geestelijke affiniteit tussen hem en de gemeente. Het religieuze leven in Zeeland werd toen reeds gekenmerkt door een sterke emotionaliteit ⁴⁸) en een eigenaardig nomisme⁴⁹), „een vlucht uit de bewogenheid des gemoeds in de vastheid van een strakke levensvorm” ⁵⁰). Dezelfde trekken vinden wij terug in het werk, dat Witsius kort na zijn vertrek uit Zeeland uitgaf: „*Twist des Heeren met sijn Wijngaert*”. Het is een indrukwekkend pleidooi geworden voor een Nadere Reformatie. Het kan evenmin toevallig zijn, dat er van de hand van Witsius en een van zijn vrienden in 1670 een geschrift verscheen over het Labadisme. Herman Witsius en Jean de Labadie hebben tegelijkertijd in Zeeland gearbeid. Witsius kwam er in Juni 1666 aan, De Labadie in Juli 1666, Witsius bleef tot 1668 in Goes, De Labadie tot 1669 in Middelburg. Jean de Labadie bedoelde, althans in deze jaren, een grondige reformatie van het leven der kerk door middel van de predikanten ⁵¹). Een geweldige invloed ging van hem uit. Ds. Koel-

45) *Acta*, 14 Dec. 1667. 46) De Vrijer, *Smytegelt*, blz. 27. 47) Het moge hier in het midden gelaten worden, of er reden is om met Van Schelven te spreken van het Zeeuwse mysticisme

(A. A. van Schelven, *Het Zeeuwsche Mysticisme*, in *Ger. Theol. Tijdschrift*, 17e Jrg., Nijverdal 1916, blz. 141—162). Maar de Zeeuwse vroomheid van de zeventiende eeuw was in elk geval niet anders dan een bepaalde vorm van piëtisme. Terecht wijst Van Schelven in zijn belangrijke studie op de invloeden van Puritanisme en Labadisme, en op de nomistische trek, die eigen is aan het Zeeuwse „mysticisme". Maar het zwakke punt in zijn betoog is, dat hij het verschijnsel psychologisch meent te kunnen benaderen zonder te rekenen met de Zeeuwse psyche. Deze leemte is thans door verschillende publicaties aangevuld. Litteratuur bij De Vrijer, *a.w.*, blz. 77, noot. 4 8) Een beschrijving bij De Vrijer, *a.w.*, blz. 77—81. 49) De strenge Zondagsviering verraadt puriteinse invloed. De Middelburgse Kerkenraad maakte bepalingen inzake soberheid in de kleding, vgl. Van Schelven, *t.a.pl.*, blz. 150. 50) Aldus J. W. Dippel in zijn artikel: *In Zeeland en Middelburg in Kerkewerk*, Nijkerk z.j., blz. 220. 51) Typerend voor deze periode is zijn geschrift *La Reformation de l'Eglise par le Pastor at*, Middelb. 1667, waarvan W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus*, Leipzig .1911, S. 164—171 een inhoudsoverzicht geeft.

PREDIKANT TE WESTWOUD, WORMER EN GOES (1657—1668) 31

man van Sluis stond met hem in contact⁵²), Ds. Barenzonius van Goes nam het voor hem op ⁵³), en de Utrechtse theologen Voetius en Essenius verleenden hem hun bescherming. Het is daarom allerm minst te verwonderen, dat ook Witsius aanvankelijk met interesse en sympathie het streven van De Labadie gevolgd heeft. Hoewel hij het Labadisme later als sectarisme zal verwerpen, is er ook dan nog een mildheid in zijn oordeel, die verklaarbaar is uit het feit, dat hij als predikant in Zeeland de beweging van Jean de Labadie in haar oorspronkelijke vorm heeft leren kennen en waarderen.

52) Goeters, *a.a.O.*, S. 172. 53) Goeters, *a.a.O.*, S. 226.

HOOFDSTUK III

PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675)

a. Tot 1672

Tegen het einde van het jaar 1667 werd Witsius te Leeuwarden beroepen. Hij was nog maar kort in Goes, en hij had in het minst geen beroepsbrief uit de Friese hoofdstad verwacht¹). Weliswaar wilde men hem in Goes niet gaarne laten gaan, maar hij verklaarde, dat hij dit beroep meende te moeten aannemen. Hij schijnt er duidelijk Gods roepstem in te hebben vernomen. „Had ick selve Meester van mijn schickingen moghen zijn, 'k soud ghewensch hebben, dat ick my in die stille Haven, ten minsten noch voor eenige tijdt, had mogen uytrusten. Want ick sagh de Ruste datse goet, en het landt dattet lustigh was. Maer doe het Godt de Alderhoogste anders believde, en wilde noch moghte ick sijnen monde niet wederspannigh weesen" ²). Zo rustig als het in Goes was, zo onrustig was het in Leeuwarden. Toch ging hij, in het vertrouwen, dat de Heere, Die hem riep, hem ook bekwamen zou tot zijn taak. Hij leefde bij het Schriftwoord: Heb Ik het u niet bevolen? Wees sterk en heb goede moed, verschrik niet en ontzet u niet; want de Heere uw God is met u alom waar gij henengaat (Jozua 1:9). In Goes besloot men om hem wel dimissie te verlenen, maar hem niet te laten vertrekken, voordat in de vacature voorzien was „volgens ordre ende gebruyck der Kerken deser provintie" ³). Zo werd het April, eer de reis kon worden ondernomen. Op Zaterdag 11 April 1668 werd Ds. Witsius in de Grote Kerk van Leeuwarden bevestigd ⁴). Hij zou al zeer spoedig betrokken worden in de kerkelijke strijd. De eerste week kwam hij reeds in aanraking met een kwestie. Er bestond te Leeuwarden een bank van lening, en de kassier daarvan, een zekere Isaac van der Hellen, was lid van de gemeente, en tot April 1668 lid in volle rechten. De Kerkenraad besloot toen echter, dat een commissie de lombardhouder zou trachten te overtuigen van het onrechtmatige van zijn handelwijze, en dat men hem ondertussen het gebruik van het Avondmaal ontraden zou ⁵). Scriba

1) Het was „als een onverwachte Donderslagh", *Twist des Heeren*, bl. *4.

2) *a.w.*, bl. *4. 3) *Acta ofte Handelingen des Kercken-Raeds der Stede Goes*, 14 Dec. 1667. 4) T. A. Romein, *Naamlijst der Predikanten*, Leeuw. 1886, blz. 24. 5) *Acta Synedrii Leoverdiensis*, 15 April 1668 (Archief der Ned. Herv. Gem. te Leeuwarden).

Witsius moest een week later evenwel notuleren, dat Van der Hellen zich „gedurende de hanteringe van zijn woekertaeffel" niet wenste te onthouden van 's Heeren tafel. Daarom werd op een volgende vergadering met meerderheid van stemmen besloten, om zich te houden aan de kerkelijke bepalingen van 1646, waarin werd uitgesproken, dat zelfs geen bankhouder, die ten hoogste 16 % rekende, tot het Avondmaal zou toegelaten worden ⁶). De bewuste Van der Hellen maakte echter grove winst, want hij nam niet minder dan 21 a 22 % van kleine panden ⁷). Hij bezat wel een octrooi van de Magistraat,, maar desniettemin viel hij onder de kerkelijke tucht⁸). De Classis Leeuwarden dacht er echter anders over. De Kerkenraad werd na verloop van tijd zelfs ter verantwoording geroepen, en de Classis kwam tot de conclusie, dat de bedoelde bankhouder, die goed stond aangeschreven en zich hield aan de bepalingen van het stedelijk octrooi, wel behoorde te worden toegelaten tot het Heilig Avondmaal⁹).

Over deze kwestie oordeelden de kerkelijke vergaderingen dus niet gelijk. Ook bij de theologen ontbrak de eenparigheid van gevoelen. Zo had Voetius¹⁰⁾ een onverbiddelijk *Neen* laten horen, maar Maresius pleitte voor een gematigd optreden¹¹⁾. De laatste opvatting kreeg op de duur de overhand. Maar uit het geval Isaac van der Hellen blijkt, dat de bankhouders toch nog niet overal als wettige leden der kerk tot het Avondmaal werden toegelaten¹²⁾, en dat er omstreeks 1670 nog Kerkeraden¹³⁾ waren, die hen als woekeraars bleven beschouwen. De Kerkenraad van Leeuwarden bleef dit standpunt handhaven tegenover Magistraat en Classis. Het meningsverschil spitste zich zelfs in die mate toe, dat ter Classis onverkwikkelijke tonelen voorkwamen. Er vielen over en weer scheldwoorden. Ds. van der Waeijen van Leeuwarden noemde zijn ambtgenoot Elgersma een „Advocaat en Patroon van Lombarden“. Maar Elgersma schold terug, dat Van der Waeijen er een was, die onder de schijn

6) Dit kon inderdaad als woeker worden beschouwd. Een normale rentestandaard was 4%. Vgl. A. C. Duker, *a.w.*, II, blz. 2771. 7) Blijkens een overzicht bij C. J. van Heel, *De geschillen over banken van leening*, 's-Grav. 1858, blz. 77, werd op tal van plaatsen een dergelijke rente gevorderd. Een bepaalde som moest door de exploitant van een bank van lening als „recognitie“ aan de Overheid worden afgedragen: te Leeuwarden, bij een rentevoet van 212/3%, in eens *f* 14.500,—, daarenboven een som van *f* 400,— voor de armen, en jaarlijks *f* 2000,—. 8) *Acta Synedrii*, 28 April 1668. 9) *Acta Classis Leoverdianae*, 13 Juni 1671 (Rijksarchief te Leeuwarden). 10) A. C. Duker, *a.w.*, II, blz. 271 vlgg. 11) Nauta, *a.w.*, blz. 293—298. 12) Anders Maresius bij Nauta, *a.w.*, blz. 297. 13) De Kerkenraad van Goes dacht er precies zo over als die van Leeuwarden, *Acta ofte Handelingen*, 23 Febr. 1668.
34 PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675)

van braafheid schandelijk leefde¹⁴⁾. Het was blijkbaar moeilijk om personen en zaken gescheiden te houden. Daarom was het maar goed, dat de Kerkenraad de zaak op de Synode van Friesland bracht. De predikanten Van der Waeijen en Witsius werden afgevaardigd „om dese regtveerdige sake, daar 't behoort door alle gevoeglijke middelen te defenderen“. Deputaten Synodi zouden een uitspraak doen. Maar ook in dit deputaatschap waren de meningen verdeeld¹⁵⁾. In de notulen van de Kerkenraad staat vermeld, dat de zaak „sonder eindelijke determinatie in statu is gebleven“. De verhoudingen binnen het classicaal ressort waren dus wel zeer gespannen. In de kwestie Van der Hellen openbaarde zich een verschil van visie, maar er zou zelfs een ernstig conflict ontstaan. Het is Ds. Witsius, die met grote nauwkeurigheid heeft opgetekend¹⁶⁾, wat er gaande was. In de zomer van het jaar 1670 was het tijd voor het periodieke aftreden van de ambtsdragers. Ds. Gellius Boëthius weigerde echter om de Kerkenraad samen te roepen. Ds. van der Waeijen verving hem toen als praeses. De afwezigen werden uitgenodigd om ter vergadering te komen, maar ze verschenen niet. Eenparig besloot men, om het werk toch in de vreeze des Heeren aan te vangen¹⁷⁾. Maar de drie ambtsdragers, die verstek hadden laten gaan, tekenden appèl aan bij de Classis. Zij beschouwden de gehouden vergadering als onwettig, wijl zij niet officieel door de koster was samengeropen! De Kerkenraad legde dit protest en appèl echter naast zich neer, en achtte het formeel en materieel van nul en gener waarde. En op 31 Juli aanvaardden de gekozen kerkenraadsleden hun ambt. De Classis stelde de appellanten evenwel in het gelijk, en verklaarde de verkiezing onwettig. De stedelijke regering werd door de Classis zelfs te hulp geroepen om de gekozenen uit de consistorie te houden! De Synode van Friesland zou pas het volgend jaar vergaderen. Om op korte termijn een oplossing van het geschil te verkrijgen, legde de Kerkenraad de kwestie voor aan Gedeputeerde Staten. Door dit college werd het advies gegeven

om een nieuwe stemming te houden. Aldus geschiedde. Men koos toen dezelfde personen, en zij behoefden niet opnieuw in het ambt te worden bevestigd. De Classis nam het de Kerkenraad wel zeer kwalijk, dat deze de zaak aan een politiek college had gedevolveerd, maar deze verdedigde

14) *Acta Classis Leoverdianae*, 3 Juli en 4 Sept. 1671. 15) *Acta van de Synode van Vriesland*, 1.671, art. 53 (Oud Synodaal Archief, 's-Gravenhage). 16) Aan het regelmatige handschrift, de overzichtelijkheid en de nauwkeurigheid, zijn de notulen, die Witsius schreef, altijd direct te herkennen. 17) *Acta Synedrii*, 17 Juli 1670.

PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675) 35

zich door erop te wijzen, dat de bemoeienis van de Overheid het eerst was ingeroepen door de Classis! In de Kerkenraad zelf waren twee partijen. Van der Waeijen en Witsius waren de woordvoerders van de meerderheid. Maar de minderheid, geleid door de predikanten Gellius Boëthius en Domna 18) , weerde zich geducht, daarbij gesteund door de Classis. „Moeyte met de Classis" schreef Witsius in het notulenboek. Maakte hij in Leeuwarden dus terdege kennis met de kerkelijke strijd, onaangener was het voor hem, toen hij persoonlijk werd aangevallen. Maar dat was zijn eigen schuld! Hij wenste een geschrift uit te geven, en men deed dat in die dagen niet zonder kerkelijke approbatie. Visitatoren werden benoemd 19). Het waren de collega's Gellius Boëthius en Domna. Zij rapporteerden, dat het werk van Witsius „schriftmatig is en conform de suivere leer der waarheit, doch datter evenwel enige harde expressien in waren die d' een en d' ander mochten aanstoot geven, en enige philosophische en theolog. prblematische quaestien". De Classis vond het wenselijk om een nader onderzoek in te stellen²⁰). Witsius schijnt dit minder gunstige rapport te hebben verwacht. Hij had besloten om zijn boek in ongewijzigde vorm het licht te doen zien. Onder de titel „Twist des Heeren met syn Wijngaert" verscheen het enkele weken later reeds²¹). Het uitgangspunt is het Schriftwoord: Wat is er meer te doen aan Mijn wijngaard, hetwelk Ik aan hem niet gedaan heb? Waarom heb Ik verwacht dat hij goede druiven voortbrengen zou, en hij heeft stinkende druiven voortgebracht? (Jesaja 5: 4). In het voorwoord, gedateerd 16 April 1669, wordt de uitgave gemotiveerd. Men moet dit geschrift niet beschouwen als een twistchrift. De twist, die Witsius wil bepleiten, is de twist des Heeren, de twist tegen de zonde 22). Hij heeft de heilzame regel in toepassing gebracht: *Parcere personis, dicere de vitiis* 23). Wel worden bepaalde opvattingen in het boek veroordeeld, maar van verschillende zijden werd instemming betuigd met hetgeen hij hierover schreef. Ten bewijze geeft Witsius een drietal getuigenissen 24). Deze particuliere approbatie schijnt de officiële te moeten vervangen! De auteur eindigt met de woorden: „Lees met oordeel tot uw voordeel".

18) De namen van de predikanten, die in deze tijd te Leeuwarden stonden, vindt men bij Van Alphen, *a.w.*, Gouda 1911, Bijlage, blz. 164. 19) *Acta Classis Leoverdianae*, 7 Sept. 1668. 20) *Acta Classis Leoverdianae*, 19 April 1669. 21) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 3 (Bijlage II, A). 22) *Twist des Heeren*, bl. **2. 23) „De Persoonen moet men sparen, maer van de fauten sprecken", *a.w.*, bl. **3. 24) In de tweede druk is er nog een vierde aan toegevoegd.

36 PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675)

De „Twist" is het meest geruchtmakende boek van Witsius geweest. Indrukwekkend was zijn scherpe critiek op tal van misstanden in het kerkelijk leven. Maar vooral over hoofdstuk 21, waarin gedachten van Cartesianen en Coccejanen als „schadelijke

nieuwigheden" werden afgewezen, is veel te doen geweest. Daarin vond men de harde uitdrukkingen, die aanstoot konden geven, en de filosofisch en theologisch problematische kwesties 25). Kerkelijke vermaningen en heftige polemieken wachtten de schrijver van de „Twist". Op een volgende vergadering werd opnieuw gerapporteerd over de „harde expressien" in het boek van Witsius. Maar er was niets meer aan te veranderen, want het boek was reeds uitgegeven! De Classis kon dit niet laten passeren, en bracht deze zaak op de Synode. Deze was van mening, dat de betrokken Classis in dezen haar plicht moest doen „pro renata". Het verweer van Witsius werd echter ook in de Acta opgenomen. Hij verklaarde zich bereid „voor al de wereldt te betoonen in desen gedaan te hebben wat men van een Predicant, die d'orde en stichting der Kercke lief heeft, soud kunnen vereyschen", en hij zag niet gaarne „dat sijn goede naam, die hem om de eere en vrugt sijnes dienstes so lief als sijn leven moest sijn, van sijn Broederen t'onrechte gebrandmerkt worde" 26). Op de Classis liep het nog met een sisser af. Wij lezen alleen, dat Witsius nog een bredere deductie gaf 27). Ernstiger werd het echter in het volgende jaar, toen de Classis Franeker met een gravamen reflecteerde op een passage in het boek, waarin gewag werd gemaakt van predikanten, die hun gemeenteleden 's Zondags voorhielden, dat zij na kerktijd gerust konden overgaan tot hun dagelijks werk 28). Witsius behoorde ter Synode te verschijnen, om zijn beschuldiging waar te maken. Kon hij geen namen noemen, dan zou hij ernstig gecensureerd moeten worden. Witsius diende een verweerschrift in, waarin hij aantoonde, dat hij slechts een gedeelte uit een werk van zijn leermeester Hoornbeek had aangehaald en vertaald „uytgenomen, dat sijne expressien nog vrij ernstiger, naedruckelicker, krachtiger zijn". Hij had wel gewenst, dat de broeders, die inlichtingen wensten, zich eerst tot hem persoonlijk hadden gewend. Dan zou hij hun gaarne zoveel „licht ende bericht" hebben gegeven, dat zij de moeite hadden kunnen sparen, om een gravamen te formuleren. Dan had men zijn naam ook niet op zulk een wijze in de Acta te pas behoeven te brengen. Ook mondeling verdedigde hij zich, maar de Synode was toch van oordeel, dat hij zich schuldig gemaakt had aan onvoorzichtigheid. De praeses,

25) Een bespreking van deze kwesties: *hierna*, blz. 178—181. 26) *Acta van de Synode van Vriesland*, 1669, art. 53. 27) *Acta Classis Leoverdianae*, 11 April 1670. 28) *Twist des Heeren*, blz. 298.

PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675) 37

Dr. Bekker van Franeker, kweet zich daarop van de taak om Witsius te vermanen. Hij had zich hiervoor in de toekomst te wachten 29). En nogmaals kwam de Synode erop terug. De Correspondenten van Zuid- en Noord-Holland 30) brachten op de volgende Synode ter sprake, dat Witsius in zijn boek *Ds. P. van Poot*, in leven predikant te Pijnacker en Enkhuizen, had bedoeld 31). Zij waren hierover „ten hoogsten gegraveert". Weer werd Witsius ter verantwoording geroepen. Hij verklaarde zich nader. De Synode nam er genoegen mee, en zo werd de zaak gesust 32). Door zijn „Twist" is Witsius dus in allerlei verwickelingen geraakt. Hij heeft ondervonden, dat men ten allen tijde moet kunnen verantwoorden, wat men schrijft. Daardoor is hij wel wat voorzigtiger geworden. De tweede druk heeft hij althans laten approberen, al was het niet door de Classis, dan toch door de Theologische Faculteit te Franeker. De gewraakte passage bleef evenwel staan, maar de woorden van Hoornbeek werden er veiligheidshalve bij aangetekend 33). Het leek hem een betrouwbaar getuigenis, want hij had Hoornbeek gekend als een wijs en voorzichtig man, die zo maar niet op geruchten afging. En aan de oprechtheid van zijn vroegere leermeester had bij zijn weten nooit iemand getwijfeld. Als het niet de volle waarheid was, waarom had men

Hoornbeek dan ongemoeid gelaten? Ten overvloede had hij nog een notariële acte in zijn bezit, waarmee hij zijn beweringen kon staven 34). Maar dit deed Ds. P. Allinga van Wijdenes naar de pen grijpen, om de eer en de leer van Ds. van Poot en anderen te verdedigen 35). Daartoe publiceerde hij de acte van de Kerkenraad van Pijnakker, die door de predikanten Hartman en Wittewrongel aan de Friese Synode was voorgelegd. Bittere verwijten aan het adres van Witsius werden eraan toegevoegd 36). Deze is het antwoord niet schuldig gebleven. Hij meende op zijn beurt de notariële acte publiek

29) *Acta van de Synode van Vriesland*, 1670, art. 47. 30) Het waren Ds. P. Wittewrongel van Leerdam, en Ds. C. Hartman van Enkhuizen. Ds. Wittewrongel was gehuwd met de weduwe van Ds. van Poot, die het laatst in Enkhuizen had gestaan. 31) In zijn *Goede Trouwe*, blz. 73 vlg. verhaalt Witsius de toedracht. Op de Synode van Sneek had hij op een desbetreffende vraag geantwoord, dat hij niet doelde op een der predikanten van Friesland. Toen vroegen de Correspondenten uit Holland, of hij dan iemand bedoelde, die onder hun Synode ressorteerde. In het bijzijn van zijn collega Van der Waeijen verklaarde hij aan de afgevaardigden privatim, dat het Ds. P. van Poot was geweest. 32) *Acta van de Synode van Vriesland*, 1671, art. 38. 33) „Hoornb. Theol. Pract. to. II, p. 354. 355”, *Twist des Heeren*, blz. 298. 34) *Twist des Heeren*, bl. *5. 35) *Sedige Verdedigingh van de Eer en Leer Der wijdt-beroemste Professoren en voornaemste Leeraren van Nederlandt*, Amst. 1672. 36) *a.w.*, blz. 205 vlgg. Op blz. 227 het verwijt van kwade trouw.

38 PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675)

te moeten maken, die ook op de Synode „volkomen satisfactie" had gegeven. Daaruit bleek, dat hij reden had voor zijn beschuldiging 37). Toen Allinga opnieuw aan zijn verontwaardiging uiting gaf 38), heeft Witsius zijn goede trouw nog eenmaal verdedigd 39). Had Witsius nu gelijk of niet? De Synode van 1671 heeft het in het midden gelaten. Getuigenis stond tegenover getuigenis, en de betrokkene kon zich niet nader verklaren. Zijn mond was voor altijd gesloten 40). Bij een vergelijking van de documenten, maakt dat van Witsius evenwel een meer betrouwbare indruk dan dat van Allinga. Het eerste bevat gegevens over gesprekken met Ds. van Poot, en over bezwaren, tegen zijn prediking ingebracht, die alleszins geloofwaardig lijken. Maar het andere stuk wil te veel bewijzen. Het is op zijn minst onwaarschijnlijk, dat Ds. van Poot op een voetiaanse wijze tegen de Zondagsontheiliging te keer ging. En zo wordt het in deze acte voorgesteld 41). Opmerkelijk zwak is ook het verweer van Allinga, als hij er later nog eens op terugkomt. Witsius' argumenten worden in het geheel niet weerlegd 42). De historicus zal moeten oordelen, dat Witsius vermoedelijk gelijk had. Ds. van Poot is dan een propagandist geweest van de Coccejaanse ideeën over de Sabbat 43). Dan is het ook te verklaren, dat een man als Allinga het voor hem opnam. In elk geval is de „goede trouwe van Hermannus Witz" in deze zaak boven alle bedenkingen verheven. Hij had het naar zijn zeggen al gehoord van een predikant uit de Classis Delft, toen hij nog in Zeeland was 44). Hij had het gelezen bij Hoornbeek en het was hem door verscheidene getuigenissen bevestigd. Wel had de Friese Synode pogingen gedaan om het twistvuur te

37) *Het Aanstootelijcke Nieuw, In Waerheyt en Liefde ontdeckt* (1673), blz. 105 vlg. Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 4 (Bijlage II, A). 38) In zijn *Seker Oudt, in waerheyt bevesticht, en in liefde gesuyvert, van de kladder van Aenstootelijck Nieuw*, Amst. 1673. 39) *Goede Trouwe* (1673). Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 5 (Bijlage II, A). Witsius beroept zich hierin op een brief van Ds. I. Goethals, die als praeses van de Classis Delft het attest van Van Poot heeft getekend. Onwillig, ja gedwongen had hij het gedaan. Persoonlijk was hij maar al te goed op de hoogte van de aanstotelijke predikaties van Ds. van Poot. Ook Ds. Saldenus wist er van, blijkens een brief aan Witsius. Zelfs Ds. P. Wittewrongel had het

vroeger erkend, *a.w.*, blz. 77—80. 40) Ds. Petrus van Poot overleed op 29 Sept. 1669 te Enkhuizen, waar hij sinds 16 Juni 1669 predikant was. 41) Vgl. H. B. Visser, *De geschiedenis van den Sabbat strijd*, Utrecht 1939, blz. 226 vlg. 42) P. Allinga, *Korte Bedenckingen over de genaemde Goede Trouwe*, Ench. 1674, blz. 83 vlgg. 43) Bij Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, II, Breda 1822, Aanteekeningen, blz. 21—24 verschillende bijzonderheden over de opvattingen van de predikanten, die toen te Enkhuizen stonden. 44) *Aanstoot. Nieuw*, blz. 104. PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675) 39

doven, dat Witsius had doen ontstaan, maar het laaide hoog op, toen Allinga zich ermee ging bemoeien. Wat hij aan het adres van Witsius schreef inzake Van Poot was maar een klein onderdeel van de polemiek over de zogenaamde nieuwigheden, die tussen hen gevoerd is in de jaren 1672 tot 1674, en die nog afzonderlijk besproken zal worden 45). Met de verschijning van Witsius' „Twist” hing nog een andere kwestie samen, die eveneens op Classis en Synode is behandeld: de kwestie Amerpoel. Johannes Amerpoel⁴⁶⁾ was een vurig Cartesiaan, zoals overduidelijk blijkt uit zijn boek „Cartesius Mosaizans”⁴⁷⁾. Hij droeg dit werk op aan de leden van het Hof van Friesland, omdat Cartesius juist in deze provincie het meest werd vervolgd, en omdat hij hen niet alleen als beschermers van de vrijheid, maar ook van de waarheid der filosofie wilde aanmerken. Hij ging uit van Genesis 1, en gaf bij de tekst eerst een eigen verklaring van Mozes' woorden, en daarna een uiteenzetting van Cartesius' gevoelen. De bedoeling van het geschrift was: Mozes in overeenstemming te brengen met de cartesiaanse wijsbegeerte. Op 30 April 1669 had Amerpoel zich voor de Kerkenraad van Leeuwarden te verantwoorden. Het was de vergadering ter ore gekomen, dat hij Ds. Witsius beschuldigd had van onjuist citeren van Cartesius. Hem werd gevraagd, of hij daarbij bleef. Maar hij keurde de Kerkenraad geen antwoord waardig, omdat zijns inziens verschillende leden partijdig, en andere onbekwaam waren om erover te oordelen. De vergadering meende toen tuchtmaatregelen te moeten toepassen. Aan Amerpoel werd de toegang tot het Heilig Avondmaal ontzegd⁴⁸⁾. Door de Classis werd de censuur echter ongedaan gemaakt 49). De Kerkenraad was daarover zeer verontwaardigd. Amerpoel had de Kerkenraad van Leeuwarden ter Classis durven noemen: „Van der Waeijen cum sociis”, ja een „conventicul”⁵⁰⁾! De zaak kwam op de Synode van 1669⁵¹⁾, dezelfde Synode, die Witsius het uitgeven van

45) Zie *hierna*, blz. 179—182. 46) Joh. Amerpoel werd op 19 Maart 1664 ingeschreven aan de Groninger Academie, *Album Studiosorum Academiae Groninganae*, Gron. 1915, kol. 94. Hij zou in 1669 door de Classis Leeuwarden geëxamineerd worden. 47) J. Amerpoel, *Cartesius Mosaizans Seu Evidens et facilis conciliatio Philosophiae Cartesii cum historia Creationis primo capite Geneseos per Mosem tradita*, Leov. 1669. 48) *Acta Synedrii*, 30 April en 1 Mei 1669. 49) J. Alting schreef aan zijn vriend B. Bekker, d.d. 18 Mei 1669: „Enimvero vehementer miratus sum Leovardienses machinationes, et quae contra Amerpoelium egerunt. Sed credo Classis jam remedium adhibuerit”, Jac. Alting, *Opera Omnia*, V, Amst. 1687, pag. 369. 50) *Acta Synedrii*, 4 Mei 1669. 51) *Acta van de Synode van Vriesland*, 1669, art. 52, 54 en 55. 40 PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675)

zijn boek kwalijk nam. De Synode zag dadelijk in, dat de kwestie niet door schikking maar door beslissing moest worden opgelost. Zij ging na, voor welke vierschaar de beschuldigde in eerste instantie moest worden gesteld, en onderzocht daarna de beschuldiging zelf. Wat Amerpoel in een trekschuit had gezegd, had niets te betekenen. De hoofdzaak was, wat er ten overstaan van de Classis was gepasseerd. Dit viel onder de judicature van de Classis 52). Witsius verklaarde, dat niet hij zelf maar een ander deze aanklacht tegen Amerpoel had ingediend, en Amerpoel betuigde, dat

hij nooit smadelijk gesproken had over Ds. Witsius, maar dat hij wel in de classicale vergadering had gezegd, dat „Ds. Herm. Witsius Cartesium valschelijk hadde gehandeld". Er werd nog enige tijd gedebatteerd over Witsius' citaten uit Cartesius, en tenslotte sprak de Synode uit, dat de censuur zowel formeel als materieel onjuist was. Witsius en Amerpoel hadden elkaar staande de vergadering de hand der verzoening te reiken „houdende een geduirige amnestie van 't gepasseerde en in futurum malkanderen niet met woorden ofte geschrifte te sullen toetzeeren". Het was eigenlijk niet zozeer een geschil tussen Amerpoel en Witsius, als wel tussen de Classis en de Kerkenraad, althans tussen de Classis en de meerderheid van de Kerkenraad. Tot die meerderheid behoorden de predikanten Van der Waeijen, Witsius en Lastdrager, die steeds één lijn trokken. Dit drietal heeft nog getracht een andere kwestie tot een oplossing te brengen: de broedertwist tussen Voetius en Maresius. Samen hebben zij de wenselijkheid van een verzoening besproken. In overleg met Van der Waeijen schreef Witsius in 1669 een brief aan zijn vroegere leermeester Maresius. Deze was dankbaar, dat de predikanten van Leeuwarden zich met hem in verbinding stelden, en antwoordde, dat hij gaarne een onderhoud met hen beiden of met een van beiden zou hebben 53). Van der Waeijen en Witsius zijn toen samen op reis gegaan naar Groningen⁵⁴). Daar zijn verdere plannen gemaakt. Contact werd opgenomen met Voetius. En het gelukte om nog in datzelfde jaar een verzoening tot stand te brengen 55).

52) Nam ubi factum admissum, ibi de facto inquiri, et facti admissi ratio reddi debet, *Acta*, art. 54. 53) Schrijven van 18/28 Juni 1669. Maresius noemde hen „mannen, die branden van ijver voor het heil van de kerk". Vgl. J. v. d. Waeijen, *De reconciliatione*, Leov. 1670, pag. 4. 54) Het initiatief werd dus niet door Van der Waeijen alleen genomen, hoewel hij het was, die verder de rol van bemiddelaar speelde, zoals blijkt uit zijn beschrijving in *De reconciliatione*. Vgl. over de motieven van Witsius: *Goede Trouwe*, blz. 47. 55) A. C. Duker, *a.w.*, III, blz. 259—262, en Nauta, *a.w.*, blz. 214—211.

PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675) 41

b. 1672 en daarna

Was Witsius in de eerste jaren van zijn arbeid in Leeuwarden voortdurend betrokken geweest in allerlei twisten, in 1672 kwam er verandering. De nood van het Rampjaar deed de geschillen vergeten. Ook in het Noorden des lands was de situatie in het begin van de zomer critiek. Coevorden viel de vijand in handen, de stad Groningen liep gevaar. Men vreesde het ergste. Witsius beschrijft de consternatie aldus: Wij dachten als predikanten meer aan martelaarschap, dan aan broedertwist. Hij stelde zich al voor, dat hij de Heere zou moeten belijden „voor gemijterde hoofden, te midden van geschoren kruinen" 56). Wilde geruchten deden de ronde. Men verdacht de Regering zelfs van capitulatie-onderhandelingen 57). Van kerkelijke zijde meende men iets te moeten doen. Op initiatief van de Classis Franeker, en waarschijnlijk naar aanleiding van een missive van Gedeputeerde Staten, waarin de predikanten werd aanbevolen „om bij den kommerlijken staat des vaderlands hun toehoorders te encourageeren", vervoegden zich op 22 Juni 1672 de afgevaardigden van de Classes Dockum, Franeker, Leeuwarden- en Sneek, samen met de predikanten van Leeuwarden 58), bij de Staten van Friesland, met een remonstrantie van 15 punten, waarin werd aangedrongen op wegneming van tal van misbruiken 59). Meer dan in Juni door de Classes werd bereikt, wisten de Friese predikanten in Juli te verkrijgen. Thans werd het initiatief genomen door de Classis Leeuwarden⁶⁰), die alle predikanten van Friesland tot een vergadering opriep, om „in des Heeren vrees met allen ernst te raadplegen, door wat middelen en wegen het vallende gebouw van den Staat en

daardoor waggelende Kerke bij dezen uitersten noodt soude kunnen werden ondersteund en bewaard"61). Wel 150

56) *Aanstoot*. *Nieuw*, bl. 3. 57) De Friese Staten waren echter vastbesloten „om tot behout van Religie en Vrijheyte voor haardsteden en altaren met gesamentlijke hant het uysterste te wagen en goet en bloet tot den laatsten effort te spendeeren". Resolutie van 13/14 Juni 1672. W. Eekhoff, *Beknopte geschiedenis van Friesland*, Leeuw. 1851, blz. 272. 58) Dat de predikanten van Leeuwarden er ook bij aanwezig waren, blijkt uit de *Acta Classis Doccumanae*, 1 Juli 1672 (Archief van de Classis Dockum). 59) De inhoud van deze remonstrantie bij S. Cuperus, *Kerkelijk leven der Hervormden in Vriesland*, II, Leeuw.-Gron. 1920, blz. 197 vlgg. 60) Niet door de Classis Franeker, zoals Ypey en Dermout schrijven, *a.w.*, II, Aant., blz. 326. De aanleiding schijnt gelegen te hebben in de rapporten van de legerpredikanten. S. Cuperus, *a.w.*, I, Leeuw. 1916, blz. 51. 61) *Acta Classis Fran.*, 11 Juli 1672 (Archief van de Classis Franeker). Wie zonder wettig verhinderd te zijn, deze vergadering verzuimde, werd door de Classis Dockum beschouwd als iemand „die zich schuldig maakt aan het verval van Godts Kerke", *Acta Classis Doc*, 11 Juli 1672.

42 PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675)

predikanten kwamen op 12 Juli 1672 te Leeuwarden samen62). Deze buitengewone predikantenvergadering koos Dr. Bekker tot voorzitter, terwijl Witsius een van de beide scribae was. Men nam kennis van de concepten van enkele Classes, en van de remonstrantie, die Prinses Albertina Agnes bij de Staten had ingediend, en begaf zich daarna en corps naar „'s Lands Huys". Nadat Bekker een indrukwekkende toespraak had gehouden, werd weer een vertoog overhandigd. Het eerste en voornaamste punt was: de benoeming van Prins Hendrik Casimir tot Stadhouder en Kapitein- Generaal van Friesland63). Reeds de volgende dag werd het daartoe strekkend besluit door de Staten genomen, waarover de predikanten zeer verheugd waren. Op die 13 de Juli werd nog een remonstrantie ingediend64), waarop de Staten echter nog niet direct konden antwoorden. Men ging toen uiteen, nadat het bestuur met twee afgevaardigden uit elke Classis was gedeputeerd om de onderhandelingen voort te zetten 65). Van dit deputaatschap was B. Bekker voorzitter, terwijl H. Witsius als scriba, en H. de Lespierre als assessor fungeerde. Op 15 Juli ontvingen deze „Deputaten der gezamenlijke kerken van Vriesland" een antwoord van de Staten, waarmee zij genoegen namen, al werden niet al hun wensen vervuld. Rooms Katholieke officieren werden b.v. niet afgezet en van ingrijpende bestuurshervormingen kwam niets66). De Deputaten legden op 16 Juli nog een ontwerp aan de Regering voor ter verbetering van 's lands financiële toestand67), waarover de Staten niet meteen een beslissing konden nemen. Toen keerden ook zij huiswaarts. Van de verdere bemoeiingen van de „Heren Mediateurs" 68) weten wij niet veel af. De notulen van scriba Witsius zijn spoorloos verdwenen. Uit rapporten, die op de Classes werden uitgebracht, kunnen wij opmaken, dat men op 30 en 31 Juli weer vergaderde, echter niet voor het laatst, zoals Cuperus schrijft69). Tot April 1673 is de

62) Het aantal wordt verschillend opgegeven. De beste bron is wellicht Hor. Vitranga, *Annotatien*, II, blz. 639, die spreekt van 150 (Ms., Bibliotheek van het Fries Genootschap te Leeuwarden). 63) De remonstrantie van 12 Juli bij W. P. C. Knuttel, *Balthasar Bekker*, 's-Grav. 1906, blz. 88 vlg. 64) De remonstrantie van 13 Juli eveneens bij Knuttel, *a.w.*, blz. 91 vlg. 65) Cuperus, *a.w.*, II, blz. 202 meent, dat het „twaalf wakkere mannen" waren, maar het waren er in werkelijkheid achttien: de zes leden van het bestuur van de grote vergadering, waaraan de zes Classes elk twee leden toevoegden, *Acta Classis Fran.*, 22 Juli 1672 en *Acta Classis Docc*, 12 Aug. 1672. 66) Vgl. Knuttel, *a.w.*, blz. 93. 67) Nadere bijzonderheden hiervoor bij Cuperus, *a.w.*, II, blz. 202. 68) De term komt voor in *Acta Classis Fran.*, 17

Maart 1673. 69) Cuperus, *a.w.*, II, 202. Het laatst horen wij ervan in de *Acta Classis Fran.*, 28 April 1673. PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675) 43

commissie aan het werk gebleven. Wel schijnt er na Juli 1672 niet veel meer met de Regering onderhandeld te zijn. Wij vernemen tenminste al spoedig, dat „bij de gezamenlijke broederen niets heeft konen in de gemeene sake om voorgevallene hinderpalen gedaen werden". Des te meer aandacht werd er nu besteed aan interne kerkelijke aangelegenheden. De Broederschap — zo werd de commissie bij voorkeur genoemd — had „haere gedachten laten gaen ontrent de reformatie van de Kerke en Leeraren" 70). Bepleit werd onder meer de noodzakelijkheid van een geregelde *censura morum* 71), en een betere regeling van het beroepingswerk 72). Tenslotte werden verschillende artikelen opgesteld, die aan de Classes in overweging werden gegeven. De Classis Franeker had reeds in Aug. 1672 de beroemde „Punten van Reformatie" aangenomen 73), en stelde thans voor om uit de reformatoire artikelen, ontworpen door de gecommiteerde broeders van de grote vergadering te Leeuwarden, en door verschillende Classes afzonderlijk, een algemeen geldig reglement samen te stellen 74). Leeuwarden stemde ermee in. Twee andere Classes, Dockum en Zevenwouden, waren er echter tegen. Bovendien verklaarden de politieke commissarissen op de Synode van Friesland „dat geen Reformatoire art. ontworpen van de gesamentlijke kerken kracht noch effect sullen hebben, voor en aeler de hooge Maghten des Lands daarvan sonderlinge inspectie sullen hebben gehad, en deselvige provinciaal geaprobeert" 75). Daar bleef het bij. Ongetwijfeld was dit een teleurstelling voor Bekker en Witsius en de overige leden der Broederschap. Door hun optreden hadden de Friese predikanten wel van zich doen spreken. Toen de bisschop van Munster hoorde, dat mede door de kloekheid van hun predikanten, de Friezen hadden besloten, om zich tot het uiterste te verdedigen, moet hij gezegd hebben: „Der Teuffel hoole die Pfhaffen" 76). Verschillende heilzame maatregelen waren in Juli 1672 op hun aandringen genomen. Maar blijvende hervormingen zijn in Friesland niet doorgevoerd. In de kerk zelf kon de Broederschap niet veel bereiken. De eenparigheid van gevoelen,

70) *Acta Classis Docc*, 12 Sept. 1672. 71) *Acta Classis Fran.*, 16 Sept. 1672. 72) *Acta Classis Docc*, 7 Oct. 1672. 73) *Acta Classis Fran.*, 5 Aug. 1672. E. J. Diest Lorgion heeft ze reeds opgenomen in zijn boek *De Nederd. Herv. Kerk in Friesland*, Gron. 1848, blz. 340—343. Abusievelijk staat daar 1662. S. Cuperus noemt ze „de pia desideria van Balth. Bekker c.s." (*a.w.*, I, blz. 160). 74) *Acta Classis Fran.*, 7 April 1673. 75) *Acta van de Synode van Friesland*, 1673, art. 18. 76) Deze bijzonderheid is ontleend aan *It aade Friesche Terp*, Haarlem 1743, blz. 283.

44 PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675)

die nodig was, om ter Synode tot een doeltreffend besluit te komen, bleek te ontbreken. Daar kwam bij, dat het project van reformatie de Overheid niet welgevallig was. Witsius, die de Classis Leeuwarden erop gewezen had, dat men „in deze droevighe conjecture des tijds, daar de Kerke soo veele laagen geleght wort, insonderheyt voor 't recht der Kerke hebbe te waaken" 77), liep een berisping op. Hij had zich voortaan te onthouden van „het slaan van ordonnantien tegen 's lands Resolutien" 78). Het is duidelijk, dat Balthasar Bekker bij deze actie van de Friese predikanten de leiding had, maar naast hem moet Herman Witsius worden genoemd als een der hoofdpersonen. Een „reformatie in leer en leven" 79) was het ideaal, dat hen voor ogen stond 80). Sinds 1672 was er meer eendracht in Leeuwarden. In de gemeente ging het goed, en in de Classis lagen de verhoudingen anders. Leeuwarden

had zes predikantsplaatsen en drie kerken op ongeveer 12000 inwoners⁸¹). 's Zondags werden zeven diensten gehouden: drie in de Grote Kerk, twee in de Galileërkerk en twee in de Westerkerk. Dan waren er nog vier godsdienst oefeningen op werkdagen⁸²). Over het kerkbezoek had men niet te klagen. In de zomer van 1673 kon Witsius in de kerkenraadsnotulen vermelden, dat door Gods bijzondere zegen de Zondagavonddiensten zeer druk bezocht werden. Men verwachtte, dat bij het korten van de dagen de toeloop nog groter zou worden, zodat de Galileërkerk de menigte niet meer zou kunnen bevatten⁸³). Ten opzichte van het Heilig Avondmaal had de Kerk van Leeuwarden nog een bijzondere regel, die men in de meeste kerken wel niet volgde, maar die Witsius als „seer stichtelijck en prijsselijck" beschouwde. Aan het einde van de voorbereidingspredikatie werd de gemeente verzocht, om op te staan, en werden haar enkele vragen voorgehouden, die door de toehoorders met Ja werden beantwoord, waarop die predikant een ieder, die oprecht had geantwoord, in Christus' naam de vergeving van zijn zonde verkondigde,

77) *Acta Classis Leov.*, 7 April 1673. 78) *Resolutien der Staten van Friesland*, 24 Mei 1673 (Rijksarchief te Leeuwarden). 79) De uitdrukking is volgens de *Acta Classis Docc.* (2 Sept. 1672) door Bekker of door Witsius gebruikt. 80) Een overzicht van de gebeurtenissen van 1672 en 1673 wordt reeds gegeven door Ypey en Dermout, *a.w.*, II, Aant., blz. 325—331. De onderhandelingen van Juli 1672 zijn uitvoerig en zorgvuldig beschreven door W. P. C. Knuttel, *a.w.*, blz. 86—94. Zie over de actie van Juni en Juli 1672 ook Cuperus, *a.w.*, I, blz. 50 vlgg, en vooral II, blz. 197—204. Enkele onnauwkeurigheden zijn in het bovenstaande terloops gecorrigeerd, en enkele hiaten aangevuld. 81) De schatting is van W. Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden*, II, Leeuw. 1846, blz. 431. 82) F. J. Los, *Wilhelmus a Brakel*, Leiden 1892, blz. 51. 83) *Acta Synedrii*, 10 Sept. 1673.

PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675) 45

en hem nodigde tot het Avondmaal des Heeren, dat de volgende dag gehouden zou worden⁸⁴). Met een van zijn collega's was Herman Witsius zeer bevriend. Dat was Johannes van der Waeijen. Samen hebben zij in 1670 een werkje uitgegeven over het Labadisme⁸⁵). Zij erkennen daarin de gebreken van de kerk, maar betreuren deze afscheiding. Zij zien namelijk een andere weg, die van een nadere reformatie binnen de kerk zelf⁸⁶). Een vriendschappelijke verhouding bestond ook tussen Witsius en Lastdrager. Zij kenden elkaar al jaren, want zij waren studievrienden geweest⁸⁷). Geestverwanten van Witsius waren verder de predikanten Petrus van Eyndhoven en Wilhelmus a Brakel, die in 1673 te Leeuwarden beroepen werden⁸⁸). Voor de echtgenote van A Brakel, de bekende Sara Nevius, schijnt Ds. Witsius nog iets betekend te hebben. Toen zij met hem sprak over haar zieleleven, moet hij gezegd hebben: Waarom vraagt ge het mij? Vraag het de Heere Jezus Zelf! Zij had die raad opgevolgd, en zo ontstonden omstreeks 1674 haar „Zielseenzame meditaties", die later ook uitgegeven zijn). Het is niet te verwonderen, dat de schrijver van de „Twist des Heer en met sijn Wijngaert" ook in de practijk de strijd aanbod tegen de volkszonden. Als voorzitter van de Kerkenraad had hij in 1671 een bijzondere vergadering bijeengeroepen „alsoo men hoort en sekerlijk verneemt dat balen en andere dansserijen wederom beginnen in te breken „selfs onder de Ledematen". Men besloot, dat het Moderamen van de Kerkenraad⁹⁰) een „Acte tegen de Dansserije" zou opstellen, die als kanselboodschap aan de gemeente zou worden voorgelezen. Het dansen werd genoemd „een openbare ijdelheyt, dertelheyt en ligtveerdigheyt, gansch niet overeenstemmende met die sedigheyt, stemicheyt, en deftigheyt, die een Christen betaamt". Het was immers allerminst de tijd voor zulke „wulpsheden", nu God „door geruchten van oorlooge van rontomme, en bedreyginge van meer andere

oordelen sijn hant over ons lieve vaderlant schijnt opgeheven te hebben, ons roepende veel eer tot sak en asche, om door ware vernederinge en boete, siel en sedebetenng in sijn roede te vallen,

84) J. v. d. Waeijen en H. Witsius, *Ernstige Betuiging*, blz. 341 vlg. 85) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 25 (Bijlage II, A). 86) „Niemant en onttreke zich aan dit groote werck van noodige Reformatie”, *Ernstige Betuiging*, blz. 201. 87) In 1656 hadden zij samen examen gedaan in de Classis Enkhuizen, cf. A Marck, l.l., pag. *e 3. 88) Ook Ds. Mart. Avercamp en Ds. Joh. Teellinck waren mannen van dit stempel. Maar beiden overleden kort nadat zij hun intrede hadden gedaan (in 1673 en 1674). 89) Los, *a.w.*, blz. 38 vlg. 90) „De broederen in de bank zijnde” waren toen Ds. H. Witsius, praeses, Ds. Joh. van der Waeijen, vice-praeses, en Ds. Joh. Lastdrager, scriba.

46 PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675)

opdat hij ons door die Natie niet swaerlijk en tugtige, of verderve, met welke wij in de naapinge harer ijdelheden gehoereert hebben” 91). De waarschuwing eindigde met de woorden: „Een yder wagte sich voor sielenschade” 92). Het was weer Witsius, die eens zou onderzoeken, of het in een herberg in de buurt van de Grote Kerk op Zondag wel ordentelijk toeging⁹³). Ook voor de goede orde in, de Kerkenraad en de omschrijving van de plichten der ambtsdragers heeft hij het zijne gedaan. In 1674 werd door hem een reglement opgesteld, dat lange tijd van kracht bleef. Witsius zelf zorgde voor de inschrijving van deze „Wetten van de Kerckenraadt” in het notulenboek 94). Het is een interessant geheel. Het was blijkbaar noodzakelijk om boete te heffen van wegblijvers en laatkomers (art. 9 en 11). Als wettige verhindering werd slechts beschouwd: ziekte, nader bepaald „kranckheyt die yemant dwinght het bedde te houden”, en uitstedigheid, wel te verstaan, wanneer „yemandt voor de dagh der Vergaderinge rede zij uitgeweest” (art. 10). Het belangrijkste waren de vergaderingen, die gehouden werden voor de toelating tot de belijdenis des geloofs, voor het beroepen van een predikant en voor het verkiezen van kerkenraadsleden (art. 12). Het huisbezoek behoorde tot de taak van predikanten en ouderlingen beide (art. 15). Er is nog een ander document, dat zijn ontstaan dankt aan deze periode. Het is een gravamen tegen een werk van Prof. de Raadt. Alhardt de Raadt⁹⁵) was in 1671 hoogleraar geworden te Harderwijk, waar hij zich openbaarde als een voorstander van cartesiaanse, Coccejaanse en chiliastische ideeën. Via Rothe en Gichtel kwam hij bij Böhme terecht. Tegen Maresius' felle tractaat over de droeve toestand van de theologische studie had De Raadt een „apologie der waarheid” geschreven. Maresius was echter reeds overleden, toen dit geschrift van De Raadt verscheen. Witsius nam het nu voor zijn leermeester op en formuleerde een gravamen, dat aan de Classis Leeuwarden en aan de Synode van Friesland werd voorgelegd⁹⁶). Verontrust was hij over verscheidene „vremde en aanstootelijke

91) Bedoeld is Frankrijk. 92) De gehele acte in de *Acta Synedrii*, 9 Febr. 1671. 93) *Acta Synedrii*, 21 Oct. 1674. 94) *Acta Synedrii*, 9 Sept. 1674. 95) Hij was uit Amsterdam afkomstig (geboren in 1645), had te Leiden gestudeerd, en was een leerling van Coccejus, waar deze „altijd bekommernis over gehad heeft, dat hij, door al te grooten inbeelding van sig selfs niet wel vervoert mogt worden”, J. v. d. Waeijen, *De brief tot den Galaten*, Leeuwarden 1682, Aan den Leeser, blz. 132. Over De Raadt: C. Sepp, *Geschiedk. Nasporingen*, II, Leiden 1873, blz. 171—217, en J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, 's-Grav. 1929, blz. 354—360. 96) De Classis kwam op 9 Mei 1674 in extra vergadering bijeen, om dit gravamen te bespreken. Op de Synode van 1674 werd het in art. 21 behandeld.

PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675) 47

Stellingen", waardoor de zuivere leer werd aangetast, de broederlijke eendracht verbroken, en een droevige scheuring voorbereid. Verontwaardigd was hij over de bewering van De Raadt, dat de Formulieren van Enigheid niet met een goede conscientie te ondertekenen zijn⁹⁷). Ook nam Witsius het hem zeer kwalijk, dat hij de Statenvertaling gehekelde had, en gezegd had, dat de Kanttekeningen de zin van de Schrift soms meer duister dan duidelijk maken. Verder had De Raadt vele predikanten durven te beschuldigen van onoprechtheid. Zij waren het in de grond van de zaak wel met hem eens, maar uit vrees voor hun positie zwegen ze. . . Bezwaard over dit alles gaf Witsius de kerkelijke vergaderingen in overweging om toch te waken voor de zuiverheid van het geloof, en de eenheid van de Geref. Kerk. Bij de examens moest er vooral op gelet worden, of de candidaten wel wisten wat ze deden als ze de Belijdenis ondertekenden⁹⁸). Wij herkennen in de opsteller van dit gravamen de leerling van Maresius. Deze had in zijn door De Raadt bestreden geschrift aangedrongen op een stipte handhaving van de gereformeerde belijdenis, en meer respect geëist voor Statenvertaling en Kanttekeningen⁹⁹). Witsius meende, dat afwijkende gevoelens, zoals die van De Raadt, schade zouden berokkenen aan de eenheid der kerk. Binding aan de belijdenis achtte hij noodzakelijk. Ter Synode adviseerden allen tot „vervoeyinge, uytroeyinge en weghneming van dat zeer aenstootelijk en scandaleus boek". De politieke commissarissen gaven de verzekering, dat de Overheid terzake diligent zou zijn. Dat De Raadt het onhoudbare van zijn positie inzag¹⁰⁰), is misschien mede toe te schrijven aan deze actie, die door Witsius ontketend is. In het begin van het jaar 1675 werd Herman Witsius benoemd tot hoogleraar aan de Academie te Franeker. De Kerkenraad van Leeuwarden heeft nog getracht om hem te behouden, omdat men „D. Witsii qualiteyten hoognodigh hadde" (101), maar toen de Classis deze benoeming, en tevens het beroep van de Kerk van Franeker

97) „Uitdrukkingen, strijdig met Gods Woord" stonden volgens De Raadt in art. 14 N.G.B., en in antw. 39 van de Heid. Cat. Teksten als Op. 20 : 12 en 21 : 4 waren in art. 37 N.G.B. verkeerd aangehaald. Het ging in deze hoofdstukken van de Openbaringen over het heerlijke Koninkrijk van Christus op aarde, en niet over het laatste Oordeel. Met „dingen van het grootste gewicht, die overgeslagen waren" bedoelde De Raadt speciaal de glorieuze regering van Christus op aarde vóór het laatste Oordeel. A. de Raadt, *Apologia veritatis*, Amst. 1673, pag. 39.

98) Het gravamen is in extenso opgenomen onder de Witsiana (Bijlage III, A). 99) Vgl. Sepp, *Godgel. Onderwijs*, II, blz. 483. Bij Sepp (blz. 471—488) een overzicht van de inhoud van Maresius' *Tractatus brevis de afflictio statu Studii Theologici in Foederato Belgio* (Gron. 1672). 100) Over zijn ontslag Sepp, *Geschiedk. Nasporingen*, lly blz. 195. 101) *Acta Synedrii*, 15 Febr. 1675. 48 PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675)

goedkeurde, moest men erin berusten. Op 7 Maart 1675 nam Ds. Witsius afscheid van de gemeente met een preek over het apostolische woord: *Zo dan mijn geliefde broeders, zijt standvastig, onbeweeglijk, altijd overvloedig zijnde in het werk des Heeren, als die weet dat uw arbeid niet ijdel is in den Heere* (1 Cor. 15 : 58). Hij heeft deze predikatie uitgegeven¹⁰²), en opgedragen aan Prinses Albertina Agnes, aan wie hij zeer veel verplichtingen zeide te hebben. Haar beide kinderen, Prins Hendrik Casimir en Prinses Amelia, had zij door hem laten onderwijzen in de hoofdzaken van het geloof, en; het was hem een vreugde geweest om hun belijdenis aan te horen. Hij had bij de Prinses altijd een open oor gevonden, als hij „bij de veelvuldige sribbelingen" van zijn dienst zijn nood aan haar klaagde. Zij had hem geschreven, dat het haar zelfverloochening kostte, om erin te bewilligen, dat hij Leeuwarden verliet. Bijna zeven jaar had Witsius in de hoofdstad van Friesland gearbeid. Hij meende bij

zijn afscheid de woorden van Paulus uit Hand. 20 : 18-21 met enige variatie tot de zijne te kunnen maken 10:i): „Gijlieden weet, van den eersten dagh af dat ik in Frieslandt gekomen ben, hoe ick bij U den gansenen tijdt geweest ben; Hoe ick niets achtergehouden hebbe het geene nuttich was, dat ick U niet en soude verkondigt ende U geleert hebben, in 't openbaar ende bij de Huisen, betuigende groote ende kleyne de bekeeringe tot God, ende het geloove in onsen Heere Jesum Christum". Hij was wel eens mismoedig geweest vanwege de verdorvenheid der tijden en de boosheid van sommige mensen, die de gezonde woorden Gods niet konden verdragen, maar nu waren de stormen uitgeraasd. Nu was er onder de predikanten eensgezindheid, en onder de ouderlingen eendracht, terwijl de verstandhouding met de Magistraat niets te wensen overliet. Witsius ondervond veel genegenheid van jong en oud, en hij had niet de minste reden om een ander arbeidsveld te begeren. De prediker werd tenslotte pathetisch: „Neen, Leeuwarden, eerder sal mijn rechterhandt haares selfs vergeten, eerder sal mijn tonge aan mijn gehemelte kleven, eer ick nalaten sal Uwer in der minne te gedencken, en, daar het te passé komt, Uwen Lof te melden! Mijn gebedt sal noch dagelijx tot God t'Uwer salicheyt zijn". Al woonde hij dan niet meer binnen de muren van Leeuwarden, hij hoopte de gemeente nog grotere diensten te bewijzen dan voorheen: „Sendt mij Uwe Soonen, die gij Gode hebt toegewijt, ick sal haar des Heeren vreesse leeren, en een Gods-geleertheyt soecken in te scherpen, die enckelijck op Gods onfeylbaar Woort gegrondet, ende daar uit gehaelt zijnde, een vijandinne van alle scheurmakende kibbelsucht, en verwaande lust

102) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 6 (Bijlage II, A). 103) *Afscheydt-Predikatie*, blz. 90. PREDIKANT TE LEEUWARDEN (1668—1675) 49

tot Nieuwicheyt, een Moeder ende Voestersse van Vreedsame ende stille Godsalicheyt zij". Voor zijn studenten zou hij al het mogelijke doen, maar voor die uit Leeuwarden bovenal 104). Hiermee beëindigde Witsius zijn werk in zijn vierde gemeente. Het zijn belangrijke jaren geweest, die hij in de Friese hoofdstad heeft doorgebracht. De moeilijkheden waren niet uitgebleven, maar dankbaarheid vervulde zijn hart, toen hij alles nog eens overzag. Deze periode van het leven van Witsius valt duidelijk in tweeën uiteen: tot 1672 was het strijd voeren, daarna leiding geven. En hij heeft in Leeuwarden niet tevergeefs gearbeid. Een halve eeuw later werd zijn naam nog met dankbaarheid genoemd: „Want door zijne godvruchtige en zielroerende predikationen trok hij de liefde van allen tot zich, en lokte de gemoederen tot het dragen van het lieflijke jok van Christus" 105).

104) *Afscheydt-Predikatie*, blz. 95, 97. 105) H. C. van Bijjer in H. Witsius, *Practicalle Godgeleerdheid*, Delft 1731, Beschrijving van het leven, blz. 13.

HOOFDSTUK IV HOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680)

a. Aan de Academie

Frieslands Hogeschool beleefde niet bepaald een periode van bloei, toen Witsius daar in 1675 hoogleraar werd. De afname van het aantal studenten na 1665 hing weliswaar samen met de tijdsomstandigheden, en het verontrustend klein getal inschrijvingen in de jaren 1672 tot 1674 1) is uit de oorlogstoestand te verklaren, maar toch rees de vraag, of de Hogeschool in de hoofdstad van Friesland niet beter tot haar recht zou komen dan in het kleine stille Franeker. In het jaar 1675 is het pro en contra van een verplaatsing naar Leeuwarden ernstig onder ogen gezien²⁾. Alles is evenwel bij het oude gebleven, en juist van dat jaar af viel weer een vooruitgang te bespeuren. Vooral de theologische faculteit leidde in deze moeilijke periode een kwijnend bestaan. In 1670 was Prof. J. M. Sternbergen overleden, en een jaar later Prof. Chr. Schotanus. De Staten van Friesland namen het besluit om het aantal hoogleraren in de theologie tot twee te beperken, een besluit, dat niet anders dan nadelig kon werken. Daar kwam bij, dat de tweede hoogleraar op zich liet wachten 3), zodat Prof. N. Arnoldus drie jaar lang alles alleen moest waarnemen. In de eerste week van het jaar 1675 deden Curatoren aan Gedeputeerde Staten, die het benoemingsrecht hadden, een nieuwe voordracht toekomen. P. van Maastricht, professor te Duisburg, stond als eerste op de nominatie, H. Witsius, predikant te Leeuwarden, als tweede, en Ph. Tilemann, hofprediker van Brunswijk-Lünenburg, als derde 4). Met algemene stemmen werd Witsius gekozen. Hij zou hetzelfde

1) Vgl. W. B. S. Bodes, *Frieslands Hoogeschool*, I, Leeuw. 1878, blz. 24 vlgg. 2) Boeles, *a.w.*, I, blz. 55—60. 3) Achtereenvolgens bedankten A. Hulsius, R. Vogelsangh en J. L. Fabricius voor de eer. Vgl. Boeles, *a.w.*, I, blz. 52 vlg., II, blz. 256 vlg. 4) De voordracht werd ingediend op 6 Jan. 1675, *Resolutien der H. Gedeputeerden rakende de Academie tot Franeker, 1673—1700*, fol. 46, 47 (Rijksarchief te Leeuwarden).

HOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680) 51

tractement ontvangen als Prof. Arnoldus 5). Witsius, van zijn benoeming in kennis gesteld, vroeg enige dagen van beraad „over dese saecke, om veelderhande respecten, hem seer gewichtigh voorcomende' 3 6). Hrij overlegde de zaak met God en met „wijze, godvruchtige, en der kerken welstand behartigende, mannen", en „niet een eenige onder die alle zijnde, welke mij niet ried en moedigde, de aangeboden bedieninge aan te nemen, heb ik geoordeeld dat ik de stemme Gods, in dit wonderlijke beleyd sijner Voorsienigheyd, moste erkennen, en hebbe mij bewogen gevonden, om Gode, en de Hooge Machten, en de Kerke, op soodanig een wijze als het mij voorquam, te dienen" 7). Op 5 Febr. 1675 aanvaardde hij de benoeming, met de betuiging, dat hij daartoe besloten had „op hope van Godes Genade ende Zegen over dit aenstaende employ" 8). Door Arnoldus werd hij op 22 Maart bevorderd tot Doctor in de theologie⁹⁾ en op 15 April had de plechtige inauguratie plaats van de Weleerwaarde Zeergeleerde-Heer Ds. Herman Witsius¹⁰⁾. Witsius hield een rede over „De ware theoloog" ¹¹⁾. Met de breedsprakigheid, die eigen is aan zijn tijd, zet hij daarin uiteen, hoezeer hij tegen dit gewichtige ambt opziet. Maar hij gelooft, dat Gods kracht in zwakheid wordt volbracht. Het beeld, dat hij zich van de ware theoloog heeft gevormd, wil hij tekenen „in discendo, docendo, vivendo" ¹²⁾. Voor de vorming van

de theoloog hecht hij grote waarde aan de propaedeuse, maar de voornaamste leerschool is toch die van de Schrift. „De ware theoloog is een nederige leerling der Schriften" 13). Maar wie een leerling van de Heilige Schrift is, zal tegelijk een leerling van de Heilige Geest moeten zijn, en bij Hem ter schole gaan. Er moet biddend worden gestudeerd. Wat het doceren betreft, is er volgens de redenaar een hemelsbreed

5) *Resolutien*, fol. 48: „Op 't Tractement van Twaliff hondert guldens Jaerlycx daer toe staende, ende de gewoonelijcke vordere vrijheden en praeminentien als sijne Voorsaeten hebben gehadt ende gegaudeert". 6) Op 7 Jan. werd Witsius benoemd, op 22 Jan. officieel van zijn benoeming op de hoogte gebracht, terwijl hij bedenktijd vroeg en verkreeg tot 1 Febr. 7) Aldus verklaart Witsius zelf in zijn *Afscheydt-Predikatie*, blz. 96. 8) *Resolutien*, op 5 Febr. 1675. 9) *Diarium Academiae ab A. 1664*, fol. 236 (Rijksarchief te Leeuwarden). 10) *Adversaria Academiae*, fol. 215 (Rijksarchief te Leeuwarden). De data van promotie en inauguratie zijn bij E. L. Vriemoet, *Atbenarum Frisiacarum libri duo*, Leov. 1758, pag. 531 verkeerd opgegeven. 11) *Oratio inauguralis Franequerana de vero theologo*. 2Ae lijst van geschriften van Witsius, no. 7 (Bijlage II, A). Hier geciteerd naar de uitgave van 1736 in *Misc. Sacr.*, II, pag. 664—680. 12) *Misc. Sacr.*, II, pag. 667. 13) „Huc omnia quae dixi recidunt: Verus Theologus humilis Scripturarum discipulus est", i.l., pag. 671. 52 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680)

verschil tussen de scholasticus en de „expertus theologus", die kan weergeven, wat hij zelf gehoord, gezien, getast en gesmaakt heeft van het Woord des levens (1 Joh. 1:1)14). Gedrongen door zuivere liefde zal de theoloog de gezonde en degelijke leer naar voren brengen, die dient om de godsvrucht te bevorderen, en de eenheid en de vrede te bewaren. Witsius laat ook in deze rede blijken, dat hij een verklaard vijand is van de „nieuwigheden". Daarmee verwerpt hij niet alle vernieuwing. De ware theoloog is als een Schriftgeleerde, onderwezen in het Koninkrijk der hemelen, die uit zijn schat nieuwe en oude dingen voortbrengt15). Met klem wijst Witsius er tenslotte op, dat het leven in overeenstemming moet zijn met de leer. Op een geheiligde levenswandel komt het aan. De theoloog moet met Paulus kunnen zeggen: *Wees mijn navolgers, gelijk ik van Christus!* Zijn ideaal is een man, die — wanneer het gaat om de zaak Gods, het heil der zielen, de verdediging der kerk en de bescherming der hemelse leer — geheel brandt van ijver voor God, en die liever sterven wil, dan in de zaak des Heeren ook maar iets toegeven aan de tegenstanders. Hij wil wel erkennen, dat ook bij hem de werkelijkheid nog niet beantwoordt aan het ideaal. Maar daarom laat hij het ideaal nog niet varen 16)! Na de verzekering gegeven te hebben, dat hij de waarheid en de vrede liefheeft, besluit hij zijn rede met het inroepen van Gods bijstand. Als men nog niet wist, wat men aan Witsius had, kon men het uit zijn inaugurele oratie te weten komen. Hij voerde het pleit voor een nauwe aansluiting bij de Heilige Schrift, en betoonde zich wars van alle scholastiek. Duidelijk liet hij uitkomen, hoe grote waarde de geestelijke ervaring voor hem had. Hiermede heeft hij zijn ideaal getekend en tevens zijn programma ontvouwd. Witsius wil een waar theoloog zijn en aan de vorming van ware theologen zijn beste krachten geven. De verstandhouding tussen de hoogleraren in de theologische faculteit was zelden beter dan die tussen Prof. Arnoldus en zijn nieuwe ambtgenoot Prof. Witsius. Witsius spreekt met alle achting over Arnoldus. Hij eert hem in zijn inaugurele oratie als een vurig voorvechter van de orthodoxie in Friesland 17). Nicolaus Arnoldus bekleedde van 1651 tot 1680 het ambt van hoogleraar te Franeker. Hij was een Pool, evenals Maccovius. Hij heeft zich beijverd om diens werken uit te geven, wat hem de bijnaam „Maccovius redivivus" kan hebben bezorgd. In feite was hij

geen tweede Maccovius. Dan zou Witsius vermoedelijk ook niet zoveel waardering voor hem hebben gehad, afkerig als hij was van de scholastiek. Arnoldus is eerder te vergelijken met Maresius. Gelijk Maresius in Groningen stond Arnoldus in Franeker op de bres voor de gereformeerde belijdenis. Als theoloog was hij de mindere van Maresius, maar als persoonlijkheid was hij veel meer gezien. Arnoldus' naam had een goede klank in de vaderlandse kerk. Het praedicaat „vurig voorvechter van de orthodoxie" was zeker niet misplaatst. In het jaar 1676 werd een derde hoogleraar benoemd. Het was Johannes a Marck, een kleinzoon van de bekende Cloppenburg. De verhouding tussen Arnoldus en Witsius moge bijzonder goed geweest zijn, die tussen Witsius en A Marck was bijzonder hartelijk. A Marck erkende trouwens ook gaarne, dat hij veel aan Witsius te danken had. Toen hij zich op de Classis Franeker presenteerde voor het kerkelijk examen, fungeerde Prof. Witsius op verzoek van de Classis als examiner. De candidaat hield eerst een preekvoorstel over Ef. 4 : 10 „waerin zo tenopsigt van de stof als manier van verhandeling de Eerw. Classis ontfangen heeft een sonderlingh behaagen" 18). Witsius liet hem daarna *capita selecta* uit het Oude en Nieuwe Testament vertalen en verklaren, voor het Oude Testament achtereenvolgens uit de historische, profetische en chokmatische litteratuur, n.l. Num. 21, Jes. 66 en Job 26. Ook het Aramees van Daniël kwam nog aan de orde. Hoofdzaak was natuurlijk de dogmatiek. Witsius begon te vragen over de oorsprong en het gezag van de apostolische geloofsbelijdenis, daarna over het geloof, de kennis van God, het Woord Gods, de leer van God, het verbond der werken, de zonde, het verbond der genade met zijn weldaden enz.19). Het examen duurde buitengewoon lang, en had ten gevolge, dat de candidaat met „buitengewoon genoegen en vreugde" tot het „hoogheilig Ministerie" werd toegelaten. Kort daarop bevestigde Witsius hem in het arnbt te Midlum, een dorp"tussen Franeker en Harlingen. Op aanraden van Witsius promoveerde A Marck op 28 en 29 Juni 1675 tot doctor in de philosophie en theologie20). Witsius heeft er toen moeite voor gedaan, om A Marck, hoe jong hij ook was, benoemd te krijgen tot professor. Het is hem gelukt. De Staten van Friesland trokken het decreet van 1672 in, en gaven aan Gedeputeerde Staten de vrijheid om weer een derde hoogleraar te benoemen. Bij enkele candidaatstelling werd A Marck gekozen, en op 15 Sept. 1676 aanvaardde de jonge geleerde, nog geen 21 jaar oud, zijn ambt21).

18) *Acta Classis Fran.*, 12 April 1675. 19) Een vrij volledig examenverslag in *Acta Classis Fran.*, 12 en 13 April 1675. 20) *Diarium Academiae ab A. 1664*, fol. 239. 21) Vgl. Boeles, *a.w.*, II, blz. 263.

54 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680)

Zo hebben Witsius en A Marck samen gearbeid aan de opleiding tot de dienst des Woords te Franeker, tot na enige jaren beiden vertrokken, eerst Witsius naar Utrecht, daarna A Marck naar Groningen. Maar zij ontmoetten elkaar weer in de Leidse faculteit, waar eerst á Marck en later Witsius werd benoemd. Als á Marck bij de begrafenis van Witsius de lijkrede houdt, prijst hij zich gelukkig, dat hij hem zo van nabij heeft leren kennen, en zijn invloed heeft mogen ondergaan. Witsius had een vaderlijke genegenheid voor zijn jongere collega. A Marck heeft zich als theoloog verdienstelijk gemaakt op het gebied van exegese, kerkgeschiedenis en dogmatiek. Men kan hem niet bepaald een „hervormer van het Voetianisme" noemen, wel was hij

de paladijn van het Voetianisme bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw, zoals zijn commentator B. de Moor het was in het midden van de achttiende eeuw. Het is niet meer na te gaan, welke verdeling van werkzaamheden de drie hoogleraren in de theologie toepasten, en in welke vakken Witsius college gaf. Er is uit deze jaren geen series overgebleven 22). Maar uit de werken, die aan de Franeker periode hun ontstaan te danken hebben, kunnen wij ons nog wel een beeld vormen van de academische arbeid van Prof. Witsius. Met bekwame spoed deed hij in 1677 zijn boek „De Oeconomia Foederum Dei” verschijnen, dat herhaaldelijk herdrukt is, en terecht als zijn hoofdwerk geldt²³). In een „irenische aanspraak” richt hij zich tot professoren en predikanten, en geeft rekenschap van zijn bedoelingen. Geen schrijfziekte, geen eerezucht en geen twistgierigheid heeft hem naar de pen doen grijpen, maar hij wilde een bijdrage leveren tot de oplossing van de leergeschillen. Om der waarheid wil zegt hij ronduit, in hoeverre hij met Coccejus meegaat, maar ook, waarin hij met Coccejus en Alting van mening verschilt. In het volgende jaar kwam er een verhandeling uit, waarin hij zijn oordeel te kennen gaf over de exegetische kwestie, die in die dagen in geding was: „Diatribes de Septem Epistolarum Apocalypticarum Sensu”²⁴). In de opdracht beklagt hij zich over de verdachtmaking, waaraan hij bloot staat. Men maakt hem het verwijt, dat hij zich het oordeel aanmatigt over de broeders en heersen wil over hun geloof. Door zulk een onwaardige bestrijding gegriefd, zou

22) Boeles schrijft, dat hem slechts drie ordines, die van 1629, 1631 en 1683 in handen kwamen, *a.w.*, I, blz. 351. 23) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 8 (Bijlage II, A). Opzet en inhoud komen ter sprake in het hoofdstuk: Witsius als dogmaticus. 24) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 9 (Bijlage II, A). Het geschrift is opgenomen in *Misc. Sacr.*, I, pag. 505—591. Bespreking van Witsius' gevoelen in het hoofdstuk: Witsius als exegeet, blz. 116—119.

HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680) 55

hij eigenlijk niets liever doen, dan zich ver van alle dispuut in vredige rust terug trekken. Maar zijn ambt laat hem niet toe, dat hij zwijgt over de geschillen²⁵). Vandaar dit geschrift, waarin hij tot de conclusie komt, dat Coccejus' profetische exegeze van de zeven brieven in het boek „Openbaringen” niet houdbaar is. Wij kunnen uit het een en ander opmaken, dat Witsius zich reeds te Franeker duidelijk uitgesproken heeft over de voornaamste theologische vraagstukken van zijn tijd. Overtuigd als hij was van het practisch karakter van de theologie, heeft hij als hoogleraar ook niet nagelaten de betekenis van de geloofswaarheden voor de practijk der godzaligheid in het licht te stellen. Evenals andere hoogleraren liet hij op geregelde tijden onder zijn leiding disputaties houden. Meestal waren de zeventiende-eeuwse disputaties gewijd aan de polemiek, en vooral Rooms en Socinianen en Remonstranten moesten het ontgelden. Witsius vond het echter van meer belang voor de aanstaande dienaren des Woords, dat zij thetisch en practisch de geloofsleer konden behandelen. Hij ging uit van het Apostolicum en schreef daarover een aantal „oefeningen” voor zijn studenten, die hij uitgaf, toen hij reeds hoogleraar te Utrecht was²⁶). Er bleven nog enkele andere disputaties uit de Franeker periode bewaard, die eveneens van practisch-dogmatische aard zijn, en handelen over „de Geest der aanneming tot kinderen”²⁷). Volgens A Marck — die het weten kon — was de toeloop van theologische studenten groot. Hoeveel discipelen Prof. Witsius om zich heen verzamelde, is echter niet met zekerheid vast te stellen. Wel valt uit de lijst van inschrijvingen en recensies over de jaren 1675 tot 1680 te berekenen, dat het aantal inschrijvingen in de loop van een academisch jaar voor de theologie gemiddeld 15

was, en het aantal recensies gemiddeld 40. Ongeveer 55 studenten volgden dus de theologische colleges 28). Hierbij dient wel bedacht, dat sommigen op een academiereis Franeker aandeden, en zich wel lieten inschrijven, maar feitelijk elders studeerden. Naar een voorzichtige schatting leverde de theologische faculteit van Franeker in de periode van Witsius' professoraat niet meer dan een tiental kandidaten per jaar aan de kerken. De studenten kwamen overigens van heinde en verre. Uit de Duitse landen (Anhalt, Bremen, Lippe, Kassei), uit Silezië, Polen en Hongarije staan er in deze vijf jaren ingeschreven

25) *Misc. Sacr.*, I, pag. 508 seq. 26) *Exercitationes Sacrae in Symbolum quod Apostolorum dicitur*, 1681. Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 11 (Bijlage II, A). 27) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 31 (Bijlage II, A). 28) Dit is berekend uit de gegevens in het *Album Academiae Franekeranae, 1676—1716* (Ms., Prov. Bibl. te Leeuwarden).

56 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680)

in het album van de Academie van Franeker 29). De respondenten bij de academische oefeningen van Prof. Witsius waren behalve buitenlanders meest Friezen. Ook treffen wij enkele Noord-Hollanders aan, afkomstig uit plaatsen, waar Witsius niet onbekend was: Enkhuizen en Wormer. Eén promotie heeft er bij Prof. Witsius plaats gehad, daargelaten dan, dat Prof. van der Waeijen ambtshalve de doctorstitel verkreeg. Het betrof Antonius Klingier uit Hamm 30). Voor één student heeft Prof. Witsius een bijzondere voorliefde gehad. Dat was Campegius Vitringa uit Leeuwarden 31).

b. De kwestie met Van der Waeijen

In het jaar 1677 werd de Faculteit verontrust door de benoeming van Ds. Joh. van der Waeijen tot hoogleraar in het Hebreeuws en titulair professor in de theologie. Wij hebben Van der Waeijen te Leeuwarden aangetroffen als collega van Witsius. Zij kenden elkaar trouwens reeds lang. Misschien hebben ze elkaar al in Utrecht ontmoet bij de colleges van Voetius of Essenius. Van der Waeijen kwam namelijk in Februari 1655 te Utrecht aan, terwijl Witsius toen juist zijn studie beëindigde 32). Van de classicale vergadering van Haarlem maakten zowel Ds. Witsius van Wormer als Ds. van der Waeijen van Spaarndam deel uit. Van der Waeijen stond drie jaar in zijn eerste gemeente en vertrok daarna in 1665 naar Leeuwarden, waar hij zich openbaarde als een ijverig Voetiaan. Hij streed tegen de „nieuwigheden" van Wolzogen en Bekker, en het was mede aan hem te danken, dat de verzoening tussen Voetius en Maresius tot stand kwam 33). Van 1672 tot 1677 was hij predikant te Middelburg, en tot ieders verbazing ontpopte hij zich daar als een aanhanger van Coccejus. Hij verried zich in verschillende geschriften, en ook zijn bemoeiingen voor de benoeming van de Coccejaan Momma als predikant en hoogleraar te Middelburg

29) In de periode 1585—1685 kwam meer dan een vierde deel der studenten uit de Duitse gebieden, vgl. G. Becker, *Die Deutschen Studenten und Professoren an der Akademie zu Franeker*, Soest o.J., S. 6. 30) De promotie geschiedde op 19 Mei 1679. *Diarium Academiae ab A. 1664*, fol. 309. 31) Vriemoet, *ll*, pag. 608. Vgl. ook W. F. C. J. van Heel, *Campegius Vitringa*, 's-Grav. 1865, blz. 28 vlg. 32) Johannes van der Waeijen, in 1639 geboren te Amsterdam als zoon van een rijke koopman, studeerde te Utrecht bij Voetius en Essenius, te Leiden bij Heidanus, Coccejus en Hoornbeek, waarna hij zich een studiereis kon veroorloven, o.a. naar Heidelberg en Bazel. 33) Zie *hiervoor*, blz. 40.

HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680) 57

gaven te denken 34). Het is bekend genoeg, hoe de strenge Classis Walcheren ingreep, waardoor Van der Waeijen evenals Momma ontzet werd uit zijn ambt, en door tussenkomst van Willem III als onruststoker uit Zeeland gebannen. Dat gebeurde in het jaar, waarin ook de oude Heidanus, de leider van de cartesians-Coccejaanse partij, werd afgezet! 1676 was voor de Coccejanen het rampjaar! Tot grote verwondering van theologisch Nederland werd Van der Waeijen kort daarop echter benoemd tot hoogleraar te Franeker. Ongetwijfeld was hieraan de invloed van de Curator Magnificentissimus Hendrik Casimir niet vreemd, en men fluisterde, dat de Stadhouder van Friesland, die in onmin leefde met Willem III, hiermee zijn ergernis over de handelwijze van de Kapitein-Generaal tot uitdrukking wilde brengen. Het was in elk geval een schrik voor de professoren Arnoldus, Witsius en A Marck. Twee weken na de geruchtmakende benoeming wendden zij zich tot Prinses Albertina Agnes, de voogdes van de Stadhouder. Hare Hoogheid was evenwel op reis, zodat de heren haar slechts schriftelijk hun bezwaren konden kenbaar maken. Zij zouden verblijd zijn geweest met de benoeming van Van der Waeijen, „bijaldien hij was tot noch toe gebleven, die hij was voor jaeren". Nu wilden zij er op aandringen, dat de prinses haar gezag zou laten gelden, om gedaan te krijgen, dat Van der Waeijen zich tot de Hebreeuwse taal zou moeten beperken, en zich niet zou mogen inlaten met de theologische verschillen 35). Ook begaven zij zich met een request naar de Gedeputeerde Staten 36). Zij verzekeren hierin eveneens, dat Van der Waeijen zichzelf niet gelijk was gebleven, en dat hij nu een richting toegedaan was, die hij vroeger schadelijker en gevaarlijker achtte dan de arminiaanse, „gelijck uit sijn gedruckt boeck en circulairen brieff door sijn drifte nomine Classis Leovardianaen aen alle andere geschr. te sien is" 37). Van de nieuwe koers van Van der Waeijen verwachten zij geen heil voor de Academie van Franeker en voor de kerk van Friesland. Zij herinneren aan de gebeurtenissen in Middelburg: „Wie kan sonder schrick denken aen die droevige onlusten die de vermaerde ende

34) Vgl. H. Boonen, *De strijd tegen W. Momma*, in *Kerkhist. Archief*, IV, Amst. 1866, blz. 289—338. 35) *Missive der Theol. Faculteit der Akad. te Franeker aan Prinses Albertina Agnes*, gepubliceerd in *De Vrije Fries*, X, Leeuwarden 1865, blz. 193 vlgg. 36) *Request van d' Theologische Faculteyt van de Universiteyt van Frieslandt, 'd' Stukken betreffende de Academie en het Athenaeum te Franeker*, Port. 1077, IV. (Ms., Prov. Bibl. te Leeuwarden). 37) Bedoeld is Van der Waeijen's boek tegen Wolzogen en Van Velthuijsen *Frovera et genuina Reformatior um sententia*, Amst. 1669, en het gravamen van de Classis Leeuwarden over de „philosophia naturalis" (*Acta Classis Leov.*, 6 April 1668), waarvan Ds. van der Waeijen de auctor intellectualis was, en waarmee ook Witsius instemde, vgl. *Twist des Heer en*, blz. 258 vlgg.

58 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680)

bloeyende Kercke van Middelburgh doen kwijnen tot op desen tegenwoordigen dach toe ende die alle de Classen van Zeelandt soo gealarmeert hebben, ontstaen bij gelegentheyt van de ontijdige driften en sentimenten van den voorn. Ds. Vander Waeijen". Het verzoek komt hierop neer, dat Gedeputeerde Staten de genomen resolutie zo gelieven te interpreteren, „dat Ds. Vander Waeijen inde bedieninge sijner professie sich sal hebben te houden binnen de palen van de Hebreusche tale". Hij moet zijn gevoelens voor zich houden, totdat hij die aan het oordeel van de Kerk van Friesland zal hebben onderworpen. Even later verscheen de veelbesproken figuur zelf in de vergadering van Gedeputeerde Staten, met het verzoek om zo spoedig mogelijk het ambt te mogen aanvaarden. Hij betuigde „geen leere noch gedachten te hebben" tegen confessie, canones en catechismus, en voornemens te zijn om in vrede te leven

met de andere professoren. Nog diezelfde dag deden de Heren Gedeputeerden aan Curatoren een aanschrijven toekomen „om zijn introductie hoe eerder hoe beter in effecte te brengen" 38), en twee weken later aanvaardde Van der Waeijen reeds zijn ambt (6 Dec. 1677), terwijl hij op 4 Maart 1679 de doctorsbul uit handen van Prof. Witsius ontving. Prof. van der Waeijen heeft echter met de hoogleraren in de theologie op gespannen voet geleefd. Hij sprak van vrede, maar het was gewapende vrede. Hij heeft zich door de drie professoren beledigd geacht, en vooral Witsius heeft het sindsdien bij hem moeten ontgelden. Steeds weer trachtte Van der Waeijen zich in geschrifte te verdedigen tegen de beschuldiging, dat hij uit het kamp der Voetianen naar dat der Coccejanen was overgelopen, en hij stelde het voor, alsof niet hij, maar Witsius van richting veranderd was. Volgens hem helde Witsius, toen hij nog predikant te Leeuwarden was, over naar het Coccejanisme. Zelf was hij al eerder voor de Coccejaanse gedachte gewonnen. Dit zou dan de verklaring zijn van hun vriendschap. Hij had met drie collega's de werken van Coccejus bestudeerd, en bovendien met Witsius samen de „Summa theologiae". Het heugde hem nog goed, dat hij Witsius meermalen met gebogen knieën God had horen danken voor het grote licht, dat Zijn goedheid door middel van de geschriften van Coccejus liet schijnen. Op de kansel en in de catechisatiekamer hadden zij de Heilige Schrift al in Coccejaanse zin verklaard. Zelfs Openb. 2 en 3 werden toen door Witsius Coccejaans geïnterpreteerd- En ieder wist immers, hoezeer Witsius zich in zijn boeken bediende van de werken van Coccejus 39)! Wat is hiervan waar?

38) *Resolutiën der H. Gedeputeerden rekende de Academie tot Franeker, 1673—1700*, op 22 Nov. 1677. 39) Deze „onthullingen" doet Van der Waeijen in *De brief tot den Galaten*, Aan den Leeser, blz. 22 vlgg.

HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680) 59

Het is al dadelijk zeer onwaarschijnlijk, dat Witsius in de jaren, waarin hij zijn „Twist" en zijn polemische geschriften tegen Allinga liet verschijnen, Coccejaans gezind was. Ook de beweringen van Van der Waeijen ten aanzien van de prediking worden door de feiten gelogenstraft. Wie de in handschrift nagelaten preekschetsen van Witsius raadpleegt, kan de onhoudbaarheid van Van der Waeijen's voorstelling van zaken met de stukken aantonen 40). Inderdaad waren de collega's Witsius en Van der Waeijen in Leeuwarden bijzonder bevriend met elkaar 41), maar de verklaring, die Van der Waeijen daarvoor geeft, is volstrekt onaannemelijk. Witsius zou toen evenals hij Coccejaans hebben gedacht? Eerder is het tegendeel het geval. De veronderstelling is niet te gewaagd, dat Van der Waeijen zich evenals Witsius als een Voetiaan gedroeg. Dat blijkt uit de moeite, die hij zich gegeven heeft om een verzoening te bewerkstelligen tussen Voetius en Maresius. Bij een onderhoud met Prof. Maresius spraken Van der Waeijen en Witsius de wens uit, dat de beide kampioenen der orthodoxie zich verbinden zouden, en samen zouden optrekken tegen het leger der nieuwlichters⁴²). Ook het geschrift tegen de Labadisten, dat de beide vrienden in 1670 uitgaven, is in voetiaanse geest gesteld, met een pleidooi voor nadere reformatie en een onverholen afkeuring van de Coccejaanse en cartesiaanse nieuwigheden — gedoeld wordt op de gevoelens van Alting en Wolzogen ;— waartegen men moet bidden, arbeiden, strijden en waken⁴³). Vriend en vijand waren het erover eens, dat Van der Waeijen overstag was gegaan 44). Wij horen Bekker verklaren, dat het zijn Friezen, afkerig als zij zijn van nieuwigheden, niet smaakt „dat een Leeraar door aansien en aanhang bij hooger magt ondersteund, den stijl van Coccejus tot noch toe ongewoon, nu met alle kragt voortset; voornamelijk in 't stuk der Profezijen" 45), en

Brinck verlustigt zich erin, om de draaiërijen van zijn grote vijand breed uit te meten⁴⁶), maar ook een van Van der Waeijen's geestverwanten,

40) Zie *hierna*, blz. 202 vlg. 41) Van der Waeijen zegt in *De brief tot den Galaten*, Aan den Leeser, blz. 24, dat zij „herten vrienden” waren, en Witsius spreekt van zijn „Hoogh-gheliefde Medebroeder Ds. Johannes van der Waeijen”, *Aanstoot. Nieuw*, blz. 68. 42) Van der Waeijen heeft dit zelf wereldkundig gemaakt in zijn *De reconciliatione epistola. Zijn eigen verslag* luidt: „optandum esse ut illi qui in recepta stant orthodoxia, junctis dexteris animisque sese novaturientium agmini objicerent”, pag. 4. Ook verfoeit Van der Waeijen de „Cartesiomania”, pag. 14. 43) Vgl. *Ernstige Betuiging*, blz. 8—11; 76 vlgg., 88—92. 44) Hoe Van der Waeijen's zwenking door zijn tijdgenoten beoordeeld werd, geven Ypey en Dermout uitvoerig weer, *a.w.*, II, Aant, blz. 335 vlgg. 4) 5) G. Hornius, *Kerkelijke en wereldlijke Historie, vervolgd door B. Bekker*, Amst. 1739, *Vervolg*, blz. 34. 46) Vgl. *Waarschouwinge aan de Friesche Kerken. Trouwertig gedaan van de Classis van de Sevenwouden*, Leeuw. [1681], Opdracht, bl. 4 vlgg.

60 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680)

Groenewegen, zegt, dat Van der Waeijen de waarheid geleerd heeft, welke hij tevoren vervolgd had⁴⁷). Het zou Van der Waeijen gesierd hebben, als hij openlijk had erkend, dat hij van richting veranderd was. Maar er kon wel eens waarheid schuilen in zijn herhaalde verzekering, dat hij in Leeuwarden reeds voor het Coccejanisme gewonnen was⁴⁸). Dan heeft hij dit meesterlijk gecamoufleerd! Zijn poging om zichzelf te rechtvaardigen, door Witsius in een kwaad daglicht te stellen, moet in elk geval als mislukt worden beschouwd. Witsius had op zijn beurt alle reden om zich te beklagen over de handelwijze van zijn vroegere vriend, die voor de nieuwe koers⁴⁹) had gekozen, en die tegen hem te keer ging met zulk een ongebreidelde fantasie, grenzenloze lasterzucht en brutale smaad, „dat hij alle wetten van humaniteit, billijkheid en eerlijkheid nooit gekend schijnt te hebben, of althans nu vergeten schijnt te zijn”. Van der Waeijen ergerde zich aan de critiek van Witsius op Coccejus. Maar dit keur ik zonder aarzelen af, zegt Witsius, dat hij door al te veel bezigheid of al te veel haast, mijn woorden soms niet goed begrepen, heeft, en mij daardoor dwaasheden heeft toegeschreven. In andere opzichten troost het mij zeer, dat, als ik dwaal, ik die dwaling gemeen heb met de voornaamste en de meeste leraars onzer kerk⁵⁰). De geschiedenis spreekt recht. Van der Waeijen, die de zwakheid van zijn argumenten trachtte goed te maken door heftigheid van toon⁵¹), en die zulk een hoge dunk had van zichzelf⁵²), was een man, die tot elke prijs zijn doel wilde bereiken. Militant en arrogant als hij was, behaalde hij ook menig succes. Hij stond in blakende gunst bij het Hof, de diplomaat Van der Waeijen. Wij zullen thans zien, hoe hij een minder fraaie rol heeft gespeeld bij het vertrek van Witsius in het jaar 1680. Ook daarvan leveren de documenten een onweerlegbaar bewijs. Reeds in 1679 werd er een beroep op Witsius gedaan door de Curatoren van de Groninger Academie. Hij zou dan de opvolger worden van Jac. Alting, zowel in de theologische als in de philologische faculteit, en tevens het ambt van academiëprediker waarnemen. Hij bedankte echter voor de eer. Maar in het begin van het jaar 1680 liet hij zich een benoeming te Utrecht welgevallen. De Curatoren van de Academie van

47) Vgl. Ypey en Dermout, *a.w.*, II, Aant., blz. 336. 48) En mogelijk al eerder! H. L. Benthem, *Holl. Kirch- und Schuhstaat*, II, Frankf. und Leipzig 1698, S. 304 vermeldt het loffelijk getuigenis, dat Coccejus eens van hem gaf: „discipulum sibi charissimum”. 49) De uitdrukking is van Witsius: „mutata velificatione”. 50) Cf. *Exerc. in Symb.*, ad Lectorem. 51) Sepp, *God gel. Onderwijs*, II, blz. 308. 52) Vriemoet, I.I., pag. 560: „magna sui existimatio”.

Over de audiënties van Prof. J. van der Waeijen: G. J. Vos, *Gesch. der Vad. Kerk*, II, Dordr. 1882, blz. 20. HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680) 61

Franeker vreesden, dat door het vertrek van de theoloog Witsius en van de jurist Noodt hun Hogeschool schade zou lijden, en stelden daarom pogingen in het werk om beiden voor Franeker te behouden⁵³). Op 18 Maart vernam men evenwel van het aanstaand vertrek van Witsius, en meteen werd besloten om in zijn plaats Van der Waeijen te benoemen tot hoogleraar in de theologie. Hoe kwam men zo haastig? Er bestaat een vertrouwelijk schrijven van Van der Waeijen aan Ambassadeur Van Haren, dat licht werpt over deze zaak ⁵⁴). Van der Waeijen deelt daarin mee, dat hij niet verwacht, dat Witsius zal blijven. „Gisteren avond verklaarde hij in de kerkenraad nog niets van den uitslag te kunnen seggen, maar te moeten wagten, wat de Heere, door sijn Geest, in sijn herte soude believe te werken. Dog heeden sig bij na op het selfde fatsoen in de E. Classis handelende is hij gekogeert om sig rondelijk te verklaaren, en so is er het hooge woord uitgeperst, welk was, dat sig overtuigt vond te moeten gaan na Utrecht, daar op dan sijn E. dimissie heeft bekoomen". De bewoordingen van dit schrijven zijn allesbehalve vleiend voor Witsius! Van der Waeijen had kunnen volstaan met melding te maken van de dimissie van Witsius, indien deze zaak ter Classis althans niet in comité was behandeld. Het kerkenraadsgeheim behoorde in elk geval niet geschonden te zijn. Trouwens de gehele brief had beter achterwege kunnen blijven. Maar Van der Waeijen vond het nodig om de „goede gunste" van de invloedrijke ambassadeur Van Haren „te versoeken ten einde het tractament van de Theologische Professie hier door vacant wordende aan mij moge worden gegeven". Volgens zijn eigen woorden solliciteert hij dus naar het tractement van het professoraat in de theologie ⁵⁵)! De geheime brief van Van der Waeijen heeft wel effect gesorteerd. Niet alleen kreeg hij tractement en kathedr van Witsius, maar ook maakten Gedeputeerde Staten aan Prof. Witsius hun ongenoegen kenbaar, omdat hij een beslissing had genomen, zonder hen er vooraf van in kennis te stellen. Dit werd als een zaak van „seer groote incivilityt" opgevat, en daarom opgetekend in de resolutieboeken van de Heren Gedeputeerden⁵⁶). Op 8 April kwam Witsius ter vergadering en bood zijn verontschuldigen aan. Hij verklaarde, dat hij niet wist, dat het gebruikelijk was om ontslag te vragen, vóór men

53) *Resolutiën der H. Gedeputeerden*, op 8 Maart 1680. 54) *Brief van Prof. Joh. van der Waeijen aan den Ambassadeur Van Haren*, in *Handschriften van Geleerden, Staatsmannen*. Friesland Charters 4 (Prov. Bibl. te Leeuwarden). 55) Ook S. D. van Veen laat in zijn artikel *Johannes van der Waeijen*, in *P.R.E.Z*, XX, S. 775 f. fijntjes uitkomen, welk een grote betekenis het geld had voor Van der Waeijen, die toch een gefortuneerd man was. 56) *Resolutiën*, op 19 Maart 1680.

62 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680)

een benoeming aanvaardde. Dit excuus werd geaccepteerd, en Gedeputeerde Staten verleenden hem eervol ontslag met „toewenschinge dat sijn E. aen te vangen dienst op de Academie te Utrecht, mach strecken tot Godes eere, stichtinge van Godes kercke ende voortsettinge vande ware gereformeerde religie" ⁵⁷). Prof. van der Waeijen heeft zijn doel bereikt. In 1680 vertrok Witsius en stierf Arnoldus, en twee jaar later verdween de laatste van het driemanschap: A Marck. Zo raakte het Voetianisme in korte tijd van de troon. Maar het was toen ook gedaan met de vrede in Kerk en Academie ⁵⁸). Dat hadden Arnoldus, Witsius en A Marck wel voorzien!

c. Pastorale arbeid

Toen Herman Witsius benoemd werd tot hoogleraar aan de Academie, maakte de Kerkenraad van Franeker van de gelegenheid gebruik om hem te beroepen tot predikant in de vacature Bekker 59). Zo is Witsius vijf jaar lang naast Ds. Regnerus Reen herder en leraar geweest van de gemeente Franeker. Van zijn kerkelijk werk in Franeker valt uiteraard veel minder te zeggen, dan van zijn ambtelijke arbeid in Leeuwarden. Volgens A Marck is zijn werk gezegend, want er werd door zijn prediking nieuw leven gewekt⁶⁰). Uit de notulen van de Kerkenraad is alleen op te maken, dat — om met Duker te spreken ⁶¹) — de uitoefening van de kerkelijke tucht in die jaren geen sinecure was. Vooral in de week voor het Avondmaal moesten de predikanten en ouderlingen herhaaldelijk vergaderen. Het waren meest ergerlijke zonden, die aanleiding gaven tot 57) *Resolutiën*, op 8 April 1680.

58) Naar aanleiding van de bekende preek van Van Giffen opende de Classis Zevenwouden, die in Friesland dezelfde rol speelde als de Classis Walcheren in Zeeland, in het jaar 1680 reeds de aanval op Van Giffen en diens beschermer Van der Waeijen. De Staten kozen echter partij voor Van der Waeijen en Van Giffen, die beiden bij het Hof hoog aangeschreven stonden (resp. geheimraad en, hofprediker), en gaven aan de Classis Zevenwouden, waarvan Ds. H. Brinck de ziel was, hun misnoegen te kennen over de uitgave van de *Waar se hou win ge aan de Friesche Kerken*. Enkele jaren later ontstond de beruchte twist tussen Huber en Duker, waar ook Witsius en Van der Waeijen in betrokken werden (Zie *hierna*, blz. 183 vlgg.) en daarop volgde de controverse tussen Witsius' leerling Vitringa en Van der Waeijen's vriend Roëll. 59) Bekker diende de Kerk van Franeker van 1666 tot 1674. 60) „Nempe ex Ecclesiastico Suggestu ita graviter et eleganter, et pie et solide, et utiliter, dicebat WITSIUS, ut torpor inveteratus excuteretur Populo, novaeque vitae motus se palam in maximis et minimis proderent", l.l., pag. *e 4. 6 1) A. C. Duker schreef met grote accuratesse een interessant overzicht over de handhaving van de kerkelijke tucht in Franeker van 1670 tot 1680: *Tien jaren uit de heerschappij der kerkelijke tucht binnen Franeker*, in *Archief voor Ned. Kerkgesch.*, I, 1885, blz. 241—272. De geciteerde opmerking staat op blz. 245. HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680) 63

kerkelijke censuur ⁶²). Maar eerst hield de Kerkenraad *censura morum* in eigen kring, waarvan de notulen sinds de komst van Witsius ook altijd melding maken. Opmerkelijk weinig schijnt het nodig te zijn geweest om studenten te censureren. In de tijd van Witsius kwamen een juridisch en een theologisch student met de kerkelijke tucht in aanraking. Des te meer kaf onder het koren was er bij het academisch personeel! Witsius heeft mede de censuur moeten uitspreken over drie van zijn ambtgenoten aan de Academie: Wubbena, Tronchin en Blancardus ⁶³). Zij stonden schuldig aan overtreding van het zevende gebod. Ook magistraatspersonen werden door de censuur getroffen, als zij het hadden verdiend. Wanneer Duker de „chronique scandaleuse" van Franeker besluit met de opmerking: „Genoeg om alle lofredenaars op ‚de goede oude tijd' voor immer de mond te snoeren; genoeg tevens, om verleden naast heden plaatsende, der openbare zedelijkheid dit getuigenis te geven, in dagen van moedeloosheid vaak uit het oog verloren: ‚langzaam, doch vooruit!' ⁶⁴) dan gaat deze optimistische conclusie ons te ver. Duker verwacht eigenlijk in het geheel geen heil van de kerkelijke tucht, zoals blijkt uit zijn woord: „Uiterst zeldzaam zijn de gevallen, waarin de *censura morum*, door de opzieners der Hervormde Gemeente te Franeker geoefend, tot een gunstig einde voert" ⁶⁵). Deze bewering steunt echter op een *argumentum e silentio*. Er wordt na Juli 1670 in de notulen nergens melding gemaakt van schuldbelijdenis en betering van leven, maar daaruit volgt nog niet, dat de censuur tot niets heeft geleid. En als Duker het verder zelfs waagt te betwijfelen, of de censuur de openbare zedelijkheid ten

62) Duker heeft er een statistiek van gemaakt. Van de 113 geregistreeerde gevallen vallen er 51 in de termen van „onmatigheid”, 27 in die van „twist- en lasterzucht”, 17 in die van „oneerbaarheid”, er zijn 7 censuurgevallen wegens diefstal en bedrog, 6 wegens moedwil en speelziekte, 4 wegens echtelijke onmin, terwijl er één geval is van afval. 63) J. Wubbena, een Oostfries van geboorte, sinds 1666 hoogleraar in de filosofie en volbloed Cartesiaan, werd om zijn ergerlijke levenswandel reeds door Bekker vermaand. Sindsdien was de geslepen intrigant Bekker's doodvijand, en de aanstoker van de hetze tegen hem. Bekker heeft het zondenregister van Wubbena laten drukken in zijn Friesche Godgeleerdheid Wubbena was toen reeds als een eerloos man gestorven. Vgl. Boeles, *a.w.*, II, blz. 233—239. J. A. Tronchin uit Genève, sinds 1667 buitengewoon hoogleraar in het Frans, staat ook al niet te goeder naam en faam bekend. Hij is evenwel nooit afgezet. Vgl. Boeles, *a.w.*, II, blz. 243 vlg. N. Blancardus fungeerde sinds 1670 als hoogleraar in de Griekse taal en letterkunde; hij was een vriend en geestverwant van Voetius, die evenals hij uit Heusden kwam. Na het overlijden van zijn vrouw ging het mis met hem. Vgl. Boeles, *a.w.*, II, blz. 247—251. 64) A. C. Duker, *P.a.p.*, blz. 272. 65) A. C. Duker, *t.a.p.*, blz. 253.

64 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE FRANEKER (1675—1680)

goede kwam 66), miskent hij de preventieve en correctieve werking van de kerkelijke tucht. Hoe zou het in Franeker gegaan zijn zonder handhaving van de kerkelijke tucht naar de instelling van Christus? En dit moet toch gezegd worden: Hier was een Kerkenraad, die de moed had, om zonder aanzien des persoons te handelen. In hoeverre Witsius naast de prediking van het Woord en de regering der kerk nog herderlijke arbeid verricht heeft, is niet meer na te gaan. Op 13 April 1680 nam hij afscheid van de Kerkenraad. „Heeft de Heer Witsius beroepen zijnde na Utrecht zijn afscheid van ons genoomen en getuigenis van sijn gedrag in Leere en leven versocht, als mede voor die sijne Ledematen zijn, 't welk hem toegestaen is, met toewenschinge van Gods Zeegen in sijn nieuwe dienst" 67).

66) A. C. Duker, *t.a.p.*, blz. 253. 67) *Acta Kerkenraad van Franeker* op 13 April 1680 (Archief der Ned. Herv. Gem. te Franeker).

HOOFDSTUK V

HOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698).

a. De hoogleraar

Toen er in 1677 aan de Utrechtse Academie een vacature dreigde te ontstaan 1), dachten sommigen reeds aan Herman Witsius. Wij weten dat uit een brief van Burman, die evenwel niet hoopte en niet verwachtte dat Witsius het worden zou 2). Het kwam er ook niet van, want in de vacature-Essenius werd voorzien door de benoeming van Leydekker, die trouwens evenmin een geestverwant van Burman was. In het najaar van 1679 overleed Burman zelf 3), en voor dit professoraat kwam Witsius in aanmerking. De Curatoren hadden hun gedachten laten gaan over verschillende geleerden, maar zij vonden hem de bekwaamste. En de Vroedschap oordeelde eenparig „in sijne E. te resideren bijzondere geleertheit ende bequaemheden, vereyscht tot de professie Theologiae" 4). Twee afgezanten, onder wie een kleinzoon van Gisb. Voetius, de raadsheer Paulus Voet van Winssen, kregen opdracht om hem deze functie aan te bieden, en meteen „te conveniëren over het tractement, totte meeste mesnage van Stads Comptoir" 5). Hoewel het Franeker gelukt was om Witsius te behouden, toen Groningen hem begeerde, was nu alle moeite, die Curatoren, Kerkenraad en Classis zich gaven, tevergeefs. Witsius nam de benoeming aan, voornamelijk omdat hij meende grote verplichtingen te hebben jegens Utrecht's Kerk en Academie. Behalve hoogleraar zou hij er ook predikant worden. Op 25 April 1680 werd hij als zodanig bevestigd, en op 29 April volgde de plechtige inauguratie. Twee pedellen begeleidden hem naar het Stadhuis, en twee vroedschapsleden naar de Senaatszaal. In het Grote Auditorium,

1) Essenius overleed op 18 Mei 1677. 2) Fr/Burman schreef op 5 April 1677 aan Jac. Alting, dat de namen van Leydekker, Witsius en Van Halen genoemd werden. Met de laatste zou hij ingenomen *zijn*, met Leydekker en Witsius echter niet. „Aliorum conatus pro D. Witzio sunt, necdum plane irriti, imo fervidi satis". Alting, I.I., V, pag. 397. 3) Franciscus Burmannus — schoonzoon van Heidanus — was vanaf 1662 hoogleraar te Utrecht. In theologicis was hij een volgeling van Coccejus, in philosophicis sloot hij zich aan bij Cartesius. 4) Vroedschapsresolutiën van 23 Febr. en 1 Maart 1680. De volledige stukken bij G. W. Kernkamp, *Acta et Decreta Senatus*, II, Utr. 1938, blz. 48 vlg. 5) Na 1672 moest men de zuinigheid betrachten, vgl. G. Wr. Kernkamp, *De Utrechtsche Academie*, Utr. 1936, blz. 274.

66 HOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698)

waarheen alle professoren hem volgden, sprak hij zijn rede uit. Bij zijn terugkeer naar huis werd hij weer door de professoren vergezeld 6). Het thema van de oratie was: De voortreffelijkheid van de evangelische waarheid 7). Witsius begint met de belijdenis, dat hij door de genade Gods is, wat hij is. Daarom begeert hij ook heel zijn leven in Zijn dienst te stellen. Hij verklaart dat hij aan de Kerk en Academie van Utrecht in geestelijk opzicht zeer veel te danken heeft. Hier is het Woord van God hem tot zegen geweest, en hier heeft hij zelf uitnemend onderwijs ontvangen. Gaarne wil hij Utrecht zijn erkentelijkheid tonen. Dit heeft bij hem de doorslag gegeven, toen hij de benoeming en het beroep uit Utrecht ontving. "Wat hij eens aan Utrecht ontleende, hoopt hij met rente weer te geven 8). Dan komt de redenaar tot zijn onderwerp. Alles is eraan gelegen, dat de blijde boodschap ook waarheid is.- Men moet daartoe letten

op de leer, de samenhang van Oud- en Nieuw Testament, het leven van Jezus, en de uitwerking van het Evangelie 9). Dit zijn niet alleen bewijzen voor de waarheid van het Evangelie, maar ook voor de voortreffelijkheid ervan. De evangelische waarheid gaat alles te boven in verhevenheid, aangenaamheid, heiligheid en nuttigheid. Kennis der waarheid geeft altijd genot, en daarom getroosten de mannen van wetenschap er zich zoveel inspanning voor, om met Archimedes te kunnen juichen: *Heuréka!* Het is vooral een genot om de verborgen oorzaken der dingen na te speuren. Daarvan kunnen ook de vromen intens genieten. Maar wanneer de geest zich boven de natuur verheft, en zich God niet alleen als Schepper en Bestuurder van het heelal, maar ook als Verlosser van de verloren zondaar voorstelt, dan pas wordt die onuitsprekelijke en verheerlijkte vreugde gevoeld, waarvan Petrus spreekt (1 Petr. 1 : 8). Bij het peinzen over de heilgeheimen Gods wordt men gedrongen om uit te roepen: Ik heb U gevonden, o Rots mijns heils! Door de liefde Gods aangegrepen, kan men dan een innerlijke vreugde smaken, die in staat stelt om alles te verduren. Niemand behoeft ook te vrezen, dat hij bij zulk een overmaat van vreugde zal zondigen, want het is God Zelf, Die tot een heilige mystieke vervoering nodigt¹⁰). Gelukkig zijn wij, zégt Witsius, omdat wij het Evangelie bezitten, maar gelukkiger, wanneer wij het met een levend geloof aanvaarden.

6) G. W. Kernkamp, *Acta et Decreta*, II, blz. 51. Dit was in die tijd het gebruikelijke ceremonieel, vgl. G. W. Kernkamp, *De Utr. Acad.*, blz. 140. 7) *Oratio inauguralis Trajectina de praestantia veritatis evangelicae*. Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 10 (Bijlage II, A). Hier geciteerd naar de uitgave van 1736 in *Mi se. Sacr.*, II, pag. 680—705. 8) *Misc. Sacr.*, II, pag. 681 seq. 9) l.l., pag. 685—694. 10) l.l., pag. 695 seqq. HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698) 67

Gelukkig zijn de predikers van het Evangelie. „Ik zou dit ambt niet willen ruilen voor koninklijke hoogheid of keizerlijke majesteit 11)!" Vervolgens verklaart hij, dat men geen ongewone dingen of spitsvondigheden van hem te verwachten heeft. Hij wenst in het oude, beproefde spoor te blijven. Tenslotte vraagt hij God, om hem te leiden door Zijn Geest, en hem te bekwamen tot zijn taak. Hij bidt ook voor de kerken en de studenten: „Mogen zij bewaren de eenheid in het noodzakelijke, de vrijheid in het niet-noodzakelijke, in beide de voorzichtigheid en de liefde, in alles een onergerlijk geweten tot de dag des Heeren" 12). Rede en bede zijn kenmerkend voor Witsius. Over de spreuk, die in deze bede vervat is „In necessariis unitas" schreven twee Nederlandse kerkhistorici een studie!¹³). Terecht merkte Kist op dat de spreuk door Witsius meer algemeen bekend is geworden 14). Hij zocht de woorden echter tevergeefs bij Witsius zelf¹⁵). En Eekhof ontdekte pas na de uitgave van zijn studie de spreuk van Witsius in het *Album amicorum* van de arts E. van Engelen¹⁶). Het mag ons echter niet ontgaan, dat Witsius de spreuk reeds als bede gebruikte bij zijn inauguratie te Utrecht. De oorspronkelijke vorm is: „In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in utrisque caritas" 17), maar allerlei variaties komen, voor. Bij Witsius is het eerste deel onveranderd, maar toegevoegd is het woord „prudentia". Vooral door Duraeus,

11) *U.*, pag. 702. 12) *In necessariis unitatem custodiant, in non necessariis libertatem, in utrisque prudentiam et charitatem, in omnibus conscientiam inoffensam in diem Domini*", l.l., pag. 703. 13) N. C. Kist, *Nederl. Arch. voor Kerkel. Gesch.*, VII, Leiden 1847, blz. 425—442; A. Eekhof, *In necessariis unitas*, Leiden 1931. 14) Kist, *t.a.pl.*, blz. 429. Hij kon zich daarvoor beroepen op het getuigenis van A Marck: „Hem behaagde dat gulden woord: in Necessariis Unitas, in non Necessariis Libertas, et in omnibus Prudentia et Charitas, dat hij als

zijn gewone symbool bezigde", l.l., pag. *[f 4], en op een mededeling van J. A. Turretini, die wist, dat Witsius deze zinspreuk gewoonlijk neerschreef in albums van vrienden. 15) Kist, *t.a.pl.*, blz. 431. 16) A. Eekhof in *Ned. Arch. voor Kerkgesch.*, XXIV, 's-Grav. 1931, blz. 272. Dit *Album* berust bij de Univ. Bibl. te Leiden. De Kon. Bibl. te 's-Gravenhage bezit trouwens ook nog een *Album amicorum*, waarin de spreuk voorkomt. Het is van de jurist Arnoldus Kersseboom. Er staat: In necessarijs Unitas. In non necessarijs Libertas. In omnibus Prudentia et Charitas. Consultissimo Viro, Arnoldo Kersseboomio sui memoriam gnomarum harum adscriptione commendat Herm: Witsius. Lugduni in Batavis. XIII Maji CCDCCII. 17) Zo heeft Rup. Meldenius (Meiderlinus) het, Eekhof, *a.w.*, blz. 50. 68 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698)

Baxter en Comenius is de beroemde spreuk verbreid 18), maar in ons land heeft Herman Witsius daartoe het zijne bijgedragen. Later werd zijn gevleugelde woord gaarne aangehaald door voorstanders van de tolerantie. Blijkens het verband heeft "Witsius echter niet zozeer het pleit gevoerd voor verdraagzaamheid, als wel voor de ware eenheid, die een eenheid in de waarheid is 19). Als collega's ontmoette de nieuwe hoogleraar in Utrecht twee mannen van erkende bekwaamheid: Van Mastricht en Leydekker. In enkele jaren was er veel veranderd in de Theologische Faculteit. In de plaats van Voetius, Essenius en Burmannus waren drie jongere figuren gekomen: Van Mastricht, Leydekker en Witsius. Petrus van Mastricht (1630—1706) was reeds professor geweest te Frankfort aan de Oder en te Duisburg, toen hij in 1677 waardig werd gekeurd om de grote Voetius op te volgen. Zijn hoofdwerk is een dogmatisch handboek, getiteld „Theoretico-practica theologia". Opmerkelijk is de methode, die hierin werd gevolgd. Elk hoofdstuk heeft een verklarend, leerstellig, weerleggend en praktisch deel. Een schets van de kerkgeschiedenis en een summier behandeling van de ethiek besluiten het uitvoerige werk, dat zeker behoort tot de bronnen, die belangrijk zijn voor de kennis van de gereformeerde orthodoxie, en dat dan ook in deze eeuw door een theoloog als K. Barth nog herhaaldelijk wordt aangehaald. Samenvattend kunnen wij zeggen, dat Van Mastricht een systematicus was met een praktische inslag. Deze leerling en opvolger van Voetius doceerde in beslist voetiaanse geest. Hij heeft een afgerond geheel willen geven, en ten aanzien van de dogmatiek is hij daar wel in geslaagd. Maar nieuwe wegen heeft hij niet gebaad. Zijn ambtgenoot Melchior Leydekker was eveneens een echte Voetiaan. Hij kon bogen op de titel „Ijveraar voor de orthodoxie", die de oude Voetius hem zelf had verleend²⁰). Geboren in 1642, en afkomstig uit Middelburg, had Leydekker te Utrecht en te Leiden gestudeerd. Hij sloot zich vooral aan bij Voetius en Hoornbeek. Verscheidene jaren had hij de Kerk van Renesse en Noordwelle reeds gediend, toen hij in 1675 promoveerde. Zijn inaugurele oratie handelde over het betrachten van de waarheid in liefde. Maar het is de vraag, of hij dat zelf niet al te veel vergat! Vele werken van Leydekker zijn gewijd aan „tegenstellingen" en „dwalingen". Toen hij

18) Eekhof, *a.w.*, blz. 78. 19) Er gaat aan vooraf: „colliga omnium animos in una veritate, vinculo pacis: uno humero tibi serviant, nihil sentiant quod tu non revelaveris; et si quid diversi sentiant, ut caligantis est imbecillitas ingenii, id quod sentire debent, tu misericorditer iis patefacito", l.l., pag. 702 seq. 20) „Orthodoxiae Zelota", M. Leydekker, *Fax veritatis, seu exercitationes ad nonnullas controversias*, Lugd. Bat. 1677, Praefatio pag. *2. HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698) 69

zich mengde in de pennenstrijd tussen Allinga en Witsius om een „fakkel der waarheid" te ontsteken, sprak hij van „sommige controversen". Hij ontdekte er echter niet minder dan 88! Bij de verdediging van „het oude gevoelen" kreeg hij het verwijt te horen, dat het meer een scholastieke dan een Schriftuurlijke theologie was, die hij

voorstond²¹). Het gevaar van dogmatisme was hier inderdaad wel zeer groot. Maar ook het practicale element ontbrak bij Leydekker niet. Daaraan was de invloed van het Zeeuwse piëtisme zeker niet vreemd²²). Melchior Leydekker heeft de Utrechtse Academie een lange reeks van jaren (1678—1716) met ere gediend. Een respectabele lijst van geschriften staat op zijn naam. Hij was een veelzijdig en begaafd theoloog, maar hoofdzakelijk controvers-theoloog. Toen Herman Witsius in 1680 de derde hoogleraar werd, was de harmonie in de Faculteit niet verbroken. Van Maastricht en Leydekker kregen geen „halve Coccejaan" tot collega. Uit niets is ons tot dusverre gebleken, dat Witsius dichter bij Coccejus dan bij Voetius stond²³). Integendeel! Toch was hij weer een andere figuur dan zijn beide ambtgenoten. Was Van Maastricht de man van de these, Leydekker de man van de antithese, dan was het Witsius, die de synthese zocht. Het drietal professoren in de theologie werd een viertal, toen de Utrechtse predikant Herman van Halen een benoeming kreeg (24). Van Halen, die het liefst met iedereen vrede hield en die daarom persona grata was geweest voor Burman, heeft als theoloog veel minder betekend dan zijn ambtgenoten²⁵). Was het al ongekend, dat de Faculteit vier professoren rijk was, twee buitengewone hoogleraren kwamen weldra haar luister nog vergroten. Het waren Gerard de Vries (1685) en Paul Bauldry (1686). De Vries was filosoof van professie, maar de theologie lag hem na aan het hart. Met de mokerslagen van zijn critiek trof hij de Cartesianen — vandaar zijn bijnaam „malleus Cartesianorum". Voor zover hij daar lust en gelegenheid toe had, mocht hij zich krachtens zijn nieuwe titel ook op de theologie toeleggen²⁶). Bauldry was een Frans geleerde, die tot een aanzienlijke Hugenenfamilie behoorde.

21) „criminator quod Theologiam Scholasticam nee satis Scripturariam doceamus ', M. Leydekker, l.l., *Praefatto* pag. **2. 22) Hierover De Vrijer, *Smytegelt*, blz. 11. Zie over Leydekker verder het *Biogr. Woordenboek van prot. God gel.*, V, 's-Grav. 1943, blz. 772—785. 23) Anders Kernkamp, *De Utr. Acad.*, blz. 275. 24) In 1681 werd Van Halen buitengewoon hoogleraar, en in 1683 gewoon hoogleraar. Zie over hem het *Biogr. Woordenboek van prot. Godgel.*, III, 's-Grav. z.j., blz. 461 vlg. 25) Zijn honorarium was er ook naar! Terwijl de anderen f 1200,— tot f 1500,— ontvingen, moest Van Halen met f 400,— genoegen nemen. Kernkamp, *Acta et Decreta*, II, blz. 76. 26) Kernkamp, *De Utr. Acad.*, blz. 279.

70 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698)

Na de herroeping van het Edict van Nantes nam hij de wijk naar ons land, en tijdens het rectoraat van Witsiüs ontving hij een leeropdracht voor kerkgeschiedenis (27). Zo zag de Theologische Faculteit te Utrecht er ten tijde van Witsius uit. Voor de gehele Academie was de periode van 1680 tot 1700 trouwens een bloeitijd. Dit is af te leiden uit de sterke stijging van het aantal promoties sinds 1680 (28). Na 1700 is echter weer een daling te constateren. Hoe groot het aantal studenten was, valt evenwel niet te zeggen, daar de meesten zich destijds niet lieten inschrijven. In de laatste decade van de zeventiende eeuw stond Utrecht zelfs op één lijn met Leiden, een feit, waarover de Leidse Curatoren zich bezorgd maakten²⁹), maar waarover Rector Witsius zich verheugde: „Niet ten onrechte betwijfelt men, of ergens ter wereld een land zulk een rijkdom van wetenschap, zulk een roem van geleerde mannen van alle faculteiten, zulk een aantal Illustre Scholen en bloeiende Academies — waaronder de onze nauwelijks voor enige andere behoeft onder te doen — op zulk een klein gebied heeft aanschouwd" (30). Het aantal promoties in de Faculteit der Godgeleerdheid was altijd zeer gering. Het bedroeg 48 in bijna 200 jaar (31j). Ten tijde van Witsius' professoraat is de doctorstitel toegekend aan de predikanten F. Ridderus van Rotterdam, en G. Saldenus van 's-Gravenhage. Toen de Rector P. van Maastricht voorstelde, dat deze

beide verdienstelijke theologen honoris causa zouden promoveren, werd zulks door de Senaat met algemene stemmen goedgevonden³²). Gaarne kweet Witsius zich van de taak om de promotie van Saldenus te verrichten. Hij heeft daarbij uiting gegeven aan de waardering van de Faculteit voor diens theologische geschriften³³). De academische werkzaamheden van Prof. H. Witsius werden in 1685 onderbroken door een buitenlandse reis. De Staten Generaal zonden in dat jaar een buitengewoon gezantschap naar Engeland, om Koning Jacobus II te feliciteren met zijn troonsbestijging, en om de verdragen te vernieuwen, die met Karel II gesloten waren. Dit gezantschap bestond uit de heren Jacob van Wassenaar van Duivenvoorde, Arnoud van Citters en Everard van

27) Kernkamp, *De Utr. Acad.*, blz. 288. 28) Kernkamp, *De Utr. Acad.*, blz. 183. 29) Kernkamp, *De Utr. Acad.*, blz. 184 vlg. 30) De geciteerde passage komt voor in zijn rectorale oratie van 1698, *Mi se. Sacr.*, II, pag. 734. 31) Kernkamp, *De Utr. Acad.*, blz. 163. 32) Kernkamp, *Acta et Decreta*, II, blz. 70. Het is dus niet juist, wanneer J. A. Cramer, *De Theologische Faculteit te Utrecht ten tijde van Voetius*, Utr. 1932, blz. 376 *schrijft*, dat het voorstel door Herman Witsius is gedaan. A Marck spreekt echter wel van invloed van Witsius, *l.l.*, pag. *g 2. 33) *Aegyptiaca*, pag. 331 seq.

HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698) 71

Weede van Dijkveld³⁴). De laatste stelde voor om Witsius mee te nemen. Hoewel zijn gezondheid te wensen overliet, verklaarde deze zich bereid om deel uit te maken van het gezantschap³⁵). In het voorjaar van 1685 is men vertrokken, en in de zomer keerde Witsius terug³⁶). Zelf schreef hij, dat zijn verblijf in Engeland vier maanden geduurd heeft. Het is nog nader te bepalen met behulp van gegevens in de kerkelijke archieven³⁷). Op 4 Maart 1685 nam hij namelijk afscheid van de Classis Utrecht, waarbij hem „alle heyl en zeegen op de reysse in 't- heen en weder ghaan is toegewenscht" ³⁸). Op 11 Aug. verscheen hij weer in de classicale vergadering: „Heeft de Heer professor Witzius uyt Engelant wedergekeert synde, betuijcht sijn blijdschap dat de Aengesichten der broederen in welstand sagh, bedanckende die geene, welcke sijn dienst hadden helpen vervullen" ³⁹). De drie politici waren dus vergezeld van een theoloog. Wat had men daarmee voor? De Franse diplomaat D'Avaux heeft daarover onthullingen gedaan. Volgens hem is de revolutie van 1688 eigenlijk reeds voorbereid door deze afgezanten ⁴⁰). Interessant is het getuigenis, dat van Witsius wordt gegeven: „C'est le plus habile, et le plus savant de tout ce pays, et il est outre cela fort accort, et fort insinuant. Il y en a peu qui soient plus capable que lui d'exciter quelque mouvement en Angleterre". Men neemt hem mee, zo weet D'Avaux verder te vertellen, om met de geestelijke leidlieden van de Anglicaanse Kerk te confereren, maar voornamelijk om hun gevoelens te peilen, en bovenal om hun de verzekering te geven van de vastbeslotenheid van de Prins van Oranje om de calvinistische religie te verdedigen⁴¹). Maar D'Avaux, die overigens een scherp observator was, heeft teveel geconcludeerd uit de missie van 1685. Wel stond de reis, die Van Weede van Dijkveld twee jaar later ondernam, in verband met de plannen van Willem III. Toen pleegde deze geboren diplomaat inderdaad overleg met de leiders der oppositie ⁴²). Maar dat was in 1687. Witsius was er trouwens de man niet

34) J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, XV, Amst. 1756, blz. 303. 35) A Marck, *l.l.*, pag. *f 2. 36) In Nov. 1685 kwamen de diplomaten pas terug, J. Wagenaar, *a.w.*, XV, blz. 307. 37) Hiermede wordt de vraag beantwoord die open bleef bij L. G. Visscher, *Hermannus Witsius*, in *Kronijk van het Hist. Gezelschap te Utrecht*, III, Utr. 1847, blz. 114—121. 38) *Acta van de Classis Utrecht*, 3 en 4 Maart 1685, art. 28 (Kerkelijk Archief te Utrecht). 39) *Acta van de*

Classis Utrecht, 11 en 12 Aug. 1685, art. 3. 40) D'Avaux, *Negotiations de monsieur le comte d'Avaux en Hollande*, Tomé IV, Paris 1754, p. 167. 41) D'Avaux, *l.c.*, IV, p. 152. 42) R. Fruin, *Prins Willem III in zijn verhouding tot Engeland, 'd Verspreide Geschriften*, V, 's-Grav. 1902, blz. 151.

72 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698)

naar, om een opdracht te aanvaarden ter voorbereiding van een revolutie. Het zal de bedoeling zijn geweest, dat hij contact opnam met de Engelse Kerk, die van de zijde van Jacobus II gevaren zag dreigen. In 1685 was de „Glorious Revolution" echter nog niet te voorzien. Wij weten uit goede bron⁴³⁾, dat Witsius in Engeland ontmoetingen heeft gehad met de Aartsbisschop van Canterbury, de Bisschop van Londen, en tal van figuren uit de Anglicaanse Kerk en uit de kringen der Dissenters. Verrijkt naar de geest is hij naar zijn vaderland teruggekeerd, terwijl zijn naam een goede klank had gekregen in Engeland. Een blijvende vriendschap tussen Everard van Weede van Dijkveld en Herman Witsius is het directe gevolg geweest van deze reis. Witsius heeft een van zijn grote werken opgedragen aan Van Weede, die hij een verdienstelijk Nederlander en een vriend des Konings noemt. Hij had zijn ijver voor de waarheid en de godsvrucht leren kennen, en zijn streven om de kerk bij de zuiverheid des geloofs, en de eenheid des vredes te bewaren. Sindsdien had hij bij Van Weede steeds een open oor gevonden, als hij de belangen van de armen of van kerk en religie kwam bepleiten ⁴⁴⁾. Het staat eveneens met de reis naar Engeland in verband, dat Witsius zijn hoofdwerk „*Oeconomia Foederum*", toen het in derde druk verscheen, heeft opgedragen aan Willem III, die niet alleen de titel „*Defensor fidei*" voerde, maar ook werkelijk een verdediger des geloofs is geweest. Hij verwachtte van het gezag, de wijsheid en het beleid van de Stadhouder-Koning veel voor de eendracht in geloofszaken. „Och mocht die door de gebeden van zoveel vromen begeerde dag eens aanbreken, waarop alle scheuringen waren verdwenen en voor altijd vergeten". Dit moest alle christenen, maar vooral de predikers van het Evangelie ter harte gaan! Hij verklaarde verder, dat hij niet alleen het licht der waarheid trachtte te ontsteken in het verstand, maar dat hij tevens de harten wilde doen ontvlammen in liefdegloed. Dit boek moest daarvan een specimen zijn. Hij legde zich erop toe, om zijn studenten door onderwijs en voorbeeld te brengen tot klare kennis van de hoogheilige waarheid, en tot eenvoudige, ongeveinsde godsvrucht. Hij hoopte, dat zijn leerlingen, niet alleen Nederlanders, maar ook Engelsen, Schotten en Ieren ⁴⁵⁾, in deze geest de kerken zouden dienen, en dat onder de regering van Koning Willem III het Rijk van Christus door hen aanzienlijk mocht worden uitgebreid ⁴⁶⁾.

43) A Marck, *l.l.*, pag. *f 2. 44) *Misc. Sacr.*, I, Dedicatio. Het boek verscheen in 1692. 45) Volgens mededelingen van de Senaat waren er in 1693 wel 70 of 80 Schotse en Engelse studenten, Kernkamp, *De Utr. Acad.*, blz. 180. 46) *Oec. Foed.*, Dedicatio. Deze derde editie verscheen in 1694.

HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698) 73

Toen Maria Stuart, de gemalin van Willem III, op 28 Dec. 1694 (oude stijl) overleden was, heeft Witsius een „treurpredikatie" gehouden over de tekst: „De kroon van ons hoofd is afgevallen, o wee nu onzer, dat wij zo gezondigd hebben!" (Klaagl. van Jer. 5 : 16). Het thema was: „Juda ontkroont"⁴⁷⁾. De prediker beschouwde Koningin Maria als de kroon van Groot-Brittannië, van Nederland, en van de Prot. en Geref. Kerk. Vooral ook om haar godsvrucht en de adeldom van haar karakter betreurde hij haar verscheiden zeer. De reis van 1685 heeft ook ten gevolge gehad, dat Witsius zich nog meer dan vroeger interesseerde voor de Engelse theologie. Hij heeft ervoor gezorgd,

dat standaardwerken van Cave, Gataker en Goodwin in ons land — deels ook in onze taal — werden uitgegeven, en hij heeft de Nederlandse theologie daarmee een dienst bewezen. Eerst verscheen het werk van Thomas Goodwin „Mozes en Aaron"48). Witsius had Goodwin zelf niet meer ontmoet. Deze „patriarch van het Engelse Independentisme" was in 1680 overleden 49). Het genoemde werk leek Witsius een uitnemende handleiding bij het onderwijs in de Hebreeuwse archaeologie. Het bleek bij de boekhandel echter niet meer voorhanden en daarom bezorgde hij een nieuwe editie 50). In 1692 werd het bekende werk van William Cave „Primitive Christianity" in Nederland uitgegeven onder de titel „Het eerste Christendom" 51). Het was vertaald door S. Bor, en voorzien van een inleiding van de hand van Witsius. Deze heeft zijn medewerking eveneens verleend tot de uitgave van een tweede boek van Cave. Dit verscheen in 1698 in het Nederlands52). Witsius had echter zulke ernstige bezwaren tegen Cave's opvattingen over de rechtvaardiging, dat hij op de voorrede liet volgen een „Oeffening over den regten sin van Paulus en Jacobus leere in het stuk der Regtveerdigmaking"53). In hetzelfde jaar zag nog een ander belangrijk werk van een Engels theoloog het licht: Gataker's „Opera Critica" 54). Weer had Witsius

47) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 18 (Bijlage II, A). 48) Th. Goodwin, *Moses et Aaron*, Editio tertia, Ultraj. 1690. Enkele jaren later is het boek in vertaling uitgegeven onder de titel: Th. Goodwin, *Moses en Aaron*, Amst. 1694. Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 26. 4 9) Thomas, Goodwin, D.D., staat bekend als „eloquent in the pulpit, orthodox in doctrine and exemplary in life, but tinged with a shade of gloom and austerity". Ph. Schaff, *The Creeds of Christendom*, I, New York and London [1905], p. 743. 50) Tot zijn verwondering gaf Goodwin echter niets over de Theocratie en nagenoeg niets over de Rechabieten. Om in deze leemte te voorzien, voegde Witsius er zijn rede over de Theocratie der Israëlieten en een verhandeling over de Rechabieten aan toe, *Moses et Aaron*, Ultraj. 1690, Praefatio, pag. *5 sqq. 51) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 27. 52) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 30. 53) Het is een uitvoerige studie geworden, die in de vorm van vier Latijnse disputaties ook is opgenomen in Witsius' boek: *Misc. Sacr.*, II, pag. 524—590. 54) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 29.

74 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698)

het initiatief genomen tot de uitgave56). Thomas Gataker behoorde tot de Presbyterianen, en was een van de meest prominente leden van de Westminster Synode geweest. Hij werd als een geleerde van de eerste rang beschouwd56). Zijn „critische werken" zijn van exegetische aard. Van critici moest Witsius niet veel hebben, maar deze „criticus" was een man naar zijn hart 57). Er is ook nog een werk van Witsius zelf 58), dat er de sporen van draagt, dat hij met de Engelse theologie in aanraking is gekomen. Bedoeld wordt zijn belangrijke geschrift over de strijd tussen Antinomianen en Neonomianen59). Door beide partijen werden hem boeken gezonden, en zijn oordeel werd gevraagd. Hij vond het echter niet gemakkelijk. Zijn kennis van het Engels was niet zo groot, en het verschilstuk nogal ingewikkeld, terwijl hij zich niet bekwaam voelde om in dit geding scheidsrechter te zijn. Maar gedachtig aan het woord van Hoornbeek, dat het verschil dikwijls minder in de zaak zelf, dan in de wijze van uitdrukken ligt, had hij er een ernstige studie van gemaakt. Het was zijn bedoeling, om de gehele kwestie tot het zakelijke terug te brengen, en zonder partijdigheid het zijne ervan te zeggen. Hij was van mening, dat er zeker een verzoening tussen de richtingen mogelijk was, wanneer de verschillen niet werden overdreven, maar tot de juiste proporties werden herleid, en wanneer men zich ook in de terminologie nauwer aansloot bij de Heilige Schrift60). Was de reis naar Engeland voor Herman Witsius van grote betekenis geweest — het was een verrijking van zijn

geest, en een verruiming van zijn horizon⁶¹!) — het jaar daarop wachtte hem weer een eervolle en belangrijke taak, nu aan de Academie zelf. Hij werd namelijk op 17 Maart 1686 geroepen om het ambt van Rector Mag-

55) Aldus Witsius in Th. Gataker, *Opera Critica*, Traj. ad Rh. 1698, pag. *2: „auctor suasorque”. 56) Thomas Gataker, B.D., overleed in 1654. Schaff noemt hem „a devourer of books, and equally esteemed for learning, piety, and sound doctrine”, *l.c.*, I, p. 742. „He was the friend of Ussher and Selden and af ter them was accounted the most learned man then in England”, A. F. Mitchell, *The Westminster Assembly*, London 1883, p. 122. 57) Gataker, *l.l.*, pag. *3. 58) Volledigheidshalve zij hier nog vermeld, dat hij in zijn Utrechtse jaren ook een kort voorwoord plaatste in het *Verhael van het droevig einde van een Godtverzaker*, geschreven door „een voortreffelijk Godgeleerde in Engeland”, wiens naam Witsius echter niet noemt. Het verhaal vormt een pendant van de bekende geschiedenis van Franciscus Spira. Witsius maakte van de gelegenheid gebruik om te waarschuwen tegen het opkomend Atheïsme. Zie voor dit werkje de Lijst van geschriften van Witsius, no. 28. 59) *Animadversiones irenicæ ad controversias, quæ sub infaustis Antinomorum et Neonomorum nominibus in Britannia nunc agitantur* (1696). Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 19. 60) *Animadversiones irenicæ*, in *Misc. Sacr.*, II, pag. 593 seq. 61) Cf. A Marck, *l.l.*, pag. *f 2. HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698) 75

nificus te bekleden. Eén dag tevoren was het eerste halve eeuwfeest van de Academie luisterrijk gevierd⁶²), en zo begon het rectoraat van Witsius onder gunstige auspiciën. Schokkende gebeurtenissen zijn in dit jaar niet voorgevallen. Een belangrijk ingekomen stuk was een brief van de Heidelbergse Universiteit, die in October 1686 haar derde eeuwfeest vierde. In deftige bewoordingen is de kennisgeving gesteld, en de Utrechtse felicitatie doet daar niet voor onder⁶³). Vermeldenswaard is nog de inrichting van de nieuwe Senaatszaal. Aanvankelijk vergaderde de academische Senaat in een eenvoudig vertrek, maar in 1686 kreeg hij de beschikking over een ruimere en fraaiere zaal; „eerst nu kon men van een Senaatszaal spreken”⁶⁴). De wanden werden met tapijten bekleed en de Rector deelde mee, dat het de Burgemeesters aangenaam zou zijn, wanneer de zaal nu ook werd versierd met de „kunstig geschilderde beeltenissen” van de vroegere en tegenwoordige professoren. Aldus werd besloten⁶⁵). Van de dagen van Rector Witsius af kwamen dus de portretten van de hoogleraren in de Senaatszaal te hangen. Op 10 Maart 1687 deelde Witsius in de Senaat mee, dat de Burgemeesters wensten, dat de aftredende Rector voortaan zijn ambt zou neerleggen met het houden van een redevoering, zoals dat ook aan andere Academies gebruikelijk was. De Senaat ging daar natuurlijk mee accoord. De Rector zou zelf met de heren in overleg treden, teneinde te bepalen, waar, wanneer en hoe de plechtigheid zou plaats vinden⁶⁶). De overdracht van het rectoraat geschiedde op 17 Maart⁶⁷). Witsius heeft dus een week tijd gehad om zich voor te bereiden. Curatoren geleidden de Rector naar de kathedr in het Grote Auditorium; na het uitspreken van een rede, die door muziek werd voorafgegaan en gevolgd, installeerde hij zijn opvolger. Het houden van een rectorale oratie aan het einde van het ambtsjaar is sindsdien regel gebleven⁶⁸). De „geleerde en welsprekende redevoering”⁶⁹) over de Theocratie der Israëlieten is door Witsius zelf voor het nageslacht bewaard⁷⁰).

62) Zie daarvoor Kernkamp, *De Utr. Academie*, blz. 280 vlgg. 63) Beide stukken zijn in extenso in de „Acta et Decreta Rectore Hermanno Witsio” opgenomen, Kernkamp, *Acta et Decreta*, II, blz. 88 vlg. 64) Kernkamp, *De Utr. Academie*, blz. 106. 65) Kernkamp, *Acta et Decreta*, II, blz. 89- 66) Kernkamp, *Acta et Decreta*, II, blz. 91. 67) Volgens de opgave in de *Acta et Decreta*. Witsius zelf heeft 16 Maart, maar dit zal een vergissing van hem zijn, die

begrijpelijk is, omdat 16 Maart de gewone datum was. 68) Kernkamp, *De Utr. Acad.*, blz. 112 vlg. 69) Kernkamp, *Acta et Decreta*, II, blz. 93. 70) *Oratio panegyrica de Theocratia Israelitarum*. Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 26 (Bijlage II, A). Hier geciteerd naar de uitgave in *Misc. Sacr.*, II, pag. 717—729.

76 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698)

De redenaar meende, dat het niemand bevreemden zou, wanneer hij als theoloog ook bij deze gelegenheid sprak over het Koninkrijk Gods. Hij wilde zich dan echter beperken tot het Koninkrijk Gods onder Israël, dat de naam van Theocratie draagt. Als Israëls Koning gaf God de wetten, handhaafde Hij het recht, zorgde Hij voor het volk, en voerde Hij het aan in de strijd 71). Door heel de geschiedenis van Israël loopt een theocratische lijn, die eindigt bij de verwerping van de Messiaanse Koning door het Joodse volk. Witsius zeide geen herstel van deze theocratische staat te verwachten. In het Nieuwe Testament is het immers niet meer zo, dat één volk de praerogatieven van de Theocratie bezit 72). Gaarne had hij nog willen spreken over het Rijk van Koning Jezus, dat heel het mystieke Israël omvat: *Och kenden en erkenden allen de majesteit van deze Koning! De rede werd besloten met de vraag uit Ps. 24: Wie is de Koning der ere? de Heere der heirscharen, Jezus onze Zaligmaker, is de Koning der ere! Ja Christus Jezus, wij openen voor U de poorten — kom Gij binnen met al de rijkdom van Uw genade; kom in onze provincies, steden, huizen en harten; leef daar, regeer daar, en maak ons onder Uw heerschappij voor eeuwig gelukkig* 73). Voor de tweede keer werd het rectoraat aan Prof. Witsius opgedragen in 1697. Dit academische jaar is heel rustig verlopen. In de „Acta et Decreta” heeft de Rector iets opgetekend over de festiviteiten ter gelegenheid van de vrede van Rijswijk in Oct. 1697, waarbij de Academie zich ook niet onbetuigd liet 74). Maar verder was er niets bijzonders te vermelden. Des te belangrijker is echter de rectorale rede van 16 Maart 1698 over „De gelukkige of ongelukkige toestand van de republiek der letteren in deze eeuw” 75), die het praedicaat „geleerd en welsprekend” ten volle verdient, en die ook in het buitenland de aandacht heeft getrokken 76). De redenaar had nu ook meer dan een week tijd gehad voor de voorbereiding! Witsius begint bij de Renaissance en de Reformatie, en bezingt daarna de lof van de Gouden Eeuw. Nu het einde van de zeventiende eeuw nadert, geeft hij een overzicht van de stand van zaken in de verschillende takken van wetenschap 77). Hij constateert in de filosofie een vooruitgang, die zeker niet het minst te danken is

71) *Misc. Sacr.*, II, pag. 723. 72) l.l., pag. 728. 73) l.l., pag. 729. 74) Kernkamp, *Acta et Decreta*, II, blz. 158. 75) *Oratio de felici an infelici reipublicae literariae, hoc seculo, statu*, in *Misc. Sacr.*, II. Hier geciteerd naar de uitgave in *Misc. Sacr.*, II, pag. 730—741. 76) Volgens Buddeus is deze oratie „lectu cum primis digna”. Enkele passages worden geciteerd, J. F. Buddeus, *Isagoge historie o theologica*, II, Lipsiae 1730, Addenda, pag. 21. 77) *Misc. Sacr.*, II, pag. 732 sqq.

HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698) 77

aan het experiment. Voor de medische wetenschap is de kennis van de bloedsomloop (Harvey) van het grootste belang. De juristen hebben vorderingen gemaakt door een grondige studie van het Romeinse recht. Mannen, die zich eervol hebben onderscheiden, worden bij name genoemd, zo b.v. voor de filosofie: Baco van Verulam, Boyle, en Cartesius — gehaat bij sommigen, vereerd door anderen, vermaard bij allen! En het kleine Nederland heeft wel zeer veel bijgedragen tot de bloei van de wetenschap in deze eeuw! Nu komt Witsius tot zijn eigen terrein, dat der theologie. Hij spreekt met alle respect over de Patres, die de fundamenten hebben

gelegd van de theologische wetenschap. Hij wil gaarne erkennen, dat hij veel van hen geleerd heeft. Niettemin verheugt hij zich zeer over de ontwikkeling, die thans gekomen is. Nooit zijn de hemelse waarheden, ook in hun samenhang, zuiverder ontvouwd, nooit is de verbondsleer duidelijker uiteengezet, nooit zijn de dwalingen grondiger weerlegd, nooit is de ware Schriftzin nauwkeuriger nagespeurd, en gelukkiger verklaard 78). Witsius is God, de Schenker van alle ware wijsheid, dankbaar voor alle wetenschap, waarmee Hij deze eeuw, het vaderland en de Utrechtse Academie zo opmerkelijk heeft gezegend.' Maar nu de keerzijde. . . Het gehalte van de studerende jeugd laat veel te wensen over. De meesten zijn tevreden, als zij de eerste beginselen van hun wetenschap in zoverre in hun hoofd hebben, dat zij hun examen kunnen halen! Klein is het getal van degenen, die zich met alle energie op de studie toeleggen. Doch erger is nog de schade, die de mannen van wetenschap zelf aan de zaak toebrengen door hun eerezucht, afgunst en strijdlust. Het meeste kwaad doen echter de critiek en de wijsbegeerte 79). Wanneer deze niet binnen de perken blijven, kunnen zij een direct gevaar betekenen voor andere faculteiten, maar vooral voor de theologie, en voor heel de religie. Niets is er tegenwoordig meer veilig voor de kritiek. Uit de Schrift worden gehele Bijbelboeken geschrapt! De filosofen veroorloven zich om met de gebrekkige maatstaf van hun rede alles te meten. En wat met hun wijsbegeerte niet geheel in overeenstemming is, verwerpen zij als Gode onwaardig, al staat het uitdrukkelijk in de Heilige Schrift. Zo verandert de christelijke religie, ontdaan van al haar mysteriën 80), in een louter natuurlijke en redelijke verering van de Godheid. Dit moet uitlopen op de ondergang van de gehele godsdienst. Men moet God bidden, dat Hij dit onheil af wil wenden. En vooral de theologen dienen te doen, wat in hun vermogen is, om dit voortwoekerend kwaad te keren. Zij behoren zich eendrachtig op te maken, ter bescherming van de heilige zaak: „Och hielden, nu Han-

77) I.I., pag. 735. 79) *LI.*, pag. 737 sqq. 80) Christianity not mysterious! (Toland). 78 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698)

nibal voor de poorten staat, toch eindelijk die twisten over verschillen van geringe betekenis eens op! Och kwam er nu eindelijk eens een einde aan die treurige burgerja broederoorlogen, die nooit door een overwinning gevolgd zullen worden 81)! De redenaar laat het tenslotte aan het oordeel van zijn auditorium over, of men roemen mag over de gelukkige toestand van de wetenschap, of dat men haar jammerlijke staat moet betreuren. Zelf is hij niet zo optimistisch gestemd. Hij vergelijkt de wetenschap van zijn tijd met een kunstig vervaardigd schip, volgeladen met kostbare koopwaar, dat de gewenste koers volgt en naar het vaderland op weg is, maar dat door stuurlieden, zeelui en opvarenden wordt geplunderd. Zij gaan aan het; twisten over de buit, en het schip wordt stuurloos prijsgegeven aan de wind om straks op de klippen te stoten en in de golven onder te gaan, of om een prooi van zeerovers te worden. Hij zou haast nog liever willen, dat er in het geheel geen wetenschap bestond, dan een, die zo misbruikt wordt. Hen zou hij daarom de allergelukkigsten willen noemen, die buiten dit alles staan, en die zich in heilige eenvoud alleen op de bevordering van hun zieleheil kunnen toeleggen 82). Nadat hij de rectorale waardigheid heeft overgedragen, eindigt hij met de wens: Moge Uw Academie altijd bloeien door de roem, de trouw en eenvoud der docenten, en het getal, de ijver en de bezonnenheid der studenten! Hiermee had Prof. Witsius zonder het te bevroeden zijn afscheidswens uitgesproken. Enkele maanden nadat hij deze indrukwekkende rede had gehouden, werd hij benoemd tot hoogleraar te Leiden. In Juli 1698 werd hij ervan in kennis

gesteld. Hij stond toen voor een moeilijke beslissing, want hij begreep, dat het van aannemen of bedanken afhing, waar hij de laatste periode van zijn leven zou doorbrengen. En hoezeer hij ook aan Utrecht gehecht was, bij het klimmen der jaren begon zijn dubbel ambt hem toch te zwaar te worden. Hij heeft zelfs raad gevraagd aan Willem III, en diens advies schijnt de doorslag te hebben gegeven. Na alles rijpelijk overwogen te hebben, besloot hij om naar Leiden te gaan „na het welbehagen van sijne Brittannische Majestijt, en soo ik hope, onder de genadige bestuuringe van den Hemel-Koningh"83). Wij willen nu trachten de achttien jaren van Witsius' academische arbeid te Utrecht te overzien. College-roosters kunnen ons daarbij niet helpen, omdat ze spoorloos verdwenen zijn84). Het is ook al

81) De twisten tussen Voetianen en Coccejanen! 82) l.l., pag. 740 seq. 83) *Brief aan Curatoren en Burgemeesters*, gedateerd 6 Aug. (St. Nov.) 1698 (Zie Bijlage III, C). 84) Niet lang geleden is een Series uit het jaar 1656 teruggevonden. Vgl. *Sol Iustitiae*, van 1 Mei 1948. HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698) 79

niet zeer duidelijk, hoe de vier hoogleraren in de theologie de vakken verdeeld hadden. Van Maastricht, de primarius van de Faculteit, doceerde de dogmatiek, maar hij gaf ook college over ethiek en kerkgeschiedenis. Leydekker behandelde de controversen, en dat bracht hem dikwijls op dogmatisch en historisch terrein. Van Halen was hoogleraar in de kerkgeschiedenis. Aan Witsius zal dus de exegetische toebedeeld zijn geweest. In elk geval gaf hij college over de Evangelien 85). Deze verdeling van werkzaamheden betekende voor de hoogleraren echter geen begrenzing. Elk van de docenten bleef de gehele theologie als zijn studieterrein beschouwen 86). Een betrouwbare indruk van Witsius' werk in zijn Utrechtse periode krijgen wij uit zijn geschriften. Het is een respectabele lijst87). Aansluitend bij de dogmatisch-practische disputaties, die hij ten behoeve van zijn studenten in Franeker geschreven had, gaf hij er ook in Utrecht nog enkele over het Apostolicum, en daarna een reeks over het Gebed des Heeren. In 1689 verscheen de volledige serie. Dit werk heeft zijn weg wel gevonden, en dat niet alleen onder de theologen 88). Of Prof. Witsius in Utrecht ook college heeft gegeven over de verbondsleer, en of hij de studenten zijn boek, dat daarover handelde, heeft laten bestuderen, weten wij niet. Dit laatste is wel waarschijnlijk, want zowel in de bovengenoemde „oefeningen" als in de colleges over ethiek komen verwijzingen naar „*Oeconomia Foederum*" voor. Dit is dan ook het werk, waaruit men Witsius' theologisch standpunt het best kan leren kennen. Bij het verschijnen van de tweede en derde druk zag de schrijver geen aanleiding om er ingrijpende wijzigingen in aan te brengen. De veranderingen zijn doorgaans aanvullingen. Terecht zegt de vertaler van de derde druk: „De geduurige overdenkinge der Heyliger Schriften, het dagelix lezen van voortreffelicke Godsgeleerde, en andere leeroeffeningen, waer toe hij amptshalven verbonden is, hebben hem aanleidinge gegeven om sommige dingen dieper in te sien, duidelicker te verklaren, en somwijlen met sinrijcker, somwijlen ook met sachter uitdruckinge voor te stellen, als voor hem geschiet was" 89).

85) Volgens zijn eigen mededelingen volgde hij op zijn publieke en private colleges de gang van de Evangelien, en gaf daarbij zijn commentaar. Vgl. H. Witsius in Th. Goodwin, *Mos es et Aar on*, Ultraj. 1690, pag. *5. 86) Zo had men voor de kerkgeschiedenis Van Halen, en na 1686 ook Bauldry. Maar bovendien schreef Van Maastricht een schets van de kerkgeschiedenis, en maakte Leydekker zich verdienstelijk op kerkhistorisch gebied. Leydekker leverde een studie over de Kerk van Noord-Afrika, en Witsius gaf ten overvloede nog college over het Donatisme! 87) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 10 t/m 19

(Bijlage II, A). 88) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 11. 89) H. Wits, *Vier Boecken van de Verscheyden Bedeeling der Verbonden Gods met de Menschen. In het Nederduitse overgeset door Martinus van Harlingen, Predikant tot Hoorn*, Derde Druck, Amst. 1716, blz. ***2.

80 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698)

Een nieuw belangrijk werk van de hand van Witsius zag het licht in 1683 90). In het eerste en voornaamste deel begaf hij zich op het terrein van de archaeologie. Verder bedoelde hij een geschiedenis te schrijven van het Tienstammenrijk. Vooral de bundels „Miscellaneous Sacrorum libri IV" (1692) en „Miscellaneous Sacrorum, Tomus alter" (1700) 91) bevatten veel collegestof. Ten gerieve van de studenten gaf Witsius deze werken uit. Bovendien konden dan hun ouders, vrienden en het nageslacht zien, hoe hij placht te doceren 92). De titels zeggen al, dat het gaat om onderwerpen van diverse aard. Het zijn meest exegetische en historische verhandelingen. Een afzonderlijke vermelding verdient de „Dissertatio Epistolica" 93). Toen in 1686-'87 rationalistische stellingen verdedigd werden aan de Franeker Academie werd ook Witsius in de strijd betrokken. Vandaar dit geschrift, waarin hij de zijde van zijn vriend Huber koos, en polemiseerde met de professoren Roëll en Van der Waeijen. Twee academische oefeningen, t.w. over het gebruik en misbruik van de rede in geloofszaken en over de vraag, of de consciëntie nooit dwaalt, danken mede hun ontstaan aan deze strijd 94). Tenslotte willen wij onze aandacht geven aan zijn colleges over de theologia practica, die postuum zijn uitgegeven. De bekende predikant Carolus Tuinman stelde aan zijn vriend Ds. Cornelius de Feyfer zijn collegedictaten over deze materie ter hand. Deze vertaalde ze en voorzag ze van aantekeningen. Wetende „dat dit gadeloose werk niet volledig was" trachtte hij het ontbrekende uit de nagelaten geschriften van Witsius op te diepen. Witsius' schoonzoon, Ds. Dibbets te Leiden, met wie hij overleg pleegde, berichtte hem echter, dat Witsius zelf waarschijnlijk niet begeerd zou hebben, dat een werk van hem het licht zou zien, waaraan hij niet zelf de laatste hand had gelegd. Maar De Feyfer bleef bij zijn voornemen. Onafhankelijk van hem was een ander predikant, Ds. H. C. van Bijier te Nieuwkerk, hetzelfde van plan, en diens uitgave van Witsius' „Theologia practica" verscheen het eerst 95). Van Bijier was wel enigszins anders te werk gegaan dan De Feyfer. Hij achtte het niet nodig om er aantekeningen aan toe te voegen, maar wel om de tekst zo nauwkeurig mogelijk vast te stellen. Hij vergeleek daartoe twee exemplaren. In een van die beide manuscripten stond het jaartal 1696.

90) *Aegyptiaca et Decaphylon*. Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 12. 91) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 15 en no. 21. 92) *Mi se. Sacr.*, I, pag. 2. 93) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 13. Voor de inhoud: *hierna*, blz. 184—188. 94) *Misc. Sacr.*, II, pag. 457—469 en pag. 470—479. 95) C. Tuinman, *De Toevlucht en Sterkte van het ware Christendom, Aan het licht gegeven door Cornelius de Feyfer*, Amst. 1739, Tot den Leezer, blz. **2 vlg.

HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698) 81

Witsius schijnt dus zowel in het begin van zijn Utrechtse professoraat (Tuinman's dictaat) 96), als tegen het einde van die periode (1696) dezelfde stof behandeld te hebben, en volgens Van Bijier deed hij dat op zijn private colleges 97). Prof. Witsius vond het om meer dan één reden noodzakelijk om onderwijs te geven in de practicale godgeleerdheid. In een tijd van „vrijgeesterij en Ongodisterij", een tijd, waarin velen tevreden zijn met uiterlijkheden, komt het meer dan ooit aan op wezenlijke godzaligheid. Het beoefenen daarvan is een verkwikking voor het godvruchtig

gemoed. Op verschillende manieren kan men de theologia practica doceren. Witsius sluit zich aan bij de methode van zijn leermeester Hoornbeek, omdat die hem het meest geschikt lijkt voor academische lessen. Na deze inleiding geeft hij de gang van behandeling aan. Het gaat in deze colleges over de voornaamste en algemene plichten van een christen tegenover God, tegenover Christus, tegenover zichzelf en tegenover de naaste. In 31 hoofdstukken wordt de stof behandeld, waarbij het laatste deel echter ontbrak in de dictaten, die Van Bijier ter beschikking stonden. Typerend voor Witsius zijn vooral de hoofdstukken over de heilige verwondering; over de Goddelijke volmaaktheden, de aanneming, van Christus en het geestelijk huwelijk, het zelfonderzoek, de zelfverloochening, de huiselijke oefeningen der godzaligheid en het vieren van de dag des Heeren. Het is naar onze begrippen deels ethiek⁹⁸), en deels mystiek⁹⁹), wat wij aantreffen in dit gedrukte collegedictaat van Witsius, in de „tekstcritische" uitgave van H. C. van Bijier. Zo leerden wij Witsius in Utrecht kennen als een veelzijdig theoloog. Hij heeft er hard gewerkt, en misschien zelfs teveel van zijn krachten gevegd, doordat hij zich overdag geen rust gunde en dan nog dikwijls van de nacht een dag maakte. En nog is zijn verzuchting: Wat kan een mens toch eigenlijk weinig doen in zijn leven 100)! Hij gaf maar drie publieke colleges 101), doch daarnaast had hij zijn private lessen, die druk bezocht werden. A Marck vertelt, dat niet alleen de studenten in groten getale toestroomden, maar dat ook

96) Tuinman was in 1684 te Utrecht afgestudeerd. 97) Het relaas van H. C. van Bijier in het *Schediasma* van Witsius, pag. [e 7]-f. Over Van Bijier: *Biogr, Woordenboek van prot. Godgel.*, I, Utr. 1907, blz. 737 vlgg. 98) Het een en ander komt daarom ter sprake in het hoofdstuk: Witsius als ethicus, *hierna*, blz. 167—176. 99) Vandaar dat A. Ritschl dit geschrift betreft in zijn beschouwingen over de mystiek, *a.a.O.*, I, S. 277—283. 100) *Misc. Sacr.*, I, pag.) (3 seq. 101) Witsius en Van Halen hadden verlof gekregen om één uur minder college te geven, omdat zij tevens predikant van Utrecht waren. Kernkamp, *Acta et Decreta*, II, blz. 74.
82 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698)

verscheidene predikanten geregeld de colleges van Prof. Witsius volgden¹⁰²). Witsius heeft in Utrecht een goede tijd gehad. En Utrecht had een goede tijd met Witsius. A Marck riep in zijn gedachtenisrede uit: *Bleef het maar zo in Utrecht! Maar het bleef niet zo . . .* Zinspelend op de veranderingen na Witsius' vertrek¹⁰³) zeide hij: Ondankbaar Utrecht, als gij ooit de zeer grote verdiensten van Witsius vergeet! Onvoorzichtig Utrecht, als gij ooit andere wegen inslaat!

b. De predikant

De hoogleraar was tegelijk ook predikant. Ook Ds. Witsius had een eigen wijk. Van zijn pastorale arbeid weten wij echter hoegenaamd niets, en ook over zijn Utrechtse predikaties is weinig bekend¹⁰⁴). Des te meer gegevens zijn er echter te vinden over zijn aandeel aan het werk der kerkelijke vergaderingen. Naar toerbeurt was ook hij praeses, assessor of scriba van de Kerkenraad, en zijn notulen munten uit door duidelijkheid en zakelijkheid. In de Classis nam hij dikwijls het praesidium of het scribaat waar, terwijl hij bovendien als examinerator fungeerde. Tweemaal was hij voorzitter van de Utrechtse Synode (1685 en 1696). Als collega's ontmoette hij in Utrecht twee goede bekenden uit Leeuwarden: Ds. P. Eyndhoven en Ds. Joh. Lastdrager 105). Ijveraars voor de rechtzinnigheid waren mannen als Brinck en Van Nellesteyn. Ook de professoren Leydekker, Leusden, Van Maastricht en De Vries hadden stem in het kapittel. Zij dienden de gemeente bij herhaling als ouderling. Het was een Kerkenraad, die in voetiaanse geest regeerde. En niet alleen de interne

belangen der gemeente gingen de ambtsdragers ter harte. Zij gevoelden zich wachters op Sions muren, en

102) A Marck, l.l., pag. *f. 103) Toen Witsius in 1698 naar Leiden vertrok, was men in Utrecht van oordeel, dat men in zijn plaats zijn leerling, de niet minder beroemde Campegius Vitringa aan de Academie moest trachten te verbinden. Maar Willem III verzette zich tegen deze benoeming. De heren zouden wel doen, als zij Prof. Vitringa lieten weten, dat hij maar in Franeker moest blijven. Het volgend jaar werd Pontanus benoemd — een minder gelukkige keuze. Terwille van de „restauratie van de vervallende Theologische faculteyt" kreeg men in 1704 de scherpzinnige Roëll — ondanks vele protesten van rechtzinnige zijde. Hij zou de natuurlijke theologie doceren. Vgl. Kernkamp, *De Utr. Acad.*, blz. 289—292. Dit was zeker niet in de geest van Witsius. Daarop doet A Marck in 1708. Er is in Utrecht in tien jaren heel wat veranderd! 104) Op 22 Dec. 1681 preekte hij in de Jacobikerk over Matth. 6 : 33, en op 8 Febr. 1683 in de Janskerk over 1 Joh. 3 : 3. Op 5 Jan. 1696 had hij dezelfde tekst, maar nu in de Buurkerk. In de lijdensweken van het jaar 1687 sprak hij over Joh. 19 : 28—30. Zie Lijst van preken van Witsius, no. 68, 77 en 39 (Bijlage II, B). 105) Er waren sinds 1654 twaalf predikantsplaatsen, vgl. A. C. Duker, *a.w.*, III, blz. 116. HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698) 83

zij achtten zich geroepen om alarm te blazen, wanneer de kerk bedreigd werd. Zij signaleerden in de jaren 1687 tot 1692 gevaren uit Franeker, Zutphen en Amsterdam. Het waren Roëll, Vlak en Bekker, die met hun stellingen de vastgestelde leer ondermijnden, en die daarom als ketters werden gebrandmerkt. De Utrechtse Acta geven ons een betrouwbaar beeld van de strijd tegen deze drie merkwaardige figuren: Prof. Herman Alexander Roëll, hoogleraar te Franeker, Ds. Johannes Vlak, predikant te Zutphen, en Dr. Balthasar Bekker, predikant te Amsterdam. In Juni 1687 vestigde de Kerkenraad van Utrecht ter Classis de aandacht op de schadelijke stellingen, die te Franeker werden geleerd 106). Er werd een kleine commissie benoemd, waarvan ook Witsius deel uitmaakte, om de desbetreffende geschriften nauwkeurig door te lezen 107). Op de volgende vergadering werd gerapporteerd, dat men „veele harde aanstootelijke, gevaerlijke en in de gereformeerde K(er)ke voorheen ongesonde spreekwijzen" had aangetroffen. De broeders werd aanbevolen om waakzaam te zijn. En dat was men in Utrecht wel! Op de classicale vergadering van 25 en! 26 October werden door de Kerkenraad 19 aanstootgevende stellingen te berde gebracht, nl. 7 over de menselijke rede, 9 over de Heilige Schrift, en 3 over de verdorvenheid van het verstand. Het waren citaten uit disputaties van Duker en Brouwer, die onder praesidium van Prof. Roëll verdedigd waren, maar voornamelijk uit geschriften van Roëll zelf. 108). De rationalistische tendensen in deze uitspraken gaven ergernis. De Kerkenraad van Utrecht werd door de Classis bedankt voor zijn vigilantie en getrouwe zorg voor de heilige waarheid. Ook ontvingen de professoren van Utrecht een dankbetuiging. Leydekker, De Vries en Witsius hadden zich namelijk ook in geschrifte tegen Roëll c.s. gekeerd. Het slot van de historie was, dat de professoren in de theologie en philosophie werd verzocht om de studerende jeugd „te imbueren sodanige principia door welcke alle schadelijcke stellingen en expressien van die natuur krachtelijck werden om verre gestooten", en dat men bij de examens naarstig navraag zou doen naar de gevoelens der candidaten 109). In 1689 kwam de strijd tegen Roëll in een nieuwe phase. In de maand Augustus van dat jaar bracht dezelfde ijverige Kerkenraad

106) Zie *hierna*, bh. 182—190. 107) *Acta van de Classis Utrecht*, 7 en 8 Juni 1687 (Kerkelijk Archief te Utrecht). 108) De geëxcerpeerde stellingen komen grotendeels overeen met de 18 stellingen uit het gravamen van de Classis Leeuwarden, die reeds op de Synode van Friesland

behandeld waren. Men vindt ze afgedrukt bij Diest Lorgion, *a.iv.*, bh. 336 vlgg. Wel is het bezwaarschrift van Utrecht uitvoeriger en overzichtelijker dan dat van Leeuwarden. *Acten des Kerckenraads*, 24 Oct. 1687 en *Acta van de Classis Utrecht*, 25 en 26 Oct. 1687 (Latijn en Nederlands). 109) *Acta van de Classis Utrecht*, 5 en 6 Juni 1688.

84 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698)

bedenkingen in tegen een achttal stellingen van Roëll en Vlak. Eenparig besloot men, deze voor te leggen aan Classis en Synode, opdat de kerk gewaarschuwd zou worden 110), De Classis sprak haar erkentelijkheid uit voor deze „wakkere en tedere zorge voor Gods dierbaare waarheyd" 111). Een extra-vergadering werd belegd, en Prof. Witsius tot voorzitter gekozen. Roëll's strijdschrift tegen Vitringa 112) kwam ter tafel, en het moderamen kreeg de opdracht om het op ketterijen te onderzoeken. Men vond alleen bij Roëll al acht verdachte uitspraken 113). Op wijsgerige gronden 114) loochende hij de eeuwige generatie, en hij had een afwijkende mening over de satisfactie. Men noemde zijn gevoelens: „seer pernitieus en ondraghelijk", en zou de zaak ter Synode brengen 115). En de Synode bleek de bezwaren tegen de opvattingen van Roëll te delen. Aan de correspondent van Friesland werd het verzoek gedaan, dat hij deze acht stellingen aan zijn principalen bekend zou maken 116), opdat er ook in Friesland op gelet zou worden 117). Roëll's naam kwam sindsdien voortdurend in de kerkelijke acta voor. In Zuid-Holland was men ook ongerust geworden. Daar stelde men bij de examens verschillende vragen 118), die de Classis Utrecht ook wilde voorleggen aan van elders komende predikanten. De Staten hielden dit echter tegen. Zoveel is wel duidelijk, dat Utrecht in de strijd tegen Roëll vooraan heeft gestaan, en dat ook Witsius zich daarbij niet onbetuigd heeft gelaten. Tegelijk met Prof. H. A. Roëll werd Ds. J. Vlak in staat van beschuldiging gesteld wegens onrechtzinnigheid 119). Prof. Leydekker had de strijd tegen Vlak ontketend. Hij deed dat op de gebruikelijke wijze, met krasse beschuldigingen aan het adres van zijn tegenstander. Hij had namelijk ontdekt, dat Vlak in een serie tractaten 120), waar-

110) *Acten des Kerckenraads*, 4 en 12 Aug. 1689 (Kerkelijk Archief te Utrecht). 111) *Acta van de Classis Utrecht*, 13 en 14 Aug. 1689. 112) Bedoeld is zijn *Dissertatio theologica de Generatione Filii et Morte fidelium temporalis*, Fran. 1689. 113) Eerst waren het zes stellingen van Vlak, en twee van Roëll, n.l. uit zijn *Theses theologicae de Generatione Filii et morte fidelium*, Fran. 1689- 114) Cf. H. A. Roëll, *Dissertatio theologica*, pag. 25, 48 (These 25 en 45). 115) *Acta van de Classis Utrecht*, 3 Sept. 1689, art. 2 en 4. 116) De geïncrimineerde acht stellingen zijn dan ook letterlijk te vinden in de Acta van de Friese Synode van 1690. Vgl. Diest Lorgion, *a.w.*, blz. 339 vlg. 117) *Acta van de Synode van Utrecht*, gehouden van 10 tot 14 Sept. 1689, art. 20 en 21 (Kerkelijk Archief te Utrecht). 118) Synode van Zuid-Holland van 1692—1693. Vgl. W. P. C. Knuttel, *Acta der particuliere Synoden van Zuid-Holland*, VI, 's-Grav. 1916, blz. 204 en 251 vlg. 119) Over Johannes Vlak en zijn denkbeelden: Ypey en Dermout, *a.w.*, II, blz. 566—570, met de aantekeningen. 120) Het bekendste daarvan is: *Eewig Evangelium, of Leere der Zaligheid, Vervat in een Naleezing over de Beloften aan de Vaders, Wet door Mozes en Waarheid in Christus. Tot een sleutel der kennis en een slot der geschillen*, Amst. 1684. HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698) 85

mee hij een synthese tussen Voetianisme en Coccejanisme beoogde, op bepaalde punten inging tegen de kerkleer. Om zijn standpunt te verduidelijken en te verdedigen gaf Vlak in 1689 een drietal verhandelingen uit, over het verbond der werken, het verbond des vredes en de rechtvaardiging 121). Maar hij maakte het daarmee erger in plaats van beter. Zes onvoorzichtige uitlatingen van de Zutphense predikant 122) werden door de Kerkenraad en door de Classis Utrecht gewogen en te licht bevonden 123). Blijkens deze citaten had Vlak een eigenaardige opvatting over de toerekening

van de gerechtigheid van Christus en over de rechtvaardiging door het geloof alleen. En evenals Roëll meende hij, dat de dood voor de gelovigen het karakter van straf behield, waarmee aan de volstrektheid van de voldoening van Christus werd getornd (X24). De heftige ketterjager Brinck heeft de dwalingen van Vlak op een minder fraaie manier wereldkundig gemaakt in een vrije samenvatting, die hij ervan gaf, en die weldra alom bekend was (125). Daarover gebelgd verscheen Vlak op 2 Sept. 1689 in de vergadering van de Utrechtse Kerkenraad, om te beproeven „of er tot Utrecht tegen falsarissen ook recht te krijgen is" (126). In plaats van de rol te kunnen spelen van aanklager, werd hij echter als beklagde behandeld! Hij gaf nu een nadere verklaring van de zes betwiste stellingen, en betuigde zijn instemming met de Formulieren van Enigheid. De „woor-

121) J. Vlak, *Dissertationum Trias*, Amst. 1689. Dit boek verscheen onder het motto: Door kwaad gerucht en goed gerucht (2 Cor. 6 : 8). 122) Ze komen voor in Vlak's boek, *Dissertationum Trias*, en staan in de *Act en des Kerckenraads* van 12 Aug. 1689 en in de *Acta van de Classis Utrecht* van 13 en 14 Aug. 1689, in het Latijn en in vertaling. A. Eekhof vond ze onder de documenten van de Leidse Faculteit, en heeft ze opgenomen in zijn werk, *De theol. faculteit te Leiden*, Utr. 1921, blz. 480 vlg. Wat het Latijn betreft, is dit een afschrift, wat het Nederlands betreft een soort vrije samenvatting. Ook in de ogen van de Leidse professoren konden deze stellingen geen genade vinden. Eekhof, *a.w.*, blz. 476—479. 123) Ypey, *a.w.*, II, blz. 298: „De Classis Utrecht heeft zich aan 's mans stellingen zeer geërgerd, en daar tegen verzet, doch welke de uitslag daarvan geweest zij, is mij onbekend". 124) Volgens H. B[rinck], *Waare Leer e der Rechtveerdigmaakinge*, Utr. 1690, Voorreden, blz. ***3 hadden Bekker en Roëll Vlak aangemoedigd. In elk geval is er verwantschap te bespeuren tussen Roëll en Vlak. Ook Bekker preees Vlak om zijn *Eewig Evangelie*, Knuttel, *Balth. Bekker*, blz. 176. 125) Het was een particulier stuk werk van Brinck, maar Vlak vermoedde, dat het op gezag van Kerkenraad en Classis was verspreid, *Acta van de Classis Utrecht*, 3 Sept. 1689, art. 5 en 6. H. Brinck trachtte zich te rechtvaardigen in zijn geschrift: *Waare Leer e der Rechtveerdigmaakinge*, Utr. 1690. 126) Eekhof, *a.w.*, blz. 486. Vlak schreef dit in een brief aan de Leidse Faculteit, gedateerd 20/30 (maand niet ingevuld) 1689. Deze brief zal van 20/30 Aug. zijn. Vgl. H. B[rinck], *a.w.*, blz. ****4. Het schrijven van de Faculteit gedateerd 19 Sept. 1689 is dan het antwoord daarop (vgl. de aanhef). No. 185 had door Eekhof vóór no. 181 geplaatst moeten zijn.

86 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698)

denrijcke verklaringe van Ds. Vlack" had de Kerkenraad toch nog niet geheel gerustgesteld. Men wilde de zaak daarom verder behandeld zien op de Classis, die de volgende dag gehouden zou worden (127). Daar rapporteerde de voorzitter, Prof. Witsius, over de conferenties, die de predikanten van Utrecht met de ouderlingen Prof. Leydekker en De Vries hadden gehouden over de zes extracten uit Vlak's boek. Men had getracht ze „den besten sin te geven", maar was eenparig van mening, dat zulke „expressien, spreekwijzen en redenen in de gereformeerde Kerck niet duldelijck zijn". Ook gaf Witsius verslag van de besprekingen met Vlak op de kerkenraadsvergadering. Daarna kreeg Vlak het woord. Hij interpreteerde zijn stellingen zoveel mogelijk in orthodoxe zin, en erkende, dat hij sommige dingen wel wat voorzichtiger had mogen zeggen. Tenslotte betuigde hij met bewogenheid, dat hij zich in alles standvastig conformeerde aan de Catechismus, Confessie en Canones, waarbij hij hoopte te leven en te sterven. Hiermee nam de Classis genoegen „verwachtende dat sijn E. in een gedrukt opstel sich voor de Christen weereld na behooren suiveren sal" (128). Vlak deed inderdaad nog iets in druk verschijnen, een „Triumphus Veritatis" (129). Het motto van het geschrift is de tekst: Gode zij dank, die ons alle tijd doet triumpheren in Christus (2 Cor. 2 : 14). Op de keerzijde van het

titelblad staat onder meer: „Al is de Leugen nog soo snel, De Waarheid achterhaalt se wel". Ernstig gegriefd nam de Classis Utrecht het besluit om zich schriftelijk te wenden tot de Kerkenraad en Classis van Zutphen¹³⁰), en de Utrechtse Kerkenraad voegde er een „brief van klachte" aan toe¹³¹). Daaruit kon men te Zutphen zien, „wat reden D. Vlack heeft van te triumpheren". Hij had, naar zijn zeggen overtuigd door Witsius, wel enige correcties aangebracht¹³²), maar hij had toch aan de verwachtingen in het minst niet voldaan, doch zich nog veel meer suspect gemaakt¹³³). Al spoedig zwijgen de Acta echter over Vlack, want hij is kort daarop overleden¹³⁴).

127) *Acten des Kerckenraads*, 2 Sept. 1689. 128) *Acta van de Classis Utrecht*, 3 Sept. 1689, art. 1, 3 en 5? 129) *J t Vlack, Triumphus Veritatis*, z. pi. 1689. 130) *Acta van de Classis Utrecht*, 29 en 30 Oct. 1689. 131) *Acten des Kerckenraads*, 11 Nov. 1689. 132) Eerst had hij de onderscheiding tussen geloof als deugd en als instrument belachelijk genoemd, nu heette het dat zulks goed moest worden uitgelegd. In plaats van „falsissimum est" kon men lezen „illud cum grano salis intelligendum est", J. Vlack, *Triumphus Veritatis*, blz. 39. Maar terwijl Utrecht zijn stellingen „niet duidelijk" had genoemd, was Vlack's lezing; „niet duidelijk", *a.w.*, blz. 38 en 41. Of is dit een drukfout? 133) Brief van de Classis Utrecht, vgl. B[rinck], *a.w.*, blz. ***** 7; 134) Hoogstwaarschijnlijk heeft Herman Witsius Johannes Vlack reeds als student gekend. Joh. Vlack Amstelodamensis werd immers in 1653 ingeschreven in het Album Studiosorum Academiae Trajectinae. "

HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698) 87

Over de derde „ketter", Dr. Bekker, behoeven wij in dit verband niet zoveel te zeggen. Deze begaafde en critische theoloog stond al jaren onder verdenking van onrechtzinnigheid. Ook Witsius had vroeger aanmerkingen gemaakt op Bekker's veelbesproken commentaar op de Catechismus, waarin hij „schotsspijckers" aantrof, die hij niet beliefdde ¹³⁵). De „Betooverde Weereld" bracht echter de meeste deining teweeg. In 1691 werd er op de kerkelijke vergaderingen van Utrecht al over gesproken, maar in Maart 1692 werd er ook wat tegen gedaan. Aanleiding daartoe was een circulaire van de Kerkenraad van Rotterdam, waarin de afzetting van Bekker werd geëist, wanneer hij niet volledig herriep¹³⁶). Het is te begrijpen/dat deze brief in Utrecht een gunstig onthaal vond. Men zou zich eveneens per brief wenden tot de Amsterdamse Kerkenraad. Op 7 Maart (o. st.) werd een concept-schrijven besproken en goedgekeurd¹³⁷). "Witsius heeft er als scriba zijn naam onder gezet. Zoals het opschrift al zegt, was men te Utrecht van oordeel, dat Balthasar Bekker voorgoed van de kansel moest worden geweerd, tenzij hij alsnog volledige satisfactie gaf. Ter Classis las Witsius de brief van Rotterdam voor, en verzocht, dat deze „als wesende van een seer weerdigen inhoud" in de Acta der Classis zou worden ingevoegd. Zulks geschiedde. De classica vergadering vond het gewenst, om ook nog een serieuze brief te zenden aan de Classis Amsterdam, om daarin „te moveeren de zwaarigheden en de onuitwisselijke blame die over de gereformeerde kerke soude ontstaan, indien Bekker zomaar • in zijn volle rechten werd hersteld" ¹³⁸). Het was scriba Brinck wel toevertrouwd, om zo'n brief op te stellen¹³⁹). Wij mogen uit dit alles concluderen, dat Utrecht in Witsius' tijd een bolwerk was van de orthodoxie ¹⁴⁰), en dat ook Witsius daartoe

135) *Aanstoot. Nieuw, Voorrede*, bl. 12. 136) Een volledig afschrift in de *Acten des Kerckenraads*, 29 Febr. 1692 en in de *Acta van de Classis Utrecht*, 1 en 2 Maart 1692. De brief is gedateerd 5 Maart 1692 (n. s t). 137) Het is dus niet juist als Knuttel opmerkt, dat de brieven van Rotterdam en Utrecht tegelijk verzonden zijn, *a.w.*, blz. 301. De Utrechtse brief is van 17 Maart (n. st.). Deze is uitgegaan onder de titel: *Brief van de Eerw. Kerkenraad van*

Utrecht aan de Eerw. Kerkenraad van Amsterdam. Daar toe tenderende dat de Auteur van het Boek de Betoverde Wereld genaamt, niet wederom tot de bediening van het Predik-ampt in de Gereformeerde Kerke mach werden toegelaten, Amst. 1692. 138) *Acta van de Classis Utrecht*, 1 en 2 Maart 1692. 139) Over de uitwerking van deze brieven, en het verdere verloop van het „ketterproces“: Knuttel, *a.w.*, blz. 301—317. Bekker is in 1692 inderdaad afgezet, omdat hij weigerde de verlangde satisfactie te geven. 140) Brinck schreef in Nov. 1689: „wat de Kerke van Utrecht aangaat, die wil als noch een Moeder in Israël blijven, een Bewaardersse van de Rechtsinnigheid“, *a.w.*, opdracht aan Prof. M. Leydecker. Utrecht werd geëvenaard en zelfs overtroffen

88 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698)

het zijne heeft bijgedragen. In de strijd tegen Vlak en Bekker speelde hij een rol 141), en in de strijd tegen Roëll was hij zelfs een van de hoofdpersonen. Het opkomend rationalisme beschouwde hij als een gevaar van de eerste orde. De Kerkenraad wilde niet alleen de strijd voor de waarheid voeren, maar ook de kennis der waarheid bevorderen. Alle zorg werd dan ook besteed aan het catechetisch onderwijs. Een catechisatie voor belijdende leden, gewoonlijk „collegie“ of eenvoudig „oefening“ genoemd, werd 's zomers gehouden. De „Wetten opgesteld voor de Catechisatie tegenwoordigh in den Dom wordende gehouden“ zijn door Ds. Witsius opgetekend in het notulenboek. In samenwerking met enkele anderen had hij ze ontworpen 142). Art. I luidt: De Hoogste Wet in dit Collegie zal zijn de bevordering van de ere Gods, en de stichting der Gemeente. Alle belijdende leden kunnen aan de catechetische oefening deelnemen, maar over ieders toelating moet afzonderlijk worden beslist (art. 2). Als iemands levenswandel ergernis geeft, wordt hij uitgesloten; wanneer men zich in het collegie onbehoorlijk gedraagt, krijgt men boete (art. 4, 5, 6). Elke deelnemer is verplicht om de antwoorden uit de catechismus van buiten te leren (art. 7). Het geheel staat onder leiding van een predikant. Wij weten uit mededelingen van Voetius nog iets meer van de gang van zaken op dit „collegie“ 143). Na de Zondagmiddagdienst kwam men samen. De predikant stelde vragen naar aanleiding van de catechismuspraak, die hij gehouden had. Ook de deelnemers aan de „oefening“ mochten iets vragen of iets in het midden brengen. Voor studie gebruikte men het Schatboek van Ursinus. Niet iedereen was natuurlijk capabel om eraan mee te doen. Het was eigenlijk een select gezelschap, dat wekelijks deze catechisatie bezocht. Uit de kringen van de collegianten kwamen voorlezers, schoolmeesters, catechiseermeesters, ziekentroosters, ouderlingen en diakenen voort. Het Utrechtse „collegie“ behield dus wel het karakter van een catechisatie, en werd niet tot een conventikel 144). De leiding bleef bij door de Classis Walcheren, die in 1693 de bekende vijf artikelen aannam om de opvattingen van Roëll, Vlak en Bekker te weren. Art. I en II waren tegen Roëll gericht, art. III en IV tegen Vlak, en art. V tegen Bekker.

141) De voornaamste tegenstanders van Vlak waren Leydekker en Brinck. Bekker's grootste vijand was niet Witsius, maar Brinck. Zie over Brinck het *Bi o gr. Woordenboek van prot. Godgel.*, I, blz. 615 vlgg. 142) *Acten des Kerckenraads*, 9 Aug. 1686. 143) Het ontstond reeds in 1619. Voetius verblijdde zich erover, dat het na een onderbreking van vele jaren weer bloeide, G. Voetius, *Polit. Eccles.*, I, Amst. 1663, pag. 851 sqq. 144) Over de conventikels in de 17de eeuw: J. C. Kromsig, *Wilhelmus Schorlinghuis*, Gron. 1904, blz. 112—122.
HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698) 89

een predikant berusten, en de vergaderingen stonden onder toezicht van de Kerkenraad. Alles werd in kerkelijke banen geleid. Verder moet de naam van Witsius genoemd worden in verband met het optreden tegen de Roomsens. In 1681 verschenen

de predikanten Lastdrager en Witsius in een vergadering van de Vroedschap „voordragende met serieuze en(de) beweeglijke redenen de excessive stoutigheden des pausdoms int plegen van hare afgodische dienst"145). De Vroedschap nam dientengevolge maatregelen146). In 1697 verhaalde Witsius aan de Classis de geschiedenis van een zekere N. Velthuisen, afkomstig uit Utrecht, die in Leuven voor priester had gestudeerd. Hij had „van God den Heere genadelijck en wonderlijck door het lesen van den Heidelbergsen Catech. verlichte oogen des verstants gekregen", en studeerde nu in Utrecht met de bedoeling predikant te worden. Maar hij had geen middelen van bestaan. Op verzoek van Witsius verstrekke de Classis hem een toelage 147). In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat Ds. Witsius ook in Utrecht pleitte voor Zondagsheiliging, en dat hij het dansen en dergelijke „ijdelheden" wilde tegengaan 148). Het lot der verdrukten Protestanten in Frankrijk ging hem zeer ter harte. Hij was praeses van de Synode van 1685, waar de gevolgen van de intrekking van het Edict van Nantes besproken werden. Hij was tevens een van de Deputaten, die „solagement" voor de verdrukten moesten zoeken. Niet tevergeefs werd een beroep gedaan op de Staten van Utrecht149). In een brief van Dec. 1685 schreef Witsius aan Samuel Andreae over de droevige toestand in Frankrijk. Velen hadden de wijk genomen naar ons land, en onder de réfugié's waren wel zestig predikanten. Amsterdam had er acht opgenomen en Utrecht vier 150). Het was door bemiddeling van Witsius, dat er door de Kerkenraad van Utrecht een bedrag werd samengebracht voor de broeders op de galeien151). Toen in de kerkenraadsvergadering gesproken werd over een mogelijk vertrek van Witsius naar Leiden, achtten alle broeders dit een

145) Dit was destijds een stereotype klacht in Utrecht, *Acta van de Classis Utrecht*, 2 en 3 Maart 1686, *Acta van de Synode van Utrecht*, 1686, art. 28. 146) *Extract uyt de resolutiën van Ed. Heeren Burgermeester en Vroedschap der Stadt Utrecht*, in *Losse ingekomen niet geregistreeerde stukken vanaf 1591* (Kerkelijk Archief te Utrecht). 147) *Acta van de Classis Utrecht*, 19 en 20 Oct. 1697. 148) *Acten des Kerckenraads*, 19 en 27 Aug. 1688, (tegen het lossen van vrachtschepen op Zondag); *Acten*, 18 Jan. 1697 (te waarschouwen tegen „balen, danserijen en gelijcke ijdelheden"). 149) *Acta van de Synode van Utrecht*, 1685, art. 42, en 1686, art. 40. 150) *Brief van H. Witsius aan Samuel Andreae*, d.d. 4 Dec. 1685, in C. Iken, *Symbolae literariae*, II, Breae 1745, pag. 187 sqq. 151) *Acten des Kerckenraads*, 1 Juli 1695.

90 HOOGLERAAR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1680—1698)

punt „van de grootste beswaarnis", daar de gemeente dan van zijn „voortreffelijcke dienst" zou worden beroofd. Evenals in het geval van Prof. Hoornbeek was geschied, wilde men er met alle klem bij Prof. Witsius op aandringen, dat hij toch blijven zou 152). Deze verklaarde echter „dat die saake was sonder verandert te kunnen worden door menschelijke bestellinge", waarin men berustte 153). Zo vertrok Witsius uit Utrecht. Achttien jaar had hij de Academie en de Kerk gediend met de inzet van zijn beste krachten154).

152) *Resolutien Gr. Kerkenraad*, 16 Juli 1698 (Kerkelijk Archief te Utrecht). 153) *Resolutien Gr. Kerkenraad*, 2 Aug. 1698. 154) „atque ita vixi, ut neque me Ultrajecti, neque Ultrajectum mei pudere ac poenitere debeat". Zo verklaart Witsius zelf bij zijn inauguratie te Leiden, *Mi se. Sacr.*, II, pag. 706.

HOOFDSTUK VI

HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708)

a. Hoogleraar aan de Universiteit

Onder de kwaliteiten, die Herman Witsius in aanmerking deden komen voor een benoeming aan Nederlands oudste Hogeschool worden in het bijzonder genoemd zijn geleerdheid, naarstigheid en bekwaamheid¹). Eén eigenschap zal men er bij het luisteren naar zijn inaugurele oratie zeker aan toegevoegd hebben: *zijn bescheidenheid*. Op 16 Oct. 1698 sprak de nieuwe Leidse hoogleraar over „De bescheiden theoloog”²). Hij maakte vooraf enige opmerkingen over zijn komst naar Leiden. Hij was aan Utrecht gewend geraakt, en Utrecht aan hem. Hij had daar vele goede jaren doorgebracht, maar hij wist, dat hij nu over het hoogtepunt heen was. Zijn geest was niet zo levendig meer, zijn geheugen was zwakker geworden, en ook zijn gestel was niet meer zo sterk als vroeger. Toch vertrouwde hij, dat de God van zijn leven hem ook hier gebruiken wilde in Zijn dienst. Hij had voor deze gelegenheid een onderwerp gekozen, dat wel paste bij zijn leeftijd en bij zijn ambt. Hij wilde er zijn gehoor namelijk bij bepalen, hoezeer de bescheidenheid een theoloog voegt. De bescheidenheid is een alom geprezen, maar dikwijls — ook op de katheders en in de geschriften der disputerende theologen — ontbrekende deugd. Witsius wil daarom nagaan, hoe de bescheiden theoloog leren, doceren en leven moet³). Niemand kan onderwijzen, als hij niet eerst onderwijs ontvangen heeft. En de grondslag van de studie is nederigheid. Want de erkenning van eigen onwetendheid is de eerste stap op de weg naar de ware wijsheid. Op de toegangspoort van de School der hemelse wijsheid staat in gulden letters de Goddelijke vermaning geschreven: Niemand bedriege zichzelf; zo iemand onder u dunkt dat hij wijs is in deze wereld, die worde dwaas, opdat hij wijs mag worden (1 Cor. 3:18). Onderwerping aan het gezag van Gods Woord is daarom een

1) Benoemingsbesluit van 19 Sept. 1698, in *Documenta Actorum Senatus*, XIII, pag. 16 (Archief van de Senaat der Leidse Universiteit). 2) *Oratio inauguralis Leidensis de theologo modesto*, 1698. Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 20 (Bijlage II, A). Hier geciteerd naar de uitgave van 1736 in *Misc. Sacr.*, II, pag. 705—717. 3) *Misc. Sacr.*, II, pag. 709.

92 HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708)

eerste vereiste. Waar Gods openbaring ons begrip te boven gaat, is niet begrijpen, maar bewonderen de hoogste wijsheid⁴). Ook in het doceren moet de theoloog de bescheidenheid in praktijk brengen, en zich in het bijzonder bewust zijn, dat hij slechts een vertolker is van het Woord des Heeren, waaraan niets mag worden toegevoegd, en waarvan niets mag worden afgedaan. Critisch de Schrift behandelen, zodat alles wat buitengewoon en wonderbaar is door een wonderlijke verdraaiing van de eenvoudige woorden wordt weggenomen, is niet slechts onbescheidenheid, maar goddeloosheid. Anderzijds is het ook weer geen eis van bescheidenheid om altijd te blijven bij de overgeleverde opvattingen. Wij moeten niet zweren bij de woorden van één theoloog. Wij, leraars van het christelijk geloof, zijn broeders, die tezamen aan de voeten mogen zitten van één Meester, Christus⁵). Dat betekent weer niet, dat men van elkaar niets mag overnemen, en dat het traditionele geen waarde heeft, maar enkel het originele. Het zou slecht gesteld zijn met de theologie, als men er vroeger zo over gedacht had!

Maar men behoeft ook niet in al te grote bescheidenheid te denken, dat er niets nieuws meer te ontdekken valt. Want de goudmijnen van het Woord Gods zijn zo rijk, dat er steeds nieuwe schatten te vinden zijn voor ijverige zoekers. Hoe eenvoudiger en rustiger het spreken over God en Zijn Woord is, des te beter. Witsius weet zeer wel, dat de mannen Gods zich in slagorde moeten opstellen, en naar links en naar rechts strijden tegen de vijanden van waarheid en godsvrucht beide. Dat is de strijd voor het geloof, eenmaal aan de heiligen overgeleverd, die echter niet alleen moedig, maar ook zachtmoedig moet worden gevoerd, en die meer gaat tegen de dwalingen, dan tegen de dwalenden. Hier veroordeelt Witsius uitdrukkelijk de onbeheerstheid en heftigheid van oudere en nieuwere theologen, die hun tegenstanders met scheldwoorden overladen 6). Hij wijst dezulken op de woorden van Jacobus: *Wie is wijs en verstandig onder u? Die bewijze uit zijn goede wandel zijn werken in zachtmoedige wijsheid. Maar de wijsheid, die van boven is, die is ten eerste zuiver, daarna vreedzaam, bescheiden, gezeglijk, vol van barmhartigheid en van goede vruchten, niet partijdig oordelende en ongeveinsd* (Jac. 3 : 13 en 17). De bescheidenheid zal de theoloog dan ook kenmerken in heel zijn levenswijze. Aan partijvorming, aan twist en aan uitzichtsloze broederoorlogen zal hij niet meedoen. Geen onwaardige zal naar voren geschoven worden, omdat hij een partijman is. Geen waardige figuur

4) In het Latijn is dit een woordspeling: „ubi mirari, non rimari, sapientia summa est, l.l., pag. 710. 5) l.l., pag. 711. 6) l.l., pag. 713. HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708) 93

zal geweerd worden, omdat hij op ondergeschikte punten misschien een afwijkende mening is toegedaan. Dan volgt een hooggestemde lofzang op de bescheidenheid, die eindigt met de woorden: O heilige en gelukkige Bescheidenheid, onttrek u niet langer aan onze ogen, keer goedgunstig terug, en beheers ons, beheers deze Academie en deze kathedraal 7). De redenaar vond, dat het in strijd met de bescheidenheid zou zijn, als hij nog langer de aandacht vroeg, en daarom ging hij nu tot de gebruikelijke toespraken over. De bescheidenheid stond hem niet toe om veel te beloven, maar hij kon wel zeggen, dat het zijn begeerte was, om zich geheel te wijden aan zijn nieuwe taak. Hij besloot met een gebed om Gods onmisbare zegen. Deze rede van Witsius, „met groot applaus van alle zijne toehoorders gehouden" 8), herinnert aan zijn eerste inaugurele oratie. De onderwerpen liggen niet ver van elkaar. De bescheiden theoloog is geen ander dan de ware theoloog. De verdeling van de stof is precies dezelfde 9). De inzichten zijn in de loop der jaren niet gewijzigd, wel gerijpt. Een persoonlijk element treft ons ook bij deze derde inauguratie. Witsius hield niet alleen aan anderen het ideaal voor, maar hij trachtte het ook zelf te benaderen. Hij kon naar waarheid verklaren, dat hij de deugd der bescheidenheid in heel zijn leven had nagestreefd 10). De collega's, die Prof. Witsius in de Leidse Faculteit ontmoette, waren voor hem geen onbekenden. Aan de vermaarde Spanheim had hij jaren geleden al een van zijn werken opgedragen 1;1), en de beide anderen noemde hij zijn vrienden 12). A Marck was zijn ambtgenoot geweest aan de Franeker Academie, en met Trigland had hij tegelijk zijn intrede gedaan in de Kerk van Utrecht. Wij mogen veilig aannemen, dat de samenwerking tussen deze hoogleraren uitnemend was. Fridericus Spanheim (1632—1701) was professor primarius. Hij is vanaf 1670 tot aan zijn dood te Leiden werkzaam geweest. De laatste jaren was hij vrijgesteld van het geven van publieke colleges. Spanheim was wel de opvolger, maar geen volgeling van Coccejus. In zijn bekende tractaat over de theologische twisten in Nederland 13), verklaarde hij zich tegen de Coccejaanse en cartesische 7) l.l., pag. 715.

8) *Resolutien van de HHn Curateuren en Burgemeesteren*, no. 9, blad 126 (Archief van Curatoren der Leidse Universiteit). 9) Franeker: in discendo, docendo, vivendo. Leiden: quo modo discat, quo modo doceat, quo modo vivat. 10) *Misc. Sacr.*, II, pag. 706. 11) *Diatribes de Septem Epistolarum Apocalypticarum Sensu* (1678). 12) *Misc. Sacr.*, II, pag. 716. 13) *De novissimis circa res sacras in Belgio dissidiis, epistola ad amicum responsoria*, Lugd. Bat. 1677.

94 HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708)

nieuwigheden. Zijn werken waren van exegetische¹⁴), historische¹⁵) en dogmatische aard. De namen Spanheim en Trigland hadden een goede klank aan de Universiteit. Spanheim volgde daar het voetspoor van zijn vader, en Trigland dat van zijn grootvader. Prof. Jacobus Trigland Jr., die van 1686 tot 1705 te Leiden doceerde, heeft verdienstelijk werk geleverd door eerst op een privatissimum en daarna op publieke colleges de Hebreeuwse antiquiteiten te behandelen, mede in verband met de opvattingen van Spencer — wat Witsius in Utrecht reeds eerder had gedaan¹⁶). En Johannes a Marck hebben wij in Franeker al leren kennen. Hij had in 1689 de Groninger kathedra met die van Leiden verwisseld. Hier gaf hij colleges in de exegetische, terwijl hij na Spanheim's dood de kerkgeschiedenis had te doceren. Later werd hem de dogmatiek nog toegewezen. Hier moet tevens melding gemaakt worden van Prof. van Til, die in 1702 Witsius' ambtgenoot werd. Salomon van Til (1643—1713) vertegenwoordigde een andere richting. Hij was een vereerder van Coccejus, en gaf bij voorkeur college over diens verbondsleer en over de profetische geschriften van het Oude Testament¹⁷). Van rumoer om Van Til vernemen wij niets. Met een duidelijke zinspelende op Witsius' inaugurele oratie had Van Til bij zijn ambtsaanvaarding trouwens gezegd: Als wij maar gelijkelijk neerzitten aan de voeten van Christus! In de fundamentele artikelen, ja in alles, wat de Formulieren van Enigheid en de geloofsbelijdenissen bevatten, moeten wij eensgezind zijn. Als wij in andere dingen, die van minder betekenis zijn, van mening verschillen, moge de liefde daarbij geen schade lijden. Ieder trachte de idee van de bescheiden theoloog in de praktijk en in zijn voorbeeld tot uitdrukking te brengen¹⁸). Prof. Witsius gaf eerst om 9 uur en later om 10 uur college. Aanvankelijk had Spanheim de historische vakken, A Marck de exegetische, en Trigland de dogmatiek. Er restte de nieuwe hoogleraar niet veel anders dan de verklaring van verschillende pericopen¹⁹).

Vier en een half jaar heeft hij zich daarmee bezig gehouden. Na het overlijden van Spanheim en Trigland kwamen er veranderingen. Prof. van Til doceerde nu de exegetische, en Witsius gaf drie jaar lang college over de geschiedenis der Godsopenbaring. Hij begon bij Adam,

14) Witsius roemde Spanheim's werk over Job, *Misc. Sacr.*, I, pag. 141. 15) Vgl. Sepp, *Godgel. Onderwijs*, II, blz. 437 vlg. 16) Vgl. Sepp, *a.w.*, II, blz. 261 vlgg. 17) Vgl. S. D. van Veen, in *P.R.E.3*, XIX, S. 776. 18) S. van Til, *Oratio qua exitus Ecclesiae Reformatae ex Babylone spirituali justificatur*, Lugd. Bat. 1702, pag. 44. 19) „selectas utriusque Divini Instrumenti pericopas interpretabitur” (*Ordo Lectionum*), vgl. P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit*, IV, 's-Grav. 1920, blz. 60*, 70*, 80* en 81*, noot. HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708) 95

stond geruime tijd stil bij de Mozaïsche periode, en trok de lijn door naar het Nieuwe Testament²⁰). In 1707 behandelde hij de voornaamste hoofdstukken der christelijke religie en de Hebreeuwse archaeologie²¹). Toen was hij al emeritus-hoogleraar, maar het Curatorium had erop aangedrongen „dat hij de jonge jeugd door het houden van

domestique exercitien, ende met haar te geven sijne advijs ontrent het aanleggen van hare studiën soo veel behulpzaam wil(de) sijn, als sijne kragten eenigsints sullen toelaten"22). Welke stof Witsius in deze jaren op zijn privatissima besprak, zegt de Series niet. Toch weten wij ook daar iets van. In 1698 maakte Daniël Müsli uit Bern een studiereis naar Nederland. Hij werd onder het rectoraat van Trigland (Febr. 1699—Febr. 1700) ingeschreven, en volgde de lessen van „de zeer geliefde en geachte Professor Herman Witsius", die bezig was met de „Summa doctrina de Foedere" van Coccejus. Meermalen kwam Müsli bij Prof. Witsius op bezoek, en hij zeide, dat hij veel aan „deze waardige man" te danken had23). De geschriften van Witsius bieden nog wel nadere gegevens over zijn arbeid als hoogleraar. Zijn verklaringen van „selecte pericopen" zijn voor een deel opgenomen in het tweede deel van zijn „Miscellaneous Sacrorum" en in zijn „Meletemata Leidensia" 24). Een exegetische van het roepingsvisioen van Jesaja, een verklaring van de verheerlijking op de berg en een commentaar op de Brief van Judas behoren tot het werk uit deze periode. Ook zijn ons nog 14 disputaties bekend. Een deel daarvan is door Prof. Witsius zelf geschreven 25), en opgenomen in de bovengenoemde verzamelwerken, een ander deel is alleen onder zijn praesidium gehouden. In het laatste boek, dat van zijn hand verschenen is 26), gaf de Leidse hoogleraar een soort nabetrachting over zijn werk. Hij had niet meer dezelfde kracht als vroeger in Franeker en Utrecht. Hij wist, dat de tijd naderde, dat hij verantwoording zou hebben af te leggen voor God. Maar vóór hij heenging van zijn post in dit leven, wenste hij ook aan Curatoren en Burgemeesters enigermate rekenschap te geven van zijn arbeid. Het waren niet altijd nieuwe ge-

20) „Veterum Theologia secundum varias mundi aetates interpretabitur, initium facturus a Theologia Adami" (Ordo Lectionum van Febr. 1703), Molhuysen, *a.w.*, IV, blz. 93*, vgl. blz. 101* en 106*. 21) Molhuysen, *a.w.*, IV, blz. 110* en 110*, noot. 2 2) *Resolutien*, bl. 435 vlg. 23) A. Halier, *Einiges über die academische theologischen Beziehungen zwischen Bern und den Niederlandiscjoen Hochschulen im XVII Jahrhundert*, in *Studiën en Bijdragen*, III, Amst. 1876, blz. 167—171. 24) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 21 en no. 22 (Bijlage II, A). 2 5) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 34—38 (Bijlage II, A). 26) *Meletemata Leidensia* (1703) is het laatste boek van Witsius. Het schijnt echter nog gevolgd te zijn door een aanvullend geschrift: *Disquisitio crit. theol. de Paulo* (1704). Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 22 en 23.

96 HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708)

dachten geweest, die hij naar voren had gebracht. Hij placht dan ook de bronnen te noemen: Erasmus en Calvijn, Coccejus en Alting, Lightfoot en Cave en vele anderen. Het verzamelen, schiften en samenvoegen van de stof was altijd wel van hemzelf. Steeds had hij zich afgevraagd, hoe de studenten er het meeste profijt van konden hebben. Gaarne zou hij zien, dat zij in hun optreden altijd nederig, bescheiden, zachtmoedig, vredelievend en eenvoudig waren. Wanneer hij zelf afgeweken was van het beeld van de ware theoloog, dat hij zich gevormd had, vroeg hij daarvoor vergiffenis. „Ik mag belijden, dat ik in mijn arbeid bovenal Gods eer, en de zuiverheid van de waarheid van het Evangelie, de bevordering van de godsvrucht, zonder welke alle roemen op wetenschap ijdel is, en de eendracht onder de broeders voor ogen heb gehad" 27). Al werd Witsius ouder, en al sprak hij zelf van verminderde geestkracht, zijn laatste werken dragen er toch niet de sporen van. Het is als een gelukkige omstandigheid te beschouwen, dat hij zich kon beperken tot zijn eigenlijke taak. In zijn Leidse periode stond hij niet meer midden in de kerkelijke strijd, zoals vroeger. In dit opzicht zijn het rustige jaren geweest.

b. Regent van het Statencollege

Witsius had gedacht, dat hij het in Leiden gemakkelijker zou hebben dan in Utrecht. Maar al spoedig kreeg hij er een tweede ambt bij, dat niet minder gewichtig was dan zijn professoraat. In 1699 werd hij benoemd tot Regent van het Statencollege. Het „Collegium Theologicum" van de Staten van Holland was in 1592 geopend. De reden van de oprichting was volgens de stichtingsbrief: „Alsoo Wij ter eeren Godes, tot opbouwinge der Kercke Christi, en op dat met goede kennisse en eenigheyt binnen dese Landen de Christelijcke Gereformeerde Religie vruchtbaerlijcken magh werden geleert en geoeffent, tot stichtinge en onderwijs der Gemeente, en afbreuck van alle dwalingen en ketterijen binnen den selven Lande, noodigh bevonden hebben eenige jonge bequame Studenten te doen optrecken, sonderlinge in studiis Theologiae, om daer na ter bequamer tijdt ende plaetse gebruyckt te mogen werden in den dienst van der Kercke" 28). Er was aanvankelijk plaats voor 31 studenten, die hun opleiding niet zelf behoefden te bekostigen, maar soms waren er wel tweemaal zoveel²⁹⁾.

27) *Meletemata*, Dedicatio, pag. *3. 28) Vgl. N. Wiltens, *Kerkelijk Plakaat-boek*, 's-Grav. 1722, blz. 350. 29) P. J. Wyminga, *Festus Hommius*, Leiden 1899, blz. 394. HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708) 91

Witsius had naar dit eervolle ambt allerminst gesolliciteerd. Hij wist, dat het veel van hem zou vergen. Toch durfde hij niet te weigeren, toen hij ervoor werd aangezocht, daar hij zijn krachten wilde verteren in de dienst der kerk³⁰⁾. Bij de installatie op 5 Oct. 1699 hield de voorzitter van het Curatorium, Mr. Roseboom, een „deftige, ernstige, welgepaste oratie" in het Latijn. De nieuwe Regent werd hogelijk geprezen, en de studenten werden vermaand, om hem alle hoogachting toe te dragen en ijverig te studeren³¹⁾. Met het uitspreken van een rede aanvaardde Witsius zijn ambt. Hij roemde de wijsheid van een vorige generatie, die aan de Academie dit Seminarie verbonden had, waaraan reeds velen waren opgeleid, die de kerk met ere hadden gediend. Hij begeerde de studenten te onderrichten in de ware wijsheid en godsvrucht. Zij moesten zich laten leren en leiden door Gods Geest. Zelf zou hij liever een welwillend vader dan een streng Regent zijn. Hij hoopte op een hartelijke samenwerking met de Subregent, en zou gaarne samen met hem een goed voorbeeld geven aan de alumni³²⁾. Subregent Hollebeek sprak nog enkele woorden, en daarmee was de plechtigheid ten einde. Bij Witsius' komst werd het bestaande reglement herzien en herdrukt. Uit deze Ordonnantie weten wij het een en ander over de gang van zaken in het College³³⁾. De Regent moest een man zijn, die daartoe „zoo ten opzicht van eenen goeden ende Godsaligen wandel, 't proffiteren der gereformeerde Religie, als andersints, genoegsaem bequaem sal worden gehouden, zijnde van goeden aensien, ontsach, beleyt ende voorsichticheyt, veel ervaren, zoo in de Latijnsche Grieksche ende Hebreysche spraecken, als oock inde Philosophie ende Theologie". De Regent woonde zelf ook binnen het College aan de Cellebroersgracht. Hij moest de studiegang vaststellen en de leerstof met de alumni repeteren, terwijl er onder zijn leiding disputaties en proposities werden gehouden. Bovendien had hij het toezicht op „het leven, conversatie ende manieren" der bursalen³⁴⁾. Aan tafel gaf hij een beknopte verklaring van het

30) A Marck, l.l., pag. *f 3. 31) *Acta van het Collegie der Theologie*, Deel I, bl. 602 vlgg. (Archief van Curatoren der Leidse Universiteit). 32) Deze oratie van Witsius komt in extenso voor in de *Acta van het Collegie der Theologie*, Deel I, bl. 604 vlgg. 33) Hier menen wij heel kort te kunnen zijn, omdat er reeds meermalen een beschrijving gegeven is van het

Statencollege, o.m. door A. C. Duker, *a.w.*, I, blz. 34—74 (voor de tijd van Bertius); Wyminga, *a.w.*, blz. 378—399 (voor de tijd van Hommius); E. J. W. Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius*, Amst. 1895, blz. 88—117 (voor de tijd van Revius). 34) *Ordonnantie van 1 Oct. 1631*, Deel I, art. 1, 2, 4 en 5 (Archief van Curatoren der Leidse Universiteit).
98 HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708)

gelezen Schriftgedeelte, en 's avonds verzorgde hij nog een dagsluiting, waarbij hij een korte vermaning moest uitspreken „van de vreesse Godts, van het Godvruchtigh leven, ende van 't bidden om de genade Godts" 35). Het was niet zo gemakkelijk om een geschikte figuur voor deze functie te vinden. Maar zonder twijfel bezat Witsius de vereiste hoedanigheden. Wij mogen aannemen, dat hij zich op loffelijke wijze van zijn taak heeft gekweten. Een van de disputaties, die hij heeft laten houden, handelt over de Schriftgeleerde, onderwezen in het Koninkrijk der hemelen, die uit zijn schat nieuwe en oude dingen voortbrengt. Daartoe heeft hij zijn leerlingen willen vormen. Meer nog dan aan de Universiteit kwam aan dit Seminarie uit, dat het een opleiding was tot de Dienst des Woords. De exegese was voor Witsius dan ook de hoofdzaak. Terwijl andere Regenten over theologische onderwerpen van zeer uiteenlopende aard lieten disputeren, is het opvallend, dat alle bewaard gebleven disputaties uit Witsius" tijd de exegese betreffen³⁶). Toch bloeide het College onder zijn regentschap niet. Hij trof er bij zijn komst 24 studenten en 5 proponenten aan. Maar enkele jaren later moest hij klagen over het geringe aantal³⁷). Het was een ambt, dat veel zorgen met zich bracht, en op de duur begon het Witsius te zwaar te vallen. Op 9 Febr. 1707 wendde hij zich tot Curatoren en Burgemeesters met een ontslagaanvraag. Vanwege zijn hoge leeftijd en aanhoudende zwakte wenste hij vermindering van arbeid. Hij was de zeventig dan ook al gepasseerd. Men voldeed aan zijn verzoek, en met ingang van 1 Mei 1707 werd hij vrijgesteld van het geven van publieke colleges, terwijl hem tevens ontslag verleend werd uit zijn ambt als Regent³⁸). De financiële zijde van het emeritaat werd op onbekrompen wijze geregeld³⁹). Op 6 Mei nam hij van het Statencollege afscheid met een „beweegchelijke en gepaste Latijnsche aenspraeck" 40). Zeven en een half jaar had hij het regentschap waargenomen, en volgens zijn opvolger Hollebeek „met veel luister, getrouwheid en

35) *Extract uyt de Ordonnantie van 't Collegium Theologie tot Leyden*, [Leiden] 1699, Deel III, art. 7 en 8. 36) Disputaties uit het Statencollege zijn de no's 35—41 uit de Lijst van geschriften van Witsius (Bijlage II, A). 37) Rapport van de Regent, d.d. 8 Aug. 1703, in *Acta van het Collegie der Theologie*, Deel I, bl. 607 vlg. 38) Molhuysen, *a.w.*, IV, blz. 232. 39) Als emeritus-hoogleraar kreeg hij *f* 1000,—, en bovendien als gewezen Regent nog *f* 1000,—. 40) Wat Witsius toen gezegd heeft is onbekend, omdat het niet in de *Acta van het Collegie* is opgenomen.

HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708) 99

stigting" 41). Het typeert Witsius, dat hij liever afstand deed van zijn ambt, dan dat hij erin tekort schoot 42).

c. In memoriam Herman Witsius

Witsius heeft niet lang meer in zijn huis aan de Steenschuur gewoond⁴³). Toen hij ontslag vroeg uit zijn dubbel ambt, gaf hij als reden op: aanhoudende zwakheden, veroorzaakt door verscheidene doorstane ziekten. Hij had nu eenmaal geen sterk gestel, en er is wel eens gevreesd, dat hij eerder zou heengaan. Bij het ouder worden werd hij door jicht en niersteen gekweld. In het jaar 1702 werd hij op college door een lichte beroerte getroffen. Later kreeg hij nogmaals een attaque. Zijn wankelende gang

en zijn voortdurende vermoeidheid duiden erop, dat dit het begin van het einde was. Zijn geestkracht bleef echter ongebroken. Enkele maanden voor zijn dood las hij op een avond bij maanlicht vlot voor uit Griekse geschriften, wat niemand uit het gezelschap hem kon nadoen! Op 18 Oct. 1708 werd hij plotseling ernstig ziek. Boerhaave, die geneeskundige hulp verleende, constateerde, dat zijn geest door de koorts was versuft en zijn lichaam verzwakt. De patiënt verwachtte zelf, dat hij niet meer herstellen zou. Zijn collega en vriend A Marck stond hem bij in deze laatste dagen. Meestal was de stervende buiten bewustzijn, maar bij een opwekking om vast te blijven geloven en hopen gaf hij nog een teken van instemming. Op Maandag 22 Oct. 1708, vroeg in de middag, ontsliep hij in vrede. Zo ging de getrouwe dienstknecht in tot de vreugde zijns Heeren 44). De volgende dag deelde de Rector Magnificus aan de Senaat mee, dat Prof. Witsius was overleden. De Senaat besloot om een officieel condoleantiebezoek te brengen aan de familie. Verder werd gesproken over het houden van de gebruikelijke lijkrede. Opgemerkt werd, dat het de wens van de overledene was geweest, dat dit zou worden opgedragen aan A Marck. De plechtigheid werd bepaald op 29 October⁴⁵⁾. Bij gedrukt programma werden de academieburgers en alle verdere belangstellenden uitgenodigd om daarbij tegenwoordig te zijn. Het was de uitvaart „van een man van onvergelykelijke eruditie, echte godsvrucht, ware voortreffelijkheid,

41) *Acta van het Collegie der Theologie*, Deel I, bl. 624. 42) Meer dan eens had A Marck hem horen zeggen: „se malle desistere ab opere suo, quam in eo deficere”, A Marck, l.l., pag. *f 3. 43) Dat hij na zijn vertrek uit het Statencollege daar woonde, weten wij uit een aantekening in het *Begraafregister* (in het Gemeente-Archief te Leiden) op 27 Oct—3 Nov. 1708. 44) Deze beschrijving van de ziekte en het sterfbed van Witsius is geheel ontleend aan A Marck, l.l., pag. *g 2 seq. 45) Molhuysen, *a.w.*, IV, blz. 235. 100 HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708)

zacht van karakter, en vermaard door zijn verdiensten jegens de religie, het vaderland, en de Academie" 46). Witsius ligt echter niet in Leiden begraven. Voor de plechtigheid was het stoffelijk overschot 's Maandagsmiddags naar de kerk gebracht, maar de volgende dag is het in alle vroegte naar Utrecht vervoerd⁴⁷⁾. Daar is het in de Buurkerk 48) „gesoncken" 49), d.w.z. 's avonds bij toortslight begraven⁴⁹⁾. Op papier bestaat nog een grafscript, 50) dat van Witsius' grootheid gewaagt 51). Bij de „publycke uytvaert" werd dus door Prof. J. a Marck een herdenkingsrede gehouden. Een lijkrede was doorgaans een lofredre,

46) Het programma van deze oratie is bewaard in *Documenta Actorum Senatus*, XIV, bl. 107. 47) In het *Begraaf register* (Gemeente-Archief te Leiden) staat onder 27 Oct.— 3 Nov. vermeld: „Wits De Heer Hermanus professor, Steenshuur, nadat het lijck des Maandags Namiddag in de kerk is gebragt, is het lijck des daags daar aan des morgens vroeg na Uytregt gevoert, om aldaer begraven te werden". 48) Witsius bezat in de Buurkerk een grafkelder, die 21 Juni 1680 door koop zijn eigendom was geworden, en waarin waarschijnlijk ook zijn vrouw, die in 1684 overleden is, begraven werd. Deze kelder is gelegen in het „2e suytpand", gemerkt nr. 62, „hebbende de voors. kelder een vrijen inganck met 4 steenen ende een hoofftsteen" (naar gegevens uit het Oud-Archief der Gem. Utrecht, meegedeeld door de archivaris, Mr. J. W. C. van Campen). Op de grafzerk staat nog duidelijk te lezen: DEN INGANG VAN DE KELDER GRAFSTEDEN VAN DEN HEERE PROFESSOR WITS 49) In het *Be graaf re gister* (Oud-Archief der Gem. Utrecht) staat bij 5 Nov. 1708 het volgende vermeld: „Buurkerk. 23e October d'heer Professor Hermannus Witsius is op de 23e Octob. deses jaers tot Leyden overleden, en laet aldaer nae mundige kinderen, alwaer een publycke uytvaert heeft gehad, en is alhier gesoncken. Exempt". De datum van overlijden is hier dus

niet juist aangegeven. „Ex(c)empt" kan betekenen, dat de nabestaanden van de overledene van kosten waren vrijgesteld (mededeling van de archivaris, Mr. J. W. C. van Campen). In het *Begraafregister* (aanwezig in het Archief van de Kerkvoogdij der Ned. Herv. Gem. te Leiden), vinden wij bij 5 Nov. 1708 over Witsius nog de aantekening: „Nam. Y2 3 begraven. Kosten f 12." 50) Daar hiervoor een flink bedrag betaald moest worden, was het een bewijs van welgesteldheid en stand geworden om 's avonds te laten begraven (mededeling van Mr. J. W. C. van Campen). 51) Het staat in *Mise. Sacr.*, I, pag. *h, en het luidt: Tum uius Admodum Venerandi & Celeberrimi Viri H E R M A N N I W I T S I I In Academ. Franequerana, Ultrajectina & Lugd. Batava, SS. Theol. Doct. & Professoris clarissimi.
HOUGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708) 101

en de overdrijving moest daarbij dikwijls het gebrek aan gegevens vergoeden 52). Deze gedachtenisrede is echter mede daarom zo belangrijk, omdat de redenaar de overledene meer dan dertig jaar van nabij heeft gekend. Het is een waardig „In memoriam" geworden. Ook met de gegeven tekening van het karakter van Witsius kunnen wij ons zeer wel verenigen, nu wij zijn levensloop hebben nagegaan. A Marck roemt zijn helder inzicht, zijn scherp oordeel, goed geheugen en duidelijke stijl 53). Hij was zachtmoedig en vredelievend, oprecht en bescheiden, nauwgezet en vroom, kortom een echt christen en een waar theoloog 54). Dit was niet te veel gezegd. Zachtmoedig en vredelievend was Herman Witsius inderdaad. Zijn reactie op de aantijgingen van zijn vroegere vriend Van der Waeijen is hiervan het beste bewijs. Onder een „hagelbui van harde woorden" bleef hij kalm: In scherpe woorden ligt geen kracht van overtuiging. De smadelijke taal vergeef ik hem, zoals een christen past. Het komt hem niet toe om over mijn innerlijk te oordelen. Dit is het werk van Hem, Die de Heere is van ons beiden. De lezer vergelijkte zijn redenering met de mijne, en oordele zelf. Ieder heeft zijn eigen aard en zijn eigen trant van schrijven. Wat ik niet kan goedkeuren, tracht ik te verdragen 55). Een polemisch werk leidde hij in met de woorden: „hoewel ik een van de vreedzamen in Israël ben" 56). Van zijn disputaties maakte hij geen theologisch steekspel; hij zocht naar zijn eigen verklaring, waarheid en vrede 57). Het verwijt van onoprechtheid is hem eenmaal gemaakt, maar dat was onbillijk 58). Met een zinspeling op de naam Wits zegt A Marck: Hij wist zich door zijn naam reeds geroepen tot blanke oprechtheid. Op zijn zegel stond dan ook het woord „candide" 59). Witsius kenmerkte zich verder door een zeldzame bescheidenheid. WITSIUS in Batavis lux praeclarissima terris, Hic cubat, in trinis fax veneranda Scholis. Frisia, Trajectum, post haec Hollandia turgent, Lumine tam magni singula quaque viri. Nunc micat in coelis, firmamentumque superbit Sydereum tanto sydere WITSIACO *Adrianus Pars. 2. Novemb. CDDCCVIII.*

52) Kernkamp, *De Utr. Academie*, blz. 144: „vele van deze redevoeringen zwollen van oratorie en barstten van onwaarachtigheid". 53) A Marck, l.l., pag. [*f 4]. 54) A Marck, l.l., pag. *g. 55) *Oec. Voed.*, II, II, 15, pag. 113 seq. 56) *Dissertatio epistolica* (1687), in *Misc. Sacr.*, II, pag. 126 (aparte paginering). 57) Brief aan N.N., gedateerd 26 Febr. 1686. Zie Lijst van brieven van Witsius, no. 3. 58) Zie *hiervoor*, blz. 58 vlgg. 59) A Marck, l.l., pag. *g.
102 HOUGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708)

Bij zijn ambtsaanvaarding in Franeker sprak hij het voor Gods aangezicht uit: „Wie ben ik en wat is mijn huis, dat Gij mij hiertoe gebracht hebt" 60), terwijl hij bij zijn laatste inauguratie het ideaal van de bescheiden theoloog tekende. Met deze bescheidenheid ging een grote mate van voorzichtigheid gepaard. Eens was hij meer voorbarig dan voorzichtig. Zonder kerkelijke approbatie gaf hij een geschrift uit. Het bevatte een krasse beschuldiging aan het adres van een ongenoemd predikant. Hij heeft er moeite genoeg door gekregen 61). Sindsdien is hij nog voorzichtiger

geworden. Toch heeft hij in het bedoelde geval de omstreden passage gehandhaafd. Dat was een staaltje van zijn beslistheid. Als het om de waarheid ging, wist hij niet van transigeren. Het is opvallend, hoe consciëntieus Witsius te werk placht te gaan. Wat had hij blijkens de woorden, die hij bij de aanvaarding van een ambt uitsprak, een hoge opvatting van zijn taak! En verklaarde hij zelf niet, dat hij dag en nacht heeft gewerkt om de verwachtingen niet te beschamen 62)? Maar bovenal was Witsius een innig vroom man. In de samenkomsten der gemeente liet hij zijn plaats nooit leeg. Hij hield huiselijke godsdienstoefeningen, en hij had zijn vaste gebedstijden. Het gezelschap van vrienden verliet hij ervoor om Gods verborgen omgang te zoeken⁶³). Zijn toelag was met God te wandelen, zegt Van Bijler ⁶⁴). Een uitspraak, die hij als jong predikant deed, typeert het leven van Herman Witsius: „Soo most dan oock al wat wij zijn, tot Godts eere wesen; al wat wij kunnen, na sijn wille verrichtet; al wat wij hebben, in sijn dienst besteedt worden" ⁶⁵). Er bestaan verscheidene portretten van Witsius ⁶⁶). Ook daaruit krijgen wij de indruk, dat wij met een innemende figuur en een edel karakter te doen hebben. Het is te begrijpen, dat het heengaan van een man als Herman Witsius door velen als een groot verlies werd gevoeld. In de kring van de familie ontstond er een leegte. Drie dochters verloren een vader. Witsius' echtgenote Aletta van Borchorn was in 1684 na een ernstige en langdurige ziekte overleden. Bijna 25 jaar was zij haar man tot steun geweest, en had zij lief en leed met hem gedeeld. Twee zoons waren uit dit huwelijk geboren, maar beiden zijn in hun prille jeugd gestorven. De drie dochters bleven gespaard, en hebben de ouders overleefd. De oudste, Martina, trouwde met Ds. Henricus

60) *Misc. Sacr.*, 11, pag. 665. 61) Zie *hiervoor*, blz. 35—40. *m) Misc. Sacr.*, I, Dedicatie», pag. 62) (3 seq. 63) A Marck, l.l., pag. *g. 64) Van Bij Ier, in H. Witsius, *Practicale Godgeleerdheid*, Beschrijving van het leven, blz. 29. 65) *Practijcke des Cristendoms*, Odracht, bl. *3. 66) Zie Bijlage I.

HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708) 103

Dibbets van Leiden. Johanna is in het huwelijk getreden met Mr. Lucas Walckier, een vooraanstaande figuur in Utrecht. Vooral van de jongste dochter heeft Witsius veel vreugde beleefd. Petronella bleef hem tot in, de avond van zijn leven trouw verzorgen ⁶⁷). Later is zij gehuwd met Ds. Simon van Straten te Utrecht ⁶⁸). Behalve een familie- was er ook een vriendenkring, die het verscheiden van Witsius diep betreurde. Hij had vele vrienden, maar de meesten leefden toen al niet meer. Johannes a Marck, die zelf tot de intieme vrienden behoorde⁶⁹), noemde op de dag van de begrafenisplechtigheid in de eerste plaats de naam van Saldenus ⁷⁰). En inderdaad bestond er tussen Guilelmus Saldenus en Herman Witsius een innige vriendschap. Zij kwamen veel met elkaar in aanraking in de jaren dat Saldenus predikant was, in Enkhuizen ⁷¹) en Witsius in Westwoud, dus van 1657 tot 1661. Een van zijn stichtelijke werken heeft Ds. Saldenus opgedragen aan zijn „Eerwaardige, Hooggeleerde en Veelgeliefde Mede-broeder" Ds. Herman Witsius, toen predikant te Wormer. Saldenus begon over de moeilijkheden en de heerlijkheid van het wondere ambt. Hij dacht nog dikwijls met vreugde terug aan hun broederlijke gesprekken „bijzonderlijk daer toe streckende om malkanderen en in onsen arbeijdt te moedighen, en tot meerder verkloekingh en naerstighejdt op te wecken". Daarbij kwam zulk een oprechte en vreedzame omgang met elkaar, dat Saldenus daarvan durfde zeggen „dat er nauwelijx onder natuerlijke Broeders een- zieligher, en deur gevolch ook vermakelijker soude konnen gevonden worden". Zij beleefden met elkaar Psalm 133 vers 1: „Zie hoe goed en hoe lieflijk is het, dat broeders ook tezamen wonen" ⁷²). Witsius van zijn kant noemde Saldenus zijn zeer geliefde broeder ⁷³), en het was hem

een vreugde, dat hij in 1682 de promotie mocht verrichten, toen Saldenus Doctor honoris causa werd⁷⁴). Uit alles blijkt, dat zij niet alleen vrienden, maar ook geestverwanten waren. Saldenus, die bekendheid gekregen heeft door tal van geschriften over het geestelijke leven, behoorde tot de „theologische internisten”

67) Deze bijzonderheden zijn weer ontleend aan A Marck, I.l., pag. *f 3. 68) Dit weten wij uit C. Burman, *Traiectum eruditum*, Traj. ad Rh. 1738, pag. 453. 69) A Marck, II, pag. *d 3. 70) I.l., pag. *g 2. 71) Ds. Guilelmus Saldenus stond eerst te Renswoude (1649), daarna te Cockengen (1652), Enkhuzen (1655), Delft (1664), en tenslotte te 's-Gravenhage (1677), waar hij in 1694 overleed. 72) G. Saldenus, *De Wegh des Troosies*, Utr. 1662, Opdracht. 73) In een Latijns lofdicht ter ere van de verschijning van G. Saldenus, *De Wech des Levens*, Utr. 1665. Het is opmerkelijk, dat in deze beide geschriften van Saldenus ook een gedicht van C. J. Wits voorkomt. 74) Vgl. de opdracht aan Saldenus in Witsius' kleine studie *De legione fulminatrice in Aegyptiaca*, pag. 331 seq.

104 HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708)

van de zeventiende eeuw⁷⁵). In Witsius' tractaatje „Geestelijke Printen” komen enkele verwijzingen naar Saldenus voor. Dit is dan ook het werk, waarin hij zijn vriend het meest benadert, en waarin diens invloed duidelijk merkbaar is. Met nog een ander vooraanstaand predikant is Witsius bevriend geweest. Dat was Dr. Joannes Vollenhove van 's-Gravenhage⁷⁶). Met deze predikant-dichter heeft hij een geregelde correspondentie onderhouden. Zes brieven aan Vollenhove zijn bewaard gebleven⁷⁷). Als onderpand van „trouwe Broederlicke Vriendschap”⁷⁸) zond Witsius zijn werken met een begeleidend schrijven naar 's-Gravenhage. Hij ontving als attentie van Vollenhove diens preken. Witsius sloot ook vriendschap met de geleerde Gysbert Cuper⁷⁹). Hij zond hem zijn werken toe en correspondeerde met hem over allerlei belangrijke onderwerpen. Het ging onder meer over het auteurschap van de Pentateuch, over de oorzaken van het niet in Christus geloven der Joden en over de toekomstige bekering van het Joodse volk⁸⁰). Ook met buitenlandse theologen onderhield Prof. Witsius vriendschappelijke betrekkingen⁸¹), en wel in het bijzonder met Samuel Andreae, hoogleraar te Marburg⁸²). Witsius had alle waardering voor Andreae vanwege diens liefde voor waarheid, vrede en gods-

75) Over Saldenus en zijn opvattingen, Goeters, *a.a.O.*, S. 100—109. 76) Joannes Vollenhove (1631—1708) studeerde evenals Herman Witsius bij Voetius, Hoornbeek en Maresius, en was predikant te Vledder en te Zwolle, en daarna van 1665 tot 1705 te 's-Gravenhage. Hij staat bekend als een gevierd kanselredenaar en een zeer verdienstelijk dichter. E. J. W. Posthumus Meyjes eerde zijn nagedachtenis door zijn studie: *Joannes Vollenhove. Een Haagsch dichter-predikant uit onze Gouden Eeuw*, in *Jaarboek (1921—1922) der Vereniging Die Haghe*, 's-Grav. 1921, blz. 7—117. 77) Zie Lijst van brieven van Witsius, no. 10—15 (Bijlage II, C). 78) De uitdrukking komt voor in een brief van 7/17 Juni 1695 (Lijst van brieven, no. 12). 79) Het voorstel om vriendschap te sluiten werd door Witsius gedaan in zijn schrijven van medio Oct. 1689. Gysbert Cuper (1644—1716) werd in 1668 hoogleraar aan het Athenaeum te Deventer. Sinds 1681 trad hij als staatsman op de voorgrond. Hij had zich door zijn veelzijdige kennis een Europese naam verworven, en stond in voortdurende briefwisseling met talloze geleerden. Zie over hem *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*, IV, Leiden 1918, kol. 486 vlgg. 80) Zie de Lijst van brieven van Witsius, no. 4—9. Vooral no. 8 is belangrijk. 81) Blijkens de opdracht in *Decaphylon* (in *Aegyptiaca*, (1739) pag. 237 seq.) behoorde ook Adrianus Pauli te Hamm tot Witsius' vrienden. Deze vriendschap dateerde van de studententijd in Groningen. A Marck noemt verder nog de namen van twee theologen, die bij Witsius gepromoveerd zijn: Dr. Antonius Klingier van Zürich en Dr. Johannes Walnoeus, Waals predikant te Utrecht, *LL.*, pag. *g 2. 82) „Theologus omni laudum genere cumulatus”, H. Witsius, *Exerc. in Orat.*, VI, 28, pag. 76. Samuel Andreae (1640—1699)

was sinds 1678 hoogleraar in de theologie te Marburg. Hij was een synthetische figuur. Vgl. *Allg. Deutsche Biographie*, I, Leipzig 1875, S. 448.

HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708) 105

vrucht. Andreae zond hem zijn commentaar op Jesaja 53 ter beoordeling toe. De recensie van Witsius was gunstig: zorgvuldige analyse en grondige exegese. Hij had echter critiek op verschillende details 83). Bijzonder interessant is een schrijven van Dec. 1685 aan Andreae, waarin de kerkelijke toestanden besproken worden⁸⁴). Maar over de relatie Andreae-Witsius werpt deze brief geen nieuw licht. Jacobus Alting is ook wel eens tot de vrienden van Witsius gerekend 85). De briefwisseling, die tussen de beide hoogleraren gevoerd is, geeft echter te denken. Witsius bood Alting een exemplaar van zijn „Oeconomia Foederum” aan. Gaarne zou hij het oordeel van Alting vernemen. Niets vond hij voor een theoloog minder gepast dan zelfbehagen. Hij had gehoord, dat Alting de studenten als een soort theologisch principe het Paulinische woord voorhield: God alleen is waarachtig, maar alle mens leugenachtig. Was Alting daar zelf van overtuigd, dan zou hij zich niet ergeren, als iemand zo vrij was om met hem van mening te verschillen. Zo zou Alting zien, dat zijn opvatting in dit werk op enkele punten bestreden werd. Witsius hoopte echter, dat de vriendschap er niet door geschonden zou worden 86). Alting's antwoord was zeer gereserveerd. De kwestie zelf liet hij rusten, want hij wilde liever opbouwend, dan afbrekend te werk gaan 87). Maar enkele dagen later liet hij aan zijn vriend Dr. B. Bekker weten, dat hij zeer gegriefd was door de handelwijze van Witsius, die hem in de voorrede van zijn boek had zwartgemaakt, en die hem toch een exemplaar had durven zenden. Hij was nog bezig te overwegen, wat hem te doen stond 88). In een volgende brief aan Bekker lezen wij: Die voorafpraak is vermetel, en een koker vol pijlen, vooral tegen mij 89). Ook Witsius heeft nog een scherp antwoord gekregen. Een half jaar later kwam Alting op de zaak terug 90). Bij hem geen zelfbehagen, want hij had zich geen oordeel aangematigd over broeders, en geen geloofsartikelen, die niet op de Heilige Schrift gegrond zijn, met dictatoriaal gezag aan anderen opge-

83) Ongedateerd brieffragment. Zie Lijst van brieven van Witsius, no. 17. 84) Brief van H. Witsius aan S. Andreae, d.d. 4 Dec. 1685, in C. Iken, *Symbolae literariae*, II, Bremae 1745, pag. 187 sqq. 85) Door P. H. Roessingh, *Jacobus Alting*, Gron. 1864, blz. 159- 86) Brief van H. Witsius aan Jac. Alting, gedateerd 3 Kal. Sept. 1677, Alting, I.I., V, pag. 403. Zie ook Lijst van brieven van Witsius, no. 1. 87) Brief van Jac. Alting aan H. Witsius, gedateerd 14/24 Sept. 1677, bij J. Alting, I.I., V, pag. 403. 88) Brief van Jac. Alting aan B. Bekker, gedateerd 21 Sept. 1677, bij J. Alting, I.I., V, pag. 404. 89) Brief van Jac. Alting aan B. Bekker, gedateerd 1d. Oct. 1677, I.I., V, pag. 405. 90) Brief van Jac. Alting aan H. Witsius, gedateerd prid. Non. Maii 1678, I.I., V, pag. 411.

106 HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708)

legd. Met andere woorden: Dat hebt gij, Witsius, wel gedaan⁹¹). In deze brieven komt de uitdrukking „zonder schending van onze vriendschap” voor 92). Niettemin mag de verhouding Alting-Witsius blijkens deze correspondentie de naam van vriendschap niet dragen 93). Wij beschouwen tenslotte nog de schriftelijke nalatenschap van Witsius. Hij heeft heel veel geschreven. Zijn eerste verhandeling verscheen toen hij 23 jaar oud was, en zijn laatste boek gaf hij uit op 67-jarige leeftijd. Daartussen ligt een reeks van werken die stuk voor stuk van belang zijn om hem en zijn theologie te leren kennen. A Marck heeft ervan geprofeteerd: „Zij zullen blijven bestaan, en niet vergaan, tenzij de degelijke leer en de ware godsvrucht zelf ten onder gaan” 94). Witsius schreef een buitengewoon goede stijl. Maar hij zocht geen woordenpraal. De

schoonheid van de godsdienst zou er maar door ontsierd worden: „Natuurlijk schoon hoeft geen blanketsel noch louter goudt verguldingh" 95). De vorm was hem echter allermint onverschillig. En terwijl het Latijn van Van der Waeijen gekunsteld is, en dat van Leydekker „barbaars" wordt genoemd⁹⁶), was dat van Witsius zuiver en sierlijk. Zijn Latijnse stijl is zo fijn, dat men hem volgens Benthem met recht kan roemen als de beste scribent onder de Nederlandse theologen ⁹⁷). Over de gedichten, die Witsius nagelaten heeft, kunnen wij niet zulk een gunstig oordeel uitspreken. Uit het jaar 1665 dateren verschillende dichterlijke ontboezemingen, zoals een „Ziele-Sucht van een verlegen Christen", en een „Vreugde-Liedt van een Vertrouste Ziele", die als toegift bedoeld waren bij de „Geestelijke Printen". Een „Biddaghs-Bede, uytgestort tot Godt, op den Algemeenen Vast

91) Alting zinspeelt hier op de leer van het werkverbond, die volgens hem noch in de belijdenis noch in de Heilige Schrift gevonden wordt, vgl. zijn brief aan B. Bekker van 17/27 Sept. 1677, l.l., V, pag. 404. 92) Witsius schreef aan Alting: „incolumi amicitia nostra" (l.l., V, pag. 403); Alting schreef terug: „incolumi nostra amicitia" (l.l., V, pag. 411). Alting's brief, waarin dit voorkomt, is echter niet vrij van sarcasme. 93) Vgl. ook *Oec. Voed.*, II, VI, 48, pag. 162: „Ipsium autem Virum Doctissimum semper veneratus sum; licet post hanc dissensionis contestationem infensum valde senserim". Wel erkende Witsius de verdiensten van Alting. Hij beschouwde hem als de beste kenner van de Hebr. grammatica (*Exerc. in Symb.*, XVI, 39, pag. 223), en hij maakte een dankbaar gebruik van Alting's geleerde commentaren (*Oec. Voed.*, pag. 162). Maar de vrienden van Alting zijn veeleer te zoeken in andere kring: Bekker, Burman, Wittichius. 94) l.l., pag. *f. 95) *Practijcke des Christendoms*, Aenspraeck. 96) Burman, l.l., pag. 176. 97) Benthem, *a.a.O.*, II, S. 465. Benthem vond het zelfs de moeite waard om Witsius' opdracht aan Willem III, die in zijn hoofdwerk voorkomt, van buiten te leren.

HOOGLERAAR EN REGENT TE LEIDEN (1698—1708) 107

en Bededag, anno 1665" kreeg een plaats in de bundel van vader C. J. Wits. Van Herman Wits is verder een gedicht „Op de Historie van Enkhuyzen" en een lofdicht voor Saldenus⁹⁸). De zoon trachtte dus het voorbeeld van de vader te volgen. Maar terwijl Claes Jacobsz Wits nog stichtelijke volkspoëzie leverde, hebben de voortbrengselen van Herman Witsius geen poëtische waarde. Kan men het werk van de vader nog dichten noemen, dat van de zoon is niet meer dan rijmen. Tot de beste coupletten behoren nog ⁹⁹): „*Geen ding op aerd beschaft ons meer dan quellust. In u alleen bestaet der zielen wellust. Het hart en ziel en al van vreugde breekt Als gij maer eens een woord van vrede spreekt. Gij doet mij in uw' soon rechtvaerdig noemen; Die voor mij spreekt als 't hart mij wil verdoemen, 't En scheelt mij niet wat mijn beklager seyt. Mijn Jesus is toch mijn gerechtigheit.* Geruime tijd schijnt Witsius zich er niet meer aan gewaagd te hebben. Dertig jaar later gaf hij echter zijn gedachtenspreek uit bij het overlijden van Koningin Maria, waaraan hij een treurdicht toevoegde. Dat hij zijn gedichten ook zelf niet hoog aansloeg, blijkt uit de opmerking, die hij erover maakte in een brief aan zijn vriend Vollenhove: „daer vrij wat van den Predikant, maer luttel van de Poëet in is" ¹⁰⁰), een opmerking, die van zelfkennis getuigt.

Als wij de levensgeschiedenis van Herman Witsius overzien, kunnen wij niet anders dan respect gevoelen voor deze integere figuur, die leefde in een tijd, waarin ook niet alles goud was, wat er blonk. Vijftig jaren heeft hij de kerk gediend, waarvan dertig als hoogleraar. Er is een ontwikkeling bij hem waar te nemen. De schrijver van de „Twist" en de spreker over „De bescheiden theoloog" zeggen niet precies hetzelfde. Een ernstig christen is Witsius al die tijd geweest. Een man des vredes is hij hoe

langer hoe meer geworden. Hij heeft zelf eens erkend, dat men bij de dag leert¹⁰¹). Toch bleef hij zichzelf; hij was een zelfstandig theoloog. Zijn biograaf Johannes a Marck kon aan het einde van zijn gedachtenisrede zeggen: „En wij zullen tot in late geslachten door zijn voorbeeld leren om waarlijk wijs te zijn en godvruchtig te handelen tot Gods eer, het welzijn van de Kerk en ons eigen heil" ¹⁰²).

98) Zie de Lijst van gedichten van Witsius (Bijlage II, D). 99) Couplet 11 en 23 uit het „*Vreugde-Liedt van een Vertrouoste Ziele*". 100) Brief van 16/26 Febr. 1695. Zie Lijst van brieven van Witsius, no. 11 (Bijlage II, C). 101) *Misc. Sacr.j* I, Praefatio, pag. *a. 102) A Marck, l.l., pag. *g 3.

TWEEDE GEDEELTE

De theologie van Herman Witsius

H O O F D S T U K V I I

WITSIUS ALS EXEGEET

a. Algemene gezichtspunten

Herman Witsius heeft een onmiskenbare voorliefde gehad voor de Schriftverklaring. Dringend beval hij zijn leerlingen aan om onvermoeid studie te maken van de Bijbel, en een nauwkeurig onderzoek van het oorspronkelijke beschouwde hij als een eerste vereiste. Jammer genoeg werd deze grondige Schriftstudie door vele studenten verwaarloosd. Dikwijls spoorde hij hen daarom aan om niet tevreden te zijn met de dogmatische kennis, die op het examen gevraagd werd, maar om de wijsheid Gods in Zijn Woord naarstig na te speuren. Zeer gaarne wilde hij daarbij hun leidsman zijn 1). Het is dan ook geen wonder, dat een belangrijk deel van zijn oeuvre van exegetische aard is. Deze geschriften dateren vooral uit de latere jaren 2). Het zijn meest verhandelingen over hoofdstukken en teksten uit Oud- en Nieuw-Testament. Verder nog een uitvoerige studie over het profetisme³) en een commentaar op de brief van Judas 4). Dikwijls koos Witsius Schriftgedeelten uit, waarover anderen meningen ten beste hadden gegeven, waarmee hij het niet eens kon zijn⁵). Soms waren het echter ook praktische motieven, die hem drongen tot het exegetiseren van een bepaalde pericoop. Het is met

1) *Exerc. in Orat.*, pag. A 2. 2) *Misc. Sacr.* I en *Mi se. Sacr.* II bevatten veel exegetische stof, terwijl Witsius' laatste boek, *Meletemata*, bijna geheel aan de exegese gewijd is. 3) *Misc. Sacr.*, I, pag. 1—318. L. Diestel zegt ervan: „Er stellt klar und genau die orthodoxen Ansichten seiner Zeit dar“, *Gesch. des alten Testaments*, Jena 1869, S. 524. 4) Volgens *Misc. Sacr.*, I, pag.) (heeft hij in zijn Utrechtse tijd commentaar gegeven op meer dan één brief. De *Commentarius in Epistolam Judae* (*Meletemata*, pag. 323—372) is uit de Leidse periode. 5) Zo hebben de verhandelingen over Openb. 2 en 3, de Logos, de berg Hagar en de vrouw van Lot een polemische strekking. (*Misc. Sacr.*, I, pag. 505—591; *Misc. Sacr.*, II, pag. 69—93, 108—129, 146—162). WITSIUS ALS EXEGEET 109

name de praktijk der godzaligheid, die hem hierbij ter harte blijkt te gaan. Bij de uitlegging van het roepingvisioen van Jesaja worden „godvruchtige overpeinzingen” en „godvruchtige opmerkingen” ingelast 6). Bij de bespreking van de verheerlijking op de berg wil hij langer dan gewoonlijk blijven staan bij datgene wat strekt tot de ere Gods, de troost der uitverkorenen, de praktijk van het innerlijke christendom en de werkzaamheid van het geestelijke leven 7). Wij zouden hier kunnen spreken van een homiletische exegese. In de meeste gevallen wordt evenwel een zakelijke uitlegging gegeven. De Schriftverklaring van Witsius wordt principieel bepaald door zijn Schriftbeschouwing. Hij gaat uit van het woord: De profetie is niet door de wil van een mens voortgebracht, maar de heilige mensen Gods door de Heilige Geest gedreven, hebben ze gesproken (2 Petr. 1 : 21). Maar hoe is het verschil in stijl dan te

verklaren? Jesaja schrijft immers niet als Jeremia. De stijl van Jeremia is in de profetieën weer anders dan in de verhalende gedeelten van zijn boek, en in de Klaagliederen nog weer anders. Men moet niet menen, dat de zaken wel door God geopenbaard zijn, maar dat de zegswijze geheel voor rekening van de profeten is. Men behoeft echter ook niet aan te nemen, dat de Heilige Geest hun alles woordelijk gedictieerd heeft, terwijl zij in een soort geestvervoering waren, zodat de werkzaamheid van hun eigen verstand werd uitgeschakeld. Want vanwaar dan die verscheidenheid? Maar de Heilige Geest heeft Zich aangepast bij de aanleg van de schrijvers, en Zich van hun natuurlijke hoedanigheden bediend. Ze spraken wel overeenkomstig hun eigen aard, maar ze zijn door de Geest zo geleid, dat ze van Diens intentie niet afweken. En zo komt het, dat Jesaja anders gesproken heeft dan Ezechiël, en beiden toch van Godswege 8). Kiest Witsius dus met verwerping van een mechanische en dualistische inspiratietheorie voor een meer organische opvatting⁹), er komen bij hem zelfs uitdrukkingen voor, waarmee hij zich nog verder van de algemene zienswijze van zijn tijd schijnt te verwijderen¹⁰). Hij schrijft namelijk, dat hij het niet voor zeker durft te houden, dat de profeten steeds alles op precies dezelfde wijze aan het volk hebben overgebracht, als zij het uit de mond van God hadden ge-

6) *Misc. Sacr.*, II, pag. 18, 24. 7) *Meletemata*, pag. 216. 8) *Misc. Sacr.*, I, pag. 69. 9) Toch wordt nog ergens gesproken over de boeken „gedictieerd door de inspiratie van de Geest Gods”, *Aegyptiaca*, pag. *2. 10) De Geref. theologen uit de 17de eeuw wilden er in het algemeen niet van weten, dat het verschil in stijl moet verklaard worden uit de onderscheiden persoonlijkheid der schrijvers. Zelfs wordt in een Confessie (Formula Consensus, 1675) de mechanische opvatting van de inspiratie gehuldigd. Vgl. A. G. Honig, *Handboek van de Geref. Dogmatiek*, Kampen 1938, blz. 95. 110 WITSIUS ALS EXEGEET

hoord. De Wet staat in Deuteronomium b.v. anders dan in Exodus. En wanneer de apostelen de woorden van Jezus weergeven of Hem sprekend invoeren, gebruiken zij niet altijd dezelfde woorden als de Heere, want zij bezigen onderling verschillende woorden. Zij citeren de profeten ook niet altijd letterlijk. Als dit maar vastgehouden wordt, dat zij door de ingeving van de Heilige Geest steeds zo hebben gesproken als de Geest het wilde, en altijd de bedoeling van de Geest in hun eigen taal hebben uitgedrukt 11). De strekking van dit betoog is niet om de menselijke factor te verzelfstandigen, maar om ook de zelfwerkzaamheid van de Bijbelschrijvers tot haar recht te laten komen. Op de betrouwbaarheid van de Bijbel valt ook bij Witsius de grootste nadruk. „Want tenzij wij het Goddelijk gezag van de Heilige Schrift volkomen willen ondermijnen, moet met kracht worden vastgehouden, dat haar woorden de woorden Gods zijn.” Voor de exegese volgt hieruit, dat deze niet ten doel moet hebben om de woorden des Heeren te vervangen door de onze, maar de wijsheid van het Goddelijk Woord duidelijk te maken voor de consciëntie¹²). Het hangt met deze visie op de Heilige Schrift ten nauwste samen, dat Witsius veel aandacht besteedt aan het taalkundig element. Behalve dat hij de grondtalen van de Bijbel voldoende beheerste, wist hij zoveel van het Aramees en Syrisch, dat hij voor het Oude Testament gebruik kon maken van de Targums en de Midrasch-literatuur, en voor het Nieuwe Testament de Syrische vertaling kon raadplegen¹³). Hij durfde zich zelfs in discussie te begeven met een van de bekwaamste kenners van de Oosterse talen. Het was Prof. Rhenferd¹⁴), die kort en bondig had verklaard, dat er nooit Joden waren geweest, die onder de toekomstige eeuw hadden verstaan: de tijd van de Messias. Witsius nam het op zich om te bewijzen, dat zulks wel het geval was. Hij deed dat in zijn studie over de betekenis van de begrippen: deze eeuw en de toekomstige eeuw 15), waarin hij zich aansloot bij de opvatting van de beroemde filoloog Drusius, dat de

term „toekomende eeuw" drie betekenissen kan hebben: 1e. de eeuw van de Messias; 2e. de eeuw na dit leven; 3e. de eeuw na de opstanding der doden 16). Hij poneerde met grote stelligheid, dat de

11) *Misc. Sacr.*, I, pag. 71. 12) l.l., pag. 70. 13) B.v. bij de verklaring van woorden als Maranatha en Bethesda, en van teksten als Luc. 1 : 17 en 63, *Misc. Sacr.*, II, pag. 52, 248, 393, 408. 14) Jacob Rhenferd (geb. 1654) was van 1682 tot 1712 hoogleraar in de Oosterse talen te Franeker. Hij heeft de Joodse litteratuur grondig bestudeerd, vgl. J. Nat, *De studie van de Oostersche talen in Nederland*, Purmerend 1929, blz. 27 vlgg. 15) *Misc. Sacr.*, I, pag. 493—505. 16) l.l., pag. 494. WITSIUS ALS EXEGEET 111

uitdrukking ook in Joodse geschriften een aanduiding kon zijn van de dagen van de Messias, en haalde daarvoor verschillende getuigenissen uit de Midraschim aan. Hij blijkt goed op de hoogte te zijn met de ingewikkelde Joodse terminologie, al zijn niet al zijn bewijzen even stringent. Rhenferd bleef het antwoord echter niet schuldig. Stuk voor stuk trachtte hij de argumenten van Witsius te ontzenuwen, en bewijs te leveren van het tegendeel¹⁷⁾, Maar de Utrechtse hoogleraar David Mill, die de uitgave van Rhenferd's werken heeft bezorgd en hem beschouwde als een taalgeleerde van de eerste rang, moest erkennen, dat het betoog van Witsius toch wel steekhoudend was, en dat hij in dit geding het gelijk aan zijn zijde had¹⁸⁾. Het nieuwere onderzoek heeft dit trouwens bevestigd¹⁹⁾. Doch niet altijd wordt een verklaring van Witsius door de latere exegese gerechtvaardigd. Meermalen moet zijn visie als onhoudbaar worden losgelaten. Zo vergaat het zijn beschouwingen over Michaël. Er bestonden twee tegengestelde opvattingen over: die van Coccejus, die in Michaël een andere naam zag voor Christus, en die van Gomarus, die aan een geschapen engel dacht. Witsius sloot zich aan bij de interpretatie van Coccejus. Maar hij achtte de andere zienswijze niet geheel ontbloot van waarschijnlijkheid²⁰⁾ — een bewijs, dat hij de zwakheid van zijn standpunt gevoelde. In de tijd van de heerschappij der orthodoxie was het dogmatisch element in de Schriftverklaring zeer sterk. De exegese mocht hulpdiensten verlenen voor de dogmatiek en wapens smeden voor haar arsenaal. Het is een bekend feit, dat Coccejus zich aan de volstreekte soevereiniteit van de dogmatiek heeft trachten te ontworstelen. Hoe stond Witsius hier tegenover? Interessant is een vergelijking van zijn commentaar op Judas met die van Coccejus. De exegese van Witsius blijkt sterker dogmatisch gekleurd te zijn. Bij Judas' woorden: „tot dit oordeel tevoren opgeschreven" (vs. 4) denkt hij in de eerste plaats aan de praedestinatie, en in de tweede plaats aan de Heilige

17) J. Rhenferdus, *De seculo futuro, 'd Opera philologica*, Traj. ad Rh. 1722, pag. 34—75, 887—916. Deze studies gaf Rhenferd voor het eerst uit in 1692 en 1693, vgl. Boeles, *a.w.*, II, blz. 302. 18) l.l., pag. *3. 19) Vgl. Strack-Billerbeck, *Kommentar zum N.T.*, IV, München 1928, 799—976. Wel dachten de Rabbijnen in het schema: tegenwoordige wereld — voorlopige heilstijd in de dagen van de Messias — voleinding van het heil in de toekomende eeuw, waarbij de toekomende eeuw dus niet samenvalt met de dagen van de Messias, maar sinds de derde eeuw na Chr. kwam de mening op, dat de opstanding, der doden, waarmee de toekomende eeuw aanvangt, reeds plaats zal hebben in de dagen van de Messias. Zo deelt dan ook deze periode in de glorie van de toekomende eeuw, en wordt meermalen eenvoudig „colam haba" genoemd. (*a.a.O.*, S. 817, 819). Met vele Rabbijnse uitspraken, grotendeels uit dezelfde geschriften als waaruit Witsius citeerde, wordt dit in Strack-Billerbeck bewezen. 20) *Misc. Sacr.*, II, pag. 108. 1.1:2 WITSIUS ALS EXEGEET

Schrift. Bij Coccejus vinden wij alleen de laatste verklaring²¹⁾. Toch blijft ook Witsius binnen de perken²²⁾, en wij zouden hem niet gaarne van dogmatisme

beschuldigen. Hier moet ook iets gezegd worden over zijn harmonistiek. Hij merkt bij herhaling op, dat het Oude Testament door de evangelisten en apostelen niet altijd letterlijk geciteerd wordt²³). Deze kwestie heeft hij onder ogen gezien in zijn studie over het verband tussen twee profetieën van Jesaja en de vervulling ervan volgens Mattheus²⁴). De conclusie luidt: De kracht van de Schrift ligt niet in letters en lettergrepen maar in de betekenis, en deze heeft de apostel niet verdraaid of verzwakt, maar goed uitgedrukt en verduidelijkt; of ook: Een profetie kan in meer dan één zin vervuld worden²⁵). De dogmatische achtergrond van deze harmonistiek wordt ons duidelijk uit een opmerking als deze, dat het Goddelijk gezag van het Evangelie op het spel staat, als er werkelijk tegenstrijdigheden in de Bijbel voorkomen. Daarom moet een theoloog er alle moeite voor doen om de apostel met de profeet in overeenstemming te brengen²⁶). Een drietal kenmerken heeft de Schriftverklaring van Witsius: ze is zelfstandig, eenvoudig en nauwkeurig. Hoewel er veel citaten in voorkomen, kan zijn exegetische toch als zelfstandig getypeerd worden. Dikwijls zijn het aanhalingen uit de kerkvaders, en uit de Joodse commentaren Aben Ezra, Jarchi en Kimchi. Exegeten van naam uit de Gouden Eeuw als Grotius, Cocceus en Jac. Alting worden broederlijk naast Calvijn, Beza en Gomarus geplaatst. De hoge verdiensten van Placaus worden erkend, een disputatie van Amyraldus wordt „gebruikt en niet misbruikt", en zelfs Faustus Socinus heeft het zijne te zeggen²⁷). Witsius staat dus open voor allerlei invloeden, en als hij ergens waarheid ziet fonkelen, neemt hij die over zonder daarbij partijdig te zijn²⁸). Wanneer hij iets aan een ander ontleent, maakt hij eerlijk en dankbaar melding van de bron²⁹). Hij oriënteert zich dus naar alle zijden, maar dat doet van zijn onafhankelijkheid niets af. Gomarus wordt soms met meer, soms

21) *Meletemata*, pag. 332 seq. J. Cocceus, *Opera*, VI, Amst 1701, pag. 20 seq (derde paginering). 22) In het Trishagion van Jes. 6 : 3 ziet hij b.v. geen direct bewijs voor de Drieëenheid, *Misc. Sacr.*, II, pag. 17. 23) *Misc. Sacr.*, II, pag. 33, cf. *Misc. Sacr.*, I, pag. 71. 24) Het betreft het verband tussen Jes. 42 : 1 en Matth. 12 : 16, en tussen Jes. 53:4 en Matth. 8 : 16, 17, *Meletemata*, pag. 281—286, 287—290. 25) l.l., pag. 285, 289 seq. 26) l.l., pag. 287. 27) *Misc. Sacr.*, II, pag. 11; *Meletemata*, pag. 216; *ibidem*, pag. 207. 28) *Misc. Sacr.*, I, pag.) 29) Cf. *Meletemata*, pag. 219. WITSIUS ALS EXEGEET 113

met minder instemming geciteerd, en met „de grote uitlegger Calvijn" durft hij ook gerust van mening te verschillen³⁰). De grote vraag is voor hem: wat zegt de Schrift? „Niemand moet ook, alleen omdat het nieuw is, verwerpen wat met de betekenis der woorden, met de zegswijze der Heilige Schrift, met de analogia fidei en met het verband van de tekst overeenkomt³¹). Voor deze exegeet is eenvoudig het kenmerk van het ware. Hem lacht die verklaring het meest toe, die het eenvoudigst is, en die bij het lezen van de tekst als vanzelf in de gedachten komt³²). Hij is wars van alle speculatie, blijft liefst bij de eigenlijke betekenis der woorden, en zegt: „Niets is mij liever dan eenvoud" ³³). Ook exegetiseert hij opvallend nauwkeurig. Wanneer hij een Schriftgedeelte van commentaar voorziet, is er geen woord, dat hem ontgaat³⁴). Als er geen bijzondere moeilijkheden zijn, treft ons de rustige ontvouwing van de Schriftgedachte. Naarstig wordt de regel toegepast, dat Schrift met Schrift vergeleken moet worden, en dat men van duidelijke teksten uit moet gaan, om duistere plaatsen te begrijpen³⁵). Is hiermee het karakter van Witsius' exegetische in het algemeen aangegeven, dan hebben wij vervolgens nog speciaal te letten op drie aspecten: de afwijzing van de critiek, het verschil met Cocceus, en de typologie.

b. De afwijzing van de critiek

In de zeventiende eeuw ontwikkelde het Schriftonderzoek zich reeds in de richting van een kritiek op de traditionele opvattingen. Ook Witsius heeft zich rekenschap willen geven van de problemen, die hierdoor aan de orde werden gesteld, getuige verschillende studies uit de jaren 1680 tot 1700. In zijn verhandeling over het profetisme heeft hij een afzonderlijk hoofdstuk gewijd aan de vraag, of Mozes de auteur van de Pentateuch is. Hobbes, De la Peyrère, Spinoza, Simon en Le Clerc

30) Soms is hij het van harte eens met Calvijn's exegese (*Misc. Sacr.*, II, pag. 63, 113), maar hij heeft ook wel eens critiek op „die zeer scherpzinnige man“. Dit betreft Jes. 6 : 4 en Gal. 4 : 21—26 (l.l., pag. 21, 118, 124). 31) *Oec. Foed.*, pag. 4]. 32) *Meletemata*, pag. 347, cf. *ibidem*, pag. 303 en *Misc. Sacr.*, II, pag. 93. 33) *Misc. Sacr.*, II, pag. 14. 34) Hij vestigt b.v. de aandacht op het fijne verschil tussen de Griekse dativus en accusativus in Matth. 17 : 4. Er staat niet: Het is ons goed hier te zijn, maar het is goed, dat wij hier zijn. Het gaat er niet om, dat Petrus het zo aangenaam vond op de berg der verheerlijking, maar dat hij zijn diensten aanbiedt, *Meletemata*, pag. 228. 35) *Oec. Foed.*, IV, XII, 30, pag. 642. 114 WITSIUS ALS EXEGEET

bestreden dit 36). Witsius verdedigt de Mozaïsche herkomst, en redeneert als volgt: Het staat vast, dat Mozes een groot schrijver is. Er zijn in de boeken zelf gegevens omtrent een wetgevende, geschiedschrijvende en dichterlijke auteurswerkzaamheid van Mozes. Heel de oudste geschiedenis van het Israëlitische volk is als het ware vervlochten met de verbondssluiting en wetgeving, waar Mozes bij betrokken was. Een belangrijk argument vormt Joh. 5 :46, 47, waaruit af te leiden valt, dat althans datgene van Mozes afkomstig is, wat een Messiaanse strekking heeft. Met verontwaardiging wordt de mening afgewezen, dat Christus en de apostelen zich eenvoudig hebben aangesloten bij het Joodse spraakgebruik, omdat het hun bedoeling niet was om aan de heersende opvatting een einde te maken 37). Toch geeft Witsius toe, dat hier en daar een woord of een zin door Ezra of een ander geïnspireerd schrijver kan zijn toegevoegd of gewijzigd. Zonder twijfel is de beschrijving van de dood en begrafenis van Mozes van een andere hand. Van de post-mosaïca, die Le Clerc heeft opgesomd, blijven er echter maar vier over 38). De verschillende beschouwingen uit deze eerste fase der Pentateuch-critiek worden dus radicaal verworpen. Ook gevoelt Witsius niet voor de opinie van Coccejus, dat Mozes de geschiedenis der patriarchen heeft laten opschrijven, en er later de Wet aan heeft toegevoegd, maar dat Samuël het boek Gods heeft voltooid tot op zijn tijd 39). Hij geeft de voorkeur aan de traditionele opvatting,

36) Hobbes (*Leviathan*, 1651) was van mening, dat de naam „boeken van Mozes" aan de Pentateuch alleen toekomt, omdat over Mozes gesproken wordt. De „vermaarde auteur van de Praedamieten" (*Praedamitae*, 1655; *Systema theologicum ex Praeadamitarum hypothesi*, 1655) veronderstelde, dat de boeken, die Mozes zelf geschreven heeft, verloren zijn gegaan, en dat er slechts fragmenten van over zijn. Spinoza (*Tractatus theologico-politicus*, 1670) gaat uit van een opmerking van Aben-Ezra, die de historische boeken van het O.T. als een groot geschiedwerk dacht te mogen beschouwen, dat aan één auteur toe te schrijven is. Dit zou dan Ezra zijn geweest, die er echter niet de laatste hand aan had kunnen leggen. Richard Simon [*Histoire critique du Vieux Testament*, 1678] nam aan dat Mozes een groot aantal schrijvers aan het werk had gezet om de *lotgevallen* van het volk Israël op te tekenen. Uit die annalen waren dan later de boeken van het O.T. samengesteld: een compilatie dus uit oudere bronnen, die overigens ook niet ongeschonden tot ons gekomen is. Toch sprak Simon van een Goddelijke leiding. Deze hypothese leek Jean le Clerc (Clericus) wel allerminst

geloofwaardig, maar ook hij ontzegde de Pentateuch aan Mozes. Hij dacht aan een priester, die uit de ballingschap was teruggekeerd, en zich te Samaria had gevestigd (2 Kon. 17 : 28). Zo zou het te verklaren zijn, dat ook de Samaritanen de Pentateuch hebben. {*Sentimens de quelques Théologiens de Hollande sur l'histoire critique du Vieux Testament, 1685*}. Cf. *Misc. Sacr.*, I, pag. 85—88. 37) l.l., pag. 88—93. 38) Gen. 14 : 14: „tot Dan toe"; Gen. 37 : 14: „Hebron"; Exod. 16 : 35: „totdat zij in een bewoond land kwamen"; Deut. 3 : 14: „tot op deze dag", l.l., pag. 97—106. 39) l.l., pag. 101. WITSIUS ALS EXEGEET 115

dat Mozes de schrijver is van de eerste vijf Bijbelboeken. Ter verklaring van de moeilijke teksten dient de interpolatie-theorie. Vooral in zijn Utrechtse rede over de wetenschap in de Gouden Eeuw heeft Witsius gewezen op de gevaren, die hij dachtte van de zijde der critici: Het is een vermetel soort mensen. Zij randen zelfs de Heilige Schrift aan. waarvan zij de inhoud naar willekeur vervormen door toe te voegen, weg te nemen en om te zetten, zonder dat zij hiervoor steun, vinden bij de tekstgetuigen of bij de oude vertalingen. Het past een christen niet om de eis te stellen, dat de taal van de heilige profeten overeenstemt met alle regels van grammatici en dialectici. De heilige taal heeft haar eigen verborgen wijsheid, die men slechts kan vinden door te graven en na te speuren. Maar als men die eenmaal gevonden heeft, ziet men tevens, dat de zaken met geen gepaster woorden hadden kunnen worden uitgedrukt, althans voor de tijd en het volk, waarvoor deze geschriften eerst bestemd waren 40). Het ligt in de lijn, dat ook de tekstkritiek in de ban wordt gedaan 41). Omdat Witsius vreesde, dat hij dan te veel zou afgaan op eigen vernuft, waagde hij zich nergens aan een verandering van de overgeleverde tekst 42). Veel ernstiger grief had hij nog tegen de critici, omdat zij gehele Bijbelboeken aanvielen, en ze met dictatoriaal gezag schraptten uit de lijst van Goddelijke boeken. Dit slaat voornamelijk op Le Clerc, die voor het boek Spreuken geen Goddelijke ingeving erkende, en er zelfs niets voortreffelijks in vond. Het Hooglied was volgens hem op één lijn te stellen met het klassieke herdersdicht, en het vierde hoofdstuk deed denken aan de ontboezemingen van Polyphemus, die zijn liefde voor Galatea bezong. Het is te begrijpen, dat Witsius zich ontzette over de vergelijking van „de mystieke liederen, waarin de reine liefde van Christus voor Zijn kerk wordt uitgebeeld" met dit verhaal uit de Griekse mythologie. Het is het heilige veranderen in het profane, absurde en belachelijke! Hij besloot zijn verdediging van het openbaringskarakter van Spreuken en Hooglied met de exclamatie: O ongelukkige kerk, die geschriften van zo weinig waarde tot nog toe als zulk een kostbare schat hebt bewaard,

40) *Misc. Sacr.*, II, pag. 737 seq. 41) Zo tekent hij ernstig protest aan tegen een verandering van Jes. 7 : 8 bij Hugo de Groot, cf. *Aegyptiaca*, pag. 254 sqq. 42) *Oec. Voed.*, IV, II, 2, pag. 464. Het verwondert ons ook niet, dat hij het pleit voert voor de echtheid van 1 Joh. 5 : 7. Hij laat het getuigenis van Cyprianus zwaar wegen, en acht schrapping door haeretici waarschijnlijker dan invoeging door de orthodoxen. Verder beroept hij zich op het tekstverband, waarin een aanwijzing schijnt te liggen voor de echtheid van deze veelbesproken tekst, *Misc. Sacr.*, II, pag. 87—90. 116 WITSIUS ALS EXEGEET

bemind en vereerd! Of liever, o vermete! en snode critiek, die uzelf zo veel recht toeschrijft ten opzichte van het Goddelijke 43)! Meermalen ging de critiek van bepaalde wijsgerige veronderstellingen uit. Hooghartig verwierp men dan al wat niet strookte met zijn filosofie, al stond het uitdrukkelijk in de Heilige Schrift. Zo werd Mozes in een geweldig proces gewikkeld om hetgeen hij schreef over de oorsprong van alle dingen, de verleiding van onze eerste voorouders door middel van een slang, de zondvloed, de verandering van de vrouw van Lot in een zoutpilaar, en de wonderen

in Egypte en in de woestijn. Men achtte wonderen onbestaanbaar, of poogde er een natuurlijke verklaring voor te geven⁴⁴). Witsius is dikwijls opvallend scherp in zijn afwijzing van de critiek ⁴⁵). Dit is te verklaren uit zijn diep respect voor de Openbaring, zoals God die in de Bijbel gegeven heeft. Al wat de heilige geschiedenis leert, hoe onwaarschijnlijk het ook lijkt, is waar en zeker. Ons past nederige geloofsgehoorzaamheid⁴⁶). Typerend is dan ook het veelvuldig gebruik van het woord „vermetel" om de Schriftcritiek te karakteriseren⁴⁷). Daarom kan hij de critici ook als volgt kapittelen, als het gaat over de Pentateuch: Waarom poneert gij niet openlijk, dat het een zuiver menselijk geschrift is? Neemt mij niet kwalijk, dat ik u zo aanspreek. *Ik heb geloofd, daarvan heb ik gesproken*. Als gij gelooft, zoudt gij thans zo niet spreken ⁴⁸).

c. Het verschil met Coccejus

De exegese van Coccejus staat als typologisch bekend. Zijn merkwaardige typophilie is echter niet geboren uit spelingen van een rijke fantasie of uit de idee van een meervoudige Schriftzin. Met zijn visie op de Heilige Schrift als een harmonisch systeem zag hij in

43) *Misc. Sacr.*, II, pag. 738; I, pag. 181—187. Ook over de critiek van Clericus op Job wordt het nodige gezegd, *Misc. Sacr.*, II, pag. 134 seq. (tweede paginering). **) *Misc. Sacr.*, II, pag. 739. 45) Vooral ten opzichte van een criticus als Clericus, wiens eruditie en scherpzinnigheid hij erkent, maar in wiens geschriften hij Arianisme, Pelagianisme en Libertinisme vindt, *Misc. Sacr.*, I, pag. 180. Jean Le Clerc (1657—1736), afkomstig uit Genève, was in 1684 hoogleraar geworden aan het Seminarie der Remonstranten te Amsterdam. Over zijn betekenis en zijn geschriften: *Biogr. Woordenboek van prot. Godgel.*, I, blz. 83—104. Over zijn exegese van het O.T. (in de lijn van Grotius): Diestel, *Gesch. des A.T.*, S. 434 ff. 46) *Misc. Sacr.*, II, pag. 161. 47) Een enkele keer gebruikt Witsius het woord „critiek" in gunstige zin. De *Opera critica* van Thomas Gataker voorzag hij van een korte inleiding, waarin wij lezen: Hier kunt ge de Critiek vinden, en niet die vermete, hoogmoedige en onbezonnen critiek, maar een die bescheiden en met schroom optreedt, en die zich houdt binnen haar grenzen, kortom een critiek, die een christen, die een theoloog past. 48) *Misc. Sacr.*, I, pag. 97. WITSIUS ALS EXEGEET 117

Oud- en Nieuw-Testament de uitwerking van enkele grondgedachten: Verbond en Koninkrijk Gods⁴⁹). Zijn speurzinnig ontdekte overal in de Bijbel hetzelfde thema, en vooral de profetieën boden hem gelegenheid om met behulp van een ver doorgevoerde typologie de geheimenissen van het Verbond en van het Rijk Gods uiteen te zetten. Het Rijk in de volle zin van het woord is dan de staat van de kerk van het Nieuwe Testament, waarin de kerk of het volk van God geen andere koning heeft dan God Zelf⁵⁰). Hij tekent de geleidelijke ontwikkeling van dit Rijk Gods in een zevenvoudig rythme. In het lied en de zegen van Mozes, in het Hooglied, in de profetieën en vooral in de zeven brieven, zeven zegels en zeven bazuinen uit de Apocalypse vindt hij dit terug. De zeven gemeenten van Klein-Azië moeten dan niet op zichzelf beschouwd worden, maar als typen van de gehele kerk in zeven opeenvolgende perioden. Efeze duidt dan de christelijke kerk in de eerste eeuw aan, van de hemelvaart tot aan de dood der apostelen; Smyrna de kerk der martelaren in de keizertijd; Pergamum de staatskerk (± 300—± 600); Thyatira de pauselijke kerk, die in wezen antichristelijk is; Sardes stelt de kerk der reformatie voor; Philadelphia de gereformeerde kerk, die het zuiverst is in leer en het stipst in tuchttoefening, het standvastigst in beproevingen en het uitnemendst in broederliefde, terwijl Laodicea de kerk in de — spoedig te verwachten — eindtijd is ⁵¹). Witsius achtte termen

aanwezig om een apart onderzoek te wijden aan de kwestie, of de zeven brieven historisch verklaard moeten worden, zoals tot nog toe was aangenomen, of profetisch-symbolisch, zoals deze nieuwere exegese wilde. Een argument voor de laatste opvatting was, dat namen van steden in de Heilige Schrift meermalen symbolisch worden gebruikt: Babel, Jeruzalem, Sodom. Dan konden de namen Efeze, Smyrna enz. toch ook zo zijn bedoeld? Verder werd gewezen op de symboliek van het getal zeven. Ook gaf men etymologische verklaringen van de stedennamen: Smyrna zou in verband staan met de myrrhe, die bitter maar heilzaam is. Dat zou een heenwijzing zijn naar het martelaarschap der christenen in de eerste eeuwen. De naam Sardes werd afgeleid van het Hebreeuwse woord

49) G. Schrenk, *Gottesreich und Bund im alteren Protestantismus*, Gütersloh 1923, S. 31. 50) Schrenk, *a.a.O.*, S. 209. 51) *Misc. Sacr.*, I, pag. 517 seq. Dit overzicht van het Coccejaanse schema is in hoofdzaak ontleend aan Coccejus' *Cogitationes de Apocalypsi, Opera*, VI, pag. 40—49 (derde paginering). Vgl. de brede beschrijving bij Schrenk, *a.a.O.*, S. 219—238. Coccejus was hierin niet oorspronkelijk. Een indeling in perioden kende reeds Joachim van Fiore, maar vooral de overeenkomst met het schema van Crocius, een leermeester van Coccejus in Bremen, is treffend, Schrenk, *a.a.O.*, S. 333 f. 118 WITSIUS ALS EXEGEET

„sar" (vorst). In de Lutherse reformatie (Sardes-periode) speelden de vorsten immers een grote rol! Witsius toont aan, dat al deze argumenten even zwak zijn⁵²). Het riekt naar Joodse kabbalistiek, als men zoveel opmaakt uit namen als Smyrna en Sar des! Hij heeft overwegende bezwaren tegen de profetische interpretatie. Dan zouden deze brieven — uitgezonderd die aan Efeze en Smyrna — voor de eerste lezers niets te betekenen hebben gehad. De verdeling van de brieven over deze zeven perioden is ook wel zeer gekunsteld. Waarom zou de apostolische kerk (Eféze) zulk een scherpe terechtwijzing krijgen over het verlaten van de eerste liefde, terwijl de kerk van de keizertijd en de gereformeerde kerk de lof van Smyrna en Philadelphia ontvangen? Had de gereformeerde kerk maar meer weg van Philadelphia! Ook in de exegese van de details schuilen vele ongerijmdheden. Een voorbeeld: In de brief aan Pergamum wordt Antipas genoemd als een getrouw getuige. De naam betekent volgens Coccejus — het is een verkorting van Antipatros —: *die zijn vader evenaart*. Dus kan Christus Antipas heten, omdat Hij eenswezens is met de Vader. Ironisch merkt Witsius hier op: Jammer dat de geleerden van onze eeuw niet geleefd hebben in de tijd, dat er gestreden werd om de wezenseenheid van de Vader en de Zoon. Dan hadden ze op de naam Antipas kunnen wijzen! De conclusie van Coccejus is echter nog gewaagder: Dus is de naam Antipas de beste kenschetsing van de verdedigers van het „homoousios". Antipas is de aanduiding van de getrouwe getuigen, die in de Ariaanse strijd hun leven voor deze belijdenis over hadden. Witsius wijst natuurlijk op de sprong in deze redenering: Wie de wezenseenheid handhaaft, mag daarom zelf nog niet eenswezens genoemd worden⁵³! Dit is een sterk staaltje van Coccejaanse inlegkunde. Men doet de Schrift onrecht aan, wanneer men naast de eenvoudige zin van de tekst er een typische en allegorische betekenis aan toekent, tenzij daar een gegronde reden voor is ⁵⁴). In Openb. 2 en 3 is geen enkele aanwijzing te vinden om de brieven niet historisch, maar allegorisch en typologisch uit te leggen. In het kort laat Witsius dan zien, hoe deze beide hoofdstukken vanuit de situatie van de gemeenten in Klein-Azië zijn te verklaren. Hij wijst op het voorkomen van dwaalleraars, hier aangeduid als Nicolaieten. Hij weet uit historische bron, dat de Joden in Smyrna de bevolking tegen de christenen hebben opgehitst. Met de „troon des Satans" in

52) De negen argumenten voor de profetische verklaring worden objectief en uitvoerig weergegeven in *Misc. Sacr.*, I, pag. 518—533. Zie voor de weerlegging ervan pag. 559—583. 53) l.l., pag. 589 seq. Cf. Coccejus, *LI*, pag. 43. 54) l.l., pag. 536.
WITSIUS ALS EXEGEET 119

Pergamum wordt de tempel van Asklepios bedoeld. Laodicea was een rijke stad, die na een aardbeving de herbouw zelfs uit eigen middelen heeft kunnen bekostigen. De wolnijverheid bracht Laodicea welvaart. Doch de rijkdom veroorzaakte een zelfgenoegzaamheid, die niet alleen de burgers van de stad, maar ook de leden van de gemeente kenmerkte. Daarop zinspeelt Christus met Zijn woord: Gij zegt: Ik ben rijk en verrijkt, en heb aan geen ding gebrek — Ik raad u, dat gij van Mij koopt goud, witte klederen en ogenzalf 55). Hier wordt dus beslist gekozen voor de historische *exegese*. Witsius is er zo vast van overtuigd, dat de andere opvatting volkomen verkeerd is, dat hij een ogenblik scherp wordt en schrijft: Als iemand echter aan duidelijke woorden, die een goede zin geven, raadsels en mystieke symbolen wil ontlokken, is het zijn taak om dat niet met vermetelee voorzeggingsen, ongegronde vermoedens en krachteloze beweringen, maar met sterke bewijzen te staven 56). Het wordt als een verdienste van Witsius beschouwd, dat hij de zeven brieven uit de Openbaring van Johannes op de toenmalige verhoudingen in de Klein-Aziatische gemeenten liet slaan 57), Hij heeft daarmee tevens „een grondpijler, ja het gehele gebouw van de wereldhistorische verklaringwijze van Coccejus ondergraven” 58).

d. De typologie

Hoe moeten wij het Oude Testament uitleggen? Deze vraag roept in de geschiedenis van de theologie altijd weer om een antwoord. Ook Witsius had als exegeet zijn standpunt te bepalen. Wij merkten reeds op, dat de typologische constructies van Johannes Coccejus niet maar een uiting zijn van een speels vernuft en van een grillige fantasie, maar dat zij op bepaalde theologische veronderstellingen zijn gebouwd. Ongetwijfeld heeft Coccejus in alle ernst getracht de Schrift te laten spreken. Zijn hoofdregel houdt in, dat de woorden betekenen, wat zij in het verband kunnen betekenen. Daarmee heeft hij de poort niet willen openen voor een grenzenloze willekeur, zoals wel eens beweerd is 59). Hij wenste alleen alles in de tekst te vinden, wat God erin gelegd had. Maar het schema, waarin hij dacht, bracht hem ertoe om met verwaarlozing van het

55) l.l., pag. 544—559. 56) l.l., pag. 560. 57) L. Diestel, *Studiën zur Föderaltheologie*, in *jahrbücher für deutsche Theologie*, X, Gotha 1865, S. 265. 58) Schröckh bij Diestel, *a.a.O.*, S. 265. 59) „Id significant verba, quod possunt significare in integra oratione (i.e. oratio cui nihil deest, quae absoluta est) sic ut omnino inter se convenient”, cf. G. van Gorkom, *De Joanne Coccejo, S. codicis interprete*, Traj. ad Rh. 1856, pag. 49. Vgl. voor de discussie pag. 47—55.
120 WITSIUS ALS EXEGEET

karakter van het Oude Testament alle personen en zaken te maken tot typen van Christus en de christelijke religie 60). Wat ons inlegkunde lijkt, was naar Coccejus' oprechte overtuiging uitlegkundig verantwoord. Herman Witsius waarschuwt meer dan eenmaal tegen de verregaande typologie van Coccejus en zijn school: In dit alles moet men voorzichtig handelen om geen verborgenheden te verzinnen uit eigen hart 61). Een type is daar, waar God het uitdrukkelijk aanduidt in Zijn Woord. Zo is Melchizedek, de priesterkoning van Salem, een type van Christus (Hebr. 7:3). Ten tweede zijn de Mozaïsche ceremoniën in het algemeen een schaduw van toekomstige dingen (Hebr. 10 : 1). God heeft het aan ons willen overlaten om dit in bijzonderheden

na te gaan. Ten derde zijn de stoffelijke dingen soms een heenwijzing naar de geestelijke. De schepping en de herschepping zijn op elkaar betrokken, en de gelovige wordt een nieuw schepsel genoemd (2 Cor. 5 : 17). Ten vierde mag men naar analogie van wat de Schrift zegt over Sara, Hagar en Melchizedek aannemen, dat ook figuren als Abel, Henoch, Noach en Abraham in vele opzichten typen van Christus zijn geweest. Tenslotte is er het geval, dat de woorden van de Bijbel pas ten volle kunnen worden verstaan, als men denkt aan een antitype. Zo is het met Psalm 22 en het Hooglied. Dit noemt Witsius de wetten voor de allegorische en typologische verklaring 62). Bovendien geeft hij nog enige richtlijnen voor de explicatie der typen, waarvan de voornaamste is, dat niet alles mag worden overgebracht⁶³). Het is duidelijk, dat hij zich wachten wil voor buitensporigheden, en binnen de perken wenst te blijven. Maar deze perken zijn zo ruim, dat ook hij in de praktijk zeer ver kan gaan. Abel wordt beschouwd als een type van Christus in Zijn vernedering, en Henoch als type van Christus in Zijn verhoging. Er zijn niet minder dan negen punten van overeenkomst tussen Abel en Christus:

1e. De naam Abel betekent ijdelheid, nietigheid — zo zou Christus Zichzelf „vernietigen" (Phil. 2 : 7) door de gestalte aan te nemen van een mens, die de ijdelheid gelijk is;

2e. Abel was een schaapherder — de Messias de goede Herder bij uitnemendheid;

3e. Abels dienst was Gode weibehaaglijk — Christus doet altijd wat Hem behaagt;

4e. Abel offerde van het beste van zijn bezit — Christus gaf het allerbeste, want Hij heeft Zichzelf Gode opgeofferd;

5e. De offerande van Abel is door God aangenomen — het offer van Christus was Gode een welriekende reuk.

6e. Tegen Abel ontstak zijn broeder Kain in toorn — tegen Christus de Joden, die in

60) Van Gorkom, *I.I.*, pag. 74 seq. 61) *Oec. Voed.*, IV, VI, 8, pag. 516. 62) Zie voor deze „leges": *Misc. Sacr.*, I, pag. 537 sqq. 63) Zie voor deze „canones": *Oec. Voed.*, IV, VI, 7—11, pag. 516 seq. WITSIUS ALS EXEGEET 121

meer dan één opzicht Zijn broeders waren;

7e. Kain sprak met Abel om hem in zijn woorden te verstrikken — en hoe dikwijls hebben de Farizeeën Christus willen vangen door hun listige woorden?;

8e. Abel is tenslotte door Kain vermoord — en de Joden hebben niet gerust vóór zij Christus hadden omgebracht;

9e. De broedermoorder is vervloekt en verdreven van voor het aangezicht des Heeren — dezelfde vloek ondervinden de Joden, de Godsmoorders, en het vergoten bloed van Christus roept om wraak. Anderzijds spreekt het bloed van Christus van betere dingen dan dat van Abel⁶⁴). In de geschiedenis van de zondvloed worden ook tal van typologische trekken ontdekt. Noach is een type van Christus. De ark duidt zowel Christus als Zijn gemeente aan, want ze was de enige redding, en ze was de redding der kerk. Het water van de zondvloed heeft een mystieke betekenis (1 Petr. 3 : 21). De duif is een type van de Heilige Geest⁶⁵). Bij de behandeling van de Mozaïsche ceremoniën heeft Witsius de lijn van de brief aan de Hebreënen willen doortrekken. Daarom stelt hij voorop, dat Christus met Zijn kerk erdoor wordt afgebeeld. De mystieke betekenis van de voorhof is: de kerk naar haar uiterlijke en zichtbare zijde, waartoe allen behoren, die hun geloof belijden, en de vormen van de godsdienst bewaren, hetzij zij het oprecht doen of niet. Verwezen wordt naar Openb. 11:2. Het brandofferaltair ziet op Christus, Die het offer van Zijn leven bracht ter verzoening van de zonde van Zijn volk. Hij is priester, offer en altaar tegelijk. Het wasvat heeft

betrekking op de reiniging der zielen door de Geest van Christus. Handen en voeten symboliseren onze handelingen. De voorgeschreven reiniging zegt ons, dat al onze verrichtingen in de dienst van God zuiver moeten zijn. Dat het wasvat zich dichtbij het brandofferaltaar bevindt, roept de verbinding van het bloed en de Geest van Christus, of van rechtvaardiging en heiligmaking voor de geest. De tabernakel is in het algemeen een teken van de genadige tegenwoordigheid van God onder Israël, maar duidt in het bijzonder de menselijke natuur van Christus aan, in Wie al de volheid der Godheid lichamelijk woont, en de kerk der uitverkorenen, die het huis Gods is, waarin Hij wil wonen. Het Heilige is dan de strijdende kerk op aarde en het Heilige der heiligen de hemel, waar de troon van God is. De twaalf toonbroden wijzen heen naar Christus, Die het brood des levens is. De tafel is beeld van Woord en sacrament, waardoor Hij aan de gelovigen wordt voorgesteld. De gouden kandelaar is een beeld van de kerk, die bestraald met het licht van Christus zelf ook licht geeft. Ze

64) *Oec. Foed.*, IV, VI, 17, pag. 520. 65) *LL*, 19—24, pag. 521—524.
122 WITSIUS ALS EXEGEET

heeft het licht niet van zichzelf: ze is lichtdrager, geen lichtbron. De olie wijst op de Heilige Geest. Het reukofferaltaar ziet op Christus, zoals Hij Zich voor ons heeft overgegeven Gode tot een welriekende reuk, en zoals Hij met Zijn gebed voor ons tussentreedt bij God. Het voorhangsel symboliseert onder meer het vlees van Christus, waarbij gedacht wordt aan Hebr. 10 : 19, 20. De ark des verbonds wijst tenslotte op Christus, zoals Hij onze zonden bedekt. Vooral het verzoendeksel getuigt van Hem (66). Ook voor de plechtigheid van de Grote Verzoendag wordt een uitvoerige typologische verklaring geleverd. De ene bok, die door de Hogepriester werd geofferd, wijst hun naar Christus, Die naar Gods recht sterven moest voor de zonde van Zijn volk. Maar de andere dan, die naar de woestijn werd gezonden voor Azazel? Witsius sluit zich aan bij de mening van hen, die in Azazel de duivel zien. Maar over de zin van deze ceremonie bestaat nog weer verschil. Van der Waeijen bespeurde er een praefiguratie in van de verwerping van het weerspannige Joodse volk (67). Witsius weerlegt dit. Voor hem is deze bok een afschaduwing van Christus, maar dan in betrekking tot Zijn strijd met de Satan (68). Het was spreekwoordelijk geworden, dat Grotius nergens in de Heilige Schrift de Christus vond, maar Coccejus overal (69). Wanneer Witsius tussen deze beide uitleggers kiezen moest, stond hij aan de zijde van Coccejus: Het is vergeeflijker fout, wanneer iemand Christus meent te zien, waar Hij misschien niet is, dan wanneer iemand Hem weigert te zien, waar Hij Zich duidelijk genoeg vertoont. Want het eerste is een bewijs dat men Hem liefheeft en veel over Hem denkt, terwijl het andere een blijk is van traagheid om te geloven. En dit is het geval bij de Socinianen en bij Grotius — die

66) *De tabernaculi levitici mysteriis*, in *Misc. Sacr.*, I, pag. 318—363, cf. pag. 332—363. Soms wordt ook een typische betekenis voor de details aangegeven. Als voorbeeld diene het reukofferaltaar: Het hout ziet op de mensheid van Christus, het goud op Zijn eeuwigheid en Goddelijke verhevenheid. Het brandofferaltaar was overtrokken met koper: de staat der vernedering, maar het reukofferaltaar met goud: de staat der verhoging. Het is vierkant: *Christus is gisteren en heden en tot in eeuwigheid dezelfde*, l.l., pag. 341. 67) J. v. d. Waeijen, *Varia Sacra*, Fran. 1693, pag. 206 sqq. 68) *Oec. Voed.*, IV, VI, 48—72, pag. 534—548. In de derde druk van zijn boek verdedigt Witsius deze opvatting tegen critiek. Hij heeft „een woord over Van der Waeijen” te zeggen, die hem in zijn *Varia Sacra*, pag. 216—239, fel bestreden had. Hij beklagt zich over de wijze van polemiseren van zijn vroegere vriend, die meent dat hij zich tegenover iedereen alles kan permitteren. Maar het is toch zijn goed recht als theoloog

om er een eigen mening op na te houden, en het in dezen eens te zijn met Coccejus en Turretinus, al is hij zo vrij om op andere punten van Coccejus af te wijken. „Wanneer er echter gedisputeerd moet worden, dan bekeer ik, dat mijn wijze van schrijven geheel verschilt van de uwe, Hooggeleerde Heer", l.l., 74, pag. 549 seq. 69) „Passim celebratur illud quorundam iudicium: Grotium nusquam in sacris litteris invenire Christum, Cocceium ubique, Buddeus, l.l., II, pag. 1508. WITSIUS ALS EXEGEET 123

overigens groot is — die altijd zeer veel zo verdraaien, dat het niets met Christus te maken schijnt te hebben⁷⁰). Het was dus geen schematisme, dat Witsius tot zijn typologische exegese bracht, maar zijn visie op de Heilige Schrift. Christus was voor hem de geest en de ziel van het gehele Oude en Nieuwe Testament ⁷¹). En terwijl de Coccejanen het Oude Testament meer uitlegden in verband met wereld- en kerkgeschiedenis, ging het hem in alles om de geestelijke strekking. Meermalen treft het ons, dat hij meer dan één betekenis vaststelt. Zo is het voorhangsel van het Heilige der heiligen een aanduiding van de zichtbare hemel, van de ceremoniën der Wet, en van het vlees van Christus ⁷²). Toch leert hij geen meervoudige Schriftzin. Het gaat hem om de volle inhoud van de Bijbel, en daarom kan hij zich zeer wel verenigen met de hermeneutische grondregel van Coccejus ⁷³). In aansluiting bij Goodwin had hij trouwens als predikant reeds geschreven over de „stock-regel", „dat het de veyligste wegh is de Schriftuyr-plaetsen uyt te leggen in soo ruymen sin als de woorden en samenhanginghe der selve eenighsins lijden kunnen" ⁷⁴). Door samenvoeging van de verschillende mogelijkheden, die in de tekst liggen, kan men de volle zin der Schrift vaststellen ⁷⁵). Het hangt dus samen met deze visie op Christus als de ziel van het Oude Testament, en deze overtuiging van de rijkdom van Gods Woord, dat Witsius zo ver gaat in de geestelijke verklaring van de zgn. typen ⁷⁶). Het is enkel zijn bedoeling om het voorbeeld van de Heilige Schrift te volgen: „Men moet dus vasthouden, dat de geinspireerde leraars ons de weg en de methode hebben aangewezen, die wij moeten volgen bij het verklaren der typen, en dat zij ons de sleutel in handen hebben gegeven om die verborgenheden te ontsluiten" ⁷⁷). Maar als wij theorie en practijk van de typologie overzien, hebben wij reden om in te stemmen met het woord van Amyraldus⁷⁸), dat men bij deze materie gemakkelijk uitglijden en zich vergissen kan!

70) *Oec. Voed.*, IV, VI, 8, pag. 516 seq. Over de exegese van Hugo de Groot, vgl. W. C. van Unnik, *Hugo Grotius als uitlegger van het N.T.*, in *Ned. Arch. voor Kerkgesch.*, XXV, 's-Grav. 1932, blz. 1—48. 71) l.l., 2, pag. 515. 72) *Misc. Sacr.*, I, pag. 342. 73) „Pro certissimo interpretationis canone admittimus, quod Fratres ingeminare solent, verba, nisi quid obstet, in omni sua emphasi sumenda esse", *Oec. Voed.*, IV, XIII, 32, pag. 675. Uitgaande van deze canon levert Witsius hier echter een bestrijding van Coccejus' exegese van een bepaalde tekst. 74) *Twist des Heeren*, blz. 9. 75) *Exen. in Orat.*, II, 11, pag. 31. 76) Zie nog enige sprekende voorbeelden bij Cramer, *t.a.pl.*, blz. 393—399. 77) *Oec. Voed.*, IV, VI, 6, pag. 516. 78) Door Witsius geciteerd in *Misc. Sacr.*, I, pag. 321.

H O O F D S T U K V I I I

WITSIUS ALS HISTORICUS

Het is geen wonder, dat Herman Witsius niet het meest de aandacht heeft getrokken als historicus. Hij is dat ook niet in de eerste plaats geweest. Toch bevatten zijn werken zoveel historische stof 1), dat dit aspect in een beschrijving van zijn theologie niet mag worden verwaarloosd. Ook hier blijkt zijn veelzijdigheid. Hij heeft zich zowel op het terrein van de archaeologie en de Bijbelse geschiedenis, als op dat van de godsdienstgeschiedenis en kerkgeschiedenis bewogen.

a. De archaeologie

Voor een goed begrip van de Bijbel is kennis van de Hebreeuwse antiquiteiten van groot belang. Dat was ook de overtuiging van Witsius. Als men met het Hebreeuws niet bekend was en geen studie had gemaakt van land, instellingen, zeden en godsdienstige gebruiken van het volk Israël, kon men zijns inziens de naam van theoloog niet dragen. Dikwijls beval hij de studenten aan om de Hebreeuwse oudheden grondig te bestuderen²⁾. Een systematische behandeling van de Bijbelse archaeologie heeft hij echter niet gegeven. Het bekende werk van Thomas Goodwin, dat door zijn bemiddeling in het Nederlands werd uitgegeven, beschouwde hij als een bruikbaar handboek. Wel leverde hij zelf nog verhandelingen over de theocratische regeringsvorm en de latere Joodse rechtspraak³⁾. Verder heeft zijn archaeologische studie zich nagenoeg geheel beperkt tot de cultus en al wat daarmee samenhangt: het heiligdom en zijn symboliek, het Aaronietisch priesterschap en zijn betekenis. De beschrijving, die hij geeft, munt uit door duidelijkheid en nauwkeurigheid. Wel had de bestudering van de oudheid winst gebracht voor de Schriftverklaring, maar er werd volgens Witsius ook misbruik van gemaakt om het gezag van de Bijbel heimelijk te ondermijnen⁴⁾. Hier doelt hij op het werk van Marsham over de chronologie, en

1) Zie b.v. *Misc. Sacr.*, I, pag. 591—683; *Misc. Sacr.*, II, pag. 162—457; *Aegyptiaca*, pag. 1—360; *Meletemata*, pag. 1—180. 2) H. Witsius in Th. Goodwin, l.l., pag. *3 seq. 3) *De Theocratia Israelitarum*, in Goodwin, l.l., pag. [*8]—**"3f55 en in *Misc. Sacr.*, II, pag. 717—729; *De synedriis Hebraeorum*, in *Misc. Sacr.*, I, pag. 416—451, herdrukt in B. Ugolino, *Thesaurus antiquitatum sacrarum*, XXV, Venet. 1762, col. 1195—1234. 4) *Aegyptiaca*, pag. ***. WITSIUS ALS HISTORICUS 125

vooral op dat van Spencer over Urim en Thummim 5). Van de wetenschappelijke waarde daarvan wil hij niets afdoen, maar hij heeft ernstige bezwaren tegen het standpunt der auteurs. Zij willen bewijzen, dat practisch de gehele Israëlitische cultus ontleend is aan Egypte. Dit werd scherpzinnig bedacht, schoon voorgesteld en knap verdedigd, maar het is uitermate beledigend voor God en voor Zijn volk Israël. Witsius acht het zijn plicht om aan te tonen, hoe onzeker de veronderstellingen van deze Engelse geleerden zijn. Het heeft hem veel studie gekost, maar het gaat immers om de ere Gods, de heiligheid van de religie van Israël, het mysterie der ceremoniën en de betrouwbaarheid van Mozes. Daarom schreef hij zijn *Aegyptiaca*⁶⁾, een werk, dat blijk geeft van grote belesenheid. De Hebreeuwse beekjes zijn niet uit Egyptische bronnen af te leiden 7), al moet toegegeven worden, dat er verwantschap bestaat. Van de verkeerde zeden hebben de Israëlieten in elk geval veel overgenomen. Wat de Egyptenaren verder gemeen hebben met de Israëlieten hebben zij uit de rede of uit de

traditie. In Israël is die traditie overigens het zuiverst bewaard. Waar inderdaad beïnvloeding bestaat, is het wel zo waarschijnlijk, dat de Egyptenaren afhankelijk zijn van de Hebreë (Abraham, Jozef, Mozes en Salomo) als omgekeerd. Zo is de besnijdenis in de tijd van Abraham ingesteld, en via de Arabieren (Ismaël) bij de Egyptenaren in zwang geraakt. Op de essentiële punten is er echter meer verschil dan overeenkomst 8). Spencer heeft zich echter in het minst niet laten overtuigen⁹⁾. In een recensie van het boek van Witsius in de „Acta Eruditorum" werd reeds opgemerkt¹⁰⁾, dat er een omvangrijke studie van hem ter perse was, waar Witsius de handen vol aan zou hebben. Toen

5) J. Marsham, *Canon cronicus Aegyptiacus, Ebraicus, Graecus et Disquisitiones*, Londini 1672; J. Spencer, *Dissertatio de Urim et Thummim*, Cantabrigiae 1668. 6) *Aegyptiaca*, pag. **. 7) l.l., pag. 3. Volgens Marsham waren de Egyptenaren in politiek en religieus opzicht andere volken voor, en hun godsdienstige gebruiken werden ook door de Hebreë, hoewel misschien niet zonder verbetering, overgenomen (*Canon cronicus*, Fran. 1696, pag. 186). Spencer vestigde er de aandacht op, dat God bij de wetgeving niet willekeurig te werk gegaan was. Hij had niet alle Egyptische gebruiken willen afschaffen, omdat de overgang dan te groot zou zijn geweest. Daarom had Hij veel toelaatbare dwaasheden laten voortbestaan (*De legibus Hebraeorum*, Tub. 1732, pag. 640). 8) l.l., pag. 48—55, 135—152, 207—213. Het gehele betoog is samengevat in 7 stellingen, pag. 46 seq. 9) John Spencer (1630—1693) was een geleerde uit Cambridge, die waarschijnlijk onder invloed stond van Herbert van Cherbury. Vgl. Diestel, *Gesch. des A.T.*, S. 541—544 en E. Hirsch, *Gesch. der neuern evang. Theologie*, I, Gütersloh. 1949, S. 252—256. 10) *Acta Eruditorum*, Lipsiae 1684, pag. 213.

126 WITSIUS ALS HISTORICUS

dit „enorme werk" in 1685 verscheen¹¹⁾, stak een nieuwe storm van verontwaardiging op. Op bepaalde onderdelen heeft Witsius de opinie van Spencer nog bestreden¹²⁾, en andere strijdbare helden uit de „phalanx der theologen" volgden zijn voorbeeld¹³⁾. Witsius heeft zich naam gemaakt met zijn „Aegyptiaca". In een critische uitgave van Spencer's werk, bezorgd door Pfaff, wordt hij beschouwd als de voornaamste autoriteit, waarop men zich tegen Spencer beroepen kan¹⁴⁾. Toch is juist dit veelgeprezen boek van Witsius in vergetelheid geraakt. Dat komt niet alleen daarvandaan, dat de opvattingen van Spencer ook verouderd zijn. Het heeft ook een andere oorzaak. Terwijl het de bedoeling van Witsius geweest is om het eigen karakter van de cultische instellingen van Israël te handhaven, heeft hij te weinig oog gehad voor de historische analogieën, en voor het feit, dat Gods openbaring dikwijls aan bestaande vormen een nieuwe inhoud geeft¹⁵⁾.

b. De Bijbelse geschiedenis

Op het terrein van de historia sacra brengt Witsius ons met zijn uitvoerige beschrijving van het leven van drie bijbelse figuren: Johannes de Doper, Timotheüs en Paulus¹⁶⁾. Hij tracht daarbij alle gegevens tot één geheel te verenigen, en vooral te laten zien, hoe deze mannen zich volkomen hebben gegeven aan de dienst des Heeren. Hier en daar maakt hij een toepassing, en hij heeft met name Timotheüs ten voorbeeld willen stellen aan zijn studenten, opdat zij er met alle macht naar streven zouden om diens deugden na te volgen en ook in eigen leven tot uitdrukking te brengen: „Jezus Zelf make u ware Timotheüssen — vervult mijn vreugde en groeit op tot mannen Gods" ¹⁷⁾. Ook in de geschiedenis van Israël laat hij gaarne het exemplarisch element naar voren komen. Het sterkst doet hij dat in zijn „Twist

11) Spencer, *De legibus Hebraeorum ritualibus earumque rationibus libri III*, Cantabr. 1685.
12) cf. *Misc. Sacr.*, I, pag. 346—352. 13) J. v. d. Waeijen, *Varia Sacra*, Fran. 1693, pag.

265—622; J. Trigland, *Dissertatio de origine et causis rituum Mosaicorum*, Lugd. Bat. 1702; M. Leydekker, *De republica Hebraeorum*, Amst. 1704. 14) C. M. Pfaff, *Dissertatio praeliminaris*, in Spencer, *De legibus Hebraeorum*, Tub. 1732. 15) Nieuwere Geref. theologie erkent, dat Israël zich nauw aansloot bij het oud-oosterse leven, en dat wij daarom tal van trekken van verwantschap vinden. Maar er is een diepgaand verschil. In het midden van dit volk werkt een macht, die de oude vormen maakt tot dragers van geheel nieuwe gedachten, vgl. A. Noordtjij, *De O.-T. ische Godsopenbaring en het Oud-Oost. leven*, Utr. 1912, blz. 23—28. 16) *Misc. Sacr.*, II, pag. 366—438, 438—457; *Meletemata*, pag. 1—180. 17) *Misc. Sacr.*, II, pag. 438 seq. WITSIUS ALS HISTORICUS 127

des Heeren met zijn Wijngaert". Nederland wordt voortdurend met Israël vergeleken, en deze parallel wordt met een paraenetische bedoeling getrokken: „ick kan nauwlijx denken, dat het Oude Israël in Canaan met meer gruwelen vervult is geweest als het Nieuwe Israël in Nederlandt" 18). De overeenkomst wordt tot in details uitgewerkt: Zoals de Heere het volk Israël uit Egypte heeft bevrijd, heeft Hij het Nederlandse volk van de tyrannie van Rome en Spanje verlost 19). Twee onderzoekingen hebben op de geschiedenis van Israël betrekking: een historie van Jeruzalem en een studie over de tien stammen 20). Dat hij juist aan deze onderwerpen zoveel aandacht geeft, is te verklaren uit zijn bewogenheid met het lot van het Joodse volk. Aan de geschiedenis van het Tienstammen-rijk voegt hij een beschouwing toe over Israëls herstel 21). Op grond van de profetieën verwacht hij de krachtdadige roeping van geheel Israël tot de gemeenschap van Christus, en twijfelt hij niet aan de terugkeer van het volk naar Palestina. Het komende Rijk van Christus zal echter een geestelijk rijk zijn. Israëls geluk zal bestaan in kennis, geloof, gemeenschap met God en Christus, gerechtigheid en vrede en blijdschap in de Heilige Geest, waarbij mogelijk ook stoffelijke voorspoed zal komen. Zijn opvattingen wil Witsius gaarne ter beoordeling voorleggen aan vromen en geleerden in de christelijke kerk 22). Uit zijn colleges aan de Leidse Universiteit blijkt, dat hij reeds aan een geschiedenis der Godsopenbaring heeft gedacht 23). Hij begon bij de theologie van Adam, behandelde daarna de Mozaïsche bedeling en trok de lijn door naar de Nieuw-Testamentische periode 24). Onder de theologie van Adam verstond hij de Godskennis, die Adam door openbaring had. Hij was in de staat der rechtheid zelfs niet onbekend met het mysterie der Drieëenheid. Het is onaannemelijk, dat Adam niet zou hebben geweten, wat zijn nakomelingen op Gods bevel behoren te weten 25). Bij Mamré verschenen aan Abraham drie personen in engelengedaante. Het zouden de Vader, de Zoon en de Heilige Geest zijn geweest 26). Hoewel Witsius ergens verklaart, dat God

18) *Twist des Heeren*, blz. 252. 19) *a.w.*, blz. 85—97. 20) *Misc. Sacr.*, II, pag. 187—315; *Aegyptiaca*, pag. 237—330. 21) *f.f.*, pag. 291—330. 22) *l.l.*, pag. 330. Leidinggevende theologen als Voetius, Hoornbeek en Coccejus stonden deze opvatting voor, vgl. Van Andel, *a.w.*, blz. 135, en Schrenk, *a.a.O.*, S. 279. Maresius geloofde niet aan een algemene bekering der Joden, en een terugkeer van het volk naar Palestina, vgl. Nauta, *a.w.*, blz. 334. 23) Vgl. ook zijn brede studie over het profetisme, *Misc. Sacr.*, I, pag. 1—318. 24) Zie hiervoor, blz. 95. 25) *Oec. Voed.*, I, II, 5, 6, pag. 10. 26) *l.l.*, IV, III, 4, pag. 475.
128 WITSIUS ALS HISTORICUS

de Zijnen geleidelijk heeft doen toenemen in kennis van de Messias 27), heeft hij zelf nog maar weinig rekening gehouden met de progressie in de Godsopenbaring.

c. De godsdienstgeschiedenis

Volledigheidshalve zij hier nog melding gemaakt van Witsius' beschouwingen over andere godsdiensten. Eigenlijk heeft hij zich alleen met het Jodendom opzettelijk

bezig gehouden. Zijn leermeesters Voetius en Hoornbeek waren hem daarin voorgegaan 28). Zijn studie aan de Utrechtse Academie had zich ook reeds in deze richting bewogen. En als jong predikant deed hij zijn „Judaicus Christianizans" het licht zien. Het werkje bestaat uit twee delen: een verhandeling over de principia van het Joodse geloof, en een betoog over de leer der Drieëenheid, die ook uit de Joodse geschriften te bewijzen zou zijn. Gedoeld wordt op de hypostasen memra, schechina en ruach, die in de Targums, deels ook bij Philo voorkomen²⁹). Verder worden verschillende teksten aangevoerd, waarmee de Joden op hun standpunt moeite hebben, zoals Ps. 2 : 7 en Jes. 9 : 5 . Het besluit is een bede: *O God, Die de Enige en Drieënige zijt, Vader, Zoon en Heilige Geest, ontferm U over dit zwaarbeproofde volk, dat eens Uw volk was; neem de bedekking van hun hart weg, opdat zij U kennen, de enige waarachtige God en Jezus Christus, Die Gij gezonden hebt, door de kracht van Uw Heilige Geest.* Witsius' belangstelling voor het Jodendom is geen zuiver wetenschappelijke interesse voor de kennis van de Joodse religie. Maar het is wat anders dan de behandeling van een controverse. Men zou het een bijdrage tot het gesprek met Israël kunnen noemen. Uit alles blijkt, dat de overtuiging en bekering van de Joden hem zeer ter harte gaat³⁰). Met een andere bedoeling heeft hij later een stuk Joodse theologie besproken. In het kader van een studie over de rechtvaardiging bij Paulus geeft hij eerst de heidense en daarna de Joodse gedachten weer over het verkrijgen van de rechte verhouding tot God. Tegen

27) l.l., IV, I, 35, pag. 462. 28) Bij deze materie verwijst hij dan ook gedurig naar A. Hulsius, *Theologia Judaica*, Bredae 1654; G. Voetius, *De Judaismo*, in *Disp. Sel.*, II, Ultraj. 1655, pag. 77—124, en J. Hoornbeek, *Pro convincendis et convertendis Judaeis*, Lugd. Bat. 1655. 29) *Misc. Sacr.*, II, pag. 95—100 (2e paginering). Ook W. Bousset (*Die Religion des Judentums*, Tüb. 1926, S. 357) acht de hypostasentheologie van het Jodendom godsdiensthistorisch van de grootste betekenis. Hij ziet deze lijn doorgetrokken in het N.T. Anders Strack-Billerbeck (*Kommentar zum N.T.*, II, München 1924, S. 302—333). 30) Vgl. ook *Misc. Sacr.*, II, pag. 40 seq. WITSIUS ALS HISTORICUS 129

die achtergrond laat hij dan het nieuwe van de Paulinische verkondiging zien³¹). Deze opzet is voortreffelijk, maar toch bevredigt het resultaat van de studie niet geheel. De auteur schijnt stilzwijgend te veronderstellen, dat het heidendom een eenheid is, en geeft daarom een bloemlezing van getuigenissen zonder voldoende te analyseren. Het is merkbaar, dat hij op meer bekend terrein komt, als hij een samenvatting geeft van de Joodse leer. Toch schijnt hij zelf gevoeld te hebben, dat het een manco in zijn uiteenzettingen is, dat hij maar weinig materiaal biedt uit de eeuw van Paulus. De motivering is: Aangezien het ontbreekt aan een systematische beschrijving van de Joodse theologie uit die tijd, kunnen wij de dwalingen niet anders leren kennen dan uit de geschriften van lateren, die zich steeds op de traditie der vaders hebben beroepen 32). Zoals te begrijpen is heeft Witsius zijn principiële visie op de religie nergens verloochend. Hij is er diep van overtuigd, dat er slechts één ware godsdienst kan zijn. Er is immers maar één God. Voor andere religies en afwijkingen binnen het christendom heeft hij maar één verklaring: eigenwillige godsdienst en verleiding van de duivel. Ook op het terrein van het christendom moeten ware en valse religie onderscheiden worden. De religie, die God het meest verheerlijkt en de mens het diepst vernedert is de ware. Dat is de gereformeerde religie 33).

d. De kerkgeschiedenis

In bovengenoemde verhandeling over de rechtvaardiging bij Paulus was de spits van het betoog gericht tegen Cave. William Cave was de auteur van verschillende

waardevolle werken over de oude kerkgeschiedenis, zoals „Primitive christianity" en „Antiquitates apostolicae" 34). Witsius heeft ervoor gezorgd, dat deze boeken in het Nederlands werden vertaald. Van het eerste verklaarde hij: „En ik en ken geen Boek daar so veel van de Oudheyt des Christendoms, met sulk een juystheyt, klaarheyt, en beknoptheyt is te samengebragt" 35). Het tweede prees hij om zijn volledigheid, orde en helderheid. Eigenlijk had een werk van Cave geen aanprijzing nodig. Hij behoefde geen lamp te ontsteken voor die zon 36)!

31) *Misc. Sacr.*, II, pag. 524—590. 32) l.l., pag. 549. 33) *Practijcke des Christendoms*, blz. 23—43. 34) Over William Cave (1637—1713) cf. *Dictionary of Nat. Biography*; IX, London 1887, p. 341 ff. Geroemd wordt hij om "the thoroughness of his' research, the clearness of his style, the admirably lucid method of his arrangement". 35) W. Cave, *De godsdienst der oude christenen*, Amst. 1698, Voorreden, 'blz. **. 36) W. Cave, *Apostolische oudheden*, Utr. 1698, Voorrede, blz. **1 vlg. 130 WITSIUS ALS HISTORICUS

Cave beschouwde de apostolische kerk als het ideaal, waaraan de werkelijkheid der kerk in alle tijden getoetst dient te worden. In principe is Witsius het met deze visie eens: „Hoe nader aan de tijd der apostelen, hoe suiverder: minder Ceremoniën, meerder Godsvrugt, minder uiterlijkheyt, meerder innerlijkheyt; minder waanwijsheyt, meerder en werksamer geloove". Maar „doe de Kerkgebouwen met marmer en silver en goud verciert wierden, verloor de Christen-Kerk haar allerkostelijkste zielcieraad" 37). De glans van oprechtheid en nederigheid begon allengs te verbleken. Eerzucht, eigenbelang, eenzijdigheid, twistgierigheid kwamen ervoor in de plaats. Door geschillen over kleinigheden verloor men de hoofdzaak uit het oog, nl. rechtvaardigheid, vrede, liefde en blijdschap door de Heilige Geest. Bisschopszetels waren voor mannen, die van de godsdienst profiteerden, in wie, om het zacht te zeggen, heel weinig van de geest van het Evangelie gevonden werd 38). Ingenomen als hij is met de hiërarchie en de liturgie van de Anglicaanse kerk, tracht Cave daar tevens een historisch bewijs voor te leveren. Daarbij maakt hij feiten tot normen. Hier gaat Witsius niet mee accoord: Men mene niet, dat hier fundamentele wetten voor alle eeuwen worden voorgeschreven 39). Evenals Cave idealiseert hij de oude kerk, maar het is geen „obsessie der oudheid" 40). Het Nieuwe Testament is de critische instantie achter de historische ontwikkeling 41). Maar Witsius had ook nog bezwaren op een ander punt. Hij vond de opvatting van Cave over de rechtvaardiging zeer bedenkelijk. Hij heeft diens betoog over de controversen in de tijd van Paulus onverkort willen geven, maar deze vergezeld doen gaan van een nadere uiteenzetting, opdat de lezer zelf zou kunnen vergelijken en oordelen 42). Paulus zou leren, dat men niet door de werken der wet, maar wel door de werken van het Evangelie gerechtvaardigd moet worden? Cave komt hiermee in de buurt van Socinus, die het geloven in Christus maakt tot een gehoorzamen aan God naar het voorbeeld en voorschrift van Christus 43). Het principiële verschil

37) Cave, *De godsd. der oude chr.*, Voorreden, blz. *3. 38) Cave, *Apost. oudheden*, t.a.pl. 39) Cave, *De godsd. der oude chr.*, Voorreden, blz. ** vlg. 40) Hiermede typeerde J. Huizinga het standpunt van Hugo de Groot, in *Hugo de Groot en zijn eeuw, Verzamelde werken*, II, Haarlem 1948, blz. 399. 41) Over de overeenkomst en het verschil tussen Cave en Witsius ook H. Leube, *Kalvinismus und Luthertum*, I, Leipzig 1928, S. 366—369. 42) Het is immers lafheid en wantrouwen aan eigen zaak om iemands woorden te verminken en te ontzenuwen om die des te gemakkelijker te kunnen weerleggen. Ongelukkig is de waarheid, die zo verdedigd moet worden! Cave, *Apost. oudheden*, Voorrede, blz. **3. 43) *Misc. Sacr.*, II, pag. 584. WITSIUS ALS HISTORICUS 131

tussen Cave en Witsius is eigenlijk dit, dat Paulus door de eerste wordt geïnterpreteerd in na-apostolische geest, en door de tweede in reformatorische zin. Sterk polemisch van strekking is Witsius' beschrijving van het Donatistisch schisma 44). Door Rooms-Katholieke theologen als Ferrand, Maimbourg en Nicole 45) waren de Protestanten met de Donatisten vergeleken. De houding van Rome tegenover de kerk der reformatie zou haar analogie hebben in het optreden der Katholieke Kerk tegenover de secte der Donatisten. Naar aanleiding hiervan had Witsius college gegeven over het Donatisme. Dat was nog vóór 1685. Maar sindsdien was er veel veranderd. De Roomsers hadden het masker afgeworpen. Onbeschrijflijk wrede raadslagen had de clerus beraamd tegen de onschuldige duif van de Heere Christus. Door al die gruwelen raakte de „Carthaagse vergelijking" in vergetelheid. Sinds de herroeping van het Edict van Nantes was niemand er meer nieuwsgierig naar. Maar Prof. Witsius meende toch, dat zijn studenten er nog wel iets uit konden leren 46). Hij wil aantonen, dat deze historische parallel niet deugt, en laat daartoe vooral de onverzettelijkheid van de Donatisten en het gematigde optreden der Katholieken bij het ontstaan van het schisma zien. Het conflict is verscherpt, doordat de revolutionnaire Circumcelliones zich bij de secte aansloten. Uitvoerig wordt het godsdienstgesprek te Carthago behandeld, waarbij Augustinus een grote rol speelde 47). Daarna verdedigt Witsius de tweeledige stelling, dat het onrechtvaardig is om de Protestanten op één lijn te stellen met de woelzieke Donatisten, en dat de Roomsers ver zijn afgeweken van de weg, die de Katholieken indertijd volgden. De Reformatie had een geheel andere oorzaak dan het Donatistisch schisma. Om het zedenbederf, de onkunde, het bijgeloof, het bedrog, de fundamentele dwalingen, en de afgoderij van Maria- en heiligenverering was reformatie noodzakelijk. Onze vaders konden en wilden niet in de gemeenschap der Roomse kerk blijven. En alle hoop op verzoening en herstel der eenheid is door de anathema's van Trente ijdel gebleken. Verder is er een groot verschil tussen de oprechtheid, liefde en zachtmoedigheid, die jegens de Donatisten is betoond, en de bedrieglijke, sluwe en wrede wijze, waarop de Protestanten zijn behandeld. Zij kregen niet eens gelegenheid om zich te verdedigen. Herroeping werd geëist! Men wijst op het godsdienstgesprek van

44) *De schismate Donatistarum*, 'm *Misc. Sacr.*, I, pag. 591—683. 45) Ferrand en Maimbourg worden door Witsius genoemd, l.l., pag. 592, 664. Hij had ook P. Nicole kunnen vermelden: *Préjugez legitimes contre les calvinist es*, Paris 1671. 46) l.l., pag. 592 sqq. 47) pag. 595—650. 132 WITSIUS ALS HISTORICUS

Poissy (1561). Maar tegen de oprechtheid van Beza en de zijnen steekt de listige houding der Roomse hoogwaardigheidsbekleders wel schril af48). In dezelfde tijd heeft ook Leydekker deze materie behandeld. Hij meende aan te kunnen tonen, dat de Papisten zelf de Donatisten navolgen in leer, methoden en vervolgingen, en keerde de vergelijking dus om49). Zover gaat Witsius niet. Wel maakt hij terloops een andere vergelijking. Niet de handelwijze van de Katholieken tegenover de Donatisten, maar die van Diocletianus tegenover de christenen schijnt het voorbeeld voor Rome te zijn 50). In verband met de vervolgingen in Frankrijk besluit hij zijn studie met de bede: *Sta op Heere Jezus, en maak de zaak van de evangelische waarheid, die ook de Uwe is, door Uw bescherming veilig en onoverwinnelijk.*

Ook heeft Witsius zijn licht laten schijnen over een gebeurtenis uit de Romeinse keizertijd, die door sommigen als legendarisch werd beschouwd. Door de patres wordt verhaald, hoe Marcus Aurelius in de strijd tegen de Quaden eens in een hachelijke situatie geraakt was. Uitputting, hitte en watergebrek deden het ergste vrezzen. Een

hoofdofficier van de garde vestigde toen zijn aandacht op de christenen, die zich in het leger bevonden. Zij konden met hun gebeden alles bereiken. Op verzoek van de keizer hebben de christenen zich toen tot God gewend, en Hij heeft uitkomst gegeven. Een zwaar onweer brak los. Het hemelvuur joeg de Germanen op de vlucht, maar een overvloedige regen bracht de Romeinen verkoeling en verkwikking. Het legioen, waarvan de christenen deel uitmaakten, kreeg de erenaam „de bliksemende bende”. De voornaamste bronnen zijn Tertullianus, Apollinaris en Eusebius, terwijl ook Dio Cassius melding maakt van het feit, al geeft hij er een andere verklaring van. Sommigen achten de historiciteit van het verhaal evenwel aan gerechtvaardigde twijfel onderhevig 51). De argumenten pro en contra worden door Witsius zorgvuldig overwogen. Gaarne sluit hij zich bij de verdedigers van het wonder aan, en hij twijfelt dan ook in het geheel niet aan het feit als zodanig. Tertullianus is betrouwbaar, en Dio dient als kroongetuige. Er moet hier een Goddelijk ingrijpen, in het spel zijn. En geen magie, zoals Dio wil, maar het gebed van de christenen heeft de Almachtige God bewogen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat er christenen in het

48) I.l., pag. 650—683. Over Poissy, pag. 669—682. 49) M. Leydekker, *Historia Ecclesiae Africanae*, I, Utraj. 1690, onder het hoofd Benevole Lector. Beide studies zijn onafhankelijk van elkaar ontstaan, d. Witsius, I.l., pag. 594 seq. 50) I.l., pag. 593. 51) *De Legione Vulminatrice Christianorum*, in *Aegyptiaca*, pag. 331—360. Cf. pag. 331—339. WITSIUS ALS HISTORICUS 133

leger waren. Volgens het apostolisch voorschrift baden zij ook voor koningen en keizers. En God doet immers wonderen op het gebed. Wel meende de keizer zijn redding te danken te hebben aan Zeus Pluvius, maar hij was dan ook een Stoïcijn 52). Dit betoog bleef echter niet onweersproken. Daniël Larroquanus wilde wel aannemen, dat God regen had gezonden, toen de nood op het hoogst was, maar ontkende ten enenmale dat Hij de Germanen met bliksems had verjaagd. Hij meende, dat de kerkvaders te lichtgelovig waren als het ging om wonderlijke gebeurtenissen. Hij wilde niet beweren, dat het gehele verhaal een fictie was, maar wel, dat hij er niets wonderlijks in vond 53). Daar kon de „schutspatroom van het oude wonder” 54) het mee doen 55)! Het blijkt uit deze discussie wel, dat Witsius niet de meest critische onder de historici was. Het is zelfs de vraag, of hij deze stof wel voldoende objectief benaderd heeft. Volgens hem strekt deze geschiedenis zo zeer tot de eer van Christus, dat een godvruchtig man, die terzake kundig is, zich wel moeite mag geven voor de verdediging ervan 56). Zo neemt hij het ook op voor de echtheid van de veelbesproken passage in de „Joodse Oudheden”, waarin het gaat over Jezus Christus. Hij meent, dat er geen genoegzame gronden zijn, om geen geloof te hechten aan dit getuigenis van Josephus 57). Toch heeft het hem niet geheel ontbroken aan critische zin. Tegenover Cave had hij de nodige reserves. Hij bekent „so groot een voorraad van geloove niet te hebben” 58). Witsius' historische belangstelling was wel veelzijdig, maar fragmentarisch. Ook op kerkhistorisch gebied treft dat ons. Hij houdt zich voornamelijk bezig met de eerste eeuwen van de geschiedenis

52) I.l., pag. 340—360. 53) D. Larroquanus, *Dissertatio de Miraculo Legioni Fulminatrici perperam adscripto*, in Mt. Larroquanus, *Advers. Sacr.*, Lugd. Bat. 1688, pag. 553—654, cf. pag. 560, 624, 653. 54) D. Larroquanus, I.l., pag. 561. Op pag. 623 is zelfs sprake van „verslinders van oude mirakelen”. 55) Het laatste woord was er echter nog niet over gezegd. De „geleerde verhandeling” van Witsius werd door Sepp weer zeer gewaardeerd (C. Sepp, *Bibliotheek van Nederl. Kerkgeschiedschrijvers*, Leiden 1886, blz. 102), en niemand minder dan Adolf Harnack heeft een nieuw onderzoek aan het zogenaamde regenwonder gewijd (A.

Harnack, *Die Quelle der Berichte über das Kegenwunder im Feldzuge Mare Aureis*, in *S.B.A.*, Berlin 1894, S. 835—882). Hij heeft de nodige critiek op de overlevering, maar komt toch tot de conclusie, dat er wel iets bijzonders gebeurd is; Apollinaris en Tertullianus zijn de voornaamste getuigen voor de christelijke verklaring van het wonder en voor het bestaan van een keizerlijk schrijven aan de Senaat, waarin ook het gebed van de christenen op de een of andere wijze vermeld was. 56) l.l., pag. 339 seq. 57) *Misc. Sacr.*, I, pag. 246—250. 58) Cave, *Apost. oudheden*, Voorrede, blz. **2.

134 WITSIUS ALS HISTORICUS

van het Christendom. In zijn rede over de „Republiek der letteren“* verklaart hij: Gelezen heb ik een belangrijk deel van hetgeen de beste leraars van de Oosterse en Westerse kerk hebben geschreven om de waarheid van het Evangelie uit te leggen en te handhaven: hun commentaren op de Bijbel, en hun geschriften tegen de ketters. Maar hij erkent tevens, dat hij aan historisch onderzoek niet het grootste gedeelte van zijn tijd heeft besteed. Zijn geest verlustigde zich meer in studie van andere aard 59). Het is dus geen wonder, dat Witsius geen naam gemaakt heeft als historicus.

59) *Misc. Sacr.*, II, pag. 735.

H O O F D S T U K I X

WITSIUS ALS DOGMATICUS

a. Het karakter van zijn dogmatiek

Het dogmatisch oeuvre van Herman Witsius is gemakkelijk te overzien. Hiertoe moeten zijn hoofdwerk „De Oeconomia Foederum Dei”, zijn „Exercitationes Sacrae in Symbolum Apostolorum” en een enkele dogmatische studie gerekend worden. Niet alle loei komen in het boek over de verbondsleer aan de orde, terwijl het anderzijds weer stof bevat, die wij niet bij de dogmatiek plegen onder te brengen. Over Drieëenheid, schepping en voorzienigheid handelt Witsius niet in zijn hoofdwerk, maar wel in de serie over het Apostolicum. Hier heeft hij gelegenheid om ook deze „fundamentele artikelen” te bespreken¹). Niet alles, wat deze oudste belijdenis bevat, is echter van fundamentele betekenis. Met de bepaling „onder Pontius Pilatus”, met de artikelen over de nederdaling ter helle, de kerk en de gemeenschap der heiligen staat of valt de zaligheid niet. Omgekeerd mist men in het Apostolicum de leer van de zonde, van de rechtvaardiging door het geloof, van de aanbidding Gods en van de praktijk van het nieuwe leven²). Het eigen karakter van de dogmatiek van Witsius blijkt het duidelijkst uit zijn werk over de verbonden Gods. Hij koos deze materie juist omdat de leer van het genadeverbond een twistappel was geworden. Het was zijn bedoeling om de overgeleverde waarheid ongerept te handhaven, zonder bij de verdediging daarvan tegen de wetten der liefde te zondigen³). Het was evenwel noodzakelijk om op ettelijke verschilpunten in te gaan. Sommige capita zijn dan ook sterk polemisch. Scherpe uitdrukkingen worden gebruikt tegen Rooms-Katholieken, Remonstranten en Socinianen. De laatsten worden doorgaans gehegeld als „Schriftverdraaiers”, wier leer een „kanker” is⁴). Maar hij betracht de voorzichtigheid, als hij zich met „broeders” in discussie begeeft. Hij houdt het met hen, die menen dat de grondstellingen van de verbondsleer eertijds zo gelukkig zijn geleerd, dat

1) Wat de kenmerken zijn van een „articulus fundamentalis” wordt gezegd in *Exerc. in Symb.*, II, 2—13, p. 9—13. Een voorbeeld is de Incarnatie, naar 1 Joh. 4 : 2, 3. 2) I.l., 18—20, pag. 15. Vgl. O. Ritschl, *a.a.O.*, IV, S. 361 f., en Y. Feenstra, *Het Apostolicum in de twintigste eeuw*, Fran. 1951, blz. 23. 3) *Oec. Voed.*, pag. 2. 4) I.l., pag. 37, 50, 106; 242, 372, 429. 136
WITSIUS ALS DOGMATICUS

de nieuwe veronderstellingen niet nodig zijn. Die beschouwing over de drieërlei bedelfng van het genadeverbond en al wat daarmee samenhangt, is niet zoveel waard, dat ze door colleges, preken en geschriften zo had moeten worden verbreed. In het boek wordt aangetoond, dat het aanstotelijke uitspraken zijn, hoe men ze ook interpreteert, en dat ze gegrond zijn op verkeerde exegeze⁵). Nog gevaarlijker is de leer van Jac. Alting, die het werkverbond loochent en de voldoening van Christus beperkt tot de laatste uren van Zijn lijden. Als een voorvechter der rechtzinnigheid en tegenstander van een nieuwe leer geeft Witsius over al deze dingen onomwonden zijn oordeel te kennen. Ook waar het punten van minder belang betreft, oefent hij herhaaldelijk critiek op een ondeugdelijke Schriftverklaring of een minder nauwkeurige voorstelling. Hij hoopt, dat degenen, met wie hij discussieert, hem zulks niet kwalijk zullen nemen, vooral niet, omdat hij andere dingen gaarne van hen overneemt, waarbij hun ruimschoots lof wordt toegezwaaid. Bovendien verdedigt hij hen tegen onrechtvaardige critiek, en dat zo dikwijls en zo zorgvuldig, dat velen

ongetwijfeld zullen menen, dat hij daarin te ver ts gegaan. Maar hoe zou iemand, die aan geen partijstrijd meedoet en zich aan geen menselijke naam verbonden heeft, maar die alleen aan de waarheid de eed van trouw heeft gezworen, anders kunnen handelen? Wie de vrede van Jeruzalem liefheeft, ziet de geschillen liever bijgelegd dan vermenigvuldigd⁶). Gelet op deze inleiding kan men geen Coccejaanse dogmatiek verwachten. "Wanneer Witsius de lof van Coccejus bezingt, moet dat dan ook gezien worden in het licht van het bovenstaande. Hij noemt hem de zeer geleerde exegeet, aan wie hij veel te danken heeft. Elke bladzijde van zijn boek zegt, hoe hoog hij Coccejus stelt ⁷). De bedoeling van Witsius is klaarblijkelijk om tussen Voetianen en Coccejanen te bemiddelen door het schema der foederaaltheologie te gebruiken, maar op de essentiële punten de Coccejaanse voorstelling af te wijzen ⁸). Men moet dus ook niet denken, dat men met een voetiaans leersysteem te maken heeft. Witsius volgt een geheel andere methode dan zijn leermeester Voetius. Terwijl deze een geharnast scholasticus

5) Nadat de Coccejaanse visie op het O.T. is aangegeven, volgt deze sterke veroordeling: „Nam et horrida dictu haec esse, quomodocunque explicantur; et in meris parhormeneiais fundata, neque sine torsione quadam Scripturarum defendi posse, in ipso opere docuimus", *l.L.*, pag.) 3- 6) *l.l.*, Pag.) (3. 7) *l.l.*, II, II, 15, pag. 113; IV, VI, 74, pag. 549 (beide uitspraken n'.a.v. critiek van Van der Waeijen). 8) Vgl. O. Ritschl, *a.a.O.*, III, S. 454. De studie van J. A. Cramer, *Witsius als dogmaticus*, in *Theol. Studiën*, XIX, Utr. 1901, blz. 385—449, wordt beheerst door een streven om Witsius zoveel mogelijk tot een volgeling van Coccejus te maken, vgl. *t.a.pl.*, blz. 386, 402 vlg. WITSIUS ALS DOGMATICUS 137

was, had hij bij zijn ambtsaanvaarding te Franeker reeds verklaard afkerig te zijn van de barbaarse terminologie van de scholastiek. De verheven mysteriën van het Evangelie behoort men geen geweld aan te doen door allerlei scholastische formules, en de koningin der wetenschap moet men niet in boeien slaan ⁹). Vooral hierom is hij wars van alle scholastiek, omdat hij niets moet hebben van de vermetelheid, waarmee men het meetsnoer van het verstand aanlegt bij Goddelijke zaken¹⁰). Dit is tevens zijn grief tegen alle rationalistische theologie. Aan het adres van de Socinianen schrijft hij: Al zou mijn rede, die blind is en dwaas en God gedurig tegenspreekt, duizendmaal protesteren, toch zou ik de moed niet hebben om iets, dat in de Heilige Schrift voorkomt, al staat het er maar éénmaal, in twijfel te trekken, of door een gezochte verklaring aan de Schriftwoorden een andere zin te geven, die met mijn rede meer in overeenstemming is ¹¹). Een van de voornaamste kenmerken van Witsius' dogmatiek is de nauwe aansluiting bij de Bijbel. In zijn hoofdwerk worden vele Schriftgedeelten geëxegeseerd, en bij de bespreking van de geloofsartikelen neemt het Schriftbewijs eveneens een ruime plaats in. Speculaties zijn contrabande. Uitgaande van de Bijbel tracht hij de geloofsleer ordelijk en duidelijk uiteen te zetten, en hij doet dat op talentvolle wijze. „Denn seine Darstellung übertrifft an sichere Präcision und schöner Klarheit die meisten Arbeiten seiner Zeitgenossen" ¹²). Ook het praktisch karakter van deze dogmatiek valt aanstonds op. Zijn leer der verbonden is gericht op de praktijk van geloof en godzaligheid, en niet minder is dit het geval met zijn verhandeling over het Credo¹³). Dikwijls eindigt de verklaring met een soort nabetrachting over het betreffende geloofsartikel. Nu stond Witsius niet alleen in de overtuiging, dat de dogmatische theologie een praktisch karakter heeft¹⁴). Het „Gereformeerde leerboek van de zeven-

9) *Misc. Sacr.*, II, pag. 676. Een voorbeeld is de behandeling van de vraag, of men Christus ook als Middelaar moet aanbidden (Maccovius contra Amesius, vgl. A. Kuyper, *Joh.*

Maccovius, Leiden 1899, blz. 366—396), volgens Witsius „woordenstrijd" (*Exerc. in Orat.*, I, 31, pag. 13 seq.). Toch voert hij de scholastieke „acribie" eenmaal tegen de Remonstranten aan (*Oec. Voed.*, II, VII, 10, pag. 167), en is er een passage in zijn hoofdwerk, die sterk herinnert aan de scholastiek (I.I., I, VIII, 15—25, pag. 86—89). 10) *Oec. Foed.*, II, IV, 17, pag. 133, cf. *Exerc. in Symb.*, IV, 4, pag. 60. 11) *Oec. Foed.*, II, V, 8, pag. 140. 12) Diestel, *Studiën zur Föderaltheol.*, S. 261. 13) *Oec. Foed.*, pag.) (2; *Exerc. in Symb.*, pag. 2 seq. 14) Vgl. P. Althaus, *Die Prinzipien der deutschen reformierten Dogmatik*, Leipzig 1914, S. 26—40. Maar als twee hetzelfde zeggen, is het nog niet hetzelfde. Opvallend is b.v. het verschil tussen Maccovius en Amesius, die de theologie beiden praktisch noemen, vgl. Althaus, *a.a.O.*, S. 33 f.

138 WITSIUS ALS DOGMATICUS

tiende eeuw" stelde de theologie als praktische wetenschap tegenover de ijdele speculatie 15). Behalve dit element is voor Witsius typerend een — eveneens aan Calvijn, maar ook aan Amesius herinnerend — streven om de geloofsleer praktisch toe te passen 16), en een met de Nadere Reformatie samenhangend aandringen op de praktijk der godzaligheid. Daarbij komt, dat de foederaalmethode bij uitstek praktisch kan zijn, wanneer de verbondsrelatie als persoonlijke verhouding tot God centraal wordt gesteld, gelijk dat bij Witsius het geval is. Witsius kent „het lied in het dogma". Soms gaat zijn betoog over in een hymne, en is aan de taal te merken, dat ook zij de doop des Heilige Geestes heeft ondergaan 17). Wij lezen dan een lofzang op de verkiezende liefde Gods of op de geboorte van Christus 18), een bewogen meditatie over Zijn lijden 19) of een uiting van Christusdevotie, die eindigt met het beroemde lied van Bernard van Clairvaux: *O Jesu mi dulcissime*. Hier zien wij de dogmatiek zelfs naderen tot de mystiek: *Wie zeker is van zijn gemeenschap met Jezus, zal uitbreken in een onuitsprekelijke vreugde. Hij zal zijn Jezus met inspanning van al zijn kracht zorgvuldig bewaren, opdat er niets tussenbeide kome om de allerzoetste genieting van de Zaligmaker en van de zaligheid in Hem te verstoren. Hij zal in de liefde van Jezus smelten en terwijl hij op een heilige wijze buiten zichzelf is, zal hij zich niet laten losrukken uit Zijn omhelzingen* 20).

Thans willen wij de dogmatische uiteenzettingen van Witsius nagaan, en daarbij de lijn van zijn hoofdwerk volgen, terwijl zijn verklaring van de geloofsartikelen ter aanvulling en vergelijking dient. „De Oeconomia Foederum Dei" bestaat uit vier boeken, die geen aparte titels hebben, maar wel afzonderlijke delen van de dogmatiek behandelen. Elk boek is verdeeld in hoofdstukken, en ieder hoofdstuk bevat weer een aantal paragrafen, soms in de vorm van stellingen. In deze studie wijden wij aan elk van deze vier boeken een paragraaf, en bespreken zo achtereenvolgens: het verbond der werken en de verbreking ervan;

15) „Nee Theologia in nuda et inani consistit specujatione, sed in scientia practica", *Synopsis purioris theologiae*, Lugd. Bat. 1881, pag. 5. Vgl. G. P. van Itterzon, *Het Geref. leerboek der 17e eeuw*, 's-Grav. 1931, blz. 70 vlg. Overigens houdt het bekende antwoord der Synopsis in, dat de theologie zowel theoretisch als praktisch is. 16) Althaus, *a.a.O.*, S. 31 f.: „die bestandige Frage nach dem usus" (Calvijn); S. 61: „die Frage nach der Bedeutung für den Glauben" (Amesius). 1 7) Aldus Is. van Dijk, *De beoefening der geref. theologie in ons vaderland*, in *Gez. Geschriften*, I2, Gron. z.j., blz. 314. 1 8) Zie *hierna*, blz. 151 vlg. en 144 vlg. 19) *Exerc. in Symb.*, XV, 30, 31, pag. 207 sqq. 2 0) *I.I.*, IX, 37—41, pag. 120 seq. Aangehaald worden Hooglied 3 : 4 en 8 : 6.

WITSIUS ALS DOGMATICUS 139

het verbond der verlossing en de volvoering ervan; het verbond der genade en de orde des heils; de verbondsbedelingen en de sacramenten.

b. Het verbond der werken en de verbreking ervan

Onder het verbond van God met de mens verstaat Witsius een overeenkomst tussen God en de mens met betrekking tot de wijze, waarop hij de volkomen zaligheid kan verkrijgen, terwijl daarbij is gevoegd de bedreiging van eeuwig verderf, waarmee iedere verachter van de zaligheid, die op deze manier wordt aangeboden, gestraft zal worden. Het verbond bevat drie elementen: een belofte, een conditie en een sanctie. In zoverre is het nog monopleurisch. Dupleurisch of tweezijdig wordt het, wanneer de mens dat verbond aanvaardt²¹). Wij vinden in de Heilige Schrift twee verbonden: een verbond der werken (ook wel natuurverbond of legaal verbond genoemd²²) en een verbond der genade. In Rom. 3 : 27 leert Paulus ons deze onderscheiding, door te spreken van een wet der werken en een wet des geloofs. De formule van het werkverbond is: De mens, die deze dingen doet, zal daardoor leven (Rom. 10 : 5). De formule van het genade verbond: Een ieder, die in Hem gelooft, zal niet beschaamd worden (Rom. 10 : 11). Werkverbond en genadeverbond komen hierin overeen, dat de partijen dezelfde zijn: God en de mens, dat de belofte dezelfde is: eeuwig leven, dat de voorwaarde dezelfde is: volkomen gehoorzaamheid aan de wet, en dat het doel hetzelfde is: de glorie van de hoogheilige goedheid Gods. Maar zij verschillen ook in meer dan één opzicht. In het werkverbond handelt God als de opperste Wetgever, en in het genadeverbond als de hoogste Barmhartigheid. In het werkverbond is geen Middelaar, in het genadeverbond wel. In het eerste moet de mens aan de eis van volkomen gehoorzaamheid voldoen, en in het tweede doet de Middelaar het. Hier ligt het essentiële onderscheid tussen de beide verbonden²³). De leer van het werkverbond wordt breed ontwikkeld: Het is een overeenkomst tussen God en Adam, die naar Gods beeld geschapen

21) *Oec. Foed.*, I I, 9—12, pag. 5. 22) De leer van het werkverbond komt voor bij Ursinus (foedus naturale), Olevianus, Junius, Gomarus, Polanus (foedus operum), en werd omstreeks 1600 gemeengoed in de Ned. Geref. theologie (vgl. Schrenk, *a.a.O.*, S. 58, 64 ff., O. Ritschl, *a.a.O.*, III, S. 416—425). Van de Engelse theologen moet Robert Rollock worden genoemd (vgl. G. Vos, *De verbondsleer in de Geref. theologie*, Rott. 1939, blz. 11 vlg.). Confessioneel is deze leer vastgelegd in de *Irish Articles*, opgesteld door James Ussher (covenant of law), en in de *Westm. Confessie* (covenant of works). 23) *Oec. Foed.*, I, 1, 15, pag. 7 seq. 140

WITSIUS ALS DOGMATICUS

is;, en die hier voorkomt als hoofd en stamvader van het menselijk geslacht, waarin God hem het eeuwige leven en de eeuwige zaligheid beloofde, wanneer hij zich in volmaakte gehoorzaamheid aan al Zijn eisen zou onderwerpen, terwijl daarbij werd gevoegd de bedreiging, dat hij zou sterven, wanneer hij ook maar in het geringste zou overtreden, en waarbij Adam van zijn zijde deze voorwaarde aanvaardde²⁴). Behalve aan het proefgebod had Adam te gehoorzamen aan de natuurwet, die hem ingeschapen was, en die in wezen overeenkomt met de Decaloog²⁵). Liefde tot God en liefde tot de naaste wordt van de mens geëist. Het eeuwige leven, dat hem beloofd wordt, is een volkomen genieten van God, dat eeuwig duren zal. Tot het verbond behoort echter ook de strafbepaling. God kan de zonde immers niet ongestraft laten. Zijn majesteit, heiligheid en wrekende gerechtigheid eisen straf ingeval van overtreding van Zijn wet. Witsius acht het rechtvaardig, wanneer zondaren tot in eeuwigheid gestraft zullen worden, en Hij weet, dat God het zo beschikt heeft. Maar toch stelt hij de vraag, of aan Gods gerechtigheid niet evenzeer werd voldaan, wanneer Hij de zondaar prijsgaf aan algehele vernietiging²⁶). Het verbond, dat met Adam gesloten werd, had ook sacramenten, die evenwel niet te verwarren zijn met de sacramenten van het

genadeverbond. Ze dienen slechts om de beloften te bevestigen en heen te wijzen naar de eeuwige zaligheid. Men kan daarom ook van symbolen spreken. Het zijn er vier: het Paradijs, de boom des levens, de boom der kennis van goed en kwaad, en de Sabbat²⁷). Inzake de rustdag lijkt de veel betreden en koninklijke weg Witsius veiliger dan de nieuwe weg vol oneffenheden, waarop Alting zijn schreden heeft gezet²⁸). Nu volgt het belangrijke hoofdstuk over de schending van het werkverbond van de zijde van de mens. Hetgeen in Gen. 3 beschreven is, wil Witsius zien in eeuwigheidslicht. De val van Adam is God van eeuwigheid bekend geweest, en Hij heeft er van tevoren toe be-

24) *f./.*, I, II, 1, pag. 9. 25) Dit blijkt ook uit de „*notiones communes*“, die bij alle mensen gevonden worden en waardoor ook de heidenen het rechtvaardige van het onrechtvaardige kunnen onderscheiden (Rom. 2 : 14, 15), *l.l.*, I, III, 1—7, pag. 17 sqq. 26) Witsius besluit hier met de opschorting van zijn oordeel (epoche), *l.l.*, I, V, 42, pag. 54. 27) *l.l.*, I, VI, 1—3, pag. 54 sqq. 28) *l.l.*, I, VII, 28, pag. 80. Met de „koninklijke weg“ wordt de mening bedoeld, dat Gods rust op de zevende dag met de schepping in verband staat en niet met de verlossing, zoals Alting dacht. Over de opvatting van Alting, H. B. Visser, *a.w.*, blz. 189—200, vgl. blz. 199. WITSIUS ALS DOGMATICUS 141

sloten²⁹). Maar wordt God zo niet de auteur van de zonde? Geenszins! Dat is een afschuwelijke blasphemie. God dwong de mens niet om te zondigen. Welbewust en moedwillig is hij van God afgefallen. Hij was met genoegzame krachten toegerust om alle gerechtigheid te vervullen en om in de verzoeking staande te blijven, al was daartoe nodig, dat God hem staande hield³⁰). Het gaat hier over een fundamenteel theologisch vraagstuk: de verhouding van Goddelijke soevereiniteit en menselijke verantwoordelijkheid. Witsius tracht deze relatie zelfs doorzichtig te maken met behulp van een redenering over eerste en tweede oorzaken, ontleend aan de Thomistische theologie³¹). In elk geval wil hij zowel de soevereiniteit Gods als de verantwoordelijkheid van de mens handhaven. Hij laat ze tenslotte eenvoudig naast elkaar staan: „En al is het voor ons moeilijk, ja onmogelijk om deze waarheden met elkaar in overeenstemming te brengen, daarom moeten wij om hetgeen duister is, niet ontkennen wat duidelijk is. Wij blijven beide in heilige ernst belijden, omdat het beide waarheden zijn, bovendien waarheden, die Gode betamen en omdat de ene waarheid de andere niet omver kan werpen“³²). Omdat Adam niet alleen het hoofd van het menselijk geslacht maar ook verbondshoofd was, wordt zijn zonde ons toegerekend. Vooral op Rom. 5 wordt de leer van de erf schuld gebouwd³³). Maar is het niet onrechtvaardig, dat God ons de schuld van Adam aanrekent? Het staat niet aan ons, nietige schepselen, die wij zijn, om te oordelen over het al of niet rechtvaardige van Gods daden. Toch doet Witsius nog een poging om de rechtvaardigheid Gods in het licht te stellen. Als Adam staande was gebleven en in het goede was bevestigd, en wij met hem, zou niemand er zich over beklagd hebben dat hij in Adam werd gerekend of denken aan onrechtvaardigheid, omdat God niet alle mensen hoofd voor hoofd op de proef heeft gesteld maar de regel „één voor allen“ heeft laten gelden. Dan is Gods handelwijze ook niet onrechtvaardig, nu de uitkomst tegenovergesteld is geweest. En is er een sterveling die meent, dat hij het er beter afgebracht zou hebben, als hij in dezelfde omstandigheden had verkeerd als Adam³⁴)?

29) *l.l.*, I, VIII, 10, 11, pag. 85. 30) *l.l.*, 26—28, pag. 89 seq. 31) *l.l.*, 15—25, pag. 86—89- Er is geen passage in het boek, die zo sterk aan de scholastiek herinnert als deze. Ook Coccejus behandelt „de afhankelijkheid van de tweede oorzaken van de eerste oorzaak“ (*Summa Theologiae*, 28, 19—32, in *Opera*, VII, pag. 218 seq.) maar Thomas, Alvarez en de Cat.

Romanus komen er bij hem niet aan te pas! 32) l.l., 28, pag. 90. 33) l.l., 30—35, pag. 91—94. 34) l.l., I, II, 16—18, pag. 16 seq.

142 WITSIUS ALS DOGMATICUS

Het werkverbond is wel verbroken, maar daarmee heeft het zijn betekenis nog niet verloren. Het scepstel ontkomt door de zonde niet aan het recht van de Schepper. De eis van gehoorzaamheid blijft gelden 35). Toch heeft God het werkverbond verouderd verklaard 36). Niemand kan voortaan krachtens dit verbond zalig worden. Witsius maakt er dan melding van, dat het verbond der werken volgens Coccejus in vijf stadia wordt afgeschafte ten opzichte van de mogelijkheid om levend te maken — door de zonde; ten opzichte van de veroordeling — door Christus, in de belofte voorgesteld, en door het geloof aangenomen; ten opzichte van de schrik, of het bewerken van de vreze des doods en de dienstbaarheid — door de afkondiging van het nieuwe verbond, nadat de verzoening een feit is geworden; ten opzichte van de strijd tegen de zonde — door de lichamelijke dood; en ten opzichte van alle uitwerkingen — door de opstanding uit de doden. Hij is het hier echter niet mee eens, want behalve het eerste behoort dit alles tot het genadeverbond. En het genadeverbond bewerkt de antiquatie van het werkverbond niet, maar veronderstelt die. Daarom kan men deze dingen beter beschouwen als vruchten en effecten van het verbond der genade dan als een vernietiging van het verbond der werken. Want dit laatste wordt niet vernietigd dan alleen in zoverre, dat het de mens onmogelijk is geworden om door eigen werken het leven te verwerven 37).

c. Het verbond der verlossing en de volvoering ervan

Voordat Witsius het verbond der verlossing gaat bespreken, geeft hij een korte inleiding over het genadeverbond. Hij begint bij de ellende van de gevallen mens, die in de diepte van het verderf gestort is en zichzelf niet verlossen kan. Het is hem onmogelijk te bedenken, hoe hij weer met God verzoend kan worden, zonder dat tekort gedaan wordt aan de deugden Gods 38). Nu heeft het God echter behaagd om de verbreking van het werkverbond te gebruiken als een aanleiding om een nieuw verbond op te richten. Als er iets met alle aandacht verdient te worden beschouwd, dan zeer zeker dit genadeverbond. „Hier wordt de weg gewezen naar een beter Paradijs dan het aardse en naar een zeker-

35) l.l., I, IX, 2—17, pag. 94—101. 36) Hier gebruikt Witsius in navolging van Cloppenburg en Coccejus het woord „antiquare”, dat ontleend is aan Hebr. 8 : 13. Wel gaat het daar niet over het werkverbond, maar over de O.-T.ische bedeling van het genadeverbond, maar hij meent er de regel in te vinden, dat de instelling van een nieuw verbond de antiquatie van het oude veronderstelt, l.l., 18, pag. 101. 37) l.l., 22, 23, pag. 102 seq. 38) *Oec. Voed.*, II, I, 1, 2, pag. 103 seq. WITSIUS ALS DOGMATICUS 143

der en bestendiger geluk, dan wat Adam heeft verloren. Hier licht nieuwe hoop de verloren stervelingen tegen, die des te dankbaarder moet worden begroet naarmate zij onverwachter verscheen. Hier worden de voorwaarden voorgesteld, waaraan het eeuwig heil verbonden is, voorwaarden, waaraan niet wij opnieuw behoeven te voldoen — hetgeen ons tot vertwijfeling zou brengen — maar waaraan Hij zal voldoen, Die niet uit het leven zal scheiden voordat Hij naar waarheid zal hebben gezegd: *Het is volbracht*. Hier schitteren de wondere deugden van onze God in de helderste glans: Zijn wijsheid, Zijn macht, Zijn waarheid, Zijn rechtvaardigheid, Zijn heiligheid, Zijn goedheid, Zijn mensenliefde, Zijn ontferming, te veel om ze alle op te noemen." Deze lofzang op het genadeverbond wordt besloten met de woorden: Laat

daarom ieder, die het heil van zijn ziel liefheeft en ieder, die zich begeert te verlustigen in de beschouwing van de deugden Gods, hier komen om zich geheel over te geven aan de heilige overdenking van het genadeverbond. Dan volgt de definitie: *Het verbond der genade is een overeenkomst tussen God en de uitverkoren zondaar, waarbij God Zijn vrij welbehagen verklaart om de eeuwige zaligheid en alles wat daarmee in verband staat uit genade aan de bondelingen te geven, door en terwille van de Middelaar Christus, terwijl de mens van zijn kant door een oprecht geloof dat welbehagen aanvaardt*³⁹). Het verbond der genade is een tweevoudige overeenkomst. Het is een pact van de Vader en de Zoon, en het is een testamentaire beschikking Gods voor de uitverkorenen. Onder het verbond van de Vader en de Zoon wordt verstaan de wil van de Vader, Die Zijn Zoon geeft tot een Hoofd en Verlosser der uitverkorenen, en de wil van de Zoon, Die Zich voor hen Borg stelt. Dit pact is het fundament van onze zaligheid ⁴⁰). Ten onrechte wordt het voor een vondst van recente datum gehouden ⁴¹): „Hoewel ik er van de ouderen maar weinigen kan vinden, die deze stof voluit hebben behandeld, toch zie ik, dat de voortreffelijkste theologen soms aan dit verbond hebben herinnerd. Behalve Arminius, die er bij zijn promotie over oreeerde, worden Amesius, Gomarus, Voetius en Essenius genoemd,

39) l.l., 3—5, pag. 104 seq. Deze definitie gelijkt veel op die van Coccejus. Alleen heeft deze: „conventio inter Deum et hominem peccatorem" (*Summa doctrina de foedere*, § 76, in *Opera*, VII, pag. 39—130), en Witsius: „conventio inter Deum et electum peccatorem", waaruit blijkt, dat hij een nauw verband ziet tussen verbond en verkiezing. ⁴⁰) l.l., II, II, 1, 2, pag. 105. Als loca probantia worden o.a. beschouwd: Luc. 22 : 29, Hebr. 7 : 22 en Gal. 3 : 17, Zach. 6 : 13 (raad des vredes), Joh. 10 : 18 en 12 : 49, Ps. 2 : 8, Ps. 40 : 7—9, Joh. 15 : 10, Matth. 3 : 15. ⁴¹) Ook Gasz, *a.a.O.*, II, S. 270 meende nog, dat Coccejus deze leer in de dogmatiek heeft ingevoerd. 144 WITSIUS ALS DOGMATICUS

terwijl vooral Cloppenburg en Owen er in den brede over hebben gesproken ⁴²). In dit verbond der verlossing zijn drie momenten. Eerst is de Zoon van God door de Vader met goedkeuring van de Heilige Geest tot Redder v'an het menselijk geslacht aangewezen. Het tweede moment is te stellen in de tussenkomst van Christus, Die het kort na de val reeds opnam voor de zondaar, en vele dingen begon te doen, die tot de plichten van de Middelaar behoorden, terwijl het derde bestaat in die aanneming van de menselijke natuur ⁴³). Als mens stond Christus evenals wij onder de Koninklijke wet der liefde, die voor Hem inhiel, dat Hij Zijn leven had te stellen voor Zijn broeders. Daar Hij nu ongelukkige broeders had, die Hij door Zijn dood uit de ellende kon verlossen, bracht de liefde tot de broeders samen met de liefde tot God mee, dat Hij niet mocht weigeren voor hen te sterven ⁴⁴). Vervolgens wordt over de persoon en het werk van de Borg gesproken. Hij moest mens zijn om in onze plaats te kunnen voldoen aan de Wet, en Hij moest God zijn, omdat niemand anders dan God ons het eeuwige leven geven kan⁴⁵). Als Hij alleen God was, kon Hij niet gehoorzamen en lijden. En als Hij alleen mens was, zou Zijn gehoorzaamheid, onderwerping en lijden niet voldoende zijn om de uitverkorenen te verlossen. Maar de Borg is God en mens in één persoon⁴⁶). Hier gaat de uiteenzetting over in aanbidding:

O diepte van rijkdom, van wijsheid en kennis van God! O verborgenheden, waarin de engelen een blik begeren te werpen! Ere zij de Vader, Die ons zulk een Borg heeft geschonken! Ere zij de Zoon, Die het borgschap zo gewillig, geduldig en standvastig heeft volbracht! Ere zij de Heilige Geest, Die ons zulk een groot geluk betuigt! Wees welkom Christus Jezus, Die tegelijk waarachtig en eeuwig God en waarachtig en heilig mens zijt, met behoud van de eigenschappen van beide naturen in enigheid des persoons. U erkennen wij, U vereren wij, tot U nemen wij de toevlucht, aan Uw voeten

42) l.l., 16, pag. 114. De elementen van de leer van het pactum salutis vindt men reeds bij Olevianus. Amesius gebruikte dit leerstuk in zijn strijd tegen de Remonstranten, en Cloppenburg, Coccejus en Owen hebben een nauwkeurige uitwerking gegeven, vgl. Vos, *a.w.*, blz. 24—36 en J. J. v. d. Schuit, *Het Verbond der Verlossing*, z.pl. 1952, blz. 9—22. 4S) l.l., II, III, 1—4, pag. 115 seq. **) l.l., 22, pag. 121. 45) l.l., II, IV, 13—15, pag. 132 seq. 4 6) In het opmerkelijke hoofdstuk over de wijze, waarop Christus de sacramenten heeft gebruikt, wordt alle aandacht gevraagd voor Zijn waarachtig menselijk leven. Het geloof van Christus, hoewel onbezoedeld, was een menselijk geloof, afhankelijk van de inwerking, ondersteuning en versterking door Zijn Godheid, l.l., II, X, 20, pag. 199, cf. Voetius, *Disp. Sel.*, II, pag. 155—164: *An et qualem jidem habuerit Christus, et quomodo usus sit Sacramentis*. WITSIUS ALS DOGMATICUS 145

vallen wij neer, uit Uw hand alleen verwachten wij de zaligheid. Gij zijt de enige Zaligmaker. Uw eigendom willen wij zijn en door Uw genade zijn wij het en zullen wij het eeuwig blijven. Moge de gehele wereld van Uw uitverkorenen met ons U kennen, erkennen, aanbidden en door U behouden worden. Dit is de hoofdsom van ons geloof, van onze hoop, van onze bede. Amen 47).

Een geheel hoofdstuk is gewijd aan de bestrijding van de opvatting van Jac. Alting over het plaatsbekledend lijden en sterven van Christus. Deze schreef de satisfactie alleen toe aan het lijden tijdens de drie-urige duisternis op Golgotha. Witsius begint met een weergave van Alting's gedachten, die ontegenzeggelijk scherpzinnig en geleerd zijn, maar die de toets der waarheid niet kunnen doorstaan. Daar het lijden van Christus één geheel vormt, mag men de satisfactie niet willekeurig beperken tot het gebeuren op Golgotha. Het is al heel vreemd, als men de angsten van Gethsémané hier niet in aanmerking neemt. De onderscheidingen, die Alting invoerde, worden als gekunsteld en onschriftuurlijk verworpen⁴⁸⁾. Het is een soort kabbalistiek om uit het begin en het einde van de zonsverduistering op te maken dat de satisfactie begonnen en geëindigd is⁴⁹⁾. Vraagstukken, waarover dogmatische controversen bestonden, laat Witsius niet rusten. Zo behandelt hij in een afzonderlijk hoofdstuk de vraag, voor wie Christus Zich Borg heeft gesteld en voor wie Hij voldaan heeft. Het geldt alleen hen, die werkelijk verlost worden van hun zonden. Wel heeft Hij als mens Zijn medemensen heilig liefgehad, van harte het goede voor hen begeerd en ernstig het verderf betreurd van hen, die verloren gingen, hoewel Hij als God van hen wist, dat zij verworpen waren en Hij als Middelaar hun Borg niet was. Dit blijkt duidelijk uit het wenen van Christus over het onheil van Jeruzalem. Het hangt ook met Zijn borgwerk samen, dat de verworpenen nog veel goeds ontvangen. Het Evangelie wordt alom gepredikt, de grove afgoderij is in vele delen van de wereld verdwenen en uitnemende gaven des Geestes worden ook aan hen geschonken. De gehoorzaamheid en het lijden van Christus zijn van zoveel waarde, dat alle mensen, die tot Hem komen, in Hem volkomen zaligheid kunnen vinden. Daarom heeft God ook gewild, dat de waarheid gepredikt wordt aan allen zonder onderscheid met het bevel om aan zulk een grote zaligheid niet achteloos

47) l.l., II, IV, 23, pag. 135. 48) Alting's onderscheidingen doen inderdaad vreemd aan. Het lijkt wel scholastiek, als hij verschil maakt tussen „poenae convincentes et compensantes”, en „passiones bellicae et judicariae”. De critiek van Witsius is scherp en weloverwogen, l.l., II, VI, 15—28, pag. 151—155. 49) l.l., 47, pag. 162. 146 WITSIUS ALS DOGMATICUS

voorbij te gaan maar om zich in ware verbrokenheid van hart tot Christus te bekeren. Maar Christus is volgens de wil van God de Vader en Zijn eigen voornemen alleen

gestorven voor hen, die de Vader Hem gegeven heeft en die werkelijk zalig worden 50). Natuurlijk moeten verschillende teksten uit het Nieuwe Testament hierbij zorgvuldig worden overwogen. In 1 Tim. 2 : 4 staat: God wil, dat alle mensen zalig worden. Witsius neemt zijn toevlucht niet tot de onderscheiding van een geopenbaarde en een verborgen wil, maar leest: God wil, dat alle uitverkorenen, wie zij ook zijn, zalig worden. Het gaat in het verband over allen, voor wie gebeden moet worden. Maar men moet niet bidden voor alle mensen, hoofd voor hoofd. Wij weten immers zeker, dat er velen verloren zullen gaan. Maar daar ons niet bekend is, wie er uitverkoren zijn en wie niet, moeten wij wel voor allen zonder onderscheid bidden en daarmee de raad van God dienen. Ook bij Joh. 6 : 51, 1 Joh. 2 : 2, 2 Cor. 5:19 en Joh. 1 : 29 wordt het universalisme afgewezen, en bij het woord „wereld" aan de totaliteit der uitverkorenen gedacht⁵¹). De Bijbel zegt toch ook, dat het heil in Christus bestemd is voor Zijn schapen, Zijn gemeente en Zijn volk. Witsius besluit met het volgende dogmatische bewijs: Een satisfactie van Christus voor mensen, die verworpen zijn en verloren gaan, zou volkomen vergeefs en nutteloos zijn. Het is ongerijmd en bijna lasterlijk om de voldoening van Christus vergeefs te noemen. Men mag tussen de verwerving en de toepassing des heils geen scheiding maken in deze zin, dat beide zich niet even ver zouden uitstrekken. Ja, het is Gode onwaardig om van Zijn geliefde Zoon voldoening te eisen en te aanvaarden voor hen, die Hij niet aan Hem gaf of geven wil. Het is Christus onwaardig om Zijn bloed als prijs der verlossing te storten voor hen, voor wie Hij Zich niet beijvert om ze Zich toe te eigenen⁵²). Het is duidelijk, dat Witsius' leer van het verbond der verlossing en de voldoening van Christus gedragen wordt door de calvinistische praedestinatiegedachte. Sterk wordt hier geponereerd, dat de genade particulier is 53).

50) I.I., II, IX, 1—6, pag. 181 sqq. 51) I.I., 8—18, pag. 183—187. 52) I.I., 32—35, pag. 192 seq. 53) Althaus heeft aangetoond (*a.a.O.*, S. 148—152), dat foederaaltheologie en praedestinatie-dogma ook bij de Duitse gereformeerde theologie samengaan, en daarmee een *grondige* critiek geleverd op de beschouwingen van Heppe (*Dogmatik des deutschen Protestantismus*, I, Gotha 1857, S. 152—158), die grote invloed hebben gehad. Schrenk heeft hetzelfde laten zien bij Coccejus (*a.a.O.*, S. 93, 138), en hier bij Witsius behoeft het geen betoog. Er staat b.v.: „quos Filio nee dedit nee vult dare, quosque decrevit in aeternum compingere carcerem, ut ipsi pro merito scelerum suorum dant", I.I., 35, pag. 193. WITSIUS ALS DOGMATICUS 147

d. Het verbond der genade en de orde des heils

Thans komen wij tot de kern van het dogmatisch werk van Witsius. Als hij gaat handelen over het genadeverbond en de goederen daarvan, is hij in zijn kracht. Van de grootste betekenis is de beschrijving van het verbond der genade, zoals deze gegeven wordt in de aanvang van het derde boek. In dit verbond komen de mensen voor als zondaren, die in zichzelf verloren zijn, maar door God werden uitverkoren om erfgenamen te zijn van het eeuwige leven. De grondslag van het genadeverbond is het verbond der verlossing, en bondelingen zijn degenen, voor wie Christus Zich Borg heeft gesteld⁵⁴). De vraag wie tot het genadeverbond behoren, is hiermee echter nog niet volledig beantwoord. Wij horen er Witsius van zeggen: „Wanneer wij voorts dit verbond tot de uitverkorenen beperken, is het duidelijk, dat wij over de innerlijke, mystieke en geestelijke verbondsgemeenschap spreken. Want de zaligheid zelf, en al wat met de zaligheid samenhangt en er in onverbreekelijk verband mee staat, wordt in dit verbond beloofd, hetgeen aan geen sterveling ten deel valt behalve de uitverkorenen. Anders is het, wanneer de uiterlijke verbondsbedeling in aanmerking wordt genomen, die bestaat in gemeenschap van Woord en sacramenten, belijdenis

van het ware geloof en deelgenootschap aan vele gaven, die — hoewel uitnemend en heerlijk — toch niet het werk zijn van de heiligmakende Geest, en geen waarborg van een gelukzaligheid, die volgen zal. Men kan niet ontkennen, dat er in dit opzicht velen in het verbond zijn opgenomen, wier namen echter niet voorkomen in het testament Gods." Het hier gezegde wordt samengevat in de stelling: „De gemeenschap des verbonds is óf innerlijk óf uiterlijk"55). Nog duidelijker spreekt hij elders over de tweeërlei heiligheid en tweeërlei gemeenschap aan het verbond56). Behalve een innerlijke en volstreekte heiligheid, die aan de wedergeborenen eigen is, bestaat er ook een uiterlijke, verbondsmatige heiligheid57), die inhoudt, dat men, afgezonderd van de onreine en goddeloze wereld, gerekend wordt

54) *Oec. Voed.*, III, I, 1—3, pag. 202 seq. 55) „Communio foederis vel interna vel externa est", *I. I.*, 5, pag. 203. Het gaat *iets* te ver, als H. Bavinck met een beroep op deze paragraaf zegt, dat ook Witsius onderscheid maakt tussen een inwendig en een uitwendig verbond. Witsius spreekt over een innerlijke „communio foederis" en een uiterlijke „oeconomia foederis", en hij bedoelt, dat men op tweeërlei wijze tot het verbond kan behoren. Vgl. H. Bavinck, *Geref. Dogm.*, III, Kampen 1929, blz. 213, noot 1. 6 6) *Exerc. in Symb.*, XXIV, 10, 11, pag. 349. ö 7) Het woord „heilig" betekent 1 e afgezonderd van het profane, 2e toegewijd aan God en Zijn dienst, 3e zuiver in natuur, neigingen en handelingen naar het voorbeeld van God, *Oec. Voed.*, III, XII, 1—10, pag. 356—360. 148 WITSIUS ALS DOGMATICUS

tot het volk van God en vele beloften ontvangt. Ook onder het Nieuwe Testament is er een dergelijke heiligheid. In 1 Cor. 7 : 14 wordt de ongelovige echtgenoot geheiligd genoemd in zijn gelovige vrouw en omgekeerd, zodat de kinderen uit zulk een huwelijk heilig zijn. Zo kan men dus ook op tweeërlei wijze gemeenschap hebben aan het genadeverbond. Ten aanzien van sommige weldaden, die niet in onlosmakelijk verband staan met de zaligheid, kan men ertoe behoren door geboorte of door belijdenis van geloof en bekering, ook al is deze geveinsd. „Want allen, die belijdenis doen van het christendom en hun belijdenis niet logenstraffen door de goddeloosheid van hun leven, kunnen door de opzieners der gemeente niet geweerd worden van de gemeenschap der sacramenten, omdat zij door hun belijdenis in het verbond, onder de eed en onder de vloek komen, en in zoverre zijn zij inderdaad bondgenoten Gods, ja zelfs ranken, die op hun manier in Christus ingeplant zijn, hoewel zij geen vrucht dragen en niet blijven in Hem. En niet alleen vanwege de overtreding van het gebod, maar ook vanwege de verbreking van het verbond hebben zij straf te wachten, indien bevonden wordt, dat zij goddeloos leven58). Maar de gemeenschap aan de innerlijke, geestelijke en zaligmakende gaven van het verbond is anders. Vroeger hadden de Gereformeerden vrijmoedig gesproken over verbondsworwaarden59), maar Witsius weet, dat men door het wijzen op condities, waaraan voldaan moet worden, het zwaartepunt kan verleggen naar de mens. Hij merkt op, dat de gereformeerde theologen door de listige redeneringen van Socinianen en Remonstranten zeer voorzichtig hadden leren spreken 60). Een sterke accentuering van het genadekarakter van het verbond moet dienen om alle verdienstelijkheid van de zijde van de mens uit te sluiten. Onder invloed van Coccejus en Cloppenburg en met een beroep op teksten als Gal. 3 : 15, Hebr. 8 : 10 en Hebr. 9 : 15, 20 beschrijft Witsius het verbond der genade dan ook als een testament, een onveranderlijk voornemen Gods, dat onafhankelijk is van enige voorwaarde61). Wel houdt de Schrift ons herhaaldelijk voor, dat het onmogelijk is om zonder geloof God te behagen en zonder heiligmaking God te zien, en hierdoor zijn velen ertoe gebracht om het .. Om het belang van deze

uitspraak voor een goed begrip van Witsius' verbondsleer, mede in verband met de tegenwoordige *discussie* over het genadeverbond, volgt hier een gedeelte in het Latijn: „atque hactenus revera foederati Dei sunt, imo et palmites suo modo Christo insiti, quamvis in ipso fructum non ferentes, neque manentes: Joh. XV. 2. 6. quos non temerati modo praecepti, sed et violati foederis poena manet, si improbe vivere comperiantur, *Exerc. in Symb.*, XXIV, 11, pag. 349.

59) Calvijn, Gomarus, Voetius, Maresius enz., vgl. Bavinck, *a.w.*, III, blz. 211. 60) *Oec. Foed.*, III, I, 12, pag. 206. 61) *l.l.*, 10, 11, pag. 204 seq. Onder „conditio” verstaat Witsius: „talis actio, quae praestita homini jus dat ad praemium”. WITSIUS ALS DOGMATICUS 149

geloof en het nieuwe leven condities van het verbond te noemen. Het zijn echter niet zozeer voorwaarden van het verbond als voorwaarden voor de zekerheid, dat wij in het verbond Gods staan en dat Hij onze God is⁶²). Nadat is uiteengezet, dat het genadeverbond één is in wezen, maar dat het twee bedelingen heeft, komt de uitverkiezing aan de orde⁶³). Witsius heeft blijkbaar een nauw verband willen leggen tussen verbond en verkiezing⁶⁴). De electie gaat aan de heilsorde vooraf, omdat zij de aanvang en springader van alle genade is⁶⁵). Hier kan men geen behandeling van het dogma der dubbele praedestinatie verwachten, en het is dan ook de vraag, of men conclusies mag trekken uit het feit, dat Witsius de verwerping laat rusten⁶⁶). Ongetwijfeld neemt de uitverkiezing immers een grote plaats in zijn denken in. Honderden keren komt het woord „verkorenen” bij hem voor, en er is één hoofdstuk, waarin het woord „verworpenen” meer dan tienmaal opvalt⁶⁷). De verkiezing van Christus is het uitgangspunt. Ook Hij is immers door God verkoren, en ons krachtens een eeuwig en onveranderlijk besluit tot Zaligmaker geschonken. In hetzelfde besluit zijn aan Christus diegenen gegeven, die Hij zalig zou maken, die daarom „uitverkorenen in Christus” genoemd worden (Ef. 1:4). Het is een en dezelfde daad Gods⁶⁸), waarin Hij hun gegeven is als Hoofd en Heere, en zij Hem gegeven zijn als leden en eigendom. Daarom heet het boek der verkiezing ook het boek des levens van het Lam. De volgende definitie wordt dan gegeven: *De verkiezing is een eeuwig, vrij en onveranderlijk raadsbesluit Gods om de heerlijkheid van Zijn genade te openbaren in de eeuwige zaligheid van een bepaald aantal mensen*⁶⁹). Voor deze omschrijving verwijst

62) *l.l.*, 14, pag. 206. 63) Opmerkelijk is de plaats van de leer der verkiezing. Ook K. Barth heeft erop gewezen, dat Witsius hier iets eigens heeft, *Kirchl. Dogm.*, II, 2, Zürich 1946, S. 91. 64) „De foedere Dei cum electis”, *l.l.*, III, I, pag. 202—210. 65) *Oec. Foed.*, III, IV, 2, pag. 238. 66) Zoals O. Ritschl doet, *a.a.O.*, III, S. 455, hoewel hij toegeeft, dat Witsius de particularistische opvatting der verkiezing als vanzelfsprekend veronderstelt. Hij had eraan kunnen toevoegen, dat Witsius die uitdrukkelijk verdedigt. Cramer kon daaruit concluderen, dat de verbondsgedachte het meest krasse Calvinisme niet uitsluit, *t.a.pl.*, blz. 418. 67) „Pro quibus Christus sponderit et satisfecerit”, *l.l.*, II, IX, pag. 181—193. 68) In de Geref. theologie was verschil van gedachte over de vraag, of de verkiezing van Christus logisch aan de verkiezing der gemeente voorafgaat of omgekeerd. Vgl. H. Heppe, *Ref. Dogmatik*, Neukirchen 1935, S. 137 f. 6 9) *l.l.*, III, IV, 3, pag. 238. Hiermee kiest Witsius geen partij in de dogmatische controverse van infra- en supralapsarisme. Van zijn leermeesters was Voetius supralapsarist, maar Maresius infralapsarist, vgl. Nauta, *a.w.*, blz. 285—290. Gelet op *Misc. Sacr.*, II, pag. 595, waar nogmaals een omschrijving van de electie wordt gegeven, is het echter beslist onjuist om Witsius tot de supralapsaristen te rekenen. 150 WITSIUS ALS DOGMATICUS

Witsius naar Ef. 1 : 4-6, maar het is eigenaardig, dat hij het „in Christus" in de definitie weglaat. Hij noemt de electie een raadsbesluit Gods, maar hij vindt in de Schrift ook van een verkiezing in de tijd gesproken. Vandaar de onderscheiding tussen de verkiezing als raad en de verkiezing als daad. In Ef. 1 : 11 en in tal van andere teksten wordt de verkiezing als raad bedoeld, maar over de verkiezing als daad gaat het bv. in Joh. 15 : 19. Er is echter in het minst geen tegenstelling tussen Gods raad en Gods daad. De daad der verkiezing, die samenvalt met de roeping, is het bewijs en de uitvoering van het raadsbesluit der verkiezing⁷⁰). Het is te begrijpen, dat het polemisch element aan de beschouwingen over de uitverkiezing niet ontbreekt. Amyraldisme, Remonstrantisme en Socinianisme worden bestreden⁷¹). Bij de leer van een algemeen besluit van God om zalig te maken wie geloven en aan Christus gehoorzamen, zou het kunnen gebeuren, dat er niemand geloofde, niemand gehoorzaamde en niemand zalig werd! Het laatste gedeelte van dit hoofdstuk over de uitverkiezing typeert Witsius wel het meest. Wij lezen daar, dat Gods kinderen zeker kunnen zijn van hun verkiezing. Maar op welke wijze verkrijgen zij die zekerheid? Wie is ten hemel opgeklommen? Wie heeft de boeken der Goddelijke besluiten en geheimen met nieuwsgierig oog ingezien? Wie heeft een blik geworpen in het hart van God Zelf? Toch kunnen wij voldoende kennis krijgen van onze inschrijving in het boek des levens, omdat God ons daartoe twee andere boeken heeft willen geven, namelijk het boek der Schrift en het boek der consciëntie. In de Heilige Schrift zijn de kentekenen der verkiezing nauwkeurig aangegeven, terwijl een ieder in het boek der consciëntie kan lezen, of die kentekenen bij hem worden gevonden. Aanwijzingen zijn volgens de Schrift: de krachtadige roeping door Gods Woord en Geest, het geloof in God en Christus, het haten en vlieden van het kwade en een oprecht en standvastig streven naar heiligheid. Zo kan de gelovige ziel van haar verkiezing verzekerd zijn uit de onbetwijfelde vruchten ervan⁷²). Een hogere graad van zekerheid

70) l.l., 4, pag. 238 seq. 71) l.l., 8—26, pag. 240—251. Ook heeft Witsius er bezwaar tegen, dat een scherpzinnig theoloog als Twisse aan „de tegenstanders" te veel toegeeft, door bij enkele teksten te denken aan de verkiezing in tijdelijke zin in plaats van aan de eeuwige uitverkiezing, 245—248. Over William Twisse en zijn opvattingen, O. Ritschl, *a.a.O.*, III, S. 310—314. 72) l.l., 27, 28, pag. 251 seq.: „Electionis suae ex indubitatis illius fructibus securae esse amina fidelis potest". De „infallibilia gnorismata" en „indubitati fructus" waarnaar Witsius hier verwijst, doen denken aan de „onfeilbare vruchten der verkiezing" (fructus Electionis infallibiles) van de *Dordtse Leerregels*, I, 12. Wij komen hier in aanraking met de veelbesproken syllogismus practicus. Althaus (*a.a.O.*, S. 191—195) meent, dat de weg tot heilszekerheid reeds bij Calvin een dubbele is: de directe weg des geloofs en de indirecte weg van de reflectie over de kenmerken, WITSIUS ALS DOGMATICUS 151

ontvangen de verkorenen echter, wanneer God hen in Zijn liefde zo omhelst, dat zij door die geestelijke, onuitsprekelijke vreugde in vervoering geraakt, van hun verkiezing zo overtuigd zijn, alsof zij hun namen in Gods eigen handen geschreven zagen staan. Het innerlijk getuigenis van de Heilige Geest over hun aanneming tot kinderen is bovendien nog een zegel. Naar deze verkiezingszekerheid hebben de gelovigen te staan, want zij zullen niet in een voortdurende onbekommerde blijdschap kunnen leven, zolang zij nog twifelen aan hun verkiezing. Deze zekerheid strekt echter niet alleen tot onze troost maar bovenal ter ere Gods. Dan eerst waarderen wij de rijkdom van Gods liefde naar behoren en dompelen wij ons tot ons heil in de onmetelijke oceaan van Zijn goedheid, wanneer wij ons met onze gedachten en lofzangen verheffen tot de springader van alle genade. De mens, die ten volle verzekerd is, mediteert als volgt 73): „*Hebt Gij, o Heer, van eeuwigheid aan mij,*

ellendig mensje, die minder dan niets ben, gedacht om mij Uw heerlijkheid deelachtig te maken? En zou ik U dan niet altijd voor ogen hebben, zou ik U niet in de boezem dragen? Zou ik mijn vreugde niet vinden in de overdenking van U? Zou ik niet uitroepen: Hoe kostelijk zijn mij Uw gedachten, o sterke God, hoe machtig veel zijn haar sommen! (Ps. 139 : 17). Zou ik geen oprecht berouw gevoelen over die tijd, waarin zoveel uren, dagen, weken, maanden en jaren zijn voorbijgegaan, zonder dat mij één heilige en blijde gedachte aan U ingevallen is? Hebt Gij mij uit enkel liefde tot zaligheid verkoren? En zou ik U dan niet verkiezen tot mijn Heere, tot mijn Koning, tot mijn Bruidegom, tot het eigendom van mijn ziel, tot mijn hoogste of liever tot mijn enige vreugde? Hebt Gij mij uit zoveel anderen uitverkoren, die, aan zichzelf overgelaten, het eeuwig verderf te wachten hebben? En zou ik niet al mijn krachten inspannen om boven anderen uit te munten in liefde, in Uw dienst en in alle heilige plichten? Hebt Gij mij tevoren bestemd tot heiligheid, in zichzelf zo begeerlijk, en voor mij zo nodig, dat zonder haar geen zaligheid mogelijk is? En zou ik daar niet in wandelen? Zou ik het wagen om met U, de volkomen oprechte Leraar der waarheid, zo spitsvondig te redeneren, dat ik het doel van de middelen scheidend, mij in zorgeloosheid het doel zou beloven omdat ik daartoe gepraedestineerd ben, terwijl ik de middelen zou veronachtzamen, waartoe ik niet minder gepraedestineerd ben?

73) dat dit voortvloeit uit de praedestinatieleer. Daartegenover S. P. Dee, *Het geloofsbegrip bij Calvijn*, Kampen, 1918, blz. 139—147. Over deze afgeleide zekerheid bij Calvijn en bij verschillende Geref. theologen van de 16e en 17de eeuw ook Barth, *a.a.O.*, II, 2, S. 367—372. Critiek daarop bij L. v. d. Zanden, *Praedestinatie*, Kampen 1949, blz. 116—135. 73) I.1., 30, pag. 253. 152 WITSIUS ALS DOGMATICUS

Is Uw voornemen aangaande mijn zaligheid vast en onbeweeglijk? En zou ik bij het uur veranderen, door nu eens aan U, dan weer aan Satan mijn dienst toe te zeggen? Moet ik niet veeleer U aanhangen met zulk een vast voornemen, dat ik liever duizend doden zou willen sterven, dan trouweloos van U afwijken? Zou ik niet standvastig zijn en onbeweeglijk en altijd overvloedig in Uw werk, daar ik weet, dat mijn arbeid niet ijdel is in de Heere? (1 Cor. 15:58). Verzekert Gij mij door de Geest van Uw liefde, die alle verstand te boven gaat? En zou ik U niet wederom liefhebben met mijn ganse hart, mijn ganse gemoed en al mijn krachten? Verzekert Gij mij van mijn zaligheid? En zou ik, deze hoop hebbende, mij zelf niet reinigen, gelijk Gij rein zijt? (1 Joh. 3 : 3)." Meermalen raakt Witsius in vervoering en wordt zijn taal poëtisch, als hij peinst over de heilgeheimen Gods. Deze hooggestemde lofzang bewijst, dat de eeuwige verkiezing niet alleen geloofsleer, maar ook levenswaarheid voor hem was. Hij besluit dan ook met de opmerking, dat de verkiezingsleer, zoals deze door hem is verklaard, aan een Godvruchtige ziel overvloedige stof geeft voor deze en dergelijke meditatie, waarin de kern ligt van godsvrucht en heiligheid.

De verkiezing staat bij Witsius aan het begin van de orde des heils. Achtereenvolgens worden nu roeping, wedergeboorte, geloof, rechtvaardiging, geestelijke vrede, aanneming tot kinderen, de Geest der aanneming tot kinderen, heiligmaking, bewaring en heerlijkmaking behandeld. De term „orde des heils" komt bij hem niet voor (74), maar wel de aanduiding „toepassing des heils" (75). Doorgaans spreekt hij echter over de „goederen van het genadeverbond", wat met heel zijn opzet samenhangt. Eerste vrucht der eeuwige verkiezing is de krachtadige roeping, die op tweeërlei wijze tot de mens komt: uiterlijk en innerlijk (76). De uiterlijke roeping geschiedt enigermate door de natuur, maar volkomen door het Woord der bovennatuurlijke openbaring. De natuur spreekt ook een taal en roept de mens op velerlei wijze toe, dat hij de al te grote

zorg voor dit aardse leven van zich af zal zetten en verlangen zal naar hogere dingen TT). Niemand komt echter

74) De term „ordo salutis" werd waarschijnlijk pas in de 18de eeuw gebruikt: door Carpov in 1739 (H. Schultz, *Der Ordo Salutis, 'm Theol. St. und. Krit.*, Gotha 1899, S. 366) maar door Buddeus reeds in 1723 (E. Weber, *Der Einfluss der prot. Schulphilosophie*, Leipzig 1908, S. 78). 75) *Exerc. in Symb.*, IX, 32, pag. 118 seq. Hier is de orde: roeping, wedergeboorte, rechtvaardiging door het geloof, vrede met God, aanneming tot kinderen, heiligmaking, verzegeling en vertroosting, bewaring en voorsmaak van eeuwige zaligheid. 76) *Oec. Foed.*, III, V, 1, pag. 253 seq. 77) l.l., 8, pag. 255 seq. Zie voor de gehele passage Cramer. *La.pl.*, blz. 426 vlg., die echter niet vermeldt, dat Witsius hier Seneca sprekend invoert. WITSIUS ALS DOGMATICUS 153

door deze sprake Gods in de natuur tot de zaligmakende kennis van God, want er is geen zaligheid zonder het geloof in Christus, geen geloof in Hem zonder kennis van Hem en geen kennis van Hem zonder prediking van het Evangelie. Maar daarom is de roeping door de natuur nog niet nutteloos. Zij baant de weg voor de meer volmaakte roeping, die door het Evangelie geschiedt, en voor de gelovigen, die onder het Evangelie leven, is het van groot belang, dat zij het boek der natuur voor ogen houden, waaruit zij zeer nuttige lessen kunnen leren 78). De roeping door het Woord geschiedt door Wet en Evangelie en komt tot de .mensen met een bevel om te geloven. De uiterlijke roeping brengt echter niemand tot de gemeenschap met Christus, tenzij ze gepaard gaat met de innerlijke roeping 79), die te vergelijken is met de stem van Christus, die Lazarus uit de dood in het leven riep. Zo brengt God uit de duisternis tot Zijn wonderbaar licht en Zijn roeping is onweerstandelijk. Daarom belijden de gelovigen: Gij hebt mij overreed, en ik ben overreed geworden. Gij zijt mij te sterk geworden, en hebt overmocht (Jer. 20 : 7). Een centraal begrip in de dogmatiek van Witsius is de wedergeboorte. Dit is een bovennatuurlijke daad Gods, waardoor de uitverkoren mens, die geestelijk dood is, een nieuw en Goddelijk leven wordt ingestort, en dat uit het onvergankelijke zaad van Gods Woord, vruchtbaar gemaakt door de onmetelijke kracht des Geestes 80). Kan men zich ook op de wedergeboorte voorbereiden? Dit stelden Perkins en Amesius, en in gelijke geest uitten zich de Britse theologen op de Dordtse Synode 81). Witsius pleit hen vrij van Pelagianisme, en ziet hier meer een terminologisch dan een zakelijk verschil 82). Zelf spreekt hij liever niet van een voorbereiding, maar van vruchten en uitwerkingen van de „eerste wedergeboorte"83), waaronder hij de aanvang van het geestelijke leven in onderscheiding van de daarop volgende bekering en heiligmaking verstaat. Hij wil zich er dus voor wachten om aan de natuurlijke mens iets goeds toe te schrijven, maar wenst toch ook niet in een ander uiterste te vervallen door de mens vóór de wedergeboorte te beschouwen als een steen of als een redeloos dier 84).

78) l.l., 13—15, pag. 258 seq. 79) l.l., 21—24, pag. 262 seq. 80) l.l., III, VI, 4, pag. 264 seq. 81) Vgl. H. Visscher, *Guil. Amesius*, Haarl. 1894, blz. 125—131. 82) l.l., 11—14, pag. 269—272. 83) Vgl. om het verschillend gebruik van het woord wedergeboorte D. J. de Groot, *De wedergeboorte*, Kampen 1952, blz. 180—183, 84) Dit laatste heeft veel van een zinspeling op een uitdrukking van Amesius' bestrijder Maccovius, vgl. K. Reuter, *Wilhelm Amesius*, Neukirchen 1940, S. 143. 154 WITSIUS ALS DOGMATICUS

Typerend voor Witsius is dan de tekening van de verschillende gevallen, die zich kunnen voordoen 85). Meer dan eens is het opgemerkt, dat er bij kinderen van vijf of zes jaar spraken van godsvrucht en vroomheid schitterden. Dit kwam dan uit in

heilige begeerten, vurige gebeden en een bijzondere teerheid van geweten. Vooral bij sommige vroegstervende kinderen heeft men blijken van een nieuw leven waargenomen. Soms is er bij het opgroeien en geleidelijk toenemen in genade bij God en mensen. Een duidelijk voorbeeld daarvan is Timotheüs. Daarentegen komt het ook voor, dat die vonken van godsvrucht in de jeugdperiode bedekt raken door de as van wereldse ijdelheden en vleselijke begeerlijkheden en schijnen te veranderen in dove kolen. Later doet God dan soms een des te groter ijver voor Zijn dienst oplaaien. Zo was het bij Augustinus blijkens zijn eigen beschrijving in de gulden boeken van zijn belijdenissen. Maar niet alle uitverkorenen worden in de kinderjaren al begiftigd met de genade der wedergeboorte. Sommigen worden op volwassen leeftijd ineens krachtadig geroepen en tegelijk bekeerd. Zo gaat het met degenen, die buiten Gods verbond geboren en opgevoed zijn, of wel onder de vigeur van het verbond leefden, maar zich geheel hadden verkocht aan de zonde, de wereld en de duivel. Hun wedergeboorte pleegt gevolgd te worden door een geweldige verslagenheid van het gemoed, een droefheid over de zonden, een schrik voor de toorn Gods, een ongelofelijk verlangen naar genade en een onuitsprekelijke vreugde over de zaligheid in Christus. Iets dergelijks is op te merken bij de stokbewaarder (Hand. 16). Nu kan het vraagstuk worden opgelost, of niemand te houden is voor wedergeboren, die geen verslag kan doen van tijd, wijze en verloop van zijn wedergeboorte. Als het zo gaat als bij de stokbewaarder of zoals bij Augustinus kan en moet men zich die grote verandering wel bewust zijn. Maar in het eerste geval (Timotheüs) is het onredelijk om een verklaring te vergen over tijd en wijze van de overgang van de dood in het leven. Intussen is het aller zaak om naarstig te letten op de werkingen van de Geest der genade in eigen hart⁸⁶). Bij het schrijven van het boek is ook gedacht aan degenen, voor wie de hoogste wijsheid is om lijdelijk af te wachten, of God hen eens bekeren zal. Maar de wedergeboorte komt niet onmiddellijk tot stand. Het zaad der wedergeboorte is het Woord van God (1 Petr. 1 : 25). Daarom is het de plicht van een ieder, die niet wil doorgaan voor een snood verachter van eigen zaligheid om het Woord van God ijverig te lezen, te beluisteren en te overdenken, en om de heilige samenkomsten der vromen gedurig bij te wonen. Wie weet,

85) l.l., 16—20, pag. 272 sqq. 86) l.l., 21, pag. 274 seq. WITSIUS ALS DOGMATICUS 155

wanneer het uur der genade aangebroken zal zijn? Dé ervaring leert, dat de mensen daar worden wedergeboren, waar het Woord Gods verkondigd wordt. Hoewel aan niemand met stelligheid beloofd kan worden, dat hij zeker wedergeboren zal worden, als hij maar volhardt in het beluisteren van het Woord, is het toch waar, dat er veel meer hoop op bekering⁸⁷) bestaat voor hen, die de door God voorgeschreven middelen zo goed mogelijk gebruiken, dan voor hen, die zo brutaal zijn om ze gering te schatten.

Misschien lijkt het vreemd, dat Witsius eerst alle voorbereidingen op de wedergeboorte verwierp, en nu met zoveel nadruk wijst op de weg der middelen. Doch dit is geen tegenstrijdigheid. Het staat vast, dat wij zelf niets kunnen toebrengen tot onze wedergeboorte. Daarom moet men de handen echter niet in de schoot leggen om stil af te wachten, of God eens een wonder doet. Maar overtuigd van eigen onmacht, moet men heilig leren wanhopen aan zichzelf, en met droefheid, bekommerning, verlangen en gebruikmaking van de middelen geduldig de komst van Gods genade verbeiden⁸⁸). De eerste daad van het geestelijke leven, dat God door de wedergeboorte aan de uitverkorenen geeft, is het geloof⁸⁹). Het is moeilijk om er een definitie van te geven, omdat het zo veelomvattend is. Voor de controverse over de

zetel van het geloof meent Witsius een oplossing te kunnen geven door te ontkennen, dat er een reëel verschil is tussen verstand en wil. Het geloof is een zaak van beide 90). De psychologische structuur van het geloofsbegrip van Witsius is duidelijk te herkennen in de brede beschrijving, die van het geloofsleven gegeven wordt. Het eerste element is kennis. Maar dit is niet het een en het al, want men kan een geringe geloofskennis en toch sterke geloofsstandvastigheid hebben. Bij de kennis moet komen een toestemming, die voortvloeit uit een innerlijk overtuigd zijn van de waarheid. De derde geloofsdaad is: liefde jegens de gekende en er-

87) Uit het gebruik van het woord „conversio" in plaats van „regeneratio" en uit het gehele betoog blijkt, dat Witsius hier ook de bekering, voorzover deze een innerlijke verandering is (metanoia) in zijn beschouwingen betreft. Vandaar dat een apart hoofdstuk over de bekering ontbreekt. 88) I.l., 25—27, pag. 276 seq. 89) I.l., III, VII, 1—37, pag. 278—293: De Fide. Volkomen parallel en bijna geheel identiek is de behandeling van dezelfde materie in *Exerc. in Symb.*, III, 1—38, pag. 16—31. 90) Bij de bespreking van dit verschilpunt bedient Witsius zich van termen als „anima intelligens" en „anima appetens" en noemt hij het object van het geloof „verum bonum". Cramer meent hier duidelijk de invloed van Spinoza te zien (*t.a.pl.*, blz. 433, noot 1), maar o.i. ten onrechte. Witsius sluit zich hier veeleer aan bij Scaliger, naast wie hij nog de namen noemt van Scotus, Durandus en Vossius (*Oec. Voed.*, III, VII, 4, 5, pag. 279 seq.). O. Ritschl wijst erop, dat men met deze psychologische visie het traditionele intellectualisme te boven had kunnen komen (*a.a.O.*, IV, S. 362). 156 WITSIUS ALS DOGMATICUS

kende waarheid, waaruit dan weer een honger en dorst naar Christus ontstaat. Hierop volgt een aannemen van de Heere Christus tot rechtvaardiging, heiligmaking en tot volkomen verlossing. Dit is de vijfde en tevens de voornaamste geloofsdaad. Hierdoor wordt Christus met Zijn gerechtigheid het eigendom van de gelovige ziel. Een leunen en steunen op Hem gaat ermee samen: de zesde daad van het geloof. Tenslotte geeft de ziel zich nederig over aan Christus om in geloofsgehoorzaamheid te leven.

Bij dit alles mogen wij niet uit het oog verliezen, wat Witsius vooropgesteld heeft, dat de volgorde in de praktijk niet precies zo is als in de theorie⁹¹⁾. Maar in elk geval volgt op deze directe geloofsdaden de „actus reflexus": „Nadat de gelovige ziel Christus aldus aangenomen heeft en zichzelf wederom aan Hem overgegeven heeft, kan en moet zij daaruit concluderen, dat Christus met al Zijn zaligmakende weldaden de hare is, en dat zij door Hem zeker gezaligd zal worden, volgens deze onbedrieglijke sluitrede des geloofs: Christus biedt Zichzelf aan als een volkomen Zaligmaker aan allen, die vermoeid en hongerig en dorstig zijn, en die Hem aannemen en bereid zijn zich aan Hem over te geven. Maar ik ben vermoeid, ik honger enz. Dus heeft Christus Zichzelf aan mij aangeboden en is Hij nu de mijne, en ik ben de Zijne en niets zal mij van Zijn liefde scheiden. Dit is de achtste geloofsdaad en wel de reflexieve, die voortkomt uit het bewustzijn" 92). Hier vloeit vertrouwen, rust, vreugde en vrede uit voort. In principe komt de uitvoerige bepaling of liever omschrijving van het geloof, die uit het verhandelde wordt afgeleid overeen met de oudere definitie uit Witsius' catechisatieboekje: „Want het ge-

91) Bij *Oec. Voed.*, III, VII, 8—27, pag. 280—288 moet het „nulla certa methodo servata" van pag. 280 dan ook verdisconteerd worden. Men zal dit eveneens in rekening moeten brengen bij de „geloof smethode" van *Oec. Voed.*, III, V, 20, pag. 261 en bij de passage uit *Exerc. in Symb.*, XXV, 18—22, pag. 371 sqq., waar de „juiste -methode" om tot vergeving van zonden te komen, wordt aangegeven. Daar lezen wij, dat het geloof eerst zeven stadia doorloopt, n.l. een oprechte droefheid over de zonde, een vrezen voor de *geschonden* gerechtigheid Gods, een *heilige* wanhoop aan zichzelf, een volledige schuldbelijdenis, angstvallige gebeden,

toevlucht nemen tot Christus' verdiensten — niet zonder hoop op vergeving — en een voornemen om stipt de godsvrucht te betrachten. Daarop volgt dan een vertrouwen in de vergeving van zonden, waarmee een streven naar heiligmaking en liefde tot God en de naaste gepaard gaat. 92) *Oec. Voed.*, III, VII, 24, pag. 287. Het practisch syllogisme komt hier als een volledige sluitrede voor. Dikwijls treffen wij het in de werken van Witsius meer impliciet aan, zoals b.v. in *Exerc. in Symb.* XXV, 19, pag. 372: „ad sanctam hanc confidentiam paulatim pergit, ut ex certis ac infallibilibus signis, quibus arcanum Divini Spiritus testimonium accedit, colligat ac profiteatur, remissa jam sibi propter Christum omnia peccata sua esse". Niet alleen is deze gedachte bij Witsius niet zeldzaam, maar hij stond hierin ook niet geïsoleerd. Bij P. van der Spek, *De geloofsbeschouwing in de Schriftopenb. door den apostel Johannes*, Delft 1942, blz. 153—158 worden analogieën uit Gomarus, Amesius, de Synopsis, Voetius, Van Mastricht en Turretinus gegeven. WITSIUS ALS DOGMATICUS 157

loove, na de beschrijvinge der Gereformeerde, en bestaet niet alleen in soo een bloote speculatie of algemeen toestemmen van de waarheyt Godts, maar oock in een besondere toe-passinge op hem selven, en een seecker toestemminge, dat Christus mijnen Saligmaker is; in een rusten op Christus, als mijnen, in een aennemen van hem als mijnen Saligmaker, het welcke de Ziele dan weten en gevoelen kan, tot haer onuysprekelijke vertroostinge" 93).

Er is een bijna onmetelijke afstand tussen dit zaligmakende geloof en het historisch of theoretisch geloof. Ook is het echte geloof zorgvuldig te onderscheiden van het tijdgeloof. De ware gelovigen, die uit een diep gevoel van hun ellende smachten naar de genade van de Heere Jezus, die ze met schroom en ootmoed aangrijpen, durven niet te roemen, dat deze ook hun deel is geworden, tenzij ze eerst bij een naarstig onderzoek de zekere en onbedrieglijke kentekenen bij zichzelf hebben bevonden. Maar degenen, die een vermeend geloof hebben, grijpen zomaar aan, wat hun in die orde niet aangeboden wordt — want God biedt aan zondaren geen zekerheid en blijdschap aan, voordat hun gemoed door droefheid over de zonden en door een behoorlijke bekommring over het zieleheil verslagen is — en beroemen zich erop, terwijl zij niet kunnen bewijzen, dat zij er deel aan gekregen hebben 94). Witsius vreest dus, dat velen zich zullen toe-eigenen, wat hun niet toekomt, en omdat hij beducht is voor zelfbedrog, legt hij zoveel nadruk op het zelfonderzoek. Zowel de uitvoerige beschrijving van de geloofswerkzaamheden als het aangeven van de kenmerken moet daartoe dienen. Wetende van veler strijd om tot zekerheid van hun geloof te komen, acht hij het ook daarvoor van belang om uiteen te zetten, hoe het ware geloof functioneert. Men zal immers dankbaar, getroost en godvruchtig leven, als men zich bewust is van zijn geloof 95). Bij de drie eerste schalmen van de keten des heils: roeping, wedergeboorte en geloof, heeft Witsius eigenlijk maar kort stilgestaan. Doch het beslissende woord is reeds gesproken, en nu volgt het een haast vanzelf uit het ander.

Als het gaat over de rechtvaardiging 96) wordt behalve met Socinianen en Remonstranten nog gepolemiseerd met Le Blanc, die het geloof, dat door de liefde werkt als voorwaarde

93) Vgl. *Oec. Foed.*, III, VII, 26, pag. 288 met *Practijcke des Christendoms*, blz. 40. 94) *Oec. Foed.*, III, VII, 31, pag. 290. Cf. *Exerc. in Symb.*, XXV, 20, pag. 372. 95) *Oec. Foed.*, III, VII, 34—37, pag. 291 sqq. 96) De justificatie wordt gedefinieerd als een rechterlijke maar genadige daad Gods, waardoor de uitverkorenen en *gelovige* zondaar van zijn zondeschild wordt vrijgesproken, en waardoor hem het recht op het eeuwige leven wordt toegekend om de gehoorzaamheid van Christus, die hij met het geloof heeft aangenomen, l.l., III, VIII, 27, pag. 302. 138 WITSIUS ALS DOGMATICUS

beschouwde, terwijl het toch niet meer is dan de uitgestrekte hand van een bedelaar, die het geschenk der barmhartigheid accepteert. Niet de hand maar de gave maakt rijk. Uit afkeer van de controversen en in al te grote begeerte om de twisten bij te leggen, geeft Le Blanc te veel toe aan de tegenstanders. „Men moet de vrede wel najagen, maar zonder dat de waarheid schade lijdt" 97). Scherp wordt ook de opvatting bestreden van Cave, die bij Paulus meende te lezen, dat wij niet door de werken der Wet, maar door de werken van het Evangelie gerechtvaardigd moeten worden. Wel is er een „dubbele rechtvaardiging", nl. een rechtvaardiging van de goddeloze (Paulus) en een rechtvaardiging van de rechtvaardige (Jacobus), maar de Paulinische leer van een rechtvaardiging uit louter genade door een gelovig aannemen van de gerechtigheid van Christus is de hoofdsom van het Evangelie der zaligheid, het anker onzer hoop, de glorie van Christus en de roem van de gereformeerde kerk 98).

Er worden nog enkele onderscheidingen gemaakt:

1e. Terstond nadat de mens Christus gelovig heeft aangenomen, wordt hij in de vierschaar des hemels gerechtvaardigd.

2e. Deze sententie Gods wordt aan de consciëntie bekend gemaakt door de Heilige Geest, zodat de gelovige weet, gevoelt en ondervindt, dat zijn zonden hem vergeven zijn.

3e. De zondaar, die nu actief en passief gerechtvaardigd is, wordt toegelaten tot de vertrouwelijke omgang met God. Dit herhaalt zich, wanneer hij tot een grove zonde of in een geestelijke verstarring was vervallen.

4e. God wijst aan de ziel bij het sterven haar eeuwige woning toe.

5e. Bij het laatste oordeel zullen de uitverkorenen openlijk gerechtvaardigd worden. Zij zullen de erfgenamen van het eeuwige leven zijn. De grond voor deze laatste rechtvaardiging is deels de inherente gerechtigheid en deels de toegerekende gerechtigheid van Christus. Witsius doet moeite om aan te tonen, dat de goede werken mede in rekening zullen worden gebracht. De accenten vallen hier dus wel anders dan bij Luther en Calvijn 99)!

97) l.l., 49—55, pag. 309—313. L. le Blanc, hoogleraar te Sedan, scheen een middenweg te willen zoeken tussen de reformatorische en rooms-katholieke leer der justificatie. Van de ene zijde werd hij echter beschuldigd, dat hij de Geref. leer anders voorstelde dan ze was, van de andere zijde, dat hij de R.K. leer teveel verzachtte, cf. C. E. Weismann, *Introductio in memorabilia ecclesiastica*, II, Stuttg. 1719, pag. 94. 98) *Misc. Sacr.*, II, pag. 584, 588. De z.g. justificatio justi wordt beschreven in *Oec. Voed.*, III, VIII, 21—26, pag. 299 sqq. Witsius kan zich hier op Bucer beroepen. Maar het is de vraag, of hij — en andere dogmatici, die dit onderscheid maakten — Calvijn aan zijn zijde heeft, zoals hij denkt. Vgl. O. Ritschl, *a.a.O.*, III, S. 455 f. 99) *Oec. Foed.*, III, VIII, 67—77, pag. 316—320. O. Ritschl meent, dat hiermee de opvatting, die sinds Calvijn als orthodox werd erkend, wordt „zersetzt" (*a.a.O.*, III, S. 456). Zijn weergave van de gedachten van Witsius is echter niet geheel correct. WITSIUS ALS DOGMATICUS 159

De geestelijke vrede en de aanneming tot kinderen hangen met de rechtvaardiging samen. Niet zelden gebeurt het echter, dat wel niet de vrede met God zelf, maar het gevoel ervan wordt onderbroken. Voor dit geval worden diagnose en therapie gegeven 100). Het is de Geest der aanneming tot kinderen, Die doet roepen: *Abba, Vader!* en met onze geest getuigt, dat wij kinderen Gods zijn. Het is voor Gods kinderen een bijzondere ervaring, wanneer de Heere hen door de Heilige Geest als tot in de hoge

opvoert, en met Zijn hemels licht omstraalt. Dan geeft Hij Zijn aangezicht te aanschouwen, dat blinkt van de zuiverste liefde, kust hen met de kussen van Zijn mond, en laat hen toe tot de lieflijkste gemeenschap der mystieke liefde. Zulks gebeurt vaak in tijden van de grootste dorheid, wanneer de ziel iets dergelijks niet verwacht. Wat er nog meer *tot de geheimenissen van deze verborgen omgang met onze Hemelse Vader behoort, kunnen de gelovigen zien, smaken en gevoelen, maar is in een theologische verhandeling niet te beschrijven. Wel valt dit niet al Gods kinderen ten deel, wel gebeurt het niet altijd, ja zelfs niet dikwijls, maar degenen, die het ondervonden, zijn zeker kinderen van God 101). Er moet een nauwkeurig zelfonderzoek worden ingesteld, of dit alles ook in het persoonlijk leven gekend wordt. Wij kunnen ons in onszelf vergissen, maar als de Heilige Geest getuigt dat wij kinderen Gods zijn, behoeven wij niet te vrezen voor inbeelding, want Gods Geest spreekt zo duidelijk en verheven, en Zijn stem dringt zo diep door in het menselijk hart, dat zij, die gewend zijn er naar te luisteren, haar zonder moeite van alle andere stemmen kunnen onderscheiden. Maar men kan dit alleen door ervaring leren. Wanneer de ziel van de Geest Zelf de verzekering ontvangt van de onmetelijke liefde Gods jegens haar, ontbrandt zij in wederliefde, en uitbrekend in overvloedige betuigingen van dankbaarheid, zegt zij: *Hebt Gij mij, Heere, zulk een uitnemende en zulk een onverdiende eer aangedaan, dat Gij mij beschouwt als Uw kind, en geeft Gij mij daarvan zo vertrouwelijk de zekerheid door Uw liefde in mijn hart uit te storten door de Heilige Geest, Die Gij mij gegeven hebt, en zou ik U dan niet met al mijn krachten liefhebben, dienen, eren en gehoorzamen? O mocht ik van alles ledig zijn om alleen met liefde tot U vervuld te worden.* Dit is wel een ontwijfelbaar kenmerk van de Heilige Geest, dat de mens, verblijd van gemoed, vuriger gaat worden in liefde tot God en vaardiger tot de dienst van God 102).

100) *I.I.*, III, IX, 19—26, pag. 329—333. Deze gehele beschrijving is weer een bewijs van de sterk psychologische instelling van Witsius. 101) *I.I.*, III, XI, 34, 353 seq. 102) *I.I.*, 38, 40, pag. 355 seq. Cramer rekent deze passages tot de schoonste van het gehele werk, *t.a.pl.*, blz. 424 vlg. 160 WITSIUS ALS DOGMATICUS

Van hoe groot belang deze materie voor Witsius is, zegt de opmerking, waarmee hij dit hoofdstuk besluit, dat deze mystieke stof het merg van het innerlijke christendom is 103). Betraden wij hier het grensgebied van dogmatiek en mystiek, het hierop volgende gedeelte brengt ons op het terrein van de praktische vroomheid. Het een gaat bij Witsius met het ander samen, en rijke geestelijke ervaringen zijn hem juist een sterk motief voor een leven in heiligmaking. Dit is een reële werking Gods, waardoor de uitverkorenen, die wedergeboren en gerechtvaardigd zijn, van de bezoedeling der zonde gedurig meer in gedaante worden veranderd tot de zuiverheid van het beeld Gods 104). Er volgt een brede beschrijving van de gevolgen der zonde en van het proces der heiligmaking. Het gaat om een leven tot Gods eer, om de bevordering van eigen zieleheil en om de stichting van de naaste 105). De christelijke heiligheid heeft een norm, die in voorschriften en voorbeelden bestaat. De voorschriften vindt men in de Wet. Voorbeelden zijn de heiligen op aarde en in de hemel, maar het schoonste voorbeeld is het heilige leven van Jezus 106). Devote overdenking van Gods Woord, gebed en nauwkeurig consciëntie-onderzoek worden aanbevolen. Doch het krachtigste middel om tot een heilig leven te komen is een aandachtige beschouwing van de Heere Jezus. Dan ziet men de vuilheid van de zonden, waarvoor Hij heeft moeten lijden en de ongelofelijke liefde Gods jegens ellendige stervelingen. Zelfs bevroren harten kunnen daardoor smelten en in wederliefde ontgloeien. Wie de volmaaktheden van Christus kent, zal ze beminnen en

begeren daaraan gelijkvormig te worden¹⁰⁷). De strijd tussen vlees en geest blijft echter en de volkomen heiligheid wordt in dit leven niet bereikt¹⁰⁸). De leer van de volharding der heiligen wordt besproken onder het hoofd: de bewaring. Gods kinderen kunnen wel vallen, maar niet finaal en ook niet totaal. Niet alleen is hun zaligheid zeker, maar ook is er in het geloofsleven continuïteit¹⁰⁹). De Heilige Geest is immers het innerlijk levensprincipe¹¹⁰). De orde des heils loopt uit op de heerlijkmaking, die reeds in dit leven aanvangt, maar die de zaligen in de tijd tussen sterven en opstanding in veel rijker mate deelachtig worden, en die volkomen

103) l.l., 41, pag. 356: „medulla interioris Christianismi”. 104) l.l., III, XII, 11, pag. 360. 105) l.l., 96—103, pag. 386—389. 106) l.l., 84—89, pag. 381 sqq. 107) l.l., 104—117, pag. 389—394. 108) l.l., 118—124, pag. 394—397. 109) l.l., III, XIII, 10, pag. 406. 110) l.l., 30, pag. 416. WITSIUS ALS DOGMATICUS 161

zal zijn na de jongste dag. Verschillende vragen van de eschatologie, als tussenstaat en verschil in heerlijkheid, komen hier tevens ter sprake¹¹¹).

e. De verbondsbedelingen en de sacramenten

De heilsgeschiedenis wordt door Witsius in het laatste boek van zijn hoofdwerk beschreven als verbondsgeschiedenis. Het genadeverbond is in wezen één, omdat er één zaligheid is, één Zaligmaker en één geloof¹¹²), maar het heeft twee bedelingen: Oud- en Nieuw Testament. Tot het eerste behoort alles wat als type moest dienen¹¹³), en duidelijk het kenmerk van onvolmaaktheid droeg, en dus bewees, dat het losgeld nog niet was betaald. In het Nieuwe Testament is de verlossing metterdaad tot stand gebracht. De oude bedeling begint terstond na de zondeval en eindigt bij de komst van Christus¹¹⁴). Er zijn nog weer vier perioden te onderscheiden: van Adam tot Noach, van Noach tot Abraham, van Abraham tot Mozes en van Mozes tot Christus. De nieuwe bedeling kan men laten aanvangen bij de geboorte van Christus, bij Zijn eerste prediking, bij Zijn dood of bij de uitstorting van de Heilige Geest¹¹⁵). Coccejus sprak van drieërlei verbondsbedeling: onder de belofte, onder de Wet en onder het Evangelie. Maar Witsius meent deze opvatting te moeten bestrijden. Het staat niet vast, dat de gelovigen zich vóór Mozes verheugden in volledige vrijheid, en er moesten ook offers gebracht worden, terwijl de besnijdenis reeds was ingesteld. En de zgn. periode der Wet houdt heel wat meer in dan dat God aan Israël Kanaän wilde schenken. De Decaloog, die het voornaamste deel der verbondseisen is, was in wezen reeds aan de aartsvaders als levensnorm bekend in de samenvatting: *Ik ben God de Almachtige; wandel voor Mijn aangezicht en wees oprecht*¹¹⁶). De vraag, of de Tien geboden altijd onverminderd van kracht blijven, wordt bevestigend beantwoord. God heeft ze nooit herroepen en Christus heeft ze niet afgeschaft¹¹⁷). Wel kan de wet een verschillende functie hebben. Wij moeten namelijk drieërlei staat van de mens aannemen. In de staat der rechtheid behelste de wet de voorwaarde, waaraan de mens moet voldoen om de gelukzalig-

1U-) De eschatologie wordt het uitvoerigst behandeld bij het laatste artikel van het Apostolicum, *Exerc. in Symb.*, XXVI, 1—91, pag. 375—412. 112) *Oec. Foed.*, III, II, 1, 2, pag. 210 seq. 113) Breedvoerig wordt dit alles behandeld in *Oec. Foed.*, IV, cap. I—III, VI—X, pag. 446—491, 514—622. 114) l.l., III, III, 3—5, pag. 224. 115) l.l., 11—18, pag. 228—231. 116) l.l., 20—31, pag. 232—237. 117) l.l., IV, IV, 27—37, pag. 502—506. 162 WITSIUS ALS DOGMATICUS

heid te verkrijgen; in de staat der ellende heeft hij met een wet te maken, die een tuchtmeester is tot Christus, terwijl de wet in de staat der genade als een regel der dankbaarheid moet worden gezien¹¹⁸). Is het Sinaietisch verbond nu een werkverbond of een genadeverbond? Ongetwijfeld bevat het elementen van het werkverbond, zoals de regel: De mens, die deze dingen doet, zal daardoor leven (Lev. 18 : 5). Maar deze herinnering aan het verbond der werken moest de Israëlieten van hun zonde en ellende overtuigen en dringen om tot Christus te gaan, en strekt dus eigenlijk tot bevordering van het verbond der genade. Bij de wetgeving werden echter ook sommige dingen herhaald, die tot het genadeverbond behoren. God wilde met de zondaar een verbond sluiten en verklaren: Ik ben uw God. Dit zijn duidelijke kentekenen van het verbond der genade. Maar het Mozaïsch verbond is daarom nog geen werkverbond of genadeverbond. Het is een nationaal verbond tussen God en Israël, een verbond van oprechte godsvrucht, dat zowel het werkverbond als het genadeverbond veronderstelt. De Tien woorden zijn dus eigenlijk geen verbondsformule, nog minder een formule van het genadeverbond, en ze zijn zeker niet louter een formule van het genadeverbond. Ze schrijven slechts een plicht voor, maar dan met bedreigingen, die aan het werkverbond zijn ontleend en met beloften, die tot het genade verbond behoren¹¹⁹).

Een lang hoofdstuk is gewijd aan de bestrijding van Coccejus inzake de verhouding der beide Testamenten. Coccejus en de zijnen verheffen de nieuwe bedeling al te zeer ten koste van de oude. Maar men mag hen niet op één lijn stellen met de Socinianen, die onbeschaamd beweren, dat het Oude Testament geen enkele belofte van eeuwig leven behelst, want het zijn broeders „die wij hoogachten in de Heere, doch zo, dat de heilige waarheid ons altijd liever is." Allen moeten zich erop toeleggen om zo voorzichtig en duidelijk mogelijk te spreken, en het is niemand kwalijk te nemen, wanneer hij de dingen, die verkeerd gezegd zijn, bescheiden en vreedzaam en zonder partijdigheid, aanwijst en verbetert. Dit geldt vooral ten aanzien van uitspraken van vermaarde mannen in de kerk, daar sommige doordrijvers het voorstellen, alsof men daarmee in alles

118) l.l., 38—42, pag. 506 sqq. Witsius gebruikt de termen: status institutus, destitutus, restitutus. 119) l.l., 47—57, pag. 509—514. Hoe kan Cramer (*t.a.pl.*, blz. 439) schrijven, dat Witsius het hier in hoofdzaak met Coccejus eens is? Gelijk overduidelijk blijkt uit zijn *Twist*, blz. 291 vlgg., *Aanstoot. Nieuw*, blz. 87—95 en *Goede Trouwe*, blz. 69 vlg. polemiseert hij hier juist met de Coccejanen, die de Decaloog wilden beschouwen als een formulier van het genadeverbond. Vgl. voor Coccejus, Schrenk, *a.a.O.*, S. 100.

WITSIUS ALS DOGMATICUS 163

moet instemmen om mee te tellen onder de theologen¹²⁰). Zij deden beter door de leidlieden van hun partij soms terwille van de waarheid te verlaten, met de erkenning, dat dit ook feilbare mensen zijn geweest, dan dat ze alles, hoe onvoorzichtig ook gezegd, handhaven en verdedigen, met grote zelfverzekerdheid maar met geringschatting van hun broeders¹²¹). Niet minder dan negen stellingen van Coccejus worden dan in de discussie betrokken en afgekeurd¹²²). De eerste stelling zal de gereformeerde kerk nooit accepteren. De vierde wordt met een beroep op de Heilige Schrift, die toch ook psalmen bevat als 32, 51 en 103, weerlegd. God zou in het Oude Testament de zonde slechts „voorbijzien", terwijl de „vergeving" toefde tot het Nieuwe Testament? Dit is ten enenmale onjuist. Die befaamde onderscheiding is niet zoveel waard, dat daardoor de katheders, de kansels en de pers zoveel jaren verhit moesten worden. Maar het is het allerergste en het heeft zelfs de zachtmoedigste aanstoot gegeven, dat zo dikwijls wordt gezegd, dat de gelovigen van het Oude

Testament onder de toorn en onder de vloek zijn geweest. Toch moeten wij hieruit niet opmaken, dat Witsius in het geheel geen verschil zag tussen Oud- en Nieuw Testament. Hij erkent wel degelijk, dat er in de oude verbondsbedeling bepaalde onvolkomenheden waren. De voldoening was nog niet geschied, er was veel duisternis en een grote strengheid, een dienstbaarheid onder de elementen der wereld — de ceremoniële wetten — en een geest van dienstbaarheid, terwijl de mate der genadegaven geringer was, en dit alles verlangend deed uitzien naar de nieuwe bedeling 123). Toen de Messias kwam, vielen de typen en ceremoniën weg, en kon en moest de oude bedeling plaats maken voor de nieuwe 124), zoals de nachtelijke duisternis wijkt voor de glans van de rijzende dage

120) *II*, IV, XII, 3, pag. 630. 121) *II*, 10, pag. 633. 122) Het zijn de volgende (door Witsius steeds opgegeven met de vindplaatsen): 1e dat aan de Israëlieten wel tijdelijke goederen, maar niet de ware en blijvende goederen verleend waren en dat de zaligheid zelf hun niet metterdaad geopenbaard is geweest (l.l., pag. 630); 2e en 3e dat de besnijdenis des harten (Deut. 30 : 6) en de inschrijving van de wet in het hart (Jer. 31 : 33) slechts weldaden van het N.T. zijn geweest (l.l., pag. 636, 639); 4e dat er voor de komst van Christus geen volkomen vergeving van zonden is geweest (l.l., pag. 641); 5e en 6e dat de vaders de Geest der aanneming tot kinderen niet hebben gehad, en evenmin een gerust geweten (*II*, pag. 650, 651); 7e dat de kerk onder de oude bedeling aan de engelen onderworpen is geweest (*II*, pag. 653); 8e en 9e dat de gelovigen van het O.T. hun leven lang aan de vrees des doods onderworpen en onder de toorn en de vloek zijn geweest (l.l., pag. 655, 659). 123) *Oec. Foed.*, IV, XIII, 1—32, pag. 662—676. Cf. *Exerc. in Symb.*, XXV, 13, pag. 368 seq. 124) *Oec. Foed.*, IV, XIV, 1—54, pag. 676—700. Dit geschiedde nog weer in verschillende fasen, (l.l., pag. 698 sqq.). 164 WITSIUS ALS DOGMATICUS

raad 125). Zo heeft God Zich in Zijn wijsheid aangepast bij iedere periode van Zijn kerk126). Over de besproken zienswijze van Witsius wordt heel verschillend gedacht. Omdat het verschil tussen Oud- en Nieuw Testament door hem in vergelijking met Coccejus sterk gereduceerd wordt, meent Diestel hem gebrek aan historische zin te moeten verwijten 127), terwijl Cramer van oordeel is, dat de grootste consequentie aan de zijde van Witsius te zoeken is 128). Bij de polemieken met de Coccejanen, waaraan zijn beschouwingen over de beide verbondsbedelingen zo rijk zijn, zit de bedoeling voor om de eenheid van het genadeverbond te handhaven. Wanneer Witsius de „gebreken" van het Oude Testament opsomt, betracht hij dan ook de grootste voorzichtigheid en dekt hij zich met het sterke gezag van Calvijn 129). Tenslotte worden de beide sacramenten van het nieuwe verbond behandeld. De Doop is het sacrament van de inplanting in Christus en van de wedergeboorte door Zijn Geest, en het Avondmaal is het sacrament van de voeding van het geestelijke leven 130). Bijzondere aandacht wordt geschonken aan de kinderdoop, die gegrond is op het bevel en de belofte Gods, terwijl ook de kinderen der gelovigen de Heilige Geest ontvangen 131). Een afzonderlijke dogmatische studie is gewijd aan de vraag, wat de Doop te betekenen heeft voor de uitverkoren kinderen van het verbond132). De meningen waren hieromtrent wel zeer verdeeld. Witsius meent voorop te mogen stellen, dat wel niet alle kinderen der gelovigen zalig worden, maar dat godzalige ouders ze toch mogen beschouwen als uitverkoren, totdat bij het opgroeien het tegendeel blijkt. Hij leidt dit voornamelijk af uit 1 Cor. 7 : 14, waar ook aan de kinderen uit een gemengd huwelijk heiligheid wordt toegekend: verbondsheiligheid, recht op de verbondsbelofte. Deze verbondsheiligheid is voor de kerk voldoende grond om de Doop te bedienen. De liefde gebiedt deze kinderen te beschouwen als geliefde kinderen Gods en hen te rekenen tot het huisgezin van God Zelf, totdat zij door zeer

slechte handelingen het tegendeel bewijzen¹³³). Strikt genomen hebben alleen de uitverkorenen recht op de Doop. Aan de anderen betekent en verzegelt de Doop niets, evenmin als

125) *LI*, IV., XV, 1, pag. 700. 126) IV, XIV, 5, pag. 678. 127) Diestel, *Studiën*, S. 263. 128) Cramer, *t.a.pl.*, blz. 445. 129) l.l., IV, XIII, 4, 15, 21, pag. 664, 668, 670. 130) l.l., IV, XVI, 1, pag. 714 seq. 131) l.l., 40—46, pag. 731—734. 132) *De efficacia et utilitate Baptismi in Electis foederatorum par ent um inf anti bus*, 'm *Misc. Sacr.*, II, pag. 480—524. 133) l.l., pag. 483 seq. WITSIUS ALS DOGMATICUS 165

een zegel op een wit blad papier of op een blad, dat zo vuil is, dat er niets op geschreven kan worden. Maar omdat het niet te zien is, welke kinderen uitverkoren zijn en welke niet, moet men naar het oordeel der liefde te werk gaan ¹³⁴). Het genadeverbond wordt hier door Witsius geheel onder de beheersing der uitverkiezing gesteld; het heet: „de uitvoering van het eeuwig raadsbesluit Gods" ¹³⁵). Daarom beperkt het onderzoek zich verder ook tot de kracht en het nut van de Doop voor de uitverkoren kinderen. Verzegeld worden dan de gemeenschap met Christus, de afwassing der zonden, de wedergeboorte en de heerlijke opstanding tot een eeuwig leven. Men moet aannemen, dat de gemeenschap met Christus aan de Doop voorafgaat. „Indien de kinderen der gelovigen vóór hun Doop niet beschouwd moeten worden als gemeenschap hebbende met Christus en de gemeente, dan moeten zij beschouwd worden als verkerend onder de toorn Gods, onder de macht van de duivel en in de staat der verdoemelijkheid. Wat hun tegenwoordige staat betreft verschillen zij dan althans niet van de kinderen van anderen, die volkomen buiten het verbond Gods staan. Er is geen tussenstaat. Wie dus nog niet van Christus is, die moet de duivel nog toebehoren." En Witsius kan het niet over zijn gemoed verkrijgen om dat te denken ¹³⁶).

Maar moet men bij de Doop ook de wedergeboorte veronderstellen?

Er zijn vier opvattingen. Sommigen menen, dat de wedergeboorte vóór, bij of na de Doop kan plaats hebben. De tweede opinie is: vóór de Doop; de derde: na de Doop; de vierde: bij de Doop. Witsius kiest voor het tweede gevoelen. Ook kleine kinderen kunnen het nieuwe leven deelachtig worden. Dit is niet alleen het geval met de kinderen, die vroeg sterven, maar in de regel gaat het zo¹³⁷). Want er zijn twee mogelijkheden ten aanzien van de uitverkorenen: „Zij zijn in hun prille jeugd wedergeboren, maar het zaad was gedurende vele jaren onder de aardkluit verborgen en alleen niet verstikt door de dorens en distels van de begeerlijkheden der jonkheid, totdat het door het intreden van rijkere genade eindelijk alles te boven komt, wat het bemoeilijkte en sterker en gelukkiger uitbreekt en ontkiemt — of God, Die aan geen tijd gebonden is, maakt de uitverkorenen de genade van het nieuwe leven deelachtig, wanneer het Hem belieft, en laat hen, ofschoon zij naar het oordeel der liefde gedoopt zijn gelijk het behoort, dikwijls vele jaren in de staat van de overheersende verdorvenheid, totdat zij door de genade Zijns Geestes

134) l.l., pag. 485. 135) l.l., pag. 488. 136) l.l., pag. 489 sqq. 137) l.l., pag. 491—495. 166 WITSIUS ALS DOGMATICUS

vernieuwd worden". Dit laatste was de gedachte van Beza, maar het eerste werd verdedigd door Voetius¹³⁸). Hiermee stemt Witsius als volgt in: „Er kan nauwelijks twijfel over bestaan, of die stelling van de wedergeboorte der kinderen vóór de Doop, althans volgens het oordeel der liefde over elk van hen, het aangenomen gevoelen der Nederlandse kerk is". Hij wijst dan op de eerste doopvraag, waarop een bevestigend

antwoord gegeven moet worden¹³⁹). Aan de rooms-katholieke leer, waarvan het barbarisme „ex opere operato” het schibboleth is, worden niet veel woorden besteed¹⁴⁰). Ook de lutherse opvatting wordt afgewezen, alsmede die van enkele gereformeerde theologen, die de lutherse gedachten benaderen¹⁴¹). Deze studie over de Doop geeft minder Schriftbewijs dan Witsius' dogmatiek in het algemeen. Ze is ook minder praktisch, maar enkele opmerkingen over het nut van de Doop ontbreken er toch niet aan. God is in Zijn liefde de Eerste geweest in ons leven, terwijl het toch reeds zeer groot is, al zou de kinderdoop verder geen nut hebben, dat de ouders daardoor heilig verplicht worden om hun kinderen, die zij zo vroeg aan God hebben toegewijd, zowel door onderwijs en vermaan als door een goed voorbeeld zorgvuldig; te onderrichten in de verborgenheden van de christelijke religie en in een echt heilig leven¹⁴²).

Over het Heilig Avondmaal meent de dogmaticus kort te kunnen zijn. De avondmaalgangers moeten het lichaam des Heren weten te onderscheiden en kennis hebben aan het echte innerlijke christendom. De kenmerken daarvan zijn: droefheid naar God, levend geloof en ongeveinsde liefde jegens God en de naaste¹⁴³). Witsius blijft hier dus in de lijn van het avondmaalsformulier. Zijn werk eindigt met de woorden: „God make, dat wij dit mystieke Avondmaal zo vieren op aarde, dat wij eeuwig met Christus de feestelijke maaltijd mogen houden in de hemel”.

138) Vele gegevens over het gevoelen van deze en vele andere Geref. theologen bij G. Kramer, *Het verband van Doop en Wedergeboorte*, Breukelen 1897. Over Witsius bh. 337—340. Vgl. bij dit werk echter Bavinck, *a.w.*, IV, blz. 28—31. Het verschilpunt wordt ook besproken bij Vos, *De verbondsleer*, blz. 56—65. 139) l.l., pag. 496 seq. 140) l.l., pag. 522. 141) Bedoeld worden L. Ie Blanc en P. Jurieu, l.l., pag. 512 sqq. 142) l.l., pag. 510, cf. *Oec. Voed.*, IV, XVI, 49, pag. 735. 143) *Oec. Foed.*, IV, XVII, 28, pag. 747 seq.

HOOFDSTUK X

WITSIUS ALS ETHICUS

Evenals menig ander theoloog uit zijn tijd heeft Herman Witsius de ethiek veel minder uitvoerig behandeld dan de dogmatiek. Toch ging ook de ethiek hem zeer ter harte, wat met zijn praktische instelling samenhangt. Het zijn voornamelijk vier geschriften, die in dit hoofdstuk als bronnen worden gebruikt. Twee ervan schreef Witsius als predikant: „Practijcke des Christendoms” (1665) en „Twist des Heeren” (1669), en twee danken hun ontstaan aan zijn academische arbeid: „Exercitationes Sacrae in Orationem Dominicam” (1689) en „Schediasma theologiae practicae” (posthuum uitgegeven in 1729). Om Witsius als ethicus te leren kennen letten wij eerst op zijn gedachten over het christelijk leven, die in de „Practijcke” en in de „Twist” reeds duidelijk zijn uitgesproken, terwijl wij daarna onze aandacht geven aan de eigenaardige verbinding van ethiek en mystiek, die wel zeer opvallend is in de „practische theologie”.

a. Het christelijk leven

Een godvruchtige levenswandel is de ziel en het merg van het christendom. Het gaat om de godzaligheid, die haar zetel heeft in de verborgen mens des harten 1). De Heilige Schrift is de enige en volmaakte regel voor geloof en leven. De Bijbel is een testament van onze Hemelse Vader; hij is een vriendelijke brief uit de hemel, vol van de wijsheid Gods en vol van de Heilige Geest, Wiens adem erover gegaan is. Daarom is de geregelde Schriftlezing ook van zoveel belang. Men moet er elke dag tijd voor nemen en huiselijke godsdienstoefeningen houden 2). Het leven uit Christus is het geheim van een waarachtig christelijk leven. „Hij heeft Zich voor mij overgegeven tot een vervloekte dood, en zou ik mij aan Hem niet weergeven tot een gezegend leven?” 3). Het heilige en heerlijke leven van Christus is ook het volmaakte voorbeeld voor ons nieuwe leven. Door middel van de navolging van Christus — in Zijn nederigheid, getrouwheid, liefde, geduld, ijver, standvastigheid en vooral in Zijn heiligheid — kunnen wij Hem gelijkvormig worden 4). De eerste les, die men in de school van Jezus

1) *Practijcke des christendoms*, Aenspraeck; *Twist des Heeren*, blz. 166—170. 2) *Practijcke*, blz. 8—16, *Schediasma*, pag. 204 sqq. 3) *Schediasma*, pag. 120. 4) *Oec. Foed.*, III, XII, 90—95, pag. 384 sqq. Cf. *Schediasma*, pag. 108—113. 168 WITSIUS ALS ETHICUS

moet leren, is zelfverloochening, waaronder te verstaan is, dat wij de zonden verzaken, het niet van de wereld verwachten en in diepe ootmoed leven 5). Met woorden, die aan Calvijn herinneren, tekent Witsius het leven der gelovigen: „Zij behoren zichzelf niet toe, laten zij daarom, voorzover dat geoorloofd is, zichzelf en al het hunne vergeten. Zij behoren God toe, laten zij daarom voor Hem leven en sterven”. In deze oprechte zelfverloochening en overgave aan God bestaat de verheerlijking Gods 6). Er is veel aan gelegen, dat de gemeenschap met Christus niet verstoord wordt. Ernstig worden daarom verschillende gemoedstoestanden besproken en hier en daar komen wij op de grens van de casuïstiek 7). Sommige kinderen Gods maken geestelijke verlatingen door. God kan er een bijzondere bedoeling mee hebben

als Hij de Zijnen in zulk een troosteloze toestand brengt en laat. Maar gewoonlijk is het om hen te beproeven, opdat zij zich over hun zonden verootmoedigen, de genade des te naarstiger zoeken en leren leven door geloof en niet door aanschouwen. Hoe iemand zich dan gedragen moet? Dat hij betrouwe op de naam des Heren en steune op zijn God. Men moet niet toegeven aan hopeloze gedachten, maar zich met ernstige gebeden tot God wenden. Er wordt zelfs een voorbeeld van zulk een gebed gegeven. Overigens hangt de zaligheid niet af van de verzekerdheid, die wij tot onze troost gevoelen maar van de echtheid van ons geloof 8). Herhaaldelijk dringt Witsius aan op zelfonderzoek. Het is nuttig en nodig. Men moet niet alleen dagelijks zijn daden nagaan, maar zich vooral ook afvragen, of zijn staat goed is of niet, en indien het eerste het geval is, of er ook vorderingen te bespeuren zijn. In de aanvangsperiode van het geestelijke leven is het toenemen doorgaans duidelijker dan later. Men ziet de wijzer van een klok niet bewegen, maar men bemerkt wel, dat hij vooruitgegaan is. Men ziet een boom niet groeien, maar na verloop van tijd blijkt hij groter geworden te zijn 9). Dat de werkelijkheid in zijn dagen bij lange na niet in overeenstemming was met dit hoge ideaal van het christelijk leven heeft

5) *Practijcke*, blz. 43 vlg., 68 vlg. Cf. *Schediasma*, pag. 159—168. 6) *Oec. Foed.*, III, XII, 98, pag. 387. Cf. J. Calvinus, *Institutio christianae religionis*, III, VII, 1. 7) Soms verwijst Witsius naar Amesius voor de „casus conscientiae”, die bij een bepaald deel der ethiek behoren, cf. *Schediasma*, pag. 55. 8) *Practijcke*, blz. 86—110. Iets dergelijks is de wanhoop, die Gods kinderen kan overvallen en waarvan Witsius de oorzaken opspoort, om dan een advies te geven, dat van zielkundige wijsheid getuigt, *Schediasma*, pag. 66—73. Hiervan te onderscheiden is de „heilige wanhoop” („heilzame wanhoop”, „desperatio salutaris”), *Practijcke*, blz. Al vlg., *Schediasma*, pag. 148—152. 9) *Schediasma*, pag. 121—137, *Practijcke*, blz. 173. WITSIUS ALS ETHICUS 169

Witsius in het licht gesteld 10) in zijn opzienbarend boek „Twist des Heeren met zijn Wijngaert”, dat men een boetpredicatie zou kunnen noemen. Aan de innerlijke godsvrucht ontbreekt volgens dit geschrift zeer veel. De geestelijke godzaligheid schuilt hier en daar in een vergeten hoekje 11). Het gevolg daarvan is, dat het met het godsdienstig leven treurig gesteld is. Het lezen in de Bijbel wordt nagelaten, het gebed vergeten, de huiselijke godsdienstoefeningen verwaarloosd. Aan de gesprekken over de geestelijke dingen is men onttrokken. Het gaat dikwijls zo werelds toe, dat men meer stichting vindt, als men zich met een boekje in een hoekje terugtrekt. „De Christelijke, Greformeerde Religie sal quansuys de Heerschende Godtsdienst by ons zijn, maer sy is in der daet de Dienaresse en Slavinne van de bysondere beoogingen der geener die daer van belijdenisse doen” 12). Het zedelijk leven laat ook veel te wensen over. In menig opzicht kunnen de christenen nog een voorbeeld nemen aan heidenen als Seneca, Epictetus en Marcus Aurelius 13). Tal van „nieuwigheden” zijn schadelijk voor de zuiverheid der leer en de heiligheid des levens 14). Ergerlijke zonden hebben in Nederland de overhand. Met enige voorzichtigheid wordt de Overheid gekapitteld, maar de predikanten wordt onomwonden de waarheid gezegd: „Hoe weynigh bequaemheyt sommighe tot den Heyligen dienst hebben, door hoe onbehoorlijcke wegen sy daer toe komen, hoe slordigh sy sich daer in dragen, hoe yverloos, hoe geesteloos in 't prediken, hoe suymachtigh in 't Cartechiseeren, hoe nalatigh in 't besoecken der gemeente, en in 't setten van haer harte op de kudde, hoe traegh in 't waernemen van haer studiën, hoe selden in den gebede en devote oeffeningen, hoe onvoorsichtigh, opdat ick niet en segge, los en werelds in haer ommegangh, hoe stichteloos in haer samenspraecken . . . dat voelt de Kercke, dat besuchten de Vroomen, dat sal Godt oordeelen” 15). Het verval van de kerkelijke

tucht is mede een oorzaak van de achteruitgang en de kerkelijke twisten doen er geen goed aan. Overal hoort men ook van de vromen klachten over geesteloosheid, lusteloosheid en troosteloosheid. Dit alles is als een schrift aan de wand: Mené, mené, thekel, upharsin. God maakt

10) Daar was wel reden toe, vgl. de analogieën uit dezelfde periode bij De Vrijer, *Schortingbuis*, blz. 112—150 (vooral Lodenstein, Saldenus en Koelman). J. Koelman beschouwt Witsius als een getrouwe wachter en ziener in Nederland, en roemt zijn geschrift als „seer stichtelijk, overtuigend en zielroerend”, *Historie van den chr. Sabbath*, Amst. 1685, blz. 356 vlg. 11) *Twist*, blz. 165. 12) *a.w.*, blz. 186—200. 13) Met een keur van citaten tracht Witsius dit aan te tonen, *a.w.*, blz. 214—250. 14) *a.w.*, blz. 261, vgl. blz. 262—302. 15) Dit requisitoir is te vinden op blz. 331 vlg. van het aangehaalde werk. 170 WITSIUS ALS ETHICUS

aanstalten om met de kandelaar van het Evangelie te vertrekken 16). Verreweg het grootste gedeelte van de „Twist” is gewijd aan de beschrijving van verontrustende symptomen van godsdienstige en zedelijke verwording. De conclusie luidt: „Een heylige reformatie is ons van noden” 17). Men vraagt: mag dit en mag dat? En bijna niemand stelt de vraag: Wat moet ik doen om in heiligheid en godzaligheid toe te nemen? Het is een grote vergissing als men denkt, dat wij geen reformatie van de zeden meer nodig hebben. „Wij moeten al soo gaern Reformantes en Verbeteraars zijn, als wij Gereformeerde en verbeeterde heten” 18). Men schimpt op de „preciesheit”, hoewel men kan weten, dat daarmee niet anders bedoeld wordt dan een streven van de godzaligen naar een ingetogen en volmaakte heiligheid in gelijkvormigheid aan het voorschrift der Goddelijke wet. Aan een naam is niets gelegen, maar welke vrome kan iets tegen de zaak hebben 19)? Ook in zijn colleges over de ethiek verdedigt Witsius de „puriteinse preciesheit”, althans ten aanzien van de huiselijke godsdienst-oefeningen, waarvoor hij zich tevens beroepen kan op de Dordtse Synode 20). Ook van hem geldt, wat Goeters van Voetius en de zijnen opmerkt: Vanuit het principe der persoonlijke gemeenschap met God wordt de gehele levensorde met puriteinse strengheid geregeld 21). De „Twist des Heeren” richt zich in het bijzonder tot de leidlieden van het volk. De Overheid krijgt een reeks vermaningen te horen: U past godzaligheid. „Straft de Godts-lasteringen. Weert de Afgoderije. Dempst de Ketterij. Keert ghevaerlijcke Nieuwigheden. En guntse geen Ruste bij u, die de Kercke soecken te ontrusten. Bemint de geene die Godt beminnen” enz. De reformatie moet bij de predikanten beginnen. Zij behoren voorbeelden te zijn voor de gemeente. Het is beter om met Salomo de tempel te bouwen, dan om met David oorlog te voeren! De mensen moeten leren om niet zozeer de dwalingen van een ander als wel de zonde van eigen leven te bestrijden. Klemmend klinkt de algemene oproep tot bekering: „Begint die Heylige Reformatie van uw onheylich leeven, soo lange u aengheraeden, soo krachtigh ingescherpt; maer so hartneckigh tot noch toe uytgesteld” 22). Een ethisch vraagstuk, dat de gemoederen sterk beroerde, was dat van de Zondagsviering. Voor theologen als Coccejus, Heidanus

16) *a.w.*, blz. 448, 415 en 467. 17) *a.w.*, blz. 5, 471. 18) *a.w.*, blz. 227 vlg. 19) Witsius kiest hier duidelijk partij tegen de „rekkelijken”, en verklaart zich accoord met het precieze levensideaal van Voetius, *a.w.*, blz. 380—384. 20) *Schediasma*, pag. 207—216. 21) *a.a.O.*, S. 57. 22) *Twist*, blz. 470—492. WITSIUS ALS ETHICUS 171

en Burman behoorde het vierde gebod tot de wettische en ceremoniële bedeling van het genadeverbond, waarvan de zin in Christus was vervuld. De Coccejanen meenden,

dat voor de Nieuw-Testamentische tijd geen gebod gold om een bepaalde dag voor de dienst des Heren af te zonderen, al wilden zij wel vasthouden aan de Zondag als menselijke inzetting. Voetius, Essenius en Hoornbeek verdedigden daarentegen het gevoelen, dat de rustdag een scheppingsordinantie is, en dat het vierde gebod, voorzover het een morele strekking heeft, voor de christenen is blijven gelden. In de praktijk komt dit neer op een strenge opvatting van de Zondag, waaraan puriteinse invloed niet vreemd is 23). Meermalen heeft ook Witsius zich over deze kwestie uitgesproken. De strijd was in volle gang, toen zijn eerste geschrift in 1660 verscheen. Daarin geeft hij te kennen, dat hij het onbillijk vindt, wanneer aan de voorstanders van een strenge Zondagsviering het verwijt wordt gemaakt van judaïsme 24). Is het judaïsme, als de Wet scherp wordt gepredikt om de mensen te ontdekken aan hun zonde en te doen wanhopen aan zichzelf? Is het judaïsme om te leren, dat ieder christen zich ernstig op de beoefening van de godzaligheid moet toeleggen, om zich zo nauwkeurig mogelijk te houden aan de Wet, gelijk diegenen willen, die men de „preciezen" noemt? En is het judaïsme om te stellen, dat de christenen verplicht zijn om op de Zondag alle niet noodzakelijke arbeid te laten rusten en deze dag geheel te wijden aan God en aan Zijn plechtige dienst²⁵⁾? Maar in zijn „Twist" gaat hij verder. De coccejaanse beschouwing rekent hij daar tot de „schadelijke nieuwigheden". Ze is in strijd met de uitspraken van de Dordtse Synode en met de verklaring van het vierde gebod in de Heid. Catechismus. En de ontheiliging van de rustdag krijgt een opvallende plaats in het zonde-register. „Sabbath- schenden is nu geen sonde meer, maer een ghewoonte". Zo wordt „Gods Soon-dagh, Soen-dagh, Son-dagh Ondanckbaerlijck verspilt, verspeelt, verspelt in Sond-dagh" 26). Wanneer hij door Allinga op dit punt aangevallen wordt, acht hij geen termen aanwezig om er breder op in te gaan 27), „immers D. Allinga brengt niet bij, als het geen tien mael beantwoordt is". Het

23) Vgl. H. B. Visser, *a.w.*, blz. 72—167, waar ook de litteratuur wordt opgegeven. 24) Dit begon al bij Burs (1627), wiens „krokodillentranen" Voetius heeft willen afwissen, vgl. Visser, *a.w.*, blz. 80. 25) *Misc. Sacr.*, II, pag. 7—20 (tweede paginering). Het verschil tussen Joodse sabbatsonderhouding en christelijke Zondagsviering wordt uitgewerkt op pag. 17—20. 26) *Twist*, blz. 315 vlg. Vgl. over de Zondagsontheiliging in de Gouden Eeuw vooral S. D. van Veen, *Zondagsrust en Zondagsheiliging*, Nijkerk z.j., blz. 29—78. 27) Allinga verdedigt de 'coccejaanse interpretatie van het vierde gebod in zijn *Sedige verdedigingh*, blz. 149—193. De polemiek Witsius-Allinga inzake de sabbatskwestie is reeds beschreven door Visser, *a.w.*, blz. 209—213. 172 WITSIUS ALS ETHICUS

vierde gebod moest dienen om ons te sterken in de geestelijke rust, en het is een „stofte van ergerlijke onruste geworden". De geboden van God volbrengt men niet door hoogmoedig disputeren, maar door ootmoedig practiseren. Was men maar gebleven bij de gulden eenvoudigheid van de Synode van Dordrecht²⁸⁾. De dogmatische fundering van deze zienswijze vinden wij in het boek over de verbondsleer en de praktische uitwerking in de Utrechtse colleges over de ethiek. Ook voor Witsius dateert het gebod om de rustdag te onderhouden van het Paradijs, en hij gaat met Calvijn accoord, als deze zegt, dat Gods voorbeeld onze blijvende regel moet zijn. Overigens herleidt hij het verschil tot de geringste proporties en hij zou de ongelukkige twisten over de Sabbat gaarne bijgelegd zien²⁹⁾. Men kan zijn standpunt ten aanzien van de viering van de dag des Heren wel streng maar niet wettisch noemen. Kleinigheden, waardoor lichaam en ziel vaardiger gemaakt worden om God te dienen, zijn geoorloofd, want deze dag is Gods volk niet gegeven om een vermoeiende last maar om een verkwikking te zijn. De rust is slechts middel en geen

doel. Wij hebben de rustdag te heiligen door godsdienstige samenkomsten te houden, de plichten der liefde jegens de naaste waar te nemen en alles te richten op de bevordering van de gemeenschap met Christus, in Wie de eeuwige rust onzer zielen is 30), De betrachtning van ware godzaligheid hangt ten nauwste samen met het gebedsleven³¹). De gebeden zijn dan ook het voornaamste deel van de godsdienst³²). Als men menen zou, dat het gebed onnodig is, omdat God toch alles wel weet wat wij behoeven, is het antwoord: Hij wil, dat wij ook zelf onze noden kennen en dat in het geloof belijden. En tegen de gedachte, dat het gebed nutteloos is omdat God toch alles van tevoren bepaald heeft, wordt opgemerkt, dat bidden geen vragen is om verandering van Gods raad 33).

Ook de gebedshouding komt ter sprake. Het knielen drukt nederigheid en onderwerping uit, het staan eerbied en dienstvaardigheid, maar minder gepast is het zittend bidden, tenminste het gaan zitten om te bidden. Witsius is een warm voorstander van vaste gebeds-

28) *Aanstoot. Nieuw*, blz. 102. Te Dordrecht werd o.m. uitgesproken, dat het vierde gebod deels moreel, deels ceremonieel is, dat de Zondag plechtig moet worden geheiligd, en dat men dan rusten moet van zijn arbeid (uitgezonderd werken van liefde en noodzakelijkheid) en van alles wat de dienst van God verhindert, vgl. Visser, *a.w.*, blz. 67. 29) *Oec. Foed.*, I, VII, 2—12, pag. 65—69. 30) *Schediasma*, pag. 235—243. 31) *Practijcke*, blz. 180 vlg. 32) *Exen. in Orat.* II, 11, pag. 30. 33) *l.l.*, II, 2—7, pag. 27 sqq. WITSIUS ALS ETHICUS 173

tijden³⁴), Formuliergebeden acht hij niet minderwaardig, want de Heere Jezus heeft Zijn discipelen niet alleen het bidden, maar ook een gebed geleerd. Vrij scherp bestrijdt hij degenen, die alle formuliergebeden verwerpen. Denken wij, dat onze stamelende woorden beter zijn³⁵)? Wanneer hij toekomt aan de verklaring van het gebed des Heren, behandelt hij de vraag, of ieder God mag aanspreken als Vader. Hij is ruimhartig van oordeel. Wanneer Gods kinderen in twijfel verkeren, mogen zij toch „Vader” zeggen — is het niet in de geloofsovertuiging, dat Hij hun Vader geworden is dan toch met de hoop en tenminste met de bede, dat Hij hun Vader wil worden. En ook de onwedergeborenen in de kerk wil hij deze aanspraak niet verbieden. Voorzover God hun Schepper is, hen bewaart en vele weldaden schenkt, kan Hij hun Vader heten. Laten zij Hem dus Vader noemen, voor zover zij dat kunnen en intussen verlangen naar de genade om Hem in de volle zin des woords die naam te kunnen geven 36). Over de gebedsverhoring wordt gesproken in de „Practijcke des Christendoms”. Er zijn onverhoorde gebeden. God stelt het geven van het begeerde dikwijls uit om ons te meer te vernederen, om ons te doen aanhouden, en om ons het verkregene te meer te doen waarden. Op verschillende wijzen pleegt Hij het gebed te verhoren. Hij schenkt het begeerde of iets beters, Hij ondersteunt met Zijn genade en geeft kracht om het gemis te dragen of Hij verblijdt het hart na het bidden en geeft de verzekering van Zijn gunst³⁷).

b. Ethiek en mystiek

Wanneer Prof. Witsius aan de Utrechtse Academie college geeft over de plichten van een christen tegenover God, Christus, zichzelf en de naaste, houdt hij zich bezig met dat gedeelte der ethiek, dat men in zijn tijd ascetiek placht te noemen. Voetius verstond daaronder de methode en de beschrijving van de „exercitia pietatis” 38). Naast de termen oefeningen der godzaligheid en practijk der godzaligheid treft ons bij Witsius echter een veelvuldig gebruik van het woord „mystiek”. Hij acht het blijkbaar niet noodzakelijk om precies aan te geven, wat hij daaronder verstaat. Maar hij gebruikt de term geheel in de geest van Lodenstein, die er de volgende bepaling van

34) I.I., V, 26—28, pag. 65 seq. 35) I.I., VI, 9—31, pag. 69—78. De accenten vallen hier iets anders dan in *'Practijcke*, blz. 220 vlgg., waar de voorkeur voor het vrije gebed meer merkbaar is. 36) I.I., VII, 19—22, pag. 88 seq. 37) *Practijcke*, blz. 188—214. 38) G. Voetius, *Exercitia pietatis*, Gorinch. 1664, pag. 1. 174 WITSIUS ALS ETHICUS

gaf: Mystieke theologie is de heilige waarheid der gereformeerde leer, door Gods Geest aan 's mensen ziel geleerd. Ze beschrijft de verborgen mens des harten, de innerlijke ervaringen van een mens, in wie Christus woont en die geleid wordt door de Heilige Geest 39). Een proeve hiervan is het „Schediasma theologiae practicae”. Maar al veel eerder treffen wij dit element in de werken van Witsius aan. Ten bewijze diene het hoofdstuk over de geestelijke godzaligheid in zijn „Twist”. Wie een „ondervindende kennis” heeft, ziet de dingen niet alleen bij het schemerlicht der natuur, zoals de heidenen, en niet alleen bij het sterrelicht der Schriftuur zoals de Joden en uiterlijke christenen, maar bij het zonlicht des Heilige Geestes 40). Hier wordt dus een tegenstelling gemaakt tussen Woord en Geest, die in de mystiek gangbaar is. Typerend is ook de uitspraak, dat een heilige ziel God onvergelijkelijk meer liefheeft dan haar eigen zaligheid 41). Het is een mystiek gezegde, dat een rechtschapen christen zich aanstelt als een kleine Christus op aarde 42). Witsius zou zijn dagen wel willen slijten in het waarnemen van een stille devotie in de kring van de vromen, bij wie de innigheden van het geestelijke christendom bekend zijn 43). Citaten uit Thomas a Kempis en Bernhard van Clairvaux 44) maken het waarschijnlijk, dat hier ook voor-reformatorische motieven aanwezig zijn. In het „Schediasma” komt een beschrijving voor van de verwondering over de Goddelijke volmaaktheden, waarin het mystieke proces met zijn verschillende stadia te herkennen valt 45). Op de verlichting der ziel volgt de inleiding in de binnenkamers van de hemelse Bruidegom. Door de contemplatie ontstaat de lust om God te loven. De overdenking van wat God voor haar is kan haar zo in extase brengen, dat zij alles vergeet en in die afgrond der Goddelijkheid verslonden wordt. *Och, dat ons die vervoering eens, och, dat ze ons dikwijls ten deel viel! Wij zouden dan in korte tijd meer leren dan anders in jaren.* Ook de extatische vreugde tracht Witsius onder woorden te brengen: Wanneer de ziel zeker weet, dat God haar God is, vooral wanneer zij dit hoort uit de mond van God

39) J. van Lodensteyn, *Beschouwinge van Zion*, Eerste deel5, Amst. 1729, blz. 39 vlg. 40) *Twist des Heeren*, blz. 167. 41) *a.w.*, blz. 170. In zijn *Schediasma*, pag. 165 sqq. is hij hierop echter teruggekomen. Gods heerlijkheid en de zaligheid van de Zijnen zijn zo samengevoegd, dat ze niet gescheiden kunnen worden. 42) *a.w.*, blz. 177. Hierbij wordt verwezen naar Phil. 2 : 5. 43) *a.w.*, blz. 184 vlg. Het ideaal „O heilig eenzaam, met God gemeenzaam” (Lodenstein) wordt beschreven in *Meletemata*, pag. 218, waar Gregorius (Magnus) en Bernard worden aangehaald. 44) *a.w.*, blz. 171—174. 45) *Schediasma*, pag. 31—35. WITSIUS ALS ETHICUS 175

Zelf, Die haar innerlijk toespreekt, en wanneer zij de Goddelijke zoetheid bevindelijk mag smaken, verheugt zij zich met onuitsprekelijke en heerlijke blijdschap. En niemand behoeft te vrezen, dat er in overmaat van vreugde zonde gelegen zou zijn. God Zelf nodigt ons immers niet alleen tot blijdschap maar tot een heilige mystieke dronkenschap uit. Wie overvloedig gedronken heeft van deze hemelse nectar is vol van God en de hemel nabij. Meer dan eens heeft Witsius dit met verbazing waargenomen bij eenvoudige zielen 46). Zowel de verrukking vanwege de heerlijkheid Gods als de vervoering vanwege de zoetheid Gods komen dus bij Witsius voor. Maar toch is opgaan in God niet het laatste. Op de mystieke ervaring volgt een godvruchtig

leven, een zich voegen naar God, in gehoorzaamheid aan Zijn gebiedende wil en in berusting ten aanzien van Zijn besluitende wil⁴⁷). Ritschl heeft reeds opgemerkt, dat er bij Witsius invloed te bespeuren is van Francis Rous⁴⁸), een Engels Puritein, die zelf met de mystieke denkbeelden uit vroeger eeuwen vertrouwd was en deze heeft verwerkt in een drietal geschriften over de verborgenheden van het Koninkrijk der hemelen, waarvan de bekendste zijn: „De hemelse Academie“, en „Het mystieke huwelijk van Christus met de kerk“⁴⁹). In het eerste hoofdstuk van het „Schediasma“ staat reeds dat wij moeten trachten toegelaten te worden tot het binnenste heiligdom van de hemelse academie, waar wij niet door horen, redeneren en geloven maar door zien en smaken onderwijs over God zullen ontvangen⁵⁰). Herhaaldelijk is sprake van een speciale vertrouwelijke openbaring van de Heere Jezus aan de ziel. Hij neemt haar als het ware bij de hand en geleidt haar naar Zijn binnenkamer. Dan schuift Hij de gordijnen van de hemel open, en toont haar de hemelse heerlijkheden en de vreugden van het toekomstige leven ter contemplatie en ter genieting⁵¹).

46) *Exerc. in Symb.*, V, 13—18, pag. 52 sqq. Opvallend is het gebruik van de woorden *dulcedo*, *suavitas*, *gustare*. 47) *Schediasma*, pag. 36—39, 40—47. 48) A. Ritschl, *a.a.O.*, I, S. 281. — Francis Rous (1579—1659) was een independentistisch Puritein en een vriend van Cromwell. Vooral zijn gedachten over de Goddelijke vonk in 's mensen ziel en het innerlijke licht verraden de mysticus, vgl. Ritschl, *a.a.O.*, S. 128 ff., R. M. Jones, *Spiritual Reformers*, London 1914, pp. 267—271. 49) Beide tractaten zijn door J. Koelman vertaald, vgl. F. Rous, *Het Binnenste van Godts Koninkrijk*, Amst. 1678. 50) *Schediasma*, pag. 9. Cf. *Exerc. in Symb.*, X, 46, pag. 138 seq.: De echte discipel van Christus weet en gelooft niet alleen, maar proeft en smaakt soms ook, wat vergeving van zonden enz. is. 51) *Exerc. in Symb.*, XI, 24, pag. 150. Cf. pag. 342 waar dit aan de Heilige Geest wordt toegeschreven, en pag. 400, waar hetzelfde van God wordt gezegd. Een beschrijving van de „fruitio Dei“ in *Oec. Foed.*, III, XIV, 8, pag. 427 seq. 176 WITSIUS ALS ETHICUS

Het sterkste bewijs voor de beïnvloeding van de mystiek van Witsius door Rous vormen de passages, die het mystieke huwelijk met Christus beschrijven. Er is niet alleen een mystieke unie van Christus en Zijn kerk, die met het huwelijk te vergelijken is⁵²), maar Christus is ook de Bruidegom van de enkele ziel. Hier haalt Witsius Rous aan⁵³). Deze heeft op zijn beurt weer gedachten ontleend aan Bernard van Clairvaux, en de bernhardijnse bruidsmystiek gaat tenslotte terug op het Hooglied. Hier en in enkele Psalmen ligt dan ook de bron van Witsius' mystiek: „In deze gemeenschap met Christus bestaat dat mystieke en zeer zoete huwelijk van de verkoren ziel met Christus, waartoe Hij haar nodigt met alle liefkozingen van het Evangelie en waarover Salomo zijn edel bruiloftslied gezongen heeft“⁵⁴). Maar het is weer opmerkelijk, hoe ethiek en mystiek met elkaar vervlochten zijn. Witsius zet tevens uiteen, wat de wetten van het huwelijk voor de bruid inhouden⁵⁵). Genieten van de liefde en dienen door de liefde moeten samengaan⁵⁶). Twee woorden van Paulus bepalen mede de aard van de ethiek en mystiek van Witsius: „Ik leef, doch niet meer ik, maar Christus leeft in mij“, en „Dat Christus een gestalte in u verkrijge“ (Gal. 2:20, 4:19)⁵⁷). Het sterkste motief is een intens verlangen om de gemeenschap met God in Christus te genieten. Zo dikwijls als de Heere Jezus Zich te beschouwen geeft aan een ziel en de gordijnen van de hemel wegschuift, haar voert naar Zijn binnenste kamer en haar rondleidt, is een ongelofelijke blijdschap haar deel, waar de vreugde der wereld niet bij haalt⁵⁸).

52) *Exen. in Symb.*, XXIV, 1, pag. 345. 53) *Schediasma*, pag. 91. 54) *Oec. Foed.*, III, V, 3, pag. 254, cf. pag. 374 seq. (Psalm 45) en *Exerc. in Symb.*, VII, 26, pag. 80

(Hooglied en Ps. 45). Ook Ps. 16 : 5, 6 en Ps. 34 : 9 worden naast het Hooglied aangehaald. Over Hooglied 5 heeft Witsius een gedicht gemaakt. Zie Lijst van gedichten van Witsius, no. 7. 55) *Schediasma*, pag. 91 seq. Ook dit element kwam bij Rous voor, vgl. A. Ritschl, *a.a.O.*, S. 130. 56) *Oec. Foed.*, IV, XVII, 34, 42, pag. 751, 754 seq. 57) Vgl. *Twist*, blz. 175. 58) *Meletemata*, pag. 227 seq.

HOOFDSTUK XI

WITSIUS ALS POLEMICUS

Als orthodox theoloog uit de zeventiende eeuw heeft Witsius ook de nodige aandacht gegeven aan verschillende afwijkingen van de leer. In zijn dogmatiek heeft hij zich ook wel tegen andersdenkenden gekeerd, doch uitsluitend inter-confessionele geschillen gaven het aanzijn aan afzonderlijke geschriften van polemische aard. Hij heeft op drie fronten gestreden: tegen het Cartesianisme, Labadisme en Antinomianisme.

a. Tegen het Cartesianisme

Als bestrijder van het Cartesianisme leren wij Herman Witsius kennen uit zijn „Twist” (1619), twee kleinere geschriften tegen Allinga (1673) en een brief aan Huber (1687). Zijn aanval gold niet zozeer het Cartesianisme als wijsgerig stelsel, hoewel de methodische twijfel natuurlijk ook geen genade kon vinden in zijn ogen, en hij voor „dien Paepschen Filosooph” 1) niet veel waardering had, als wel het „theologisch Cartesianisme” van Wolzogen, Wittichius, Roëll en anderen. Ook op het gebied der Godeleerdheid is de invloed van Descartes in Nederland bijzonder groot geweest. Talrijke theologen van naam volgden de cartesiaanse methode²⁾. Het meest opmerkelijke feit is het samengaan van Cartesianisme en Coccejanisme, die toch niet innerlijk aan elkaar verwant waren. Hoewel Coccejus zelf sceptisch stond tegenover de wijsbegeerte van Cartesius, hebben velen van zijn volgelingen, afkerig als zij waren van de aristotelische schema's en bekoord door het moderne karakter van het cartesiaanse denken er een machtige bondgenoot in gezien in hun strijd tegen de scholastiek³⁾. Het was niet uit „twistzucht”, dat Witsius het offensief inzette

1) *Twist des Heeren*, blz. 268. Hij verwerpt ook de wijsgerige stelling, dat de ziel „denking” is, *Oec. Foed.*, III, XIV, 18, pag. 432. 2) Cf. C. L. Thijssen-Schoute, *Le cartesianisme aux Pays-Bas. Ses caractères, ses principaux représentants*, in *Descartes et le cartesianisme hollandais*, Amsterdam-Paris 1950, p. 183—260. Tal van figuren, die op de volgende bladzijden worden genoemd, vindt men daar besproken. Hier zij tevens verwezen naar de brede studie van Dr. Thijssen-Schoute, die volgens haar mededeling onder de titel: *Het nederlands cartesianisme* als publicatie van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam zal verschijnen (1953). 3) Vgl. J. A. Cramer, *Abraham Heidanus*, Utr. 1889, blz. 4—8, en G. Schrenk, *a.a.o.*, S. 18—22. 178 WITSIUS ALS POLEMICUS

tegen de toepassing van de cartesiaanse beginselen op theologisch terrein, en zich daarbij tevens tegen de Coccejaanse Sabbatsopvatting keerde: „Altoos doe het de Heere verre van mij zijn, dat ick een Twist-appel in 't midden van de Kercke werpen soud, wiens opbouw, die in vrede best voort wil, het innigste en uiterste van mijn wenschen wesen moet, en door Gods genade is”. Maar hij meende, dat rust en stichting niet beter „besorgt nogh voortgeset en konde worden, als met te blijven bij de Oude en Wel-beproefde waarhey, aengeleyt tot de Practycque van een Nieuw leven” 4). Hij sluit zich aan bij de waarschuwingen van Hoornbeek, Maresius en Arnoldus, en bij het gravamen van de Classis Leeuwarden over „veele wonderlijcke Nieuwigheden”, waardoor de rechtzinnige leer en de vrede der kerk niet weinig bedreigd worden, en is zelf ook van mening, dat deze nieuwe gevoelens gevaarlijk en

schadelijk zijn voor de zuiverheid der leer en de heiligheid des levens 5). De volgende tien staaltjes van „wonderlijke en vreemd-luydende Nieuwigheden" worden de lezer voorgelegd⁶).

1. Dat degene, die ernstig en ordelijk wil filosoferen in twijfel moet trekken of er een God is [De Raey] 7);
2. Dat God wel zou kunnen bedriegen, wanneer Hij wilde, maar dat Hij niet wil (Wolzogen);
3. Dat op een eigenaardige manier over de alomtegenwoordigheid Gods gesproken wordt, en dat aan de wereld oneindigheid wordt toegeschreven (Cartesius, Wittichius);
4. Dat aan de dieren ziel en gevoel ontzegd wordt (Cartesius, Van Mans velt);
5. Dat de Heilige Schrift dikwijls naar de dwalende mening van het gewone volk spreekt (Wittichius);
6. Dat de rede de uitlegster is van de Heilige Schrift [Meyer, Wolzogen];
7. Dat God niet de uitlegger is van de Schrift, en de Schrift ook geen uitlegster van zichzelf genoemd mag worden [Meyer] 8);
8. Dat de Tien geboden niet anders zijn dan een kort begrip van het verbond der genade (Coccejus);
9. Dat de christen de deugden niet moet betrachten, omdat God ze geboden heeft, maar omdat de rede oordeelt, dat ze billijk zijn (bron ongenoemd);

4) *Goede Trouwe*, blz. 4 vlg. 5) *Twist*, blz. 251—262. 6) *Twist*, blz. 262—302. Het eerste volledig bij Sepp. *Godgel. Onderwijs*, II, blz. 363 vlgg. 7) Cf. F. Spanheim, *Opera*, II, Lugd. Bat. 1703, pag. 959. 8) Ook L. Meyer behoort inderdaad in deze reeks thuis. Al was hij persoonlijk bevriend met Spinoza „il faut voir en Meyer non pas un spinoziste cartésien, mais un cartésien spinoziste", Thijssen-Schoute, l.c, p. 254. WITSIUS ALS POLEMICUS 179

10. Dat het vierde gebod niet moreel, maar ceremonieel is (Coccejus). Door het signaleren van deze nieuwigheden geraakte Herman Witsius in een heftige polemiek met Petrus Allinga, predikant te Wijdenes 9). Deze nam de niet geringe taak op zich om de eigen zin, de waarheid, de oudheid en het voordeel van de tien staaltjes aan te tonen¹⁰). Witsius bleef het antwoord niet schuldig, en zo zijn er drie polemische geschriften van Allinga en twee van Witsius ontstaan. De tien staaltjes vormen de inzet van de strijd. Slechts het voornaamste kan hier worden gereleveerd. 1. Witsius tracht aan te tonen, dat twijfelen voor Descartes niet slechts betekent het oordeel opschorten, maar voor vals houden, totdat de waarheid klaar en duidelijk ingezien wordt. Hij vindt het ongehoord, dat men begint met ook aan Gods bestaan te twijfelen 11). Allinga wil de cartesische twijfel zelfs funderen op teksten als Hand. 17:10 en 1 Thess. 5 : 21! Hij dient Witsius een terechtwijzing toe, omdat deze geschreven had, dat de nieuwe filosofie zou willen heersen over de theologie en over Gods Woord. Dit is een notoire onwaarheid! De Cartesianen staan immers een scheiding van theologie en wijsbegeerte voor, en leren dat de wijsbegeerte geen zeggenschap heeft over de theologie 12). Het schijnt, dat Witsius zich hier inderdaad onvoorzichtig uitgedrukt heeft. Descartes houdt rede en dogma, wijsbegeerte en theologie gescheiden, en hij doet dit om vooral niet in botsing te komen met de leer van de R.K. kerk¹³). Hij was een diplomatiek denker 14). Maar de leerlingen gingen verder dan de meester 15), en ook daaraan kan Witsius gedacht hebben.

9) Zie over Allinga: *Biogr. Woordenboek van prot. Godgel.*, I, blz. 86—91. Hij was geboren te Enkhuizen, en werd in 1653 als student ingeschreven te Utrecht. Zijn eerste en enige gemeente was Wijdenes (1657—1692). Bohatec bewees Allinga te veel eer, door hem Canonicus van Windsor te maken en van „Allingianisme" te spreken, J.

Bohatec, *Die cartesianische Scholastik*, Leipzig 1912, S. 63. 10) Allinga, *Sedige Verdedigingh*, Aansprake. 11) Cf. *Exerc. in Symb.*, IV, 26, pag. 44: „Nooit en onder geen enkel voorwendsel mag men daaraan twijfelen, zelfs niet met de bedoeling om al twijfelende tot zekerder kennis te komen". „Het is nooit vroom om, met welke bedoeling dan ook, zich in deze twijfel te dompelen". 12) *Twist*, blz. 262 vlg., Allinga, *a.w.*, blz. 29 vlg. 13) Descartes was ervan overtuigd, dat de ene waarheid (die der rede) niet strijdig kan zijn met de andere (die der Openbaring), cf. H. Gouhier, *La pensee religieux e de Descartes*, Paris 1924, p. 224—234. Er is geen „dubbele waarheid", maar ingeval van een conflict tussen rede en openbaring — het is een theoretisch geval — heeft men zich voor het gezag van de laatste te buigen, cf. J. Laporte, *Le rationalisme de Descartes*, Paris 1945, p. 340—342: 14) Hirsch, *a.a.O.*, I, S. 144. 15) Zo ook A. C. Duker, *School-gezag en Ei gen-onderzoek*, Leiden 1861, blz. 208, die onder meer doelt op Wolzogen, Wittichius, Burman en Roëll. Vgl. Stolzenburg, *a.a.O.*, S. 369—378. 180 WITSIUS ALS POLEMICUS

Er was immers een cartesiaanse theologie in wording, waarin de nieuwe, rationalistische kentheorie (waar is wat wij klaar en duidelijk inzien) zich niet weinig kon laten gelden¹⁶).

Bij het Nederlandse Cartesianisme bestond inderdaad de tendenz om de Schrift en de theologie aan de rede te onderwerpen¹⁷).

2. Zelfs Allinga geeft toe, dat het tweede staaltje „hard" is, maar Wolzogen schreef immers Latijn! Witsius schrijft: Slechts datgene is voor de Almachtige God mogelijk, dat getuigenis kan geven van Zijn volmaaktheden¹⁸).

3. Witsius ducht het gevaar, dat bij de stelling: Gods alomtegenwoordigheid is Gods allerkrachtigste wil, die alle dingen onderhoudt en regeert, de alomtegenwoordigheid Gods practisch gereduceerd wordt tot voorzienigheid. Hij toont aan, dat dit voortvloeit uit het cartesiaanse dualisme van denken en uigebreidheid, waarbij men Gods alomtegenwoordigheid niet ruimtelijk wil opvatten¹⁹). Tegen Cartesius en Wittichius verdedigt hij de stelling, dat wij weten, dat het heelal niet eindeloos is²⁰). Het onderscheid tussen Schepper en schepsel mag niet uit het oog worden verloren.

4 en 5. Hier is Witsius kort. Hij heeft er zijn uren te lief voor²¹). Zijn verzet tegen de uitdrukkingen van Wittichius is van zuiver religieuze aard: „Nu sal ick weder de eere hebben om voor de Goddelijcke schriften te pleyten, die soo dierbaer voor de devote ziele zijn, datse het minste woort tot haer nadeel niet hooren en kan, of sij ontbrandt in ijver voor deselve" ²²).

6 en 7. De rationalistische opvattingen van de anonieme schrijver van „*Philosophia S. Scripturae interpres*" en van Wolzogen die op dit „grouwelboeck" ²³) zijn commentaar leverde ²⁴), zijn Witsius een ergernis. Wolzogen schreef onder meer: Als iets in de Heilige Schrift met de rede in strijd is, mag men uitspreken, dat dit de bedoeling van de Schrift niet is. Argumenten, zoals ze door gereformeerde theologen

16) Althaus, *a.a.O.*, S. 117 ff., vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 18—29. Descartes schijnt zelf ook wel gedroomd te hebben van een theologie „a la mode cartésienne", cf. Laporte, *l.c.*, p. 339. 17) F. Bouillier, *Histoire de la philosophie cartésienne*, I, Paris-Lyon, 1854, p. 259, 266. 18) Allinga, *a.w.*, blz. 35—44; Witsius, *Aanst. Nieuw*, blz. 32, *Goede Trouwe*, blz. 39—47. 19) *Twist*, blz. 271—274, *Aanst. Nieuw*, blz. 39 vlg., *Goede Trouwe*, blz. 51. 20) *Twist*, blz. 274 vlgg. De onderscheiding, die Descartes maakte tussen „indefinitus" en „indefinitus", en waarop Allinga (*a.w.*, blz. 55), zich beroept, vindt hij woordenspel, *Aanst. Nieuw*, blz. 58. Ook in *Exerc. in Symb.*, VIII, - 51—57, pag. 99 sqq. heeft hij Descartes en Wittichius op dit punt fel bestreden. 21) *Goede Trouwe*, blz. 54 (n.a.v. het vierde staaltje). 22) *Aanst. Nieuw*, blz. 61.

23) *Aanst. Nieuw*, blz. 74. 24) Vgl. Goeters, *a.a.O.*, S. 213—222. WITSIUS ALS POLEMICUS 181

tegen de Socinianen gebruikt plachten te worden, stonden Witsius in overvloed ten dienste. De rede is geheel verblind en bedorven omtrent geestelijke dingen en de „gezonde rede" wordt na de zondeval nergens meer gevonden 25). Afgewezen wordt natuurlijk ook de critiek op de confessionele uitspraak, dat de Schrift haar eigen uitlegster is 26). In het algemeen kan men van dit twistgeding zeggen, dat de geschriften van Witsius van een geheel ander gehalte zijn dan die van Allinga. De laatste weet personen en zaken dikwijls niet te scheiden 27). Witsius' toon is rustig en waardig: „Ick ben een Discipel van Hem, die als Hij gescholden wierd niet weder en schold, en als Hij leed niet en dreygde" 28). Allinga is sterk in kwalificaties maar zwak in argumentatie. Niet zonder humor zegt Witsius van hem: „Hij gaat soo los, dat hij klaerlijck en distinctelijck sijn Leser vermereken doet, hoe verre hij is van dat absolute gebiedt over sijn passien, 't welck de Cartesiaensche Philosophie belooft" 29). „Allinga dingt meer om 't leste als om 't beste woort" 30). Witsius kreeg er dan ook al spoedig genoeg van. Misschien zou hij niet eens aan deze discussie begonnen zijn, als Maresius hem er niet toe had aangespoord 31). Ook maakte zijn vroegere leermeester hem zijn compliment over zijn grondige weerlegging van Allinga 32). Het polemiseren met Petrus Allinga bleek een onvruchtbaar bedrijf te zijn. Witsius schreef daarom, nadat hij zijn goede trouw had verdedigd: „Hier mede breeck ick nu af, met een stalen voornemen, dat ick om Allingaas wille geen papier meer in druck brengen sal" 33). Daar bleef het bij 34). Hij heeft het verder aan anderen overgelaten.

25) *Twist*, blz. 281—287. 26) *Twist*, blz. 287—290, *Goede Trouwe*, blz. 79. Bedoeld wordt *Conf. Helvet. prior*, art. 2, en *Conf. Helvet. posterior*, cap. 2. 27) Een van Witsius' kennissen schreef hem: „Res magis quam personas, secus ac tuus antagonista, aggressus es, et Irenicum tuum Allingae Eristico opponere voluisti, *Goede Trouwe*, blz. 23. 28) *Aanst. Nieuw*, blz. 11. 29) *Aanst. Nieuw*, blz. 27 vlg. 30) *Goede Trouwe*, blz. 54. Allinga was nogal zeker van zijn zaak: „Soo dat de ware Kerck mij sulck een verdedigingh van haer eer gewisselijck sal danck wijten", *Seker oudt*, blz. 127. 31) In een brief van 22 Nov. 1672: „Fattendray avec impatience vostre response a Allinga, le plus absurde et le plus insolent de tous les hommes", *Goede Trouwe*, blz. 28. 32) In een brief van 22 Febr. 1673: „Gratias ago gratissimas pro gratissimo illo tuo libro, quo non minus solide et nervose, quam moderate, bipedum ineptissimum, Allingam, sofa nixum inprudencia et loquacitate, refutasti", *Goede Trouwe*, blz. 29. 33) *Goede Trouwe*, blz. 80. 34) Wel bond Allinga daarna in en maakte hij zelfs zijn excuus: „Zijn wij elders te scherp, houd het ons ten goede", *Korte Bedenckingen*, Aensprake. Toch trachtte hij Witsius nogmaals uit zijn tent te lokken, door te doen alsof deze de auteur was 182 WITSIUS ALS POLEMICUS

Achtereenvolgens traden figuren als Van Diest 35), Ryssenius en Leydekker tegen deze vinnige polemicus in het strijdperk. Maar Allinga had toch weer het laatste woord. Op Ryssenius' „Doot-stuypen der Cartesianen en Coccejanen" liet hij meteen een „Uitvaard van Dr. Leonardus Ryssenius" volgen. Leydekker's „Fakkels der waarheid" was voor hem een „Twistfakkels" 36). Belangrijker dan de voortzetting van de pennestrijd met de onvermoeibare Allinga was de onverpoosde polemiek met de leiders van de cartesiaans-coccejaanse partij. Na de alarmkreet van Witsius is tien jaar lang strijd gevoerd over de „schadelijke nieuwigheden" 37). De gevolgen bleven niet uit. Het hangt samen met de onrust, die door de voortdurende polemiek werd veroorzaakt, dat de Curatoren van de Leidse Universiteit in 1676 hun befaamde resolutie uitvaardigden, waarin vijf coccejaanse en vijftien cartesiaanse stellingen veroordeeld werden 38). Daarbij was ook het merendeel van de staaltjes van

„wonderlijcke en vrentluydende Nieuwigheden", waartegen Witsius sinds 1669 zijn bezwaren kenbaar gemaakt had. Hij heeft in 1687 opnieuw tegen de cartesiaanse opvattingen gestreden. Ditmaal opende hij niet zelf de aanval, maar werd hij door anderen in de strijd betrokken. Het brandpunt van dit conflict was Franeker. Het begon daar te spannen, toen Prof. H. A. Roëll in zijn inaugurele oratie de redelijke godsdienst verheerlijkte 39). Zijn gehele betoog verraadt de invloed van de cartesiaanse wijsbegeerte: Wij hebben een idee van een Wezen, dat souverain en volkomen is. Aan dat volmaakte Wezen hebben wij de onfeilbare rede te danken, die van de *Fabula Pharisica*, „een geschrift vol van onwaerheit en ontrouw". Ook later heeft hij hem niet met rust gelaten. Hij stelde bij de verschijning van Witsius' *Oeconomia Foederum* en Maastricht's *Novitatum Cartesianarum gangraena* niet minder dan 120 vragen (*Erotematum Decades XII*, Ultraj. 1679), waarop Witsius echter in het geheel niet inging.

35) S. van Diest, *Nodigh en grondtgh Onderzoek eniger Nieuwigheden*, Amst. 1673, steunt Witsius over de gehele linie, maar benadert de vraagstukken anders. 36) Zie de titels van de strijdschriften en pamfletten in het *Biogr. Woordenboek*, s.v. Allinga. Petrus Allinga is opgegaan in polemieken. „Hij was een man van grote ijver, maar de vraag blijft over of het een ijver was met verstand", *t.a.pl.*, I, blz. 91. 37) Een overzicht bij Cramer, *Heidanus*, blz. 120—155, die echter geen gewag maakt van Witsius' aandeel aan deze strijd. 38) Cramer, *a.w.*, blz. 101—104. 39) Herman Alexander Roëll (1653—1718) was een Duitser van geboorte, die na een veelzijdige studie professor in de theologie en filosofie was geworden te Franeker. In beginsel Cartesiaan en Coccejaan, was hij een zelfstandig en scherpzinnig theoloog, die onbeschroomd met zijn gevoelens voor de dag kwam. Vgl. Boeles, *a.w.y* II, blz. 309—318. Van Hoorn wil hem geen rationalist noemen, maar wel „rationalis", H. J. E. van Hoorn, *Disquisitio exponens Roëllii litem*, Traj. ad Rh. 1856, pag. 71. Roëll kan ongetwijfeld beschouwd worden als een voorloper van het 18de eeuwse rationalisme, vgl. Gasz, *a.a.O.*, II, S. 248—252 en A. W. Bronsveld, *Oorzaken der verbreiding van het rationalisme*, Amst. 1862, blz. 55 vlg. WITSIUS ALS POLEMICUS 183

het fundament vormt van de natuurlijke religie of redelijke godsdienst. Wat de rede leert en dicteert, gebiedt of verbiedt, belooft of bedreigt, moet men beschouwen als een uitspraak uit de mond van God Zelf. De Heilige Schrift is een Goddelijke microscoop, die ons in staat stelt te zien wat wij met de rede niet kunnen bereiken. Maar er moeten ook in de Bijbel zulke evidente kenmerken van waarheid zijn, dat de mens, die op de rechte wijze zijn rede gebruikt, erdoor overtuigd wordt 40). Deze ideeën van Roëll vormen de achtergrond van de polemieken, die in de jaren 1686 en 1687 met zo grote felheid is gevoerd 41). De strijd ontbrandde op 8 Oct. 1686, toen een leerling van Roëll, G. W. Duker, zou promoveren op stellingen over het rechte gebruik van de rede. De discussie liep reeds ten einde, toen Prof. U. Huber het woord nam om te verklaren, dat hij nog nooit zulke enorme dwalingen had horen verkondigen. Hij tekende vooral protest aan tegen de achtste stelling, waarin onder meer beweerd werd, dat de Goddelijkheid van de Heilige Schrift, waarop al haar gezag berust, niet anders te bewijzen is dan doordat men uitgaat van de rede. Toen hij daarover hevig begon uit te varen, viel de Rector Magnificus, Prof. J. van der Waeijen, hem in de rede: Hij moest met argumenten komen en anders kon hij beter zwijgen. Even later interrumpeerde Van der Waeyen weer: Het was onkunde van Huber om zich zo te verzetten tegen een stelling, die geen enkele dwaling bevatte, mits ze goed werd verstaan. Tenslotte maakte hij als Rector een einde aan het debat. Van de zijde van Roëll kreeg Huber nog een onvriendelijke opmerking te horen, terwijl hij op zijn beurt de professoren Van der Waeijen en Roëll het scherpe verwijt

maakte: „Uw Heilige Geest is uw rede." Ondanks de protesten van de Theologische Faculteit liet de oud-hoogleraar in de Rechten enkele weken later „juridisch-theologische stellingen" verdedigen, waarin scherp positie werd gekozen tegen de gedachten van Duker. Andala, een doctor in de filosofie, aanvaardde de uitdaging en ging er met Huber over disputeren, terwijl hij zijn opvatting eveneens schriftelijk vastlegde⁴²). Van der Waeijen trachtte in een aantal stellingen te

40) H. A. Roëll, *De Religione Rationali*, Fran. 1686, pag. 97—108, 125, 132 sqq. 41) Volgens Boeles (*a.w.*, II, blz. 311 vlg.) levert deze filosofisch-theologische strijd ruimschoots stof op voor een monographie. Terwille van een goed begrip van Witsius' positie wordt hier iets gezegd over het ontstaan, het verloop en de aard van de vermaarde twist. Men vindt een overzicht van de meeste strijdschriften die toen verschenen zijn bij Boeles, *a.w.*, II, blz. 312 vlg., en iets over de inhoud ervan bij J. Ie Clerc, *Bibliothèque Universelle*, VI, Amst. 1687, pag. 422—503. 42) Vgl. voor het bovenstaande J. van der Waeijen, *De motibus a Jurisconsulto nuper in Academia Frisia temere excitatis*, Fran. 1687, pag. 2—42, R. ab Andala, *Epistola apologetica*, Fran. 1687, pag. 4 sqq., en U. Huber, *De Concursu Rationis et Sacrae Scripturae*, Fran. 1687, pag. 1—34. 184 WITSIUS ALS POLEMICUS

bewijzen, dat de uitdrukkingen van Duker inderdaad goed konden worden uitgelegd en dat er door Huber zelf bedenkelijke dingen gezegd waren, Roëll liet een disputatie houden, waarin de rede onomwonden het enige kenprincipe der waarheid werd genoemd⁴³) en Duker gaf een „apologetische verhandeling" uit, terwijl hij tevens met de predikant-hoogleraar Regius⁴⁴) in een vinnige pennestrijd geraakte die op een onverkwikkelijke scheldpartij uitliep. Dit was de eerste fase van de strijd. De beide partijen hadden zich in hun stellingen verschanst. Aan de ene zijde stond de jonge, zelfbewuste Cartesiaan Duker, zeker van de machtige bescherming van zijn oom Roëll en van Rector Van der Waeijen, aan de andere zijde de emeritus-hoogleraar in de Rechten Huber⁴⁵), die weldra steun kreeg van Regius en De Vries, twee verklaarde vijanden van het Cartesianisme. De grote strijd van 1687 werd ingeluid door een hevige aanval vanuit Utrecht. Behalve De Vries scherpten Leydekker, Witsius en Ds. Gisb. Cocq te Kockengen hun pen. Huber zelf leverde een breed vertoog over het al of niet samengaan van de rede en de Heilige Schrift. Maar de andere partij bleef het antwoord niet schuldig. Andala, Van der Waeijen en Duker gaven tegen-geschriften uit. Het meest interesseren ons hier de gedachten, die Witsius heeft ontwikkeld in het geschrift, waarmee hij deelnam aan deze heftige polemiek. De titel brengt ons al dadelijk midden in de strijd: „Verhandeling in briefvorm, waarin op vreedzame wijze wordt gedisputeerd over de vraag, of het Goddelijk gezag van de Heilige Schrift uit de rede alleen te bewijzen is, of de werkingen van de Heilige Geest in de uitverkorenen middellijk of onmiddellijk zijn, en of het geweten nooit, of

43) De *Mantissa* van Van der Waeijen is opgenomen in zijn *De Motibus*, pag. 14—24. De disputatie van G. Brouwer, *De principio cognoscendae veritatis* schijnt niet door Roëll zelf te zijn geschreven, maar is wel door hem goedgekeurd, cf. H. A. Roëll, *Examen breve*, Fran. 1687, pag. 12. 44) Dit is Johannes Regius, die in 1686 hoogleraar in de wijsbegeerte werd te Franeker. Vgl. over hem Boeles, *a.w.*, II, blz. 318 vlgg. Hij schreef o.a.: *Duyvels ofte anders in bastaardt nederduyts Dukers Aardt, bestaande in liegen ende lasteren*, Fran. z.j. 45) Ulricus Huber (1636—1694) werd op 21-jarige leeftijd reeds benoemd tot hoogleraar in de Rechten aan de Academie te Franeker. Hij had een sterke theologische belangstelling, en was tijdens zijn studie te Utrecht mede gevormd door Justus van den Bogaard en Jodocus van Lodenstein. Als rechtsgeleerde had hij een uitstekende reputatie, maar op zijn optreden had men nogal wat aan te

merken (vgl. voor dit laatste Van der Waeijen, l.l., pag. 13, 42). Kort voor zijn sterven zei Huber nog, dat de menselijke wijsheid al te veel vermengd werd met de Goddelijke, en dat de theologen onderling op veel punten verschillen hadden, maar dat er maar één Jezus was, de enige Weg ter zaligheid (cf. C. Vitranga, *Oratio funebris recitata in exsequiis Ulrici Huber*, Fran. 1700, pag. 20). Vgl. ook Boeles, *a.w.*, II, blz. 217—226. WITSIUS ALS POLEMICUS 185

soms wel dwaalt"46). Witsius had gemerkt, dat hij in de strijd betrokken werd. Hij doelt hier speciaal op zijn vroegere vriend Van der Waeijen, die zijn grootste vijand was geworden, en die geen gelegenheid liet voorbijgaan om hem te bestoken47). Op waardige wijze dient hij hem van antwoord: Als Prof. van der Waeijen meent, dat ik om een dwaling berispt moet worden, bezweer ik hem, dat hij het doen zal met de geest der zachtmoedigheid en alles vermijden, wat priesters der waarheid niet past. Hij moet mij niet door jonge studenten belachelijk laten maken. Ik blijf aan onze vriendschap gedachtig, die helaas tot het verleden behoort. Maar dit is mijn troost, dat er tussen ons eerst onenigheid gekomen is, toen hij het met zichzelf niet meer eens was. Hij onderging een ongelofelijke gedaanteverwisseling, waardoor hij zich in een geheel andere richting ging bewegen, waarin ik hem niet kon volgen48).

Ook bedroeft Witsius zich over de strijd, die in Franeker ontbrand is, en niet dan ongaarne begeeft hij zich op het pad der polemieken. „Maar de Bestuurder van ons lot heeft mij in een werkkring geplaatst, waarin ik niet altijd zwijgen kan". Bovendien had zijn vriend Huber om zijn oordeel gevraagd49). Het kernprobleem, dat in Franeker aan de orde is gesteld, is dat van de verhouding van rede en Openbaring. Witsius somt eerst op, wat voor beide partijen vaststaat, en formuleert de kwestie dan zo nauwkeurig mogelijk: Van welke principia of axiomata moet men uitgaan om de Goddelijkheid en het gezag der Openbaring te bewijzen, en op welke wijze kan de rede zichzelf en anderen overtuigen van de Goddelijkheid der Openbaring? Kan zij dat op zichzelf door middel van argumentatie of moet er iets bijkomen, en indien het laatste het geval is, wat is dit en hoe werkt dit dan50)? Hij toont aan, dat de menselijke rede haar eigen werkingssfeer heeft, maar dat de mysteriën van het geloof daar boven uitgaan. Doch niet alleen is de rede beperkt, zij is ook verblind en verdorven. Niets is daarom gevaarlijker en schandelijker dan om het gezag van de Heilige Schrift volgens de stelregels van deze rede te onderzoeken. Maar gelijk de zon door haar eigen licht wordt gezien, kan de Openbaring uit zichzelf en door zichzelf gekend worden. Wie in het licht staat, twijfelt niet aan het licht! In het gewone leven heeft de waar-

46) Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 13 (Bijlage II, A). 47) Men trachtte blijkbaar citaten van Witsius uit te spelen tegen Huber. G. W. Duker had tegen Huber aangevoerd, wat Witsius in zijn hoofdwerk had gezegd over de verhouding van natuur en genade, *Dissertatio apologetica*, Fran. 1686, pag. 33. Ook these 43 van de *Mantissa* van Andala sloeg duidelijk op Witsius, al werd zijn naam niet genoemd, cf. Andala, l.l., pag. 12, 18. 48) *Dissertatio epistolica*, in *Misc. Sacr.*, II, pag. 167 (tweede paginering). 49) l.l., pag. 126 sqq. 60) l.l., pag. 131. 186 WITSIUS ALS POLEMICUS

heid een evidentie, waaraan niet te ontkomen valt. Zo is het ook ten aanzien van de geestelijke dingen. In de Bijbel zijn de „stralen der Goddelijkheid" 51) duidelijk te zien voor hen, die niet volkomen blind zijn. Niet uit de axioma's der rede maar uit de kenmerken, die aan de Schrift eigen zijn, is haar Goddelijk gezag vast te stellen. In Franeker is ook het probleem aan de orde gesteld, of men de rede moet geloven of de Heilige Schrift, indien men een tegenstrijdigheid bespeurt. Doch alle orthodoxe theologen zijn van oordeel, dat wanneer aan de ene zijde de rede schijnt te staan en

aan de andere zijde de Schrift, men liever overhellen moet naar de zijde van de Schrift dan naar de zijde van de rede. De rede heeft zich dan te conformeren aan de Heilige Schrift. Witsius is het op dit punt volkomen eens met de bezwaren van Huber tegen de stellingen van Duker. Hij zou deze onberaden jongeling een heilzame vermaning hebben gegeven in plaats van hem te verdedigen 52), zoals sommige hoogleraren van Franeker deden! Hoe komt de mens nu tot de erkenning van het gezag van de Heilige Schrift? Niet door redenering alleen. Zelfs bij het historisch geloof is de belangrijkste factor de verlichting door de Heilige Geest. Van het werk van de Geest in het leven van Gods kinderen is meer te zeggen. Zij ontvangen een nieuw geestelijk onderscheidingsvermogen. Zo wordt de Bijbel een levende realiteit voor hen, waarvan zij het Goddelijk karakter erkennen. De Heilige Geest doet ons de geestelijke dingen niet alleen onderscheiden maar ook ondervinden. Als wij de waarheden smaken en de kracht ervan ervaren, die ons gemoed verheugt, leren wij ze met des te meer zekerheid kennen en hoe meer wij ze kennen, des te meer hebben wij ze lief. Het is een cirkel van smaken, liefhebben en kennen, die groter voor ons wordt, naarmate wij ons meer in haar bewegen. Redeneringen, beproevingen en bedreigingen kunnen de innerlijke zekerheid niet te niet doen. Tegen deze smaak valt niet te twisten. Zo getuigt de Geest in de harten der uitverkorenen, dat de Geest, Die in de Schrift spreekt, de waarheid is, en omgekeerd⁵³). Volgens de Heilige Schrift en de ervaring der heiligen heeft het werk van de Heilige Geest in hoofdzaak drieërlei doelstelling: het dient tot onderrichting, heiliging en vertroosting. Door de Heilige Geest geeft God geen andere onderrichting dan door Zijn Woord, maar Hij doet het wel op een andere wijze. De uiterlijke openbaring alleen

51) l.l., pag. 133—137. Genoemd worden hier de historische betrouwbaarheid van de Bijbel, de vervulling der profetieën, de heiligheid der geboden, de verhevenheid der leer en de ongelofelijke kracht ervan. 52) l.l., pag. 138 sqq. 53) l.l., pag. 142—145. Hier neemt Witsius gedachten over van Rous, wiens naam hij echter niet noemt. Vgl. *Geestel. Printen*, blz. 82 vlg. en 56 vlg., waar de woorden van Rous in margine staan. WITSIUS ALS POLEMICUS 187

is niet genoeg, maar er moet een innerlijke openbaring bijkomen. Ook zijn er verschillende voorbeelden van bijzondere geestelijke ervaringen. Zulke belevingen worden wel eens als verbeelding van zwaarmoedige geesten bespottelijk gemaakt, maar Witsius wil godvruchtige mensen daarin niet wantrouwen en hun vertrouwelijke omgang met God niet afmeten naar „het gebrek aan devotie" bij anderen 54). Sommige werkingen van de Heilige Geest geschieden door middel van het Evangelie: bekering, roeping, wederbaring, heiligmaking en vertroosting, maar andere, zoals de instorting van geestelijk licht, de openbaring van verborgenheden en het antwoorden op gebeden, kan men onmiddellijk noemen. Wanneer de Heilige Geest ons overtuigt van de Goddelijkheid van de Schrift, is Zijn werking in zoverre middellijk, dat dit geloof ontstaat uit het aanschouwen van de „stralen der Goddelijkheid" in de Schrift zelf, maar onmiddellijk, voor zover Hij ogen geeft om die stralen te zien en de wil krachtdadig buigt om dat licht te willen zien. Als Huber dit bedoelt, spreekt Witsius hem vrij van de beschuldiging van enthousiasme 55). Het grote verschil tussen deze gereformeerde leer en de geestdrijvers is, dat dezen de norm van geloof en leven zoeken in aparte openbaringen buiten de Heilige Schrift om. Gods Woord is voor hen maar „letter", een „alphabet voor beginnelingen", dat niet zonder meer gevolgd behoeft te worden door de „volmaakten", die immers het inwendige woord hebben. Zij leren zelfs, dat ze door de Heilige Geest de vergoddelijking deelachtig worden. Maar wie Huber kent, kan weten, dat hij van dit enthousiasme niets moet hebben⁵⁶). Rest nog het vraagstuk van het al of niet dwalen van het geweten. Heftig wordt erover

getwist, en er vallen scheldwoorden als Pelagianisme en scepticisme om maar geen ergere dingen te noemen. Nadat Witsius uiteengezet heeft wat onder het geweten te verstaan is, poneert hij dat al onze vermogens na de zondeval aan dwaling onderhevig zijn. Waarom zou de consciëntie daarvan uitgezonderd zijn? De kwestie zelf is niet meer dan een kille woordenstrijd, daar beide partijen aannemen, dat het gemoed dwalen kan. Het gaat er nu maar om, of men het gemoed, wanneer het oordeelt over hetgeen men doen moet, geweten moet noemen. Witsius meent van wel, en hij beroept zich daarvoor op het Nieuwe Testament. In Franeker zegt men: De „conscientia" dwaalt evenmin als de „scientia" 57),

54) l.l., pag. 146—150. 55) Deze beschuldiging bij Van der Waeijen, l.l., pag. 38, 64; G. W. Duker, l.l., pag. 28 seq.; Andala, l.l., pag. 14. 56) l.l., pag. 156 seq. 57) Zo redeneerde Coccejus reeds, cf. A. van der Flier, *De Johanne Coccejo*, Traj. ad Rh. 1859, pag. 79 seq. 188 WITSIUS ALS POLEMICUS

maar dat is een scherpzinnigheid van glas, die stukbreekt, als ze doorzichtig wordt 58). Witsius besluit met de bede, dat de Vader der lichten al de Zijnen wil vervullen met Zijn Geest, opdat zij de hemelse waarheden in helder licht mogen zien en daarover gelijk denken en gelijk spreken⁵⁹). Huber was zijn vriend zeer dankbaar voor deze principiële en duidelijke uiteenzetting. Hij nam er nog het een en ander uit over in zijn boek over de verhouding van de rede en de Heilige Schrift. Er is overigens een groot verschil in kwaliteit tussen het werk van Witsius en dat van Huber, dat de tegenpartij ook niet ontgaan is. Huber fulmineert tegen alle afwijkende gevoelens, terwijl Witsius corrigeert, waar hij maar kan. Van der Waeijen, Andala en Duker dienden Witsius en Huber van repliek. De eerste maakte Witsius het verwijt van vitzucht en verwardheid. Hij was zelfs zo vrij om hem te kwalificeren als een compiler van gedachten van anderen⁶⁰). Andala was het met Witsius niet eens over de „gewetenszaak" 61), en Duker had ernstige bezwaren tegen de uitdrukking: „verblinde en verkeerde rede". De mens kan zijn rede verkeerd gebruiken, maar daarom is zij nog niet verkeerd 62). Over de laatste phase van het conflict kunnen wij kort zijn. Thans treedt Roëll zelf op de voorgrond. Twaalf stellingen vormen de inzet van de strijd. Huber is evenwel niet bestand tegen de logica van Roëll en roept zijn Utrechtse bondgenoten Leydekker, Witsius en De Vries weer te hulp 63). Dezen hebben er echter geen heil in gezien om zich opnieuw in het strijdperk te begeven. Beide partijen handhaafden hun eenmaal ingenomen posities, en in zoverre eindigde de strijd onbeslist⁶⁴). Het is van betekenis, dat het „Roëlliaanse thema" nu door Roëll zelf wordt uitgewerkt. Hij acht de rede met haar aangeboren ideeën en klare en duidelijke voorstelling even zeker als de Heilige Schrift 65). Het geloof aan de geopenbaarde waarheden

58) l.l., pag. 158—166. De „Exercitatio de conscientia nunquam an aliquando errante" biedt hiernaast weinig nieuws, cf. *Misc. Sacr.*, II, pag. 470—479. 59) l.l., pag. 167. 60) Van der Waeijen, l.l., pag. 54, 69. Het standpunt van deze theoloog was minder radicaal dan dat van Roëll en diens leerling Duker. Hij drukte zich althans voorzichtiger uit, cf. pag. 13, 58. 61) Andala, l.l., pag. 19—31. 62) G. W. Duker, *Dissertatio apologetica altera*, Fran. 1687, pag. 50. 63) A. Huber, *Stricturae in prodromum*, Fran. 1687, pag. 18. 64) Over het einde van deze polemiek en de bemoeiingen van de Overheid daaromtrent, cf. Le Clerc, l.l., pag. 499 sqq. Over het aandeel der kerkelijke vergaderingen (Utrecht!) zie *hiervoor*, blz. 83 vlg. 65) H. A. Roëll, *Examen breve*, Fran. 1687, pag. 19, *Vindiciae*, Fran. 1687, pag. 25, 55. WITSIUS ALS POLEMICUS 189

wordt aan de Schrift ontleend, maar het geloof aan de Openbaring zelf aan de rede. De geloofsbrieven van de Openbaring moeten daarom door de rede onderzocht worden (66). Het is geen wonder, dat Huber, Witsius en vele anderen van beschouwingen met zulk een rationalistische inslag gevaren duchtten. Ook blijkens zijn verhandeling over het gebruik en misbruik van de rede (67), die met deze controverse in verband staat, heeft het vraagstuk van de verhouding van rede en Openbaring Witsius ernstig bezig gehouden. Hij vindt het vrij moeilijk om precies te bepalen, welke functie de rede dient te hebben ten opzichte van de mysteriën van het geloof. Men kan het verstand overschatten en men kan het onderschatten. Er is een gulden middenweg. De rede is blind, verdorven en tot dwaling geneigd, vooral in geloofszaken. De keerzijde is, dat wij niets kunnen kennen en beoordelen dan door middel van de rede. God heeft in Zijn goedheid nog kleine vonkjes van het Goddelijke licht in de geest overgelaten. Met behulp daarvan vormt de rede zich waarheden, die zo evident zijn, dat ieder ze toestemt (68). Daarom is de rede echter nog niet even zeker als de Heilige Schrift! De conclusie luidt, dat de rede vele belangrijke functies heeft bij het leren kennen, onderscheiden, bewijzen en verdedigen van de waarheid. Maar men heeft haar niet te nemen als norm en maatstaf, om er alle mysteriën der religie mee te onderzoeken, voordat ze gelovig worden aanvaard. Witsius is met deze gedachten over de verhouding van rede en Openbaring in de lijn van de oude dogmatiek gebleven (69). Aan de rede komt een dienende functie toe, maar zij mag volstrekt niet op één lijn worden gesteld met Gods Woord, en als criterium worden gebruikt ten aanzien van het gezag der openbaring. Dan zou zij de beslissende instantie worden. Deze polemieken met het Cartesianisme, zoals dat op theologisch gebied doordrong, is een protest van het geloof tegen de overheersing van het verstand. Vandaar het beroep op het getuigenis van de Heilige Geest en op de ervaring van Gods kinderen. Toch mogen wij de ogen niet sluiten voor enkele inconsequenties in de overigens anti-rationalistische gedachtengang van Witsius.

66) Roëll, *Vindiciae*, pag. 63 seq. 67) *Misc. Sacr.*, II, pag. 457—469. 68) De evidentie kan zelfs zo groot zijn, dat het aangeboren begrippen schijnen. Ook kan men door logische gevolgtrekkingen de waarheid vinden, als het uitgangspunt maar juist is, l.l., pag. 461. 69) Troeltsch zegt van de oplossing der oud-protestantse dogmatiek: „Es ist ein überaus strenger, aber auf Grund der bestehenden Ordnungen friedlich geregelter Dualismus zwischen Vernunft und Offenbarung, der halb theoretisch, halb praktisch begründet ist und den Zweck hat, sämtliche Glaubenslehren in ihrem Detail von vornherein als wahr zu sichern, *Vernunft und Offenbarung*, Gött. 1891, S. 95. 190 WITSIUS ALS POLEMICUS

Soms ziet ook hij de Heilige Schrift als een, complex van waarheden (70), die men aannemen moet, al is het, dat hij die niet met de rede maar met het geloof benaderen wil. Wij bedenken hierbij, dat het geloof, voorzover het kennis en toestemming is, ook bij hem een sterk verstandelijk karakter draagt (71). De heerlijke majesteit van de Openbaring gaat ver uit boven de zeggenschap van de rede, maar hij acht het van belang om in te zien, welke steun de Openbaring van de rede heeft: „Wie heeft er betwijfeld, dat aan de mysteriën van de Drieëenheid, van de Vleeswording van de Zoon Gods en van onze verlossing door Christus waarheden ten grondslag liggen inzake de eenheid, oneindigheid, macht, wijsheid, rechtvaardigheid en goedheid Gods, die uit de natuur bekend zijn" (72). Hier wordt dus de poort opengezet voor de *theologia naturalis*. Ook het ontologisch Godsbewijs — zij het niet in de formulering van Descartes maar in die van Anselmus (*Proslogion*) — heeft in de dogmatische uiteenzettingen een plaats gekregen (73), zonder dat het tot Witsius schijnt te zijn doorgedrongen, dat in de afleiding van het bestaan uit het begrip een overschatting

van het verstand schuilt. Mede door deze zwakten in zijn positie, die de zwakten zijn van de theologie van zijn tijd, heeft Witsius de vloedgolf van het opkomend rationalisme niet kunnen keren.

b. Tegen het Labadisme

Toen Jean de Labadie in 1666 zijn arbeid aanving in de Waalse gemeente van Middelburg, dacht Ds. Herman Witsius te Goes er niet aan om tegen hem te waarschuwen. De voorstanders van een nadere reformatie hadden hooggespannen verwachtingen van deze begaafde en vurige prediker, die ze gaarne in ons land inhaalden. Zij zijn echter wel zeer in hem teleurgesteld. Was eerst het parool: hervorming van de kerk door middel van het pastorale werk, mede

70) De leerstellingen zijn ten dele zo, dat wij er ook een vage kennis van kunnen hebben uit de natuur (schepping, onsterfelijkheid der ziel), deels zo, dat de rede er eerst geen flauw vermoeden van heeft, maar er geheel mee accoord kan gaan (verzoening door voldoening) deels echter zo, dat ze het verstand te boven gaan en er mee in strijd schijnen te komen (Triniteit en Incarnatie), *Misc. Sacr.*, II, pag. 685 seq. In dit opzicht is er een opvallende overeenstemming tussen Witsius en Wolzogen, vgl. Goeters, *a.a.O.*, S. 219. 71) „Ipsa fides, quum cognitio, et noësis sit, et assensus, rationis sive mentis est operatio”. Het geloof is volgens Hebr. 11 : 1 een bewijs van dingen, die men niet ziet: „hoc est rationalis convictio animi per evidentiam demonstrationis”, *Misc. Sacr.*, II, pag. 462, 466. 72) *Misc. Sacr.*, II, pag. 168 (tweede paginering). Hierop konden de Cartesianen zich weer beroepen om hun positie te verdedigen, en Andala heeft dat dan ook niet nagelaten, cf. Andala, *l.l.*, pag. 12. 73) *Exerc. in Symb.*, IV, 5, pag. 34 seq. WITSIUS ALS POLEMICUS 191

door een reeks conflicten geraakte De Labadie innerlijk los van de Waalse kerken en van het gereformeerd kerkelijk leven in het algemeen. Het ideaal van de apostolische kerk concretiseerde zich toen voor hem eerst nog in een kerkje in de kerk, maar al spoedig kwam het tot een afscheiding. Toen het hem onmogelijk was gebleken om zich in een vrije gemeente te Veere te handhaven, vertrok hij in 1669 met zijn aanhangers naar Amsterdam, waar zijn huisgemeente zich ontwikkelde tot een secte, die de afzondering van de wereld tot haar leus maakte 74). De aantrekkingskracht van de labadistische beweging was zo groot, dat ook figuren als Lodenstein, Koelman en vooral de jonge Brakel gearzeld hebben om hun houding te bepalen 75). Volgens Goeters is Voetius de eerste geweest, die de gevaren van het Labadisme ten volle heeft doorzien 76). Dit bewijzen zijn disputaties van Oct. en Nov. 1669. Maar in Leeuwarden had men al eerder blijk gegeven van waakzaamheid. Naar aanleiding van een brief van De Labadie aan Arundel, waarin zijn separatistische neigingen duidelijk aan het licht kwamen 77), formuleerde de Classis Leeuwarden een gravamen. Men was ongerust over verscheidene „dangereuse dwalingen”, signaleerde „Quakeri en Geistdrieverij” en vreesde voor verstoring van de rust der kerk door de afzonderlijke vergaderingen van De Labadie en de zijnen. De Synode van Friesland was van oordeel „dat het nodigh sij dat tegens de schadelijke driften van Labadie en sijnen adhaerenten, ja teghen alle nieuwigheden eenigszins stoorende de ruste van Godts Kercke, sal gewaakt worden” 78). Waarschijnlijk is er verband tussen deze kerkelijke uitspraken en het ontstaan van het werk, dat twee predikanten van Leeuwarden in 1670 uitgaven: „Ernstige Betuiginge der Gereformeerde Kercke aen hare Afdwalende Kinderen door Johannes van der Waeijen en Hermannus Witzius” 79). Onder de geschriften tegen het Labadisme, die in de jaren van de labadistische crisis (1669 en 1670) van de

74) De geleidelijke overgang van De Labadie naar het separatisme is door Goeters voortreffelijk beschreven, *a.a.O.*, S. 139—266, vgl. S. 152 f., 164 f., 241, 250, 261 f. 75) Goeters, *a.a.O.*, S. 274, 278 ff., 282. Vgl. W. a Brakel, *Leere en Leydinge der Labadisterij, Rotterdam 1738*, blz. 11: Voor 13 jaar, toen ik nog predikant was te Stavoren (1669 of 1670) was ik zeer genegen mij met hen te verenigen. 76) *a.a.O.*, S. 279 f. Over Voetius en het Labadisme, Duker, *a.w.*, III, blz. 200—225. 77) Over de betekenis van deze brief Goeters, *a.a.O.*, S. 237—241. 78) *Acta Classis Leoverdianae*, 19 April 1669, *Acta van de Synode van Friesland*, 1669, art. 49. 79) Het is grotendeels van de hand van Witsius. Behalve uit de stijl maken wij dit op uit een verklaring van Van der Waeijen in zijn *Regtsinnige leere*, Amst. 1678, blz. 108: „dat het ontwerp der saaken van my is, dog dat de grootste helft van de uitbreidinge, van het begin af, woorden sijn, van mijn Collega Witzius". 192 WITSIUS ALS POLEMICUS

zijde der Voetianen verschenen zijn 80), neemt het een ereplaats in 81). Het bevat polemiek van de beste soort 82).; De kwestie waar het om gaat, is deze: „Of den staet der Gereformeerde Kercken in Nederlandt nu soo bedurven is, dat een Heylige en tedere Ziele, sonder quetsinge van haer consciencie, en schade van haer saligheyt, niet en vermach gemeenschap daer mede te houden in het gehoor des Woordts en het gebrueck des Heyligen Avondtmaals". Het antwoord moet ontkennend luiden, want het is en blijft de ware kerk van Jezus Christus. Men vindt er de heilige waarheid, uitgedrukt in catechismus en geloofsbelijdenis en nader verklaard in de besluiten van Dordrecht, en die waarheid wordt ook gehandhaafd. De zuivere bediening van Woord en Sacrament is ook volgens Calvijn het voornaamste kenmerk van een ware kerk. De Labadie brengt daartegen in, dat het op de beleving aankomt. Maar God heeft beloofd, dat Zijn Woord niet tevergeefs gepredikt zal worden, en de vruchten der waarheid worden in de kerk wel degelijk bespeurd⁸³). Wel zijn er dwalingen inzake het geloof en de praktijk der godzaligheid, maar de kerkelijke vergaderingen verstaan hun roeping. Als iemand ergens woont, waar een predikant fundamentele onwaarheden verkondigt, „wij en souden daer niet tegen hebben dat hij sich van de Gemeenschap eens soodanigen afsonderde; weygerde syne Predicatie te hooren, en het Broodt des Heyligen Avontmaels van hem of oock met hem te ontfangen". Overigens moet men de leer der kerk beoordelen naar haar „Publieke Formulieren". Het is een feit, dat velen niet als echte christenen leven. Maar — en weer wordt Calvijn aangehaald — tot de zichtbare kerk behoren ook veel hypocrieten en naamchristenen. Er is onkruid tussen, de tarwe. Hoe was het ten tijde der Apostelen in Corinthe gesteld? En in Sardes? Ook wordt de kerkelijke tucht niet altijd voldoende gehandhaafd. Maar men kan de

80) Vgl. Goeters, *a.a.O.*, S. 281 f. De auteurs Essenius, Gentman, Borstius, Saldenus en Landman behoren allen tot de geestverwanten van Voetius. Zij moesten zich nu distanciëren van De Labadie! Later volgden Koelman en Brakel. 81) J. Koelman, *Historisch Verhael nopende der Labadisten Scheuringh*, Amst. 1683, Voorrede, blz. 10 roemt het als „soo beweeglijck en oertuygende". Heppe, *Pietismus*, S. 314 noemt het een van de belangrijkste uit de reeks strijdschriften tegen de Labadisten. 82) De gedachten van De Labadie worden eerlijk weergegeven, voornamelijk op grond van drie van zijn belangrijkste werken: *La Reformation de l'Eglise par le Pastor at* (1667), *Le Discernement d'une Veritable Eglise* (1668), *La Puissance Ecclesiastique* [1668]. De voorrede is gericht tegen de *Kenteecken van de Wedergeboorte* (1670) van Schlüter. De Labadisten verklaarden later evenwel, dat zij niet alles voor hun rekening namen wat deze schreef, cf. J. de Labadie, P. Yvon, P. du Lignon, *Veritas sui vindex*,

Herford 1672, pag. 78; P. Yvon, *Leere van den H. Doop*, Amst. 1683, blz. 154. 83) *Ernstige Betuiging*, blz. 20—73. WITSIUS ALS POLEMICUS 193

censuur niet steeds zo toepassen als men wil 84). Als daar iets aan ontbreekt, is dat nog geen reden om zich van de kerk af te scheiden (Calvijn). Dit raakt immers niet het wezen, maar het welwezen der kerk⁸⁵). Wanneer dan vaststaat, dat de gereformeerde kerk een ware kerk is, mag men haar pas vaarwel zeggen, als men alle middelen tot verbetering heeft aangewend en alles vruchteloos gebleken is. Zo was het bij de Reformatie, maar niet bij de labadistische scheuring. Hebben De Labadie c.s. heilige bidstonden en vastendagen gehouden voor de nodige reformatie der kerk? Hebben zij met volharding de dwalenden overtuigd en bestraft? Hebben zij in de kerkelijke weg gedaan wat zij konden? Zij trekken zich terug „als binnen de engten van een Gereformeerde klooster-leven". Maar „'t is niet genoegh sijn stille oeffeningen binnenskamers of in 't geselschap van geliefde Heyligen te hebben"⁸⁶). Deze afscheiding zal treurige gevolgen hebben. Er is niets op tegen, dat de vromen in hun woningen samenkomen om elkaar te stichten, maar men mag daarvoor de openbare godsdienstoefeningen niet verzuimen, laat staan verachten. Straks zullen onder hen weer nieuwe scheuringen ontstaan⁸⁷). Nadat op een „wolk van getuigen" is geweest (Calvijn, Bucer, Perkins, Danaeus, Walaeus) worden enkele uitvluchten en tegenwerpingen beantwoord ⁸⁸). Wanneer de Labadisten zeggen, dat de schuld van de scheuring niet bij hen ligt, maar bij de kerk, die hen uitwierp, geldt dit tot op zekere hoogte van de Waalse kerk, die Wolzogen in bescherming nam, maar De Labadie afzette. Van der Waeijen en Witsius zijn er echter niet zo zeker van, dat hem het kwade alleen om het goede is overkomen⁸⁹). En de Waalse kerk is de kerk van Nederland niet! Verder beweren zij, dat vele predikanten geen wettige roeping hebben en niet wedergeboren zijn, en dat het Woord van God daarom zo geesteloos verkondigd wordt. Al was dit waar, dan kon God de prediking nog wel ten zegen stellen, want de Heiland nam zelfs Judas in Zijn dienst. Ook denken zij besmet te worden, als zij Avondmaal vieren met onheiligen. Er staat echter niet, dat men elkaar maar dat men zichzelf beproeven moet. De vrienden beroepen zich dikwijls op de Franse Confessie (art. 27), waarin de kerk wordt beschreven als een gezelschap van gelovigen, die overeengekomen en verenigd zijn om het zuivere

84) Van der Waeijen en Witsius hadden dat juist ondervonden, zie *hier voor*, blz. 32 vlgg. 85) *a.w.*, blz. 74—170. 86) *a.w.*, blz. 177—198. 87) *a.w.*, blz. 228—256. 88) *a.w.*, blz. 288—362. 89) *a.w.*, blz. 225, vgl. het oordeel van Goeters, *a.a.O.*, S. 196, 198 ff. 194 WITSIUS ALS POLEMICUS

Woord Gods te volgen enz.; en op de Ned. Geloofsbelijdenis, die spreekt van een heilige vergadering van ware Christgelovigen (art. 27), waarvan de leden de zonde vlieden, de gerechtigheid najagen, de ware God en hun naaste liefhebben, niet afwijken noch ter rechter noch ter linkerhand, en hun vlees kruisigen met zijn werken (art. 29). In de Franse Confessie is echter ook sprake van hypocrieten, terwijl art. 27 N.G.B. de kerk bedoelt naar haar mystieke, geestelijke en verborgen gedaante, en men in art. 29 de kenmerken kan vinden van de ware kerk. Aan het einde van hun betoog gaan de auteurs van het defensief over in het offensief. Bepaalde opvattingen der Labadisten vinden zij maar bedenkelijk. Het hapert bij hen b.v. aan het rechte onderscheid tussen Wet en Evangelie⁹⁰) en zij besteden weinig zorg aan de heiliging van de dag des Heren⁹¹). De beide Leeuwarder predikanten blijven de Labadisten „hoogachten en liefhebben" ⁹²), maar zij wijzen hun kerkbegrip beslist af. Dit is dan ook allesbehalve gereformeerd. Het zijn donatistische ideeën. Het is hoogmoed om te

denken, dat bij hen alleen de ware kerk is 93). Van der Waeijen en Witsius zien zelf ook vele gebreken, maar zij willen binnen de kerk reformerend optreden: Niemand onttrekke zich aan dit grote werk van nodige reformatie! Wil De Labadie de weg op, die hij eens wees in zijn geschrift over de hervorming van de kerk door het pastoraat, dan zijn zij en vele anderen bereid hem te steunen, maar nu niet 94). Later heeft Witsius opnieuw met de Labadisten te maken gekregen. Van Amsterdam waren zij naar Herford getrokken en van Herford naar Altona, waar Jean de Labadie overleed. In 1675 vestigden zij zich op het Waltha-slot bij Wieuwerd, een dorpje tussen Leeuwarden en Sneek. Ongerustheid in de provincie Friesland was het gevolg. De Synode beraamde middelen tot „inbindinge van de secte", en zond een request aan de Staten van Friesland 95). Dezen delegeerden de zaak aan Gedeputeerde Staten, die op 9 Juli de heren Aylva, Stinstra en Winter opdroegen een onderzoek in te stellen. Zij zouden worden bijgestaan door enkele kerkelijke deputaten. Prof. Witsius zou hun woordvoerder zijn. In Juli of Aug. 1675 hebben de Labadisten voor deze commissie verantwoording gedaan.

90) *a.w.*, blz. 366 vlg., 45, vgl. G. Oorthuys, *Kruispunten op den weg der Kerk*, Wageningen [1935], blz. 132 vlg. 91) *a.w.*, blz. 368, vgl. C. B. Hylkema, *Reformateurs*, II, Haarlem 1902, blz. 135 vlgg. 9 2) *a.w.*, blz. 362. 93) *a.w.*, blz. 64. 9 4) *a.w.*, blz. 201, 212—218. 95) Synode van Friesland, 1675, *Acta*, art. 24, 44, 45. Vgl. Ypey en Dermout, *a.w.*, III, Aant, blz. 60—67, en Diest Lorgion, *a.w.*, blz. 150—159. WITSIUS ALS POLEMICUS 195

Het „verhoor" begon met de vraag, of zij de leer, die in geloofsbelijdenis, catechismus en besluiten van Dordrecht vervat is, aanvaardden als in alle opzichten orthodox en schriftuurlijk. Natuurlijk werd ook gevraagd, of zij de gereformeerde kerk nog als een ware kerk van Christus beschouwden, en waarom zij zich van haar hadden afgescheiden. Zondagsviering, sacramentsbediening en huwelijksbevestiging kwamen eveneens ter sprake. Vrijwel alle bezwaren, die in de „Ernstige Betuiging" tegen de Labadisten waren ingebracht, werden nu vragenderwijze aan hen voorgelegd, terwijl er nog verschillende nieuwe vraagpunten aan werden toegevoegd⁹⁶). Anna Maria van Schurman roemt de vriendelijke toon, die dit onderzoek kenmerkte. Volgens haar zijn alle vragen — het waren er 33 — oprecht en volledig beantwoord⁹⁷). Toch valt te constateren, dat de verschilpunten in de verklaringen van de „herders" Yvon en Dulignon zoveel mogelijk werden ontweken⁹⁸). De Labadisten zullen zich zo voorzichtig hebben uitgedrukt, omdat het hun bedoeling was om de commissie gerust te stellen. In hun vergadering van 3 Sept. ontvingen Gedeputeerde Staten het rapport van de commissie, waarbij de vragen van Witsius en de antwoorden van Yvon en Dulignon werden overgelegd. Men besloot nog advies te vragen aan de Theol. Faculteit te Franeker⁹⁹) (Arnoldus en Witsius). Dit advies schijnt voor de Labadisten niet ongunstig te zijn uitgevallen. Ondanks de voortdurende protesten van kerkelijke zijde zijn zij ongemoeid gelaten. Wanneer Prof. Witsius vijf jaar later het geloofsartikel van de kerk en de gemeenschap der heiligen behandelt, is het nog duidelijk merkbaar, dat hij op de labadistische opvattingen reflecteert. Als er gebreken zijn in de kerkregering, maar de ware leer gehandhaafd wordt en men niet gedwongen wordt die gebreken goed te keuren, mag men zich niet aan de kerkelijke gemeenschap onttrekken. Men heeft op aarde geen kerk zonder smetten, geen koren zonder kaf, en geen akker zonder onkruid te verwachten. Hartenkenners zijn wij niet, en ook in de dagen der apostelen bestond de kerk niet uit enkel wedergeborenen. Wel heeft men er zorgvuldig op te letten, dat men zich voegt bij de ware kerk, omdat er zoveel vergaderingen

96) Het wordt hier bij deze korte aanduidingen gelaten, omdat deze officiële apologie der Labadisten een afzonderlijke studie waard is. Schrijver dezes is voornemens er binnenkort iets over te publiceren. Men vindt een afschrift van de vragen en antwoorden in de *Acta Classis Doccumanae*, 4 Oct. 1675, art. 2. 97) A. M. van Schurman, *Eukleria, Pars secunda*, Amst. 1685, pag. 45 seq. 98) In hun antwoord op de eerste vraag lieten zij b.v. opzettelijk in het midden, of zij de Geref. belijdenis in alle opzichten aanvaardden, vgl. Heppe, *a.a.O.*, S. 348 f. 99) *Resolutien der H. Gedeputeerden rakende de Academie tot Franeker 1673— 2700*, op 3 Sept. 1675. 196 WITSIUS ALS POLEMICUS

zijn, die als om strijd de naam van kerk voor zich opeisen¹⁰⁰). Witsius wil dus kerkelijk blijven denken.

c. Tegen het Antinomianisme

Wanneer een Nederlands theoloog tegen het einde van de zeventiende eeuw over de Antinomianen sprak, dacht ieder aan de Hebreëen en de Hattemisten, die vooral in Zeeland onrust verwekten¹⁰¹). Met geen woord maakte Witsius echter van hen melding in het geschrift, waarmee hij in 1696 tegen de antinomiaanse afwijkingen polemiseerde. Zij werden hoogstens indirect bestreden. Hij behandelde namelijk de controversen, die met het Antinomianisme in Engeland samenhangen. In de woelingen van 1640 tot 1645 tekende zich daar een antinomiaanse richting af, waarvan Eaton, Crisp, Saltmarsh en Richardson de voornaamste vertegenwoordigers waren ¹⁰²). Zij noemden zichzelf „handhavers van de vrije genade" (Saltmarsh) en al wat in hun ogen strijdig was met „free grace" verwierpen zij radicaal. Typerend voor hun standpunt is het werk van Tobias Crisp: „Christ alone exalted". Zij keerden zich tegen de leer van de voorbereidende genade, die in Engeland vrij algemeen werd aanvaard. Geen „schikkingen" van de mens kwamen in aanmerking bij de rechtvaardiging van de zondaar voor God. Om elk verdienstelijk karakter aan het geloof te ontzeggen, stelden zij de rechtvaardiging vóór het geloof: „Wij geloven niet om gerechtvaardigd te worden, maar wij geloven, nadat en omdat wij gerechtvaardigd zijn". Wanneer gelovigen in zonde gevallen zijn, mogen zij de troost van de vergeving in Christus dadelijk op zich toepassen zonder te wachten op berouw over hun schuld. Zij moeten wel vrezen om zonde te bedrijven, maar behoeven niet bang te zijn, dat bedreven kwaad hen enigszins schaden zal. De mensen moeten niet verwezen worden naar bepaalde kenmerken van genade in eigen leven, want het gevaar dreigt, dat de zekerheid van de rechtvaardiging dan afhankelijk wordt gemaakt van de heiligmaking. Het gaat alleen om het volbrachte werk van Christus. Hij is voor Zijn volk een zondaar geworden, opdat zij door Hem volkomen rechtvaardig zouden zijn ¹⁰³).

100) *Exerc. in Symb.*, XXIV, 15, 26, 27, pag. 350 seq., 354 seq. 101) Vgl. J. van Leeuwen, *De Antinomianen*, in *Ned. Arch. voor Kerk. Gesch.*, VIII, Leiden 1848, blz. 59—159, en in verband met het volgende: blz. 62—71. 102) Daardoor werd Engeland „een Theater van allerley confusie" volgens J. Hulsius, *De Hedensdaegsche Antinomianerie*, Midd. 1696, blz. 31. 103) Dit overzicht berust in hoofdzaak op J. Hoornbeek, *Summa Controv.*, Traj. ad Rh. 1658, pag. 812—832, waar voornamelijk Crisp en Richardson als bronnen gebruikt zijn. Vgl. ook Gasz, *a.a.O.*, II, S. 325—328. WITSIUS ALS POLEMICUS 197

Theologen als Thomas Gataker en Samuel Rutherford wezen deze opvattingen af, al wilden zij in het minst niet te kort doen aan de leer der vrije genade. Bij geleerden als George Buil en William Cave waaide de wind echter uit een geheel andere hoek. Zij maakten van het Evangelie van Christus een nieuwe wet: op grond van het geloof in Hem en de gehoorzaamheid aan Zijn geboden zou de mens worden

gerechtvaardigd104). Het is begrijpelijk, dat hierop weer reactie kwam. Tegen deze Neonomianen werd gestreden door een groep, die zich bij Tobias Crisp aansloot: Tully, Samuel Crisp, Chauncy. Bavinck wil hen anti-neonomianen noemen, maar het zal ons blijken, dat zij zeker niet vrij zijn van anti-nomiaanse smetten 105). Tegenover hen plaatsten zich Williams en anderen, die weer wezen op de schakel van het berouw bij de vergeving van zonden en op de noodzakelijkheid van de goede werken. In Engeland hechtte men waarde aan het oordeel van Prof. Witsius. Wel vond deze de materie niet gemakkelijk, maar hij is er na ernstige studie in geslaagd om helder en zakelijk zijn visie te geven. Er werd over zes leerstukken getwist: *over de verwerving der zaligheid, de toepassing ervan, de rechtvaardiging, het verbond der genade, het nut van heiligmaking en goede werken en de prediking van Wet en Evangelie* 106). Witsius neemt de Antinomianen in bescherming, wanneer zij leren, dat Christus zonde voor ons gemaakt is (S. Crisp). Dat is Paulinisch. Het is evenwel niet Schriftuurlijk, om Hem een zondaar te noemen of zelfs de allergrootste zondaar, al kan men zich daarvoor beroepen op uitdrukkingen van Calvijn 107). Het geloof wordt door Crisp c.s. gaarne gedefinieerd als de vaste overtuiging, dat Christus de onze is en dat al onze zonden ons om Zijntwil vergeven zijn. Witsius heeft een andere visie op het geloof. Voor hem is dit vertrouwen er de hoogste graad van, die niet door allen bereikt wordt. Het wezen van het geloof moet men veeleer zoeken in het aannemen van Christus als Zaligmaker en Heere, en het toevlucht nemen tot Hem 108). Over de relatie van het geloof tot de rechtvaardiging wordt door hem opgemerkt, dat men wel mag spreken van een algemene recht-

104) Vgl. Gasz, *a.a.O.*, III, S. 310 f. 105) Dit laatste ziet Bavinck (*a.w.*, I, blz. 157, III, blz. 530 vlg.) teveel voorbij. Hij volgt hier J. Buchanan, *The doctrine of justification*, Edinb. 1867, pag. 177. Echt anti-neonomiaans dachten de Marrowmen in Schotland: Hog, Boston, Ralph en Ebenezer Erskine, vgl. Bavinck, *a.w.*, III, blz. 457. 106) *Animadversiones irenicæ ad controversias, quæ sub injaustis Antinomorum et Neonomorum nominibus in Britannia nunc agitantur*, in *Misc. Sacr.*, II, pag. 591—664. 107) l.l., pag. 599 sqq. 108) *U-*, pag. 620 sqq. 198
WITSIUS ALS POLEMICUS

vaardiging van de uitverkorenen in de opstanding van Christus en van een persoonlijke rechtvaardiging van de zondaar bij de wedergeboorte. In zoverre gaat de justificatie aan het geloof vooraf. In de Bijbel wordt evenwel de rechtvaardiging door het geloof bedoeld. Door het geloof een conditie voor de rechtvaardiging te noemen, die door het Evangelie wordt geëist, maakt men van het Evangelie een nieuwe wet. Daar moet hij niets van hebben. Maar wanneer Williams het geloof als de voorwaarde voor de rechtvaardiging aanduidt, geeft hij er een interpretatie van, waarmee Witsius zich zeer wel kan verenigen. Om nomistisch misverstand te vermijden, beschouwt hij het geloof echter niet als conditie maar als instrument 109). De Antinomianen legden zo sterk de nadruk op de volkomen verzoening in Christus, dat zij konden leren, dat God niet vertoornd is over de zonden van Zijn volk en dat schuldbelijdenis niet nodig is om schuldvergiftenis te ontvangen. Ook dit is onscriptuurlijk. Wel is er geen verdoemenis voor degenen, die in Christus Jezus zijn, maar God aanschouwt de zonden van Zijn kinderen met een heilig misnoegen. Oprecht berouw is dan ook absoluut noodzakelijk. Witsius doet een dringend beroep op de antinomiaanse partij om zich voortaan te wachten voor zulke vreselijke uitdrukkingen 110). Hij verklaart zich ook tegen de vereenzelviging van verbond der verlossing en verbond der genade. Naast het eeuwige verbond tussen de Vader en de Zoon is er een verbond, dat in de tijd gesloten wordt tussen God en de uitverkorenen111). Verschillende paradoxale beweringen, waardoor aan de waarde van de heiligmaking afbreuk wordt gedaan,

worden als aanstotelijke uitspraken afgekeurd. Men dient hier dubbel op zijn hoede te zijn, omdat tegen de gereformeerde leer toch al ingebracht wordt, dat zij schadelijk is voor de goede werken en de godsvrucht. Het praktisch syllogisme wordt met de meeste nadruk verdedigd tegen kritiek. Witsius wil, dat men in de lijn van 2 Petrus 1:5-9 zijn roeping en verkiezing zal vastmaken. Veertig jaren praktijk als zielszorger hebben hem geleerd, dat behalve de verzekering door het getuigenis van de Heilige Geest juist deze conclusie uit het gevolg tot de oorzaak van groot belang is¹¹²). Wet en Evangelie geven aan wat God eist en wat Hij belooft. Met een beroep op Voetius wordt de stelling verdedigd, dat alle plichtsvoorschriften tot de Wet behoren, omdat het Evangelie strikt genomen uit louter beloften van genade bestaat. Het is de Wet, die

109) l.l., pag. 624—629. 110) l.l., pag. 631—641. 111) l.l., pag. 641 seq. 112) l.l., pag. 648—655. WITSIUS ALS POLEMICUS 199

de mens ertoe verplicht om de waarheid van Gods beloften toe te stemmen en het beloofde goed hartelijk te begeren. Zo is de Wet dienstbaar aan het Evangelie en ze moet daarom ijverig en ernstig gepredikt worden. Intussen moet ook het Evangelie in al zijn rijkdom verkondigd worden. Daar Wetsprediking en Evangelieverkondiging altijd gepaard moeten gaan, is het vrijwel nutteloos om er een kwestie van te maken, wat voorop moet gaan: de Wet of het Evangelie¹¹³). De slotsom luidt: Wij moeten Gods vrije genade zo handhaven, dat het vlees geen voorwendsel heeft om zich vrijheden te veroorloven. Wij moeten aan de rechtvaardiging uit genade zoveel waarde hechten, dat aan de heiligmaking niet te kort wordt gedaan. Wij moeten de gerechtigheid van Christus zo naar voren brengen, dat het nut van een godzalig leven daarbij niet wordt ontkend. En wij moeten de zaligmakende genade van het Evangelie zo prediken, dat ook de heilige wet haar plaats en functie behoudt¹¹⁴). Voortdurend maakt Witsius onderscheid tussen het religieuze motief en de speculatieve tendensen van het Antinomianisme. Met de bedoeling — de mensen te weerhouden van een vertrouwen op eigengerechtigheid — kan hij akkoord gaan, maar met deze wijze van disputeren niet¹¹⁵). De eenvoud van de Bijbel is hem liever dan alle schoolse spitsvondigheden en herhaaldelijk wijst hij erop, dat men Schriftuurlijk moet blijven spreken. Ook hij gaat uit van de eeuwige Raad Gods, van uitverkiezing en verbond der verlossing¹¹⁶), maar hij wil daarmee niets afdoen van de realiteit van Gods handelen in de tijd. Hij trekt uit het beslissende feit der verzoening geen logicistische conclusies, die de geloofs-werkzaamheden en de praktijk der godzaligheid irrelevant maken. De subjectieve soteriologie gaat hem zelfs dermate ter harte, dat hij voor het heenwijzen naar het volbrachte werk van Christus, dat zo kenmerkend is voor dit Engelse Antinomianisme, niet eens zoveel waardering heeft als zijn leermeester Hoornbeek¹¹⁷). Het geschrift bevat „Vredelievende opmerkingen”. Blijkens proloog en epiloog is de opzet om te bemiddelen tussen de strijdende partijen. De polemiek staat in dienst van de ireniek.

113) l.l., pag. 657—661, vgl. Bavinck, *a.w.*, IV, blz. 434. 114) l.l., pag. 663. 115) l.l., pag. 649. 116) l.l., pag. 595 seq. 117) l.l., pag. 652—655. — Hoornbeek, l.l., pag. 831.

H O O F D S T U K X I I

WITSIUS ALS HOMILEET

Dit hoofdstuk zou wellicht niet geschreven zijn, als wij ons hier moesten beperken tot het kanselwerk, dat door Witsius in druk is gegeven: zijn afscheidspreek van 1675, zijn gedachtenispreek van 1695 en de preekstof, die in zijn „Geestelijke Printen” is vervat. De gelukkige omstandigheid doet zich echter voor, dat niet minder dan 110 preken en preekschetsen uit de jaren 1656 tot 1696 in handschrift bewaard zijn gebleven¹). Het is interessant materiaal. Er zijn preken bij, die Herman Witsius waarschijnlijk als candidaat hield in Enkhuizen, Dordrecht, Zwijndrecht en Klundert, verscheidene andere verplaatsen ons naar de Noord-Hollandse dorpsgemeenten Westwoud en Wormer, terwijl de meeste dateren uit de jaren, die hij in Leeuwarden doorbracht (1668 tot 1675). Vervolgstof uit de Franeker periode en enkele „Sermoeuen van Utrechtse kansels” completeren het geheel. Er zou van dit preekwerk heel veel te zeggen zijn, maar wij kunnen hier alleen de belangrijkste aspecten bespreken. Eerst trekken explicatie en applicatie onze aandacht, daarna de kenmerkenprediking²).

a. Explicatie en applicatie

Homiletische aanwijzingen komen in de werken van Witsius maar sporadisch voor. Hij vond, dat er in zijn tijd nog wel iets haperde aan de bediening des Woords. Soms houdt men zich op met „kantpraetjes”, die buiten het innerlijke christendom omgaan. Door een „uytheemse parade van Heydense, Grieksche of Latijnsche spreuckjes, loopjes, Historitjes” wordt aan de geestelijke behoeften niet voldaan. De ervaring leert, dat de analytische methode de beste is. Ideaal zijn „conscientie-onderrichtende, siel-roerende, hart-brekende, traen-tappende Predicatie”³). Van zijn eigen prediking zegt Witsius: Wij prediken de Wet in haar kracht om de mensen hun zonde en doemwaardigheid te leren en tot Christus te brengen. „Maer van Hebals Kruynen stappen wy

1) Zie Lijst van preken van Witsius (Bijlage II, B). De meeste preken zijn gedateerd. Soms zijn er wetenswaardigheden bij vermeld. Zo lezen wij b.v., dat men op 13/23 Maart 1674 nog met paard en slee over het ijs reed, *Predikatie*, no. 35. 2) De term „kenmerkenprediking” is niet algemeen gebruikelijk. Toch is het een typerend woord. Vgl. J. G. Woelderink, *De gevaren der doopersche geestesstrooming*, 's-Grav. 1941, blz. 103 vlg. 3) *Twist des Heeren*, blz. 332, 429—436 en 141. WITSIUS ALS HOMILEET 201

seer gewillig op Gerizim, en zijn dan voornamentlijk in onse schick als wy de arme het Euangelium mogen verkondigen, en tot Zion roepen, uwe Godt is Koningh. 't Is onse lust ende liefde Christi liefde te Prediken, en trachten dat soo lief f elijck te doen, dat we (waer het mogelijck) alle harten in sijne wederliefde moghten doen ontbranden”⁴). De studenten houdt hij voor, dat de preek zo moet zijn, dat ze een heilige begeerte doet ontstaan om het leven in overeenstemming te brengen met Gods Woord. Men moet uit de onfeilbare kenmerken door zelfonderzoek opmaken, of men de belofte van het Evangelie op zich mag toepassen. De prediking moet zoveel indruk maken, dat de fatale gerustheid verdwijnt, en dat de hoorders wel bekommerd moeten raken over hun zielstoestand⁵). Aan verschillende preken is nog duidelijk te merken, welke methode Witsius aan de Academie leerde. De predikatie begint met een

inleiding, dan volgt de verdeling van de stof en een korte analytische tekstverklaring, een samenvatting van de hoofdinhoud van de tekst (doctrina), en een nadere uitwerking daarvan, terwijl een groot deel, meestal zelfs het grootste deel van de preek wordt ingenomen door een toepassing, die enerzijds vermanend, anderzijds vertroostend is⁶). Een voorbeeld van dit genre is de volledig uitgeschreven preek over Luc. 13 : 24: „Strijd om in te gaan door de enge poort", die hij op twintigjarige leeftijd hield. De inleiding gaat over het tekstverband. De verdeling is: a. wat hier verstaan wordt onder de enge poort; b. wat Christus daaromtrent gebiedt⁷). Uit de verklaring van de tekst wordt de „leer" afgeleid: Dat men niet anders dan met grote moeite in de hemel komt. Dit wordt verder toegelicht. Dan krijgen verschillende categoriën hoorders een vermaning:

1. Er zijn er, die „soo slapjes henen wandelen, soo soetjes soetjes aan, komen s'er nu niet soo komen s'er morgen".
2. Anderen maken het nog erger. Ze komen in de kerk, gaan ten Avondmaal, leven behoorlijk, en denken, dat dit genoeg is.
3. Ook zijn er, die terugkeren als ze moeilijkheden zien.
4. En velen lopen liever met de massa mee dan dat ze door de enge poort ingaan. Verschillende redenen moeten allen dringen tot de strijd om in te gaan. „Vervoeg je selver dickwijls bij die gene die dese engen wegh betreden, en het sal wonderlijck zijn hoe u dit sal opwecken, om met haar dat selve pad te gaan". „Beeld 4) a.w., [blz. *7].

5) *Exerc. in Symb.*, pag.] [3. 6) Opmerkelijk is vooral het betogend gedeelte, dat tussen explicatie en applicatie wordt ingelast. Men kan hier invloed in zien van Witsius' leermeesters: Voetius en Maresius. Cf. Voetius, *Polit. Eccles.*, I, pag. 598—631 en S. Maresius, *Brevis methodus S. concionum* (bij Sepp, *Godgel. Onderwijs*, II, blz. 417—423). Vgl. in het algemeen J. Hartog, *Gesch. van de predikkunde*, Utr. 1887, blz. 79—84. 7) De verdeling is meestal grammaticaal of topisch, maar altijd eenvoudig. Onderverdelingen maken het geheel niet onoverzichtelijk. 202 WITSIUS ALS HOMILEET je te vooren in dat u veel swaricheyt ontmoeten sal. Ghy most van geen roose dromen, daar je distelen te verwachten hebt". Levendig schildert de prediker in zijn peroratie de heerlijkheid, die Gods kinderen wacht, als zij de goede strijd gestreden hebben⁸). Dit schema geeft de homileet gelegenheid om een bewogen appèl te doen op de gemeente. Daarin ligt ook de kracht van Herman Witsius. In een preek over Matth. 11 : 30: „Want Mijn juk is zacht en Mijn last is licht", die hij kort na zijn examen in zijn vaderstad gehouden heeft, neemt hij de hoorders als volgt mee: „Och ja Heere Jesus leght uw jock maar op onse schouders: want ziet hier zijn we. Bint uwe last op onsen rugh en wij sullen se ja dragen". Niet uitstellen: morgen, morgen. Waarom niet nu? Waarom niet heden? Dit wordt concreet toegepast op de viering van het Heilig Avondmaal. „Bij exempel het is Christi last. Doet dit tot mijn gedachtenisse, dat is kornet aan mijn H. Avontmaal, etet daar van mynnen brode, drincket daar van mijnnen drinckbeker, tot volkomene vergevinge van alle uwe zonden. En dat is immers sulken lichten saacke: Want wat kan er lichter dingh gevonden worden, als een bete broots te eten, een teuge wijns te drincken tot gedachtenis van het bitter lijden en sterven onses Salighmaackers. Wel wil je dit sachte jock Christi aanveerden, waartoe het dan opgeschort van het ene Avontmaal tot het ander⁹)? Het nadeel van deze methode is echter, dat de exegese tekort komt. Later heeft Witsius zich er dan ook minder strak aan gehouden, en bevatten zijn preken meer Schriftverklaring en minder „leer"¹⁰). Een goed voorbeeld daarvan is de preekschets over Psalm 42 : 9 uit de periode, dat hij hoogleraar en predikant te Franeker was, waarin een practische uitlegging van de tekst wordt gegeven, gevolgd

door een toepassing *TI*). In verband met de beoordeling, die zijn collega Van der Waeijen daarvan gaf, komt Witsius' homiletische exegese van Openb. 2 en 3 hier nog even ter sprake. Volgens Van der Waeijen waren de brieven aan de zeven gemeenten in Klein-Azië door hem als predikant te Leeuwarden Coccejaans geïnterpreteerd¹²). Vijf preken uit de zomer van 1670 bewijzen echter het tegendeel¹³). De tekst Openb. 3 : 1 8) *Predikationen*, no. 5. 9) *a.w.*, no. 4.

10) In dit opzicht is er soms een opvallend verschil tussen preken over dezelfde tekst uit de eerste en uit de latere jaren van zijn ambtelijke bediening, vgl. *Predikationen*, no. 13 en 14, 18 en 19. Hierbij valt echter te bedenken, dat er uiteraard onderscheid is tussen een uitgeschreven preek en een preekschets. Eerst schreef Witsius veel, maar later volstond hij doorgaans met een brede schets. 11) Zie Bijlage III, B. -12) Zie *hiervoor*, blz. 58. M) *Predikationen*, no. 78, 79, 84—86. WITSIUS ALS HOMILEET 203

wordt beschouwd als een „overtuiging van een zorgeloze gemeente”, en het gaat in de prediking over het missen van de Heilige Geest, het ervaren van Zijn leiding, en over de kenmerken van de „onwedergeborene op zijn best”. De prediker projecteert de tekst niet in het historische maar in het subjectieve vlak. Het gaat hem om de toestanden in de gemeente van zijn dagen en in het bijzonder om het onderscheid tussen geestelijk leven en geestelijke dood. Dat was in die tijd allerminst Coccejaans¹⁴). Soms draagt de prediking een sterk vermanend karakter. De tekst kan een „aanleiding” zijn om een bepaalde boodschap aan de gemeente te brengen. Het is opmerkelijk, dat de vier preken van dit type, die bewaard zijn gebleven, alle in Westwoud gehouden zijn. De toestanden lieten daar nog veel te wensen over en dat weerspiegelt zich in de prediking. „Nieuwe beessems vegen schoonst” zei men van de jonge dominee, wanneer hij waarschuwde tegen misbruiken. Men verrichtte allerlei niet-noodzakelijke arbeid op Zondag. Na de kerkdienst ging men met de tabakspijp in de mond over alles en nog wat zitten praten maar niet over het gepredikte Woord. „Is dat des Heeren rustdagh dan wel geviert? Meen je dat het genoeg is de handen van uw uiterlijk werck af te houden, als onderwijllen het harte en de mont daar vol van blijft?” Vooral door de kermissen wordt de dag des Heren ontheiligd. „Mij dunckt ick zie daar nu al weer die dertele dansen ick hoor daar die ijdele liedekens, uit de mont van diegene die een lieflijke Halleluia God ter eere mosten opsingen”. Men heeft een spreekwoord: „t Is een arm lant als daar het nooit kermis en is”. „Maar ik zeg u in de naam des Heeren: Geen elendiger lant als daar het op den rustdagh kermis is”¹⁵). Van de noodzakelijkheid van catechetisch onderwijs was men in Westwoud niet doordrongen. Daarom sprak de predikant over Psalm 34 :12. Allerlei uitvluchten werden weerlegd. Men had het in de zomer te druk. Maar moet men God in de zomer niet even goed dienen als in de winter? „Als uw ene erfenisse besproken was van uwe vrienden zoudje niet wel zoo verlangen om daar kennisse van te krijgen, dat je geensins de zomer soud laten voorbij gaan en wachten tot de winter in het lant quam? Zoudje niet wel tijt kunnen uitscheuren om eens een advocaat daarover te spreken? En moet je het dan niet meer doen in het geestelijcke?? Is u die erfenisse der Hemelen dus zoo weynigh waart?”¹⁶).

14) Practisch beweegt Witsius zich volkomen in de lijn van zijn preken over Openb. 3 : 1, die verwerkt zijn in zijn *Geestelijke Printen*, en exegetisch staat hij op het standpunt dat hij in 1678 tegen de Coccejanen heeft verdedigd. Zie *hiervoor*, blz. 116—119. 15) *Predikationen*, no. 46. 16) *a.w.*, no. 47. 204 WITSIUS ALS HOMILEET

Het houden van „heilige huisoefeningen" heeft hij willen bevorderen met een preek over Jozua 24 : 15. 's Morgens en 's avonds behoort het huisgezin samen te komen om te bidden en om Gods Woord te overdenken. Men moet huiscatechisaties houden en het is zeer gewenst om samen psalmen te zingen. Hij gebruikte Joh. 5 : 39 om te wijzen op de betekenis van het lezen en onderzoeken van de Heilige Schrift in de gezinnen 17). Hier hanteerde hij de „Sleutel der devotie" van Willem Teellinck. Verwijzingen naar dit werk van Willem Teellinck¹⁸⁾, die een autoriteit was voor de mannen der Nadere Reformatie, treffen wij in de preken van Witsius trouwens veelvuldig aan. Ook in kritieke situaties nam Ds. Witsius geen blad voor de mond. Hij zei de dingen scherp en concreet. De gemeente Wormer kreeg in Nov. 1663 een boetpredikatie te horen over Micha 7 : 9. De kwestie Cleur had de gemeente veel kwaad gedaan. „Dat zelve oordeel leyt op ons 't geen eertytz leyde op de Kercke van Corinthe. Men begint zig hier al mede te benoemen na de namen van syn Leeraers". De gemeente heeft door deze troebelen een slechte naam gekregen. Het aantal kerkgangers is veel minder geworden. „Te vooren schenen hier Gods dienstknechten als met de zegen te vissen, en hele netten vol op te halen. Nu ter nauwer node met de Angel" 19). Van de kansel vermaande Ds. Witsius ook zijn collega Cleur. In een preek over Openb. 3 : 1 wees hij op de verantwoordelijkheid van „de engelen der gemeente": „Laet ons tragten om getrouw te zijn in alle delen onses dienstes. Laat ons selven sien te reynigen van alle besmetting des geestes ende des vleesches ende onser gemeynte vertoonen als Engelen in 't gebeente. Anders souden wij ons die Hoogwaardige namen onweerdig maken" 20). Een soortgelijke terechtwijzing moesten ook enkele ambtgenoten in Leeuwarden zich laten welgevalen. In bovengenoemde prekenserie paste Witsius de woorden „de zeven sterren" toe op de predikanten. Sommigen — bedoeld worden Gellius Boëthius en Domna die juist in Juli 1670 in de oppositie waren gegaan — verachtten hun medebroeders en beschouwden zichzelf als „blinkende sterren". Hij sprak hen als volgt aan: „Ick bidde U Eer: Broed: die ick nu tot toehoorders hebbe, en die ick geerne tot Leeraers en voorgangers hebben wil, verdraeght dit woort deser vermaninge. God doet u die eere dat hij u als sterren aan het Firmament der K. gestelt heeft". „Achtet niet te geringh voor u, u volckje te besoecken

17) *a.w.*, no. 91 en 87. 18) Vgl. over dit werk van Teellinck, Heppe, *Pietismus*, S. 137—140, en W. J. M. Engelberts, *Willem Teellinck*, Amst. 1898, blz. 89 vlg. 19) *Predikationen*, no. 90. 20) *a.w.*, no. 79. WITSIUS ALS HOMILEET 205

etc: en in kleine geselschappen van Gods woort te spreken. Gij zijt maer sterren, uw sonne J. heeft het wel gedaen" 21). Het ontbrak Witsius dus niet aan de nodige vrijmoedigheid. Als dienstknecht van Christus wist hij te spreken in de naam van zijn Zender. Bij zijn afscheid van Leeuwarden koos hij een woord van Paulus tot tekst, waarin wij zijn eigen ideaal herkennen: Zo dan, mijn geliefde broeders, zijt standvastig, onbewegelijk, altijd overvloedig zijnde in het werk des Heren, als die weet, dat uw arbeid niet ijdel is in de Heere (1 Cor. 15 : 58). Een trouw dienaar Gods is altijd ijverig. „De Groote Meester die hij dient, het werck dat hem belaster is, de saligheyt die hij verkondigen moet, de zielen die hem aenbevolen zijn, roepen elck om seerst, dat hy geen vlijdt, geen tijdt, geen kracht voor haar mach sparen" 22). Omdat dit hem voor ogen stond 23), heeft hij veel werk gemaakt van de verkondiging van Gods Woord. Zijn arbeid is dan ook gewaardeerd²⁴⁾, en wat meer zegt, gezegend 25).

b. Kenmerkenprediking

Het verwondert ons niet, dat Witsius, die als dogmaticus zoveel waarde bleek te hechten aan de kenmerken van genade, als homileet de kenmerkenprediking heeft voorgestaan. Voortdurend roept hij de gemeente op tot zelfonderzoek. In de predikaties in verband met het Heilig Avondmaal komt dit element natuurlijk sterk naar voren. Zo is er een „proefpredikatie" over de vraag, voor wie het Heilig Avondmaal is ingesteld (1 Cor. 11 : 28, 29 en Heid. Cat., vr. 81 en 82), waarin gezegd wordt: „Die met vrucht het Avontmaal des H. houden zal, moet in zich bevinden een waaraghtigh berouw, over zijn zonden, een oprecht geloove in J. C. en een ernstige betrachtinge van meerder heiligheit". Dan worden nog enkele wenken gegeven: Men moet onderscheid maken tussen het gevoelen van berouw, geloof en liefde tot God en het hebben ervan. Dat scheelt heel veel. Terwille

21) *a.w.*, no. 85. 22) *Afscheydt-Predikatie*, blz. 2. 23) De gebreken van de prediking, die Bronsveld opgeeft voor deze periode (1648—1715) vallen bij Witsius niet op. Het zijn: te grote lengte, te weinig eenvoud en natuurlijkheid, pronken met kennis en geleerdheid, vergeestelijking, eindeloze verdelingen en onderverdelingen en uitvallen tegen andersdenkenden, vgl. A. W. Bronsveld, *De Evangelieprediking*, (in *Uit onzen Bloeitijd*, Serie I, no. 6), Baarn 1909, blz. 16—19. 24) Vgl. Benthem, *a.a.O.*, II, S. 465. Vooral de gedachtenispreek bij het overlijden van Maria Stuart (Zie Lijst van geschriften van Witsius, no. 18) wordt geroemd: „Es hat solcher gelehrte Professor in diesem *Juda ontkroont*, gezeiget, dasz er wisse einen Text gründlich zu erklären, seine grosze Wissenschaft zu heiligen, die artigen Einfalle wol für zu bringen, und mit einer zierlichen, doch nachdrücklichen Rede die Gemüther zu bewegen", *a.a.O.*, I, S. 366. 25) Vgl. *hiervoor*, blz. 49 en 62. 206 WITSIUS ALS HOMILEET

van de zwakken in het geloof wordt er nog aan toegevoegd, dat hier niet gevraagd wordt, hoe diep gevoeld dit berouw, hoe sterk het geloof en hoe krachtig de liefde is. Het is genoeg dat dit alles oprecht is²⁶). De uitvoerigste uiteenzetting van de kenmerken vinden wij bij de behandeling van Openb. 3 : 1 in een serie preken. Dit was een geliefkoosde stof van Witsius. Hij sprak erover in "Westwoud, Wormer en Leeuwarden. Vergelijking van de preekschetsen uit deze jaren 27) met het tractaat „Geestelijke Printen van een Onweder-geboorne op zijn beste, en een Wedergeboorne op sijn slechtste" (1665) leert, dat dit werkje zijn ontstaan te danken heeft aan de prediking over de woorden: „Gij hebt de naam dat gij leeft, maar gij zijt dood". Alle hoofdgedachten en stellingen uit deze studie over het geestelijke leven komen reeds voor in de schetsen van 1660, waarin wij ook de zinsnede lezen: „Dit is wel een stuk daar veel swarigheid in steekt: en dat een dieper onderzoek als in een korte predicatie geschieden kan van noode heeft" 28). Toen hij deze stof twee jaar later in Wormer behandelde, was dat voor sommigen niet ongezegend geweest. Tenslotte had hij aan een dringend verzoek gevolg gegeven en zijn „Geestelijke Printen" laten drukken²⁹). Het gaat erom, dat men weet, of men geestelijk leven kent of niet, of men in de staat der genade verkeert of nog in de staat der zonde is. Men kan de naam hebben, dat men leeft, en toch. dood zijn, zoals de christenen van Sardes. Men kan een gedaante van godzaligheid hebben en de kracht ervan verloochenen. Omgekeerd heeft een wedergeborene soms heel weinig genade. Vandaar dat de onwedergeborene op zijn best en de wedergeborene op zijn slechtst sterk op elkaar gelijken, en een nauwkeurig onderzoek nodig is om het verschil te zien. Eerst wordt dan nagegaan, hoe ver een onwedergeborene in het betrachten van schijn-deugd en schijn-godzaligheid komen kan, vervolgens hoe weinig genade een wedergeborene soms nog hebben kan en tenslotte hoe ver de minste genade van een wedergeborene al het schijngoed van een onwedergeborene overtreft³⁰). Er kan een voorbeeldige levenswandel zijn, en een

ijver voor de godsdienst, men kan de waarheid zijn toegedaan en van de zonde een afkeer hebben, ja zelfs de hemelse gaven, het goede Woord Gods en de kracht der toekomstige eeuw gesmaakt hebben (Hebr. 6 : 4, 5) en toch nog onherboren zijn. De ware christenen hebben een innerlijk geestelijk levensbeginsel, waarin het wezen der genade bestaat³¹).

26) *Predikationen*, no. 45. 27) *a.w.*, no. 81—83. 28) *a.w.*, no. 81. 29) *Geestelijke Printen*, blz. 6. 30) *a.w.*, blz. 5. 31) *a.w.*, blz. 7—41. WITSIUS ALS HOMILEET 202

De begenadigden vertonen soms het beeld van een gekrookt riet en van een rokende vlaswiek. Wanneer zij in zonden vallen, twijfelen, vrezen en geen gevoel hebben voor de geestelijke dingen, is het met hen maar treurig gesteld. Maar al wat uit God geboren is overwint de wereld. De kennis, die eigen is aan een kind van God, is geheel anders dan die van een onwedergeborene: het is een kennis door ondervinding. Het maakt verschil, of men een land door reizen heeft leren kennen of enkel van de kaart! Deze kennis door ervaring gaat gepaard met de ware praktijk der godzaligheid. Al was er geen hemel en geen hel, dan zouden de wedergeborenen de zonde nog haten. „De allerminste Wedergeboorne acht het kleynste drupje van de genade Gods soo hoog, en heeft er oock so veel van, dat hij het om de geheele werelt niet soud willen verwisselen" 32). Wanneer wij ons hierbij afvragen welke reden Witsius had om het portret van wedergeborenen en onwedergeborenen met zoveel zorg te tekenen, moeten wij niet uit het oog verliezen, dat de „Geestelijke Printen" omstreeks 1660 ontstaan zijn uit preken over Openb. 3 : 1 . Aan deze sterk onderscheidende prediking zijn pastorale ervaringen in Westwoud en Wormer niet vreemd geweest. Van Herman Witsius geldt dan ook wat Goeters opmerkt over Wilhelmus Saldenus: Wie als hij een plaats innam in een volkskerk, kwam ertoe haar leden in wedergeborenen en onwedergeborenen in te delen 33). Witsius stond trouwens in nauw contact met zijn vriend Saldenus 34) en vooral diens geschriften over „De droevigste staat eens Christen" en „Een Christen vallende en opstaande" hebben merkbare invloed gehad op de „Printen". Ook moet hier Francis Rous genoemd worden 35), wiens „*Interiora Regni Dei*" op essentiële punten wordt aangehaald. Witsius is echter vooral afhankelijk van William Perkins, zoals hij ook zelf verklaart: „De groote en vermaerde Perkins heeft mede daer van geschreven. Dog niemant hoop ick, sal mij qualijck afnemen, dat ick, gelijk Ruth achter Boas, soo oock achter hem de koornaren opsamele, die in soo rijcken ooght zijn overgeschoten" 36). Er is een passage in zijn dogmatisch hoofdwerk, die wij nog naast de „Geestelijke Printen" dienen te leggen. Het gaat over de vraag, hoe men tot de zekerheid komt, dat men gelooft. Men zal daartoe uit het Woord van God goed ingelicht moeten zijn over de natuur van het zaligmakend geloof. Het is niet noodzakelijk om het ge-

32) *a.w.*, blz. 42—94. 33) *a.a.O.*, S. 107. 34) Zie *hiervoor*, blz. 103 vlg. 35) Zie *hiervoor*, blz. 175 vlg. en 186. 36) *Practijcke des Christendoms*, blz. ** 2. Bedoeld wordt het tractaat van Perkins, dat getiteld is: *A treatise tenJing unto a declaration whether a man be in the e state of damnat ion or in the e state of grace*, *n daarvan voornamelijk de eerste twee verhandelingen, vgl. J. J. van Baarsel, *W. Perkins*, 's-Grav. 1912, blz. 240, en A. Lang, *Puritanismus und Pietismus*, Neukirchen 1941, S. 122 ff. 208 WITSIUS ALS HOMILEET

moed der zwakken met veel criteria te vermoeien. Het worde hun alleen eenvoudig en duidelijk uitgelegd, wat de voornaamste en essentiële werkzaamheden van het geloof zijn. Er is verschil tussen het sterke en het zwakke, het levendige en het kwijnende, het rustige en het bestreden geloof. Er moet met veel nadruk op gewezen worden, dat

dit zwakke, kwijnende en bestreden geloof ook echt geloof is enz.37). En elders vertelt hij, hoe hij een verslagen hart zou troosten: „Mijn Broeder, of Mijn Suster, zoud ick seggen, waerom stelt ghy u selver soo hopeloos aen? Denckt ghy niet dat Godt voor alle verslagene sondaeren syn lieven Sone Jesus in de Wereldt gesonden heeft?" Denkt gij, dat de zaligheid niet voor u is? Waerom hongert en dorst gij dan naar de gerechtigheid van Christus? Waerom acht gij Zijn genade zo hoog, dat gij die voor de gehele wereld niet zoudt willen missen? Gij moet niet meer aan Gods genade twifelen, want al deze dingen zijn er blijken van. Hij, Die het goede werk in u begon, zal het ook voleindigen38). Naast dit bemoedigen van „de zwakke en bekommerde zielen", waaraan hij hier en in vele preken zijn psychologische kennis en pastoraal talent heeft gewijd, wil hij de kenmerken ook gebruiken tot overtuiging en ontdekking van „soetvoerige naem-Christenen"

30). Deze lijn, die in de „Geestelijke Printen" domineert, wordt in de bediening des Woords eveneens doorgetrokken. De dogmatische adstructie vinden wij in het boek over het Credo. Omdat wij van jongsaf gehoord hebben, dat Jezus de Zaligmaker is, en de belijdenis van het tegendeel algemeen als een verloochening van heel het christelijk geloof zou worden beschouwd, zijn er velen, die zonder meer aannemen, dat zij in Hem als hun Zaligmaker geloven. Maar velen misleiden zichzelf. Zij hangen hun zaligheid op aan de dunne draad van hun verbeelding. Daarom moeten wij zorgvuldig nagaan, of de kenmerken der Goddelijke genade bij ons gevonden worden. Een ieder onderzoeke zichzelf, of hij de Geest als de Werkmeester van het nieuwe leven in zich bevindt 40). Behalve bijbelse motieven hebben dus ook pastorale ervaringen Witsius gebracht tot een vorm van bevindelijke prediking, die wij het best als kenmerkenprediking kunnen karakteriseren, omdat ze meer separerend dan descriptief is. Het gevaar, dat de christen hierdo. or meer in het middelpunt kan komen te staan dan de Christus, en het werk van de Heilige Geest in ons zwaarder accent krijgt dan het werk van Christus voor ons, schijnt hij niet te hebben gezien. Juist als homileet past hij volkomen in de lijst van zijn tijd.

37) *Oec. Foed.*, III, VII, 35, pag. 291 seq. S8) *Practijcke des Christendoms*, blz. 41 vlgg. 39) *Geest. Printen*, blz. 98. 40) *Exen. in Symb.*, IX, 36, pag. 119 seq., XXVI, 84—87, pag. 408 seq.

DERDE GEDEELTE

De plaats van Herman Witsius in de theologie

H O O F D S T U K X I I I

DE BETEKENIS VAN WITSIUS

De bescheidenheid, die Herman Witsius kenmerkt, deed hem in 1665 schrijven: De roem van geleerdheid zoek ik niet evenmin als ik die verdien 1). Hij heeft niet kunnen bevroeden, dat er eeuwen later nog gewag gemaakt zou worden van zijn verdiensten en dat hij een theoloog van groot formaat zou worden genoemd 2). Hij is heel verschillend beoordeeld. De een beschouwt hem als een Coccejaan³⁾, maar de ander zegt: Hij is noch Voetiaan noch Coccejaan 4). Volgens Ypey heeft hij niemand tot gids gekozen. Wat een eclecticus is in de wijsbegeerte, was hij in de Godgeleerdheid⁵⁾. Heringa kent hem alleen als „bijbels theoloog“ 6), maar Diestel poneert: Hij is veeleer orthodox foederalist op bijbelse basis⁷⁾. Zijn zelfstandigheid en onafhankelijkheid maken het ons onmogelijk om hem kortweg te rekenen tot een bepaalde school of richting, en vanwege zijn veelzijdigheid kunnen wij ook niet volstaan met één typering. Er zijn niet minder dan vier aspecten: Hij is bijbels theoloog, foederaaltheoloog, theoloog der Nadere Reformatie en theoloog der synthese.

a. Bijbels theoloog

Wanneer wij Witsius een bijbels theoloog noemen, bedoelen wij daarmee niet hetzelfde als Heringa, voor wie de bijbelse theologie een beschrijving is van de leertypen van de verschillende bijbelschrijvers en in het bijzonder van de religie van Jezus Christus en de

1) *Practijcke des Christendoms*, blz. **. 2) K. Schilder in *De Reformatie*, 18 Jrg., Goes 1938, blz. 352: „Een theoloog van groot formaat, op wie ook onzerzijds critiek te oefenen valt, maar die grote verdienste heeft gehad“. 3) Cramer, *t.a.pl.*, blz. 402, 404. 4) Benthem, *a.a.O.*, S. 464. 5) Ypey, *Gesch. der system. God gel.*, II, blz. 155. 6) Heringa, l.l., pag. 76: „theologus mere biblicus“. 7) Diestel, *Studiën*, S. 261. Vgl. S. 260: De bekendste en beroemdste onder de foederaaltheologen na Coccejus. 210 DE BETEKENIS VAN WITSIUS

Apostelen. Wanneer men dit begrip als criterium gebruikt, is er in Witsius meer te laken dan te prijzen, en Heringa is dan ook consequent als hij vele aanmerkingen maakt op diens gedachtengang⁸⁾. Het is echter principieel onjuist en in hoge mate onbillijk om bij de beoordeling van Witsius' theologie dit ideaal uit veel later tijd beslissend te doen zijn. Als ook wij hem een Bijbels theoloog noemen, willen wij daarmee aangeven, dat het voornaamste kenmerk van zijn theologie is, dat hij zich zo nauw mogelijk aansluit bij de Heilige Schrift 9). Dit strekt zich voor Witsius ook uit tot de termen, die de theologie heeft te gebruiken 10). Bijbels theoloog! Wij denken hier aan de waarde, die hij aan de exegese toekent, de grote plaats, die het Schriftbewijs in zijn dogmatiek inneemt en aan zijn pleidooi voor een Schriftuurlijk denken. In Franeker verklaarde hij bij zijn ambtsaanvaarding: De ware theoloog is een nederige leerling der Schriften. In Utrecht: De evangelische waarheid gaat alles te boven. In Leiden: De theoloog moet zich in het bijzonder bewust zijn, dat hij slechts

een vertolker is van het Woord des Heren, waaraan niets mag worden toegevoegd en waarvan niets mag worden afgedaan¹¹). In de inleiding van zijn hoofdwerk staat: De heldere stromen der theologie moeten alleen uit de bron van de Heilige Schrift worden afgeleid en niet bezoedeld worden door het onzuivere vocht van een oude of nieuwe wijsbegeerte¹²). Deze laatste uitspraak heeft een achtergrond. Na de Reformatie schijnt men de waarschuwingen van Luther en Calvijn tegen scholastiek en speculatie spoedig vergeten te zijn. Melanchthon, „de schepper van de protestantse dogmatiek¹³), dacht de kerk een grote dienst te bewijzen, wanneer hij voor haar wapens smeedde uit aristotelisch ijzer¹⁴). Zowel in de lutherse als in de gereformeerde theologie vierde de scholastiek een eeuw lang hoogtij. In ons land waren Maccovius en Voetius er de exponenten van¹⁵). Als kenmerken van deze scholastiek kunnen worden beschouwd: een overspannen formalisme en begrippenschematisme en een overmoedig pogen om met

8) Heringa, l.l., pag. 1—14, 138—146. 9) Hiermee is hij in de lijn der Reformatie. Vgl. A. D. R. Polman, *De reformatorische inzet der dogmatiek*, Kampen 1950, blz. 16: „Tegen deze eeuwenlange verbastering van de zuivere leer door een valse synthese met de heidense wijsbegeerte stellen alle Reformatoren — Melanchthon in een latere periode uitgezonderd — een zuiver Bijbelse dogmatiek.” 10) *Misc. Sacr.*, II, pag. 593, 675. 11) Zie *hiervoor*, blz. 51, 66 en 92. 12) *Oec. Foed.*, pag. 1 12) (4]. 13) Troeltsch, *a.a.O.*, S. 7. 14) Vgl. P. Petersen, *Gesch. der arist. Philosophie im prot. Deutschland*, Leipzig 1921, S. 42 f., 101, 106 f. 15) Van der Flier, *IJ.*, pag. 19—41. DE BETEKENIS VAN WITSIUS 211

de toversleutel der logische onderscheiding de zwaarste problemen op te lossen. Maar door middel van de scholastieke termen werd gevaarlijke filosofische smokkelwaar op theologisch gebied geïmporteerd en het kost dikwijls moeite om de geloofswaarheden vrij te maken uit de boeien van de scholastieke formules. De geest der orthodoxie verstart¹⁶). Reactie kon niet uitblijven. De Dordtse Synode gaf Maccovius reeds een terechtwijzing: Hij moest niet met Bellarminus of Suarez maar met de Heilige Geest overeenstemmen in zijn spreken¹⁷). En sommige Voetianen volgden de scholastieke methode van hun vereerde leermeester niet na. Amesius, die de duivel de opperste metaphysicus noemde, en Coccejus, die nieuwe banen zocht, waren beslist antischolastisch. Tegen het einde van de zeventiende eeuw begon de invloed van de aristotelische scholastiek te tanen¹⁸). Van Witsius kan worden gezegd, dat zijn dogmatiek een onscholastisch karakter draagt en dat hij blijkens verschillende uitspraken wars is van alle scholastiek. Haar barbaarse terminologie en haar vermetelheid staan hem niet aan¹⁹). Minstens zo belangrijk is echter zijn verzet tegen het Cartesianisme, waarin hij een bedreiging zag van het gezag van Gods Woord. De scholastiek van de zeventiende eeuw heeft een rationele tendens en is mede debet aan de verzwakking van het verweer tegen het opkomend rationalisme, maar het is de cartesiaanse wijsbegeerte, die de weg bereid heeft voor de Verlichting. De rede van de gekerstende Aristoteles had zich in de loop der tijden moeten schikken in haar functie van dienstmaagd der theologie en zich leren bewegen op het haar toegewezen terrein. De cartesiaanse rede emancipeerde zich echter en streefde zelfbewust naar de positie van meesteres. De stelling, dat er geen strijd kan zijn tussen het gezonde verstand en de ware filosofie enerzijds en de Heilige Schrift anderzijds, was niet ongehoord²⁰), maar de these, dat de rede even zeker is als de Heilige Schrift verraadde een andere geest. De cartesiaanse rede bracht bovendien haar aangeboren ideeën mee²¹) en verhief de klaarheid tot criterium der waarheid. Descartes had nog geschreven, dat de rede zich in geval van een conflict moest conformeren aan de Openbaring, maar Roëll wenste de geloofsbrieven der Heilige Schrift met zijn „onfeilbare”

16) E. Weber, *Die philosophische Scholastik*, Leipzig 1907, S. 35 ff.; *Der Einfluss der Schulphilosophie*, S. 145 ff. 17) Kuyper, *Maccovius*, blz. 92 vlg. 18) Petersen, *a.a.O.*, S. 396. 19) Zie hiervoor, blz. 136 vlg. 20) Petersen, *a.a.O.*, S. 329. 21) Laporte (*l.c.* p. 137) geeft deze definitie van de cartesische rede: „la Raison est l'ensemble de nos idées claires et distinctes”.
22 DE BETEKENIS VAN WITSIUS

rede te onderzoeken voor hij haar zijn vertrouwen schonk. Hij leert dus het primaat der rede 22). Witsius streed tegen een zeer reëel gevaar, toen hij met dit Cartesianisme polemiseerde. Door het „twistvuur”, dat hij in 1669 ontstak, is echter geen einde gekomen aan de „schadelijke nieuwigheden” en de „slag om Franeker” hebben hij en zijn Utrechtse bondgenoten in 1687 niet kunnen winnen. Men kan zelfs zeggen, dat hier de doorbraak van het rationalisme in Nederland begonnen is. Aan* de Aufklärung behoorde de toekomst. Dit is een kentering van de grootste importantie in de geestesgeschiedenis. Het is inderdaad een „crisis der autoriteit”. „Het Cartesianisme dwong de mens uit de houding van deemoedig gelovig afwachten van de Openbaring Gods over te gaan in de houding van de denker, die het vaste punt in zichzelf vindt”. Het felle verzet van de gereformeerde theologie is volkomen begrijpelijk, omdat „het rationalisme daarmee in beginsel was binnengehaald en het daarna maar een kwestie van tijd zou zijn, dat men zou leren, dat de rede de toetssteen aller waarheid is” 23). Er ontstond tegelijkertijd een rationalistische critiek op de Heilige Schrift, „een verering van de koningin der wetenschap, de Goddelijke Critiek, die zich verwaardigd heeft op deze eeuw en op ons land in gunst neer te zien” 24), waartegen Witsius als bijbels theoloog niet minder ernstig heeft geprotesteerd. Hij was de eerste in Nederland, die de strijd aanbond met Marsham en Spencer, die de godsdienst van Israël voor een groot deel wilden verklaren uit Egyptische invloed. Hij heeft in zijn exegetische werken herhaaldelijk front gemaakt tegen de critische beschouwingen van Le Clerc en anderen. Hij dachtte van een ondermijning van het gezag van Gods Woord groot gevaar voor waarheid en godsvrucht, en hierom schijnt hij in zijn laatste levensjaren de toekomst donker te hebben ingezien 25). Wanneer "Witsius een bijbels theoloog is, betekent dat nog niet, dat al wat hij schreef ook bijbels verantwoord is. Hier zij herinnerd aan zijn typologische exegese. De Bijbel heeft wel een diepere zin dan men bij oppervlakkig lezen vermoedt, Oud- en Nieuw Testament zijn op elkaar betrokken, de Schrift getuigt van Christus, zodat men Hem ook ontmoet in het Oude Testament, en een bijbels theoloog zal daarom ook aandacht hebben te geven aan typologie en praefiguratie 26). Maar hier dreigt altijd het gevaar, dat men het te ver

22) Vgl. A. Dorner, *Gesch. der prot. Theologie*, München 1867, S. 468. 23) Th. L. Haitjema, *Crisis der autoriteit*, in *Cultuur gesch. van het Christendom*, IV, Amst.-Brussel 1951, blz. 102. 24) *Aegyptiaca*, pag. *3. 25) A Marck, 1.1., pag. *f 4. 26) De term praefiguratie komt een enkele keer bij Witsius voor, cf. *Oec. Foed.*, III, III, 11, pag. 228. DE BETEKENIS VAN WITSIUS 213

zoekt, een gevaar, waaraan ook Herman Witsius niet ontkomen is. Hij was daarin echter een kind van zijn tijd. Het gaat hier echter om het type van theologie, dat Witsius vertegenwoordigt. Juist door de nauwe aansluiting bij de Heilige Schrift blijft dit trots alle verouderde of onhoudbare elementen zijn waarde behouden. De scholastiek geraakt steeds weer in discredit, rationalisme en supranaturalisme gaan voorbij, maar voor een echt bijbelse theologie zal er altijd waardering zijn. En de beste theoloog is hij, die de Schrift het best heeft verstaan 27).

b. Foederaaltheoloog

De verbondsleer is kenmerkend voor de gereformeerde theologie en het is de moeite waard om haar ontwikkeling na te gaan. Hier kunnen alleen enkele grote lijnen worden aangegeven 28). Zwingli, Bullinger en Calvijn gebruikten; de verbondsgedachte om de wezenlijke eenheid van Oud- en Nieuw Testament in het licht te stellen en de kinderdoop als teken van het genadeverbond tegen de Wederdopers te verdedigen. In 1534 verscheen reeds een werk van Bullinger over het Verbond of Testament Gods. Vooral door zijn visie op de verbondsbelofte en de verbondsgeschiedenis is Calvijn voor de verdere ontwikkeling van deze leer van betekenis geweest. In Heidelberg werden de gedachten uit Zürich en Genève uitgewerkt door Ursinus en Olevianus. Hier is echter ook invloed van Melancthon te bespeuren. Sinds het einde van de zestiende eeuw (Junius, Gomarus, Polanus) heeft het schema werkverbond-genadeverbond een vaste plaats in de uiteenzettingen. Verder moeten vooral Martini van Herborn en Cloppenburg van Franeker worden genoemd. Dan volgt Johannes Coccejus, leerling van Martini en jongere collega van Cloppenburg. De gedachten van Cloppenburg over het eeuwig verbond tussen God de Vader en God de Zoon en over het verschil tussen de vergeving van zonden in Oud- en Nieuw Testament (paresis en aphasis) hebben onmiddellijk ingewerkt op Coccejus. Diens „Summa doctrinae de foedere et testamento Dei” (1648) kan beschouwd worden als het eerste grote systeem naar foederalistische methode²⁹). Naast deze hoofdlijn der foederaaltheologie is er in Nederland nog een minder belangrijke zijlijn, die aansluit bij Bullinger. Hiertoe

27) Cf. W. Cunningham, *The Reformers and the theology of the Reformation*, Edinb. 1862, p. 296: „and he is the greatest and best theologian, who has most accurately apprehended the meaning of the statements of Scripture”. 28) Het beste overzicht geeft Schrenk, *a.a.O.*, S. 36—82. Vgl. ook Ritschl, *a.a.O.*, III, S. 412—458. 29) Een overzicht van de inhoud bij Schrenk, *a.a.O.*, S. 82—115. 214 DE BETEKENIS VAN WITSIUS

behoren Veluanus, en vooral Snecanus en Wiggertz, die de calvinistische praedestinatieleer verwerpen³⁰). Deze trek is echter niet eigen aan de foederaaltheologie in haar hoofdvormen. Ook in de Engelse theologie is de verbondslijn duidelijk te vinden (Rollock, Ball, Ussher 31)). Zowel in de Irish Articles (1615) als in de Westminster Standards (1647) is de leer van werk- en genadeverbond confessioneel vastgelegd 32). De formuleringen van de Westminster Synode duiden op een nauwe samenhang tussen verbond en verkiezing. Wij hebben nu de relatie te bepalen, waarin Witsius staat tot de verbondstheologie. Zoals uit indeling en inhoud blijkt, wordt zijn hoofdwerk beheerst door de verbondsgedachte. Hij behoort dan ook ongetwijfeld tot de foederaaltheologen. Maar daarom is hij nog geen Coccejaan. Wij hebben gezien, dat hij juist op de essentiële punten van Coccejus afwijkt (de exegese van Openb. 2 en 3, de afschaffing van het werkverbond, de verbondsbedelingen, de plaats van de Wet, de blijvende betekenis van het vierde gebod, de positie van de gelovigen onder het Oude Testament³³). Cramer meent, dat Witsius beslist aan de zijde van Coccejus staat en hij beroept zich daarvoor onder meer op zijn waardering voor Coccejus 34), maar dit zegt niet veel, omdat Witsius in het algemeen niet karig was met zijn loftuitingen³⁵). Het heeft wel wat te betekenen, dat Witsius nergens polemiseert met Voetius en diens volgelingen maar dikwijls met Coccejus en zijn school. Hij verklaart uitdrukkelijk, dat de verbondsleer vroeger zo uitnemend is geleerd, dat de nieuwe veronderstellingen niet nodig zijn. Terecht concludeert Diestel in zijn studie over de foederaaltheologie, dat men Witsius niet tot de school van Coccejus mag rekenen 36).

30) Vgl. A. J. van 't Hooft, *De Theologie van H. Bullinger*, Amst. 1888* blz.131—204; E. Graf von Korff, *Die Anfänge der Föederaltheologie*, Bonn 1908, S. 30—53. 31) Schrenk, *a.a.O.*, S. 82 is hierover zeer onvolledig. Beter is Vos, *a.w.*, blz. 11—17 en vooral W. A. Brown, *Covenant Theology*, in Hastings, *Encycl. of Rel. and Eth.*, IV, Edinb. 1911, pp. 216—224. 32) B. B. Warfield merkt op, dat de foederaaltheologie, die toentertijd ook in Groot-Brittannië een dominerende plaats innam, voor de Westminster Confessie structurele betekenis had, *The Westminster Assembly and its work*, in *Princeton Theol. Review*, VI, Princeton 1908, p. 375. 33) Zie *hiervoor*, blz. 116—119, 142, 161—164. 34) Cramer, *t.a.pl.*, blz. 404, 386, 445 vlg. 35) Als het erop aankomt, wint de achting voor Voetius het nog van die voor Coccejus. De laatste heet stereotyp „Celeberrimus", doch de eerste is niet alleen „Celeberrimus", maar ook „Venerandus Voetius" (*Exerc. in Symb.*, pag. 98, 242, 269; 150; 6, 67, 251). Over Voetius ook *Oec. Voed.*, pag. 721: „immortalis memoriae Theologus". 36) Diestel, *Studiën*, S. 263. Vgl. Diestel, *Gesch. des A.T.*, S. 531. DE BETEKENIS VAN WITSIUS 215

Toen hij in 1677 zijn werk over de verbondsleer publiceerde, kon hij niet alleen teruggrijpen op Coccejus, Cloppenburg en vele anderen, maar ook op Burman en Momma, en toen het in 1694 zijn definitieve vorm kreeg, kon hij tevens rekening houden met hetgeen Van der Waeijen, Heidanus en Braun geschreven hadden³⁷⁾. Burman is als de beste sytematicus uit de Coccejaanse school te beschouwen. Hij heeft zich over de gehele linie bij Coccejus aangesloten. Momma trekt meer een historische lijn; hij aanvaardt de leer van het werkverbond niet. Van der Waeijen houdt het altijd met Coccejus; hij heeft ook diens hoofdwerk opnieuw uitgegeven. Bij Heidanus neemt de wijsgerige gedachtengang een grotere plaats in; ook hij verwerpt het werkverbond. Braun is weer sterk afhankelijk van Coccejus. De cartesiaanse wijsbegeerte spreekt ook bij hem een woord mee. Men kan niet zeggen, dat Witsius zich bij een van deze theologen heeft aangesloten. Een vergelijking met deze Coccejanen voert tot dezelfde conclusie als de vergelijking met Coccejus zelf: Zijn werk neemt een eigen plaats in. Het is trouwens een belangrijk punt van verschil, dat de genoemde theologen — de een meer, de ander minder — de cartesiaanse wijsbegeerte waren toegedaan, waarvan Witsius een verklaard vijand was. Hij is dus niet in één adem te noemen met Burman, Momma*enz. Hij is wel foederaaltheoloog, maar geen Coccejaan.

Wij komen nu tot de vraag, in hoeverre de foederaaltheologie in het algemeen en die van Witsius in het bijzonder de theologia naturalis heeft begunstigd. In de breed opgezette studie van Stolzenburg over cfe theologie van Buddeus en Pfaff worden hierover belangrijke opmerkingen gemaakt³⁸⁾. De conclusie luidt: Witsius is de voltooiër, maar tegelijk ook een van de doodgravers van het foederalisme en van de oude protestantse dogmatiek in het algemeen ³⁹⁾. Deze geleerde beschouwt de foederaaltheologie en speciaal die van Witsius als een phase in de ontwikkeling, die op de Verlichting uitloopt. In navolging van Stolzenburg zegt Schrenk: „Doch schon das Bestreben eines H. Witsius, die Heilsgeschichte rein kontinuierlich zu entwickeln und die lex naturae im System als normbleibend aufzuweisen, treibt zur Aufklärung hin" ⁴⁰⁾. Op de keeper beschouwd is het betoog van Stolzenburg echter heel zwak. Wanneer Witsius het genadeverbond niet ziet als een correctie van het werkverbond zoals Coccejus, is het nog geen reparatie daarvan. Men mag niet zeggen, dat bij de identificatie van natuurwet en

37) Over deze theologen en hun werken: Gasz, *a.a.O.*, II, S. 300—317; Diestel, *Studiën*, S. 252—260; O. Ritschl, *a.a.O.*, III, S. 445—451. 38) Stolzenburg, *a.a.O.*, S. 344—366,

Mozaïsche wet de zondeval uit het oog verloren wordt. Met een verzelfstandiging van de natuurwet en een accentueren van de natuurlijke vermogens van de mens wordt inderdaad het gevaar van deïsme en pelagianisme acuut, maar Stolzenburg moet zelf erkennen, dat Witsius er met nadruk op wijst, dat de natuurwet door God gegeven is (41). Wel roemt Herman Witsius de wetenschappelijke vooruitgang in de zeventiende eeuw, maar hij ziet als de schaduwzijde der ontwikkeling, dat men zich hoe langer hoe meer kritisch stelt tegenover de Heilige Schrift (42). Bij de opvatting van Stolzenburg blijven twee dingen volkomen onverklaard: Witsius' wantrouwen ten opzichte van de menselijke rede, waarvan zijn polemieken met het Cartesianisme overvloedige bewijzen levert, en het feit, dat hij geen natuurlijke theologie heeft ontworpen. Hierop heeft Stolzenburg helaas niet gelet. Hij heeft trouwens geen aandacht geschonken aan het geheel van Witsius' theologie. Hij schijnt hem te veel gelezen te hebben door de bril van Buddeus en Pfaff. De „overgangstheologen" hebben uit Witsius overgenomen, wat in hun denken paste. Maar Herman Witsius zelf leefde en dacht in een geheel ander klimaat dan dat der Aufklärung. Daarom moeten wij de mening van Stolzenburg onjuist noemen. Het is een scherpzinnige maar onhoudbare constructie. Toch valt niet te ontkennen, dat er in de foederaaltheologie en dus ook in de theologie van Witsius aanknopingspunten waren voor mannen als Buddeus en Pfaff. Door de foederaalmethodiek kreeg het verbond der werken een grote plaats in de dogmatiek. Ook Witsius sprak van de wet van het verbond als van een natuurwet, en beseftte in zijn argeloosheid niet, dat hiermee aan een begrip van heidense afkomst, dat zich gemakkelijk met een onbijbelse inhoud liet vullen, een belangrijke functie was toegekend. Ook Witsius verzwakte zijn positie door de poort open te laten voor een *theologia naturalis*. Men moet bij dit begrip echter nog wel onderscheiden tussen een theologie, die zich oriënteert naar de Openbaring Gods in de natuur, en een theologie uit de natuurlijke mogelijkheden van de mens. Witsius denkt alleen aan de eerste, maar in de achttiende eeuw heeft de laatste vorm van *theologia naturalis* het hoe langer hoe meer gewonnen. Dit hangt samen met de verschuiving van het zwaartepunt van de Openbaring naar de rede (43). Op de grote lijn der ontwikkeling van de Reformatie via de orthodoxie naar het rationalisme staat het latere foederalisme historisch het dichtst bij het rationalisme. Er is een foederaaltheologie,

41) Tegen Stolzenburg, *a.a.O.*, S. 348, 354, 359, 355. 42) Dit laatste blijft bij Stolzenburg (*a.a.O.*, S. 366) nu juist onvermeld, terwijl dit toch de strekking van de aangehaalde rede van Witsius is. Zie *hiervoor*, blz. 76 vlgg. 4 3) Vgl. H. E. Weber, *Reformation, Orthodoxie und Rationalismus*, II, Gütersloh 1951, S. 14—20. DE BETEKENIS VAN WITSIUS 217

die ook principieel het rationalisme benadert. Wij vinden die niet bij Witsius, maar wel bij enkele cartesiaans-coccejaanse theologen. Hier wordt de ingeschapen Godskennis opgevat in de zin van de aangeboren ideeën van Descartes, het geweten wordt als voor dwaling gevrijwaard beschouwd, terwijl de rede zich opmaakt om de geloofsbrieven der Openbaring te onderzoeken. Van de eigenlijke foederaaltheologen gaat Braun het verst in deze richting, terwijl de zelfstandige denker Roëll de rede tot de beslissende instantie maakt en aan de natuurlijke theologie een dominerende plaats geeft. Hier zijn wij in de sfeer van de achttiende eeuw (44). Het is van belang om er nog op te letten, waar de accenten vallen in de verbondslere van Witsius. Bij hem gaan foederaaltheologie en praedestinatiedogma niet alleen samen, maar is er ook een nauw verband tussen verbond en verkiezing. In zijn definitie van het genadeverbond

spreekt hij van „een overeenkomst met de uitverkoren zondaar“, terwijl het bij Coccejus „een overeenkomst met de zondaar“ was. Hij karakteriseert het genadeverbond als een testamentaire beschikking en vermijdt de term „voorwaarde“ om het misbruik, dat er van gemaakt is. De strijd tegen de Remonstranten bracht orthodoxe theologen ertoe om door een sterk stipuleren van het genadekarakter van het verbond alle menselijke verdienste uit te sluiten. Aanvankelijk stelde Witsius het verbond der genade echter niet onder de beheersing van de uitverkiezing. Nergens verdedigt hij de stelling, dat alleen de uitverkorenen bondelingen zijn. Hij leert integendeel, dat men op twee manieren tot het verbond behoren kan 45). Ook onderscheidt hij het genadeverbond van het verbond der verlossing 46). De vereenzelviging van deze beide verbonden is niet van Nederlandse maar van Engelse origine. De theologen van de Westminster Synode gingen in deze richting met hun antwoord op de vraag: Met wie is het genadeverbond opgericht? „Met Christus als de Tweede Adam en in Hem met al de uitverkorenen als Zijn zaad“ 47). Het is

44) Vgl. ook Stolzenburg, *a.a.O.*, S. 367—378. » 45) Zie hiervoor, blz. 147 vlg. 46) Zie hiervoor, blz. 198. 47) *Larger Catechism*, Question 31. Door Ch. Hodge, *Syst. Theol.*, II, London and Edinb. 1888, pp. 357 ff. wordt erop gewezen, dat de Westminster Standards soms de ene en soms de andere voorstelling geven. In de *Confession of Faith* staat namelijk: „Men, by his fall, having made himself incapable of life by that covenant (i.e. by the covenant of works), the Lord was pleased to make a second, commonly called the covenant of grace; wherein He freely offereth unto sinners life and salvation by Jesus Christ, requiring of them faith in Him, that they may be saved, and promising to give unto all that are ordained unto life, his Holy Spirit, to make them willing and able to believe“ (Chapter VII, S. 3). Hodge geeft over de vereenzelviging dit oordeel: Still it does not remove the incongruity of Christ's being represented as at once a party and a mediator of the same covenant“ (p. 357). 218 DE BETEKENIS VAN WITSIUS

dan ook waarschijnlijk aan invloed van overzee toe te schrijven, dat deze leer hier te lande hoe langer hoe meer ingang vond. Men denke aan Boston en Comrie 48). Deze Engelse opvatting is Witsius ook bekend geweest. Sommigen verlegden het genadeverbond naar de eeuwigheid. Volgens hen was het een verbond tussen de Vader en de Zoon, Die als het representerend Hoofd van alle uitverkorenen optrad. Met een beroep op de feitelijke verbondsonderhandelingen in de tijd wijst Witsius deze visie echter af 49). Toch schrijft hij ongeveer in dezelfde tijd, dat het verbond der genade niet anders is dan de uitvoering van het eeuwige raadsbesluit. Dit lezen wij in zijn tractaat over de betekenis van de Doop. Vergelijken wij deze beschouwing met hetgeen hij eerder geschreven heeft over dezelfde materie, dan bespeuren wij bij hem toch ook een ontwikkeling in de aangegeven richting, een neiging om de betekenis van het verbond tot de uitverkorenen te beperken. Eerst was door hem gewezen op het privilege van alle bondelingen, maar nu heeft de Doop alleen waarde voor de uitverkoren kinderen en is hij voor de anderen een schijndoop. De Doop als sacrament van het verbond der genade veronderstelt en verzegelt volgens hem innerlijke genade: de gemeenschap met Christus, de vergeving van zonden en de wedergeboorte. Het is zonneklaar, dat achter de veronderstelde wedergeboorte de veronderstelde uitverkiezing ligt. Men mag de kinderen beschouwen als uitverkoren totdat het tegendeel blijkt. Bij de doopsbediening moet men naar het oordeel der liefde te werk gaan. Hier wordt het „judicium caritatis“ dus ook op de kinderen der gelovigen toegepast en daarmee gaat Witsius een stap verder dan de Dordtse Leerregels⁵⁰). Met de leer der veronderstelde wedergeboorte, die Witsius ook met een beroep op de eerste doopvraag: „of gij niet bekent, dat zij in Christus geheiligd zijn“ verdedigt, gaat de

hypothese van de sluimerende wedergeboorte gepaard. Het beroemde beeld van de zaadkorrel die wel levenskracht bezit, maar lange tijd onder de aarde

48) Comrie (afkomstig uit Perth in Schotland) die zich weer op de Westm. Cat. en op Boston beroept, maakt de onderscheiding tussen verbond der verlossing en verbond der genade zelfs verdacht door Arminius er de uitvinder van te noemen. Comrie reflecteert hier ook op Witsius, wiens opvatting hij dus verwerpt, maar met wiens afwijzing van voorwaarden in het verbond hij het natuurlijk eens is. Vgl. A. Comrie, *Stellige en Prakticale Verklaring van den Heid. Katechismus*, Amst. [1853], blz. 315—321. 4 9) *Misc. Sacr.*, II, pag. 641 seq. 50) Daar staat: „Voorts van diegenen, die hun geloof uiterlijk belijden en hun leven beteren, moet men naar het voorbeeld der Apostelen het beste oordelen en spreken, want het binnenste des harten is ons onbekend" (III—IV, 15). Waar het geloof beleden wordt en het leven ermee in overeenstemming is, daar is plaats voor het oordeel der liefde. Het is feilbaar, omdat de Kerk over het innerlijk niet oordelen kan. DE BETEKENIS VAN WITSIUS 219

kan liggen, een beeld, dat Voetius reeds gebruikte, vinden wij bij Witsius terug⁵¹). Met het reeds gezegde hangt samen, dat in de verbondsleer van Witsius ook de beleving een zwaar accent krijgt. Het blijkt reeds uit de woorden, waarmee zijn definitie van het genadeverbond eindigt: „terwijl de mens door een oprecht geloof Gods welbehagen aanvaardt". Een vergelijking van het hoofdwerk van Witsius met dat van Coccejus is ook in dit opzicht leerzaam. Voor Coccejus is de geschiedenis des heils de hoofdzaak, maar voor Witsius de orde des heils. In den brede wordt uiteengezet, hoe de uitverkoren zondaar deel krijgt aan al de goederen van het genadeverbond. Het gaat hem om de realisering van de verbondsbelofte in het leven van Gods kinderen. Dit is mede een verklaring van het feit, dat de Doop voor hem geen verzegeling van Gods belofte aan alle bondelingen maar van het werk der genade in de Zijnen is. W. van den Bergh heeft zijn dissertatie over Calvijn's verbondsleer willen besluiten met het aanwijzen van de overeenkomst tussen Calvijn en de latere foederaaltheologen, en hij koos als voorbeeld daarvan Witsius⁵²). Op beslissende punten staat deze ook inderdaad dichter bij Calvijn dan Coccejus en zijn school. Hij ziet tussen Ouden Nieuw Testament geen essentieel, doch slechts een gradueel verschil. Hij wil zowel de eenheid van het genadeverbond als de progressie in de Openbaring handhaven, en hij doet dat in navolging van Calvijn⁵³). Het onderscheid is echter vooral niet te miskennen. De verbondsleer wordt bij Witsius — althans in zijn laatste periode — veel meer door de uitverkiezing beheerst dan bij Calvijn⁵⁴), waarmee een veel sterkere subjectieve inslag gepaard gaat. Dat de verbondsbelofte van een toezegging, die om toeëigening vraagt, veranderd is in een onvoorwaardelijke heilsbelofte aan de uitverkorenen⁵⁵), en dat bij de Doop de wedergeboorte wordt verondersteld, zijn daarvan de symptomen. Evenals Voetius staat Witsius in dit opzicht tussen Calvijn en Kuiper. Het scholastieke element, dat in het concluderen tot veronderstelde en sluimerende wedergeboorte schuilt, vinden wij in versterkte mate terug bij Abraham Kuiper, die er de leer van de on-

51) Voetius, *Disp. Sel.*, II, pag. 410. Een bespreking van deze disputatie van Voetius (*De statu electorum ante conversionem*) bij J. G. Woelderink, *Het Doopsformulier*, 's-Grav. 1938, blz. 217—223. 52) W. van den Bergh, *Calvijn over het Genadeverbond*, 's-Grav. 1879, blz. 130—136. 53) Zie *hiervoor*, blz. 164. 54) Vgl. over de verbondsleer van Calvijn ook W. H. van der Vegt, *Het verbond der genade bij Calvijn*, Aalten z.j., vooral blz. 45—62. 55) Vgl. ook de critiek van Schilder, *t.a.pl.*, blz. 359. 220 DE BETEKENIS VAN WITSIUS

middellijke wedergeboorte aan toevoegde, waarmee hij deze gedachten afrondde tot een sluitend systeem^{5e}).

c. Theoloog der Nadere Reformatie

Onder de Nadere Reformatie verstaan wij een beweging in de zeventiende eeuw, die reageerde tegen de dode orthodoxie en de verwereldlijking van het christendom in de kerk der Reformatie en aandrong op persoonlijke beleving van het geloof 57). Men kan ook spreken van een bepaalde vorm van piëtisme omdat het centrale begrip hier de praktijk der godzaligheid (praxis pietatis) is, maar de naam „Nadere Reformatie” typeert de beweging naar haar eigen parool en verdient daarom de voorkeur boven de algemene aanduiding piëtisme. De oorsprong van de piëtistische stroming ligt in Engeland. Vandaar verplaatste zij zich naar Nederland en Duitsland. Cambridge, Utrecht en Bremen⁵⁸⁾ waren achtereenvolgens de brandpunten. De onvolledige hervorming van de Anglicaanse kerk was er de oorzaak van dat de roep om een „second reformation” weerklonk. De vader van het puriteinse piëtisme⁵⁹⁾ is William Perkins (1558-1602). Via Willem Teellinck en Guilielmus Amesius kwam er vanuit Engeland

56) Door Abraham Kuyper is deze vorm van verbondsleer een stelsel van grote importantie geworden, maar ook het belangrijkste twistpunt op de erve der gereformeerde belijdenis. Over het Kuyperianisme bestaat zeer veel litteratuur — pro en contra — maar de theologie van Abraham Kuyper moet nog beschreven worden. In dit verband zij slechts op enkele punten gewezen: veronderstelde en sluimerende wedergeboorte (*E Voto*, III, Amst. 1894, blz. 11—18); onmiddellijke wedergeboorte (*Het werk v. d. Heilige Geest*, Kampen 1927, blz. 404—410); dopen op grond van veronderstelde wedergeboorte (*E Voto*, III, blz. 24); schijndoop (*E Voto*, II, Amst. 1893, blz. 535). — Bij Witsius lezen wij dat men de kinderen mag beschouwen als wedergeboren totdat het tegendeel blijkt, maar volgens Kuyper moet men dat doen: „Volhardt iemand desniettemin in de opinie, dat een kind zou mogen gedoopt, zonder dat daarbij zijn uitverkiezing verondersteld wierd, en alsof eerst in den volwassene het genadewerk Gods kon beginnen, dien zeggen we aan dat hij met geen eerlijke conscientie in de gereformeerde kerken blijven kan want onze Gereformeerde kerken beleden en leerden van ouds vlak het tegendeel (*a.w.*, III, blz. 54). De praktische consequentie is deze: „Ge hebt dus van kindsbeen af, in huis en op school, ook al merkt ge van uw wedergeboorte nog niets, u voor uzelf te beschouwen als een kind, waarin die wonderdaad Gods geschied is” (*a.w.*, III, blz. 76). — Dergelijke conclusies vinden wij bij de theologen van de 17de eeuw nog niet. Bij hen is de leer van de veronderstelde wedergeboorte nog geen systeem. Ook hun beschouwing van de gemeente is anders. 57) Vgl. Goeters, *a.a.O.*, S. 119. 58) Het lutherse piëtisme blijft hier buiten beschouwing. Daarvan was Halle het centrum. 59) Heppe, *Pietismus*, S. 24. Heppe rekent een groot aantal figuren tot deze richting. In elk geval behoren Baynes, Sibbs, Bolton en Bayly ertoe, maar vooral Baxter en Bunyan, vgl. A. Lang, *Puritanismus und Pietismus*, Neukirchen 1941, S. 132—203, 204—272. DE BETEKENIS VAN WITSIUS 221

een directe inwerking tot stand op een verwante beweging, die zich in ons land reeds begon af te tekenen⁶⁰⁾. Engelse invloed blijkt ook uit het aantal vertaalde geschriften, dat legio is. Tot de mannen der Nadere Reformatie behoren de Teellincks, Voetius, Van Lodenstein, Saldenus, Koelman en de beide Brakels. Met Goeters kan men er ook Amesius nog toe rekenen en met De Vrijer ook Witsius. Zij waren allen door en door orthodox, maar beschouwden de rechtzinnigheid niet als het ene nodige. Zij ijverden voor de doorwerking van de reformatische beginselen in het volksleven. *Ecclesia reformata semper reformanda!* Vandaar het protest tegen tal van misbruiken, volkszonden en „paapse stoutigheden”. Vandaar ook het aandringen op precisie, waarin wij geen middeleeuws volkomenheidsideaal moeten zien, maar een echt calvinistische trek⁶¹⁾. Ter ere Gods behoort het leven zoveel mogelijk in overeenstemming gebracht te worden met de Heilige Schrift. De nauwgezetheit heeft

de neiging om al verder om zich heen te grijpen en daardoor wordt het christelijk leven met puriteinse strengheid aan regels gebonden. De kern van de praktijk der godzaligheid is de persoonlijke gemeenschap met God in Christus. De aanvang van het geestelijke leven (wedergeboorte en bekering), de schommelingen (vallen en opstaan), en de storingen (geestelijke verlatingen) krijgen alle aandacht. Reflectie over eigen zieleheil, introspectie, zielsanalyse en beschrijving van persoonlijke beleving nemen een grote plaats in. Streng Zondagsviering, gedurige Schriftoverdenking, vaste gebedstijden, ernstig zelfonderzoek en geestelijke oefeningen zijn uitingen van dit godvruchtige leven en tegelijk middelen om het te bevorderen⁶²). Zowel de levensgeschiedenis als de theologie van Herman Witsius zijn een bewijs, dat hij tot de mannen der Nadere Reformatie behoort. Hier zij slechts herinnerd aan zijn opleiding bij Voetius en diens geestverwanten Hoornbeek en Essenius, de geestelijke vorming, die hij ontving door Justus van den Bogaard, de boezemvriend van Jodocus van Lodenstein, zijn optreden in Westwoud, waar hij predikte en ageerde tegen de volkszonden, en aan de strijd, die hij in Leeuwarden voerde, waar hij in 1672 een van de leiders was van de beweging voor een reformatie in leer en leven. In zijn eerste geschrift verdedigde hij de beoefening van de godzaligheid en de strenge Zondagsviering tegen het verwijt van judaïsme. Zijn tweede werk gaat over de praktijk van het christendom, terwijl er een uiteenzetting van het kenmerkend onderscheid tussen wedergeborenen

60) Goeters, *a.a.O.*, S. 21—27 (tegen Heppe). 61) Vgl. Goeters, *a.a.O.*, S. 53—57 (tegen A. Ritschl). 62) Een bredere beschrijving bij Goeters, *a.a.O.*, S. 53—120; De Vrijer, *Schortin ghuis*, blz. 6—26. 222 DE BETEKENIS VAN WITSIUS

en onwedergeborenen aan toegevoegd is. Zijn derde boek, de „Twist des Heeren”, is één klemmende oproep tot nadere reformatie. En zijn grief tegen de Labadisten was blijkens het vierde geschrift, dat zij zich onttrokken aan „dit groote werck van noodige Reformatie”. Het zal niet nodig zijn om nog aan te tonen, dat de boven gegeven karakteristiek ook geheel van toepassing is op Witsius. Wel is het van belang om in dit verband op enkele saillante punten in zijn theologie te letten. Dan treft ons allereerst een veelvuldig gebruik van de term „geestelijk leven”. Hij kent wel geen „trappen des geestelijken levens” zoals Theodorus a Brakel, maar wel vele stadia, zoals blijkt uit zijn tiendelige heilsorde. Deze vermeerdering der onderscheidingen heeft geen scholastieke doch een psychologische achtergrond. Schrift en ervaring zijn de bronnen, waaruit Witsius zijn gegevens put. Zo wordt de bevinding van Gods kinderen verwerkt in de geloofsleer en vult de psycholoog de dogmaticus aan. Het geestelijke leven vangt aan met de wedergeboorte. Deze wedergeboorte — en dat is het tweede punt van belang — krijgt een sterke nadruk ten koste van de rechtvaardiging. De leer van de rechtvaardiging door het geloof alleen wordt tegen allerlei afwijkende opvattingen verdedigd, maar neemt niet meer de centrale plaats in. Ook vallen de accenten anders dan bij Luther en Calvijn. Het is meer een rechtvaardiging van de gelovige dan een rechtvaardiging van de goddeloze. Deze verschuiving van rechtvaardiging naar wedergeboorte hangt samen met een andere visie op de genade. Gods genade is hier niet in de eerste plaats Zijn genadige gezindheid (*favor Dei*), maar Zijn levenvernieuwende kracht (*gratia interna*). Daarom lezen wij ergens, dat het wezen der genade in een innerlijk geestelijk levensbeginsel bestaat en wordt de uitdrukking gebruikt: „het kleynste drup je van de genade Gods”⁶³). Zo komen wij tot het volgende punt: de functie van de kenmerken. Zowel in de prediking als in de dogmatische geschriften worden de kenmerken der genade sterk naar voren gebracht. Men moet zich eraan toetsen om te komen tot heilszekerheid.

Wil iemand weten, of hij gelooft, of hij wedergeboren en uitverkoren is — geen directe maar een indirecte weg wordt hem gewezen: die van het praktisch syllogisme⁶⁴). Wij hoorden Witsius verklaren, dat vele jaren practijk als zielzorger hem hadden geleerd, dat deze conclusie uit het gevolg tot de oorzaak van grote waarde is. De criteria moeten echter ook dienen om het ware geloof van het schijn geloof, en de wedergeborene op zijn slechtst van de onwedergeborene op zijn best te onderscheiden, opdat niemand zich iets zal inbeelden.

63) Zie *hiervoor*, blz. 207. 64) Zie *hiervoor*, blz. 155 vlgg., 206 vlgg., 150 vlg., vgl. ook 198.
DE BETEKENIS VAN WITSIUS 223

Men kan hier een verschraling van het geloofsbegrip waarnemen. Het vertrouwen is voor Witsius de hoogste graad van het geloof, die niet door allen wordt bereikt. En voorzover het geloof kennen en toestemmen is, draagt het een verstandelijk karakter. Daarom kan het ergens op één lijn worden gesteld met horen en redeneren en zo ondergeschikt gemaakt worden aan zien en smaken⁶⁵). Met andere woorden: gevoelszekerheid is meer dan geloofszekerheid. De verobjectivering van het kenniselement heeft een sterk subjectief moment in het „innerlijke christendom" tot tegenwicht. De geestelijke ervaring, die Witsius daarmee aanduidt, noemt hij ook mystiek. Over tal van passages van zijn geschriften en vooral van het „Schediasma" ligt een mystieke gloed. Ritschl wil op grond hiervan spreken van de „volledig mystieke theorie van Herman Witsius ⁶⁶). Hij miskent de piëtistisch-mystieke stroming in de kerk der Reformatie echter ten enenmale, als hij deze tracht te verklaren uit middeleeuwse motieven ⁶⁷). Wellicht is het sterkste argument van Ritschl de bernhardijnse bruidsmystiek, die wij in Witsius' beschrijving van het geestelijk huwelijk kunnen ontdekken. Bij Willem Teellinck had Ritschl echter hetzelfde kunnen vinden⁶⁸). En het is zeker onjuist, om een tegenstelling te maken tussen deze mystieke theorie en een zgn. evangelische richting, tussen Theodorus a Brakel en Herman Witsius enerzijds en Johannes Teellinck, Wilhelmus a Brakel, Smytegelt en Schortinghuis(I) anderzijds. In de beweging der Nadere Reformatie neemt Witsius een eigen plaats in. Men kan niet zeggen, dat hij in dezen iemands volgeling is. Wij vonden aanrakingspunten met Perkins, Rous, W. Teellinck en Saldenus. Er zijn in deze groep zoveel schakeringen als er figuren zijn, omdat juist hier het persoonlijke element in de theologie een grote rol speelt. Ook is de situatie van invloed. Witsius' „Twist" is een bewogen appèl op heel de kerk en heel het volk, maar zijn „Schediasma" is een handleiding voor het geestelijk leven van de enkeling. Het is alsof de auteur zich uit het strijdgewoel heeft teruggetrokken om zich op de innerlijke vrede te concentreren. Deze ontwikkelingsgang loopt volkomen parallel met die van de Nadere Reformatie zelf. Onder leiding van Voetius heeft deze kerkelijke hervormingspartij eerst dapper gestreden voor de verwerkelijking van het grote ideaal. De „Twist" van Witsius (1669), de „Beschouwinge van Zion" van Lodenstein (1676) en de „Pointen van Nodige Reformatie" van Koelman (1678) zijn er de bewijzen van. Maar de weerstanden bleken zeer groot te

65) Zie *hiervoor*, blz. 175 en 186. 66) A. Ritschl, *a.a.O.*, I, S. 268, 276—283. Vgl. Goeters, *a.a.O.*, S. 53 f.; W. J. Aalders, *Mystiek*, Gron.-Den Haag 1928, blz. 265. 68) Vgl. H. Bouwman, *W. Teellinck*, Kampen 1928, blz. 49 vlgg. 224 DE BETEKENIS VAN WITSIUS

zijn. Na het wegvallen van Voetius wordt er nog wel op het front der rechtzinnigheid slag geleverd, maar het eigenlijke, theocratische ideaal van een nadere reformatie van kerk en volksleven schijnt niet voor verwezenlijking vatbaar te zijn. Het Labadisme

werd van kerkelijke zijde wel afgewezen, maar het heeft de verdere ontwikkeling mede bepaald, zoals Goeters heeft aangetoond. Zo ontstaat uit de beweging der Nadere Reformatie van de zeventiende eeuw het piëtisme van de achttiende eeuw⁶⁹). Niet de preciesheid maar de conventikelen vormen dan het schibboleth. De gedachten cirkelen om de bevinding, terwijl de kerk voor het grootste deel als verloren terrein wordt beschouwd. Witsius staat historisch tussen Teellinck en Schortinghuis in. Toch is er meer van Willem Teellinck in hem dan van Wilhelmus Schortinghuis. De balans van de Nadere Reformatie zal nog moeten worden opgemaakt⁷⁰). Maar onze conclusies ten aanzien van Witsius raken ook de beweging, waartoe hij behoort. De Nadere Reformatie is niet als een correctie van de Reformatie, maar als de consequentie daarvan bedoeld. Er is geen tegenstelling. Het ging de Hervormers immers ook niet alleen om de zuivere leer maar evenzeer om een godvruchtig leven. En wanneer in de gereformeerde kerk velen alleen maar geloven wat de kerk gelooft en verder leven bij traditie en conventie, moet daartegen in de naam van het reformatorisch beginsel worden geprotesteerd. In zoverre is de Nadere Reformatie inderdaad noodzakelijk en verdient haar roep om een waarachtig doorleefd christendom niet anders dan waardering. Hoewel de vormen, waarin haar streven zich concretiseerde, het stempel dragen van hun tijd, is ook daar iets in van blijvende waarde. De achtergrond van de preciesheid is het verlangen om Gode weibehaaglijk te leven. Het hart van de practijk der godzaligheid is de verborgen omgang met God. Het waren de ernstigste christenen en de beste Gereformeerden, die, bezwaard over de werkelijke toestand in de kerk van ons vaderland, aandrongen op een nadere reformatie. Herman Witsius is er een eminent voorbeeld van. „Hier is een theologie, die zelve vroom is" ⁷¹). Maar ieder, die zich van Luther en Calvijn naar Witsius begeeft, ontdekt, dat hij in een andere sfeer gekomen is. Theoretisch is de ⁶⁹) Vgl. Goeters, *a.a.O.*, S. 60 f, 120, 284 ff.

⁷⁰) Er is zich wellicht een communis opinio aan het vormen, die zich kan vinden in het oordeel van Van Ruler, dat wij niet meer achter de Nadere Reformatie terug kunnen. Zij was een legitiem geestelijk en theologisch experiment. Zij was beslist niet een jammerlijk ziekteverschijnsel (A. A. van Ruler, *De Bevinding*, in *Kerk en Theologie*, I, Wagen. 1950, blz. 75. Er is echter ook een schaduwzijde aan te wijzen. Vgl. Stelling VI van Th. L. Haitjema, in *Prediking des Woords en bevinding*, Wagen. 1950, blz. 21 vlg. ⁷¹) Van Dijk, *a.w.*, I, blz. 314.
DE BETEKENIS VAN WITSIUS 225

rechtvaardiging door het geloof bij Witsius nog het artikel, waarmee de kerk staat en valt, maar in de practijk komt deze leer te kort. De genade wordt alleen gekend als een op de mens inwerkende kracht Gods, die innerlijk te ervaren is. Weliswaar heeft ook Calvijn de syllogismus practicus en heeft deze een plaats gekregen in de gereformeerde belijdenis⁷²), maar voor de Reformatie is er een uitnemender weg: die van het kinderlijk vertrouwen op de beloften van het Evangelie. Hier wordt de prediking van de beloften echter op de achtergrond gedrongen door de prediking van de kenmerken der genade wat ons niet verwondert, wanneer wij ons de ontwikkeling van de verbondsleer herinneren, die aan een verkondiging van Gods beloften aan de gehele gemeente in de weg staat. Het geloof mist de zegevierende kracht, die eigen is aan de „vaste en zekere kennis van Gods welwillendheid jegens ons, welke gegrond op de waarheid van Zijn genadige belofte in Christus door de Heilige Geest aan ons verstand wordt geopenbaard en in ons hart wordt verzegeld" ⁷²). Het analytisch geloofsbegrip verraadt, hoezeer de aandacht geconcentreerd wordt op de gelovige mens en zijn ervaringen. Terwijl bij de Reformatie de bevinding aan het geloof inhaerent is, heeft bevindeljk genieten hier een meerwaarde gekregen boven gelovig

aanvaarden. Dogmatisch is er geen noemenswaard verschil tussen de theologie van de Hervormer Calvijn en die van een man der Nadere Reformatie als Witsius, maar er is wel verschil van accent. 73) Het is een transpositie in een andere toonaard.

d. Theoloog der synthese

Toen Herman Witsius in 1669 zijn „Twist“ uitgaf, zal niemand hem beschouwd hebben als een synthetische figuur. Hij leek veeleer een theoloog van de antithese en de geest van Maresius scheen over hem vaardig te zijn geworden. Wij willen hem echter op zijn woord geloven, als hij verzekert, dat hij de vrede der kerk van ganser harte begeert en dat de onenigheden hem bedroeven. Hij wenste echter geen vrede ten koste van de waarheid 74). Zo is het ook verklaarbaar, dat hij zich op het pad der polemiek heeft begeven. De waarheid en de vrede werden zijns inziens vooral door het Cartesianisme bedreigd. Het verlangen naar eensgezindheid deed hem de verzuchting slaken: „Och mochten allen gelijk denken en gelijk spreken“75). Hoewel hij de tegenstellingen ook niet verdoezelt als hij zich tegen

72) *Heid. Cat.*, Zondag 32; *Dordtse Leerregels*, I, 12. 73) Calvijn, *l.L.*, III, II, 7. Vgl. S. van der Linde, *De leer van den Heilige Geest bij Calvijn*, Wagen. 1943, blz. 135 vlgg., 141 vlg. 74) *Twist des Heeren*, blz. *8. 75) *Misc. Sacr.*, II, pag. 166 seq. (2e paginerings). 226 DE BETEKENIS VAN WITSIUS

de Labadisten keert, zijn het voor hem broeders, en vooral in zijn geschrift over het Antinomianisme komt het uit, dat hij de synthese beoogt. Tot een verzoening van de strijdende partijen tracht hij mee te werken door de eenzijdigheden te corrigeren. Hij betreurt het, dat er in zijn tijd zoveel getwist wordt. De oorzaken zijn onder meer: de verscheidenheid van opvattingen en het verlangen naar nieuwigheden. Dikwijls dacht hij bij zichzelf, dat die mensen wel het gelukkigst zouden zijn, die niets anders kennende dan Jezus Christus en Die gekruisigd, en naar het voorschrift van het Evangelie matig, rechtvaardig en godzalig levende, van de twisten der theologen niet het minste afwisten 76). Het is ons reeds gebleken, dat hij in zijn hoofdwerk tussen Voetianen en Coccejanen wilde bemiddelen 77) door het schema der foederaaltheologie te gebruiken, dat bij de Coccejanen in ere was, maar hun voorstelling op alle dubieuze punten af te wijzen 78). Veelzeggend is in dit verband de „vredelievende aanspraak“, waarmee het boek wordt ingeluid. Eerst zet de schrijver daarin zijn standpunt uiteen en daarna voert hij het pleit voor de synthese. Op dit laatste hebben wij hier nog te letten. Witsius schrijft, dat de nieuwe — hij bedoelt de Coccejaanse — opvatting van de leer en uitlegging van de profetieën alle verstandigen mishaaft. Het is geen wonder, wanneer ijveraars voor de rechtzinnigheid eens goed afrekenen met die willekeurigheden. Maar men moet maat weten te houden. Men moet de verschilpunten niet bij honderden opsommen en overal kwesties van maken. Men merkt, dat de vijanden der gemeente zich erover verblijden, dat er zoveel onenigheid is. Hoeveel beter is het om alle moeite en zorg te besteden aan het verminderen, bijleggen en wegnemen der geschillen! Er zijn nu genoeg twisten en broederoorlogen geweest. Partijvorming en scheuring dienen voor altijd te verdwijnen! Men moet niet zweren bij de autoriteit van enig theoloog, want de Heilige Schrift alleen heeft beslissend gezag in geloofszaken. Daarom moet echter niemand tegen de Formulieren van Enigheid ingaan. Ze zijn immers afgeleid uit Gods Woord en stemmen daarmee overeen. Ze zijn banden van kerkelijke eenheid, kentekenen van rechtzinnigheid, barricaden tegen ketterijen en tralies voor teugellose geesten. Niemand make een van de leraren der kerk van de laatste tijd tot een leidsman, wiens uitspraken hij als hemelse wijsheid zou beschouwen. Maar anderzijds moet ook

niemand van een dergelijke figuur zulk een afkeer hebben, dat hij niets goeds van hem meent te kunnen leren. Allen moeten trachten zich zo nauwkeurig mogelijk

76) *Misc. Sacr.*, II, pag. 592 seq. 77) Zie *hiervoor*, blz. 136. 78) Zo reeds Ypey, *Gesch. van de Kristl. Kerk in de achttiende eeuw*, VIII, Utr. 1807, blz. 33; Heringa, l.l., pag. 119; Diestel, *Studiën*, S. 261. DE BETEKENIS VAN WITSIUS 227

uit te drukken. Men moet elkaar zo maar niet beschuldigen van ketterse gevoelens. De geleerden moet men enige vrijheid laten bij de exegese van de Heilige Schrift, bij de leerstellige uiteenzettingen en bij de behandeling van problematische kwesties. Vanwege de beperktheid van ons menselijk kennen is het immers niet te verwachten, dat allen precies gelijk denken. Maar al deze vrijheid niet binnen de perken blijft van zelfbeheersing, voorzichtigheid en liefde, onttaardt zij in ongebondenheid en verandert Sion in Babel 79). Hier zien wij welke synthese Witsius bedoelt. De grondslag, waarop men elkaar zal moeten vinden is de Heilige Schrift naar de opvatting van de gereformeerde belijdenis⁸⁰). De confessie heeft voor hem tweërlei functie: Zij is accoord van eendracht en zij dient tot afweer van dwalingen. Is er deze gemeenschappelijke basis, dan kan er ruimte blijven voor de libertas prophetandi. Hij stelt in het algemeen het oude boven het nieuwe en rust boven onrust 81), maar hij is een tegenstander van te enge binding. Twee dingen staan een waarachtige synthese vooral in de weg: heftigheid en partijzucht. Witsius beschouwde het eerste als een „kwaad van zijn tijd“⁸²), terwijl het tweede zijns inziens verderfelijker voor de kerk en een belemmering van vooruitgang is⁸³). Zonder diens naam te noemen sprak hij dan ook zijn afkeuring uit over het werk van een controversist als Brinck, die de verschillen overdreef 84). Theoloog der synthese kon hij zijn door de positie, die hij innam en door zijn persoonlijke eigenschappen. Hij verklaarde uitdrukkelijk: Christenen zijn wij. Wij hebben één onfeilbare Leermeester, Christus. Van niemand ben ik een slaafs volgeling en ik behoor tot geen partij 85). Hij was vredelievend, veelzijdig en voorzichtig en had een neiging om de gulden middenweg te kiezen 86). Hij wilde „de waarheid betrachten in liefde“ 87). Niet voor niets was zijn zin-

79) *Oec. Voed.*, pag. (3] sqq. 80) Het beroep op de Drie Formulieren is in de tweede helft van de 17de eeuw mede door de invloed van Maresius sterker geworden. (Vgl. M. J. A. de Vrijer, *Heimwee naar onze gouden eeuw*, in *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 56e Jrg., Utr. 1919, blz. 737 vlg., en Nauta, *a.w.*, blz. 381—384, 413). Witsius was in dit opzicht een leerling van Maresius, zoals zijn gravamen tegen De Raadt bewijst. Zie *hiervoor*, blz. 46 vlg., en *hierna*, Bijlage III, A. 81) *Misc. Sacr.*, II, pag. 678. 82) l.l., pag. 714. 83) *Misc. Sacr.*, I, pag. 507. 84) Over Henricus Brinck (1645—1723): *Biogr. Woordenboek van prot. Godgel.*, I, blz. 615 vlgg. Hij legde de Coccejanen niet minder dan 144 vreemde gevoelens ten laste! In zijn *Toetssteen der waarheid en der dwalingen*, Utr. 1690, blz. 651 noemt hij Witsius „een goed Godgeleerde“. 85) *Exerc. in Symb.*, pag.] [3. 86) *Misc. Sacr.*, II, pag. 459: „Nobis, uti in plerisque omnibus, ita et hic, media via tutissima esse videtur“. 87) *Misc. Sacr.*, II, pag. 20 (2e paginering), pag. 482. 228 DE BETEKENIS VAN WITSIUS

spreuk: „Eenheid in het noodzakelijke, vrijheid in het niet-noodzakelijke, in beide de voorzichtigheid en de liefde“. De langdurige strijd tussen Voetianen en Coccejanen heeft de kerk in de tweede helft van de zeventiende eeuw veel kwaad gedaan. De verzoening van deze partijen ging Witsius dan ook bovenal ter harte. Wij hoorden hem in 1698 uitroepen: Och kwam er nu eindelijk eens een einde aan die treurige burger- ja broederoorlogen, die nooit door een overwinning gevolgd zullen worden. Hannibal staat voor de poort! Voor de critische geest is niets meer veilig. Men moet

terwille van de heilige zaak samen één front vormen 88). Voor het bereiken van een synthese op de basis van Schrift en belijdenis verwachtte Witsius, althans aanvankelijk, iets van de bepalingen van de zijde van kerk en Overheid 89). Wellicht is dan ook het reglement tot handhaving van de rust en vrede in de kerk, dat volgens de wens van Willem III in 1694 werd uitgevaardigd, geheel in zijn geest geweest. Dit bestond uit een zevental artikelen:

- I. Professoren en predikanten dienen binnen de grenzen der belijdenisschriften te blijven en de onderlinge eenheid te bewaren.
- II. Om punten, die in de belijdenis onbeslist gebleven zijn, mag men elkaar niet verketteren.
- III. Men moet zich hoeden voor ongewone en onschriftuurlijke spreekwijzen en stellingen en voor een „applicatie der prophetijen", waardoor opschudding veroorzaakt kan worden.
- IV. Vooral mogen de professoren en lectoren in de theologie de studenten geen aanleiding geven om de mysteriën van het christelijk geloof naar de regels en methode der filosofie te behandelen, zodat alles zou moeten worden verworpen, waarvan „de reden juist soo duydelick en klaer niet voorquam".
- V. Bij het beroepen van predikanten moeten alleen diegenen in aanmerking komen, die „stichtelijk in leer en leven ende van een moderaet ende vreedsaem humeur" zijn.
- VI. Deze artikelen moeten aan de professoren en lectoren in de theologie en aan de predikanten worden voorgehouden. VII De Magistraat moet vooral bij het beroepen van predikanten hier de hand aan houden 90).

88) Zie *hiervoor*, blz. 77 vlg. 89) *Aanst. Nieuw*, blz. 115 vlgg. 90) Zie voor de tekst Kernkamp, *Acta et Decreta*, II, blz. 147—150. Vgl. ook De Vrijer, *Schortinghuis*, blz. 27—32. Het is niet juist, dat het stuk zonder in bijzonderheden te treden broederlijke liefde aanbeveelt, zoals L. Knappert zegt in zijn *Gesch. der Ned. Herv. Kerk ged. de 18e en 19e eeuw*, Amst. 1912, blz. 8. De Resolutie richt zich enerzijds tegen het Cartesianisme (art. 4) en het Coccejanisme (art. 3), anderzijds worden ook de Voetianen in art. 2 tot de orde geroepen en wordt aan allen de eis gesteld van gematigdheid en vreedzaamheid (art. 5). DE BETEKENIS VAN WITSIUS 229

Belangrijker dan al dergelijke bepalingen is evenwel de geestelijke ontwikkeling. Als wij, daarop letten, mogen wij zeggen, dat de stem van Witsius in 1694 niet klonk als die van een roepende in de woestijn⁹¹). Na 1700 is er inderdaad toenadering merkbaar tussen „Brakelse" Voetianen en „ernstige" Coccejanen⁹²), en het ideaal der synthese schijnt gerealiseerd te zullen worden. In elk geval heeft Herman Witsius veel gedaan om de „enigheid des geloofs" te bevorderen.

91) Anders Heringa, l.l., pag. 146. m) J. Reitsma, *Gesch. van de Herv. en de Herv. Kerk*, 's-Grav. 1949, blz. 335 vlg.

H O O F D S T U K X I V

DE INVLOED VAN WITSIUS

a. Invloed in Nederland

Wanneer hier alleen de volgelingen van Witsius moesten worden opgenoemd, waren wij spoedig gereed. Hij heeft geen eigenlijke navolgers gehad 1). Er zijn geen „Witsianen“, zoals er Voetianen en Coccejanen zijn. Het is daarom beter om niet van een school van Witsius te spreken 2). Al ging er een verzoenende invloed van hem uit, daarom is hij nog niet het hoofd van een verzoenende school. Herman Witsius heeft een spoor nagelaten in de historie. Zijn naam behield een goede klank. Wellicht is dit de reden, waarom velen zich op hem beroepen hebben 3), die toch niet tot zijn geestverwanten gerekend kunnen worden. Daar komt bij, dat hij een synthetische figuur was, die steeds de waarheidselementen trachtte te verenigen. Zo kon het gebeuren, dat aan elkaar tegengestelde richtingen hem aan hun zijde meenden te hebben. Een voorbeeld: De vader van de Afscheiding van 1834 maakt in het geschrift tegen „twee wolven in de schaapskooi van Christus“, dat mede de oorzaak is geworden van zijn schorsing, de woorden van H. Wits tot de zijne, waarmee deze de uitgave van zijn „Twist“ motiveert 4). Maar de stichter der Groninger School ziet de strijd der „Separatisten“ in het verlengde liggen van de oude vete der Scholastieken tegen de Bijbelvrienden, onder wie hij Witsius rekent 5). Noch bij De Cock noch bij Hofstede de Groot durven wij echter te spreken van invloed van Witsius. Wel bij Vitringa Sr., Smytegelt, Schortinghuis en Kuypers.

1) Ypey, *Gesch. der Syst. Godgeleerdheid*, II, blz. 160 vlg. 2) Vos, *a.w.*, II, blz. 87 doet dit, en geheel in navolging daarvan G. v. d. Zee, *Vad. Kerk gesch.* III, Kampen z.j., blz. 123 vlg. Genoemd worden dan Vitringa Sr., d'Outrein, Smytegelt, Hellenbroek, Francken, Costerus en Lampe. Er wordt echter niets bewezen. 3) Merkwaardig is het beroep, dat Antonius Driessen (1684—1748), hoogleraar te Groningen sinds 1717, op Witsius doet. In zijn *Vraagstuk voor ge stelt aan de Frot. Kerk*, Gron. 1743, beschouwt hij de wonderlijke gezichten van Christina Poniatovia, een Pools meisje, als Goddelijke openbaring. In zijn *Eerste Vertoog*, Gron. 1743, blz. 29 vlg. vindt hij de mening van Witsius in dit opzicht te critisch (Cf. *Misc. Sacr.*, I, pag. 306 seq.). Maar in zijn *Tweede Vertoog*, Gron. 1743, verdedigt hij de mogelijkheid en betamelijkheid van „onmiddellbare werkingen van den Heilige Geest, instincten, buitengewone openbaringen“ enz. (*a.w.*, Voorberigt, blz. **3) met behulp van brede citaten uit Witsius' brief aan Huber. 4) H. de Cock, *Verdediging van de ware Geref. leer*, Gron. 1833, blz. 68. 5) H. [P. Hofstede de Groot], *De bewegingen in de Ned. Herv. Kerk, in de jaren 1833—1839*, R'dam 1841, blz. 207. DE INVLOED VAN WITSIUS 231

Campegius Vitringa (1659-1722) is de bekendste en wellicht ook de bekwaamste leerling van Witsius geweest. Hij was een van zijn catechisanten in Leeuwarden. Ds. Witsius gaf hem zelfs privaattles in het Grieks en las met hem de Cyropaedie van Xenophon 6). In 1675 ging hij studeren in Franeker, waar Witsius toen juist hoogleraar geworden was. Onder de indruk van de bijzondere begaafdheid van de jonge Vitringa moet Prof. Witsius eens verklaard hebben, dat hij hem tot opvolger begeerde. Na het vertrek van Witsius werd Vitringa, die in Leiden zijn studie had

voltooid, dan ook benoemd, eerst tot hoogleraar in de Oosterse talen (1680) en twee jaar later tot hoogleraar in de theologie. Terecht noemde Witsius hem een uitnemend man en prees hij zijn eruditie⁷⁾. Ook zijn nobel karakter en oprechte godsvrucht moeten hem hebben aangetrokken. Vitranga staat overigens dichterbij Coccejus dan zijn leermeester Witsius. De distinctie tussen aphesis en paresis wordt door hem weer verdedigd⁸⁾ en in zijn opvatting van de zeven brieven in Openb. 2 en 3 volgt hij in principe Coccejus en niet Witsius⁹⁾. Wel bewijst de voorrede van zijn vermaarde commentaar op Jesaja', dat hij meer oog had voor de historische bepaaldheid van de profetieën dan Coccejus. Er is sprake van een aanvankelijke en een meer volkomen vervulling¹⁰⁾. De verdiensten van Vitranga liggen voornamelijk op exegetisch en archaeologisch terrein. Foederaaltheoloog kan men hem nauwelijks noemen. Evenals Witsius polemiseerde hij met Roëll¹¹⁾. Uit zijn „Practische theologie“¹²⁾ blijkt, hoe zeer ook hem de praktijk der godzaligheid ter harte ging. Weer een andere figuur was Witsius' leerling Bernardus Smytegeit (1665-1739). Hij studeerde van 1683 tot 1687 aan de Utrechtse Academie, waar hij zich vooral aansloot bij Leydekker en Witsius. Prof. Leydekker was zijn neef, terwijl hij de naam van Witsius in zijn ouderlijk huis ongetwijfeld al met achting had horen noemen, daar deze in Goes, de geboorteplaats van Smytegelt, met zegen gearbeid had. Witsius sloeg de karaktervastheid van student Smytegelt hoog aan. Deze had door bemiddeling van zijn leermeester een kamergenoot gekregen, over wiens wangedrag hij zich beklagen moest. Prof. Witsius wenste echter, dat ze bij elkaar zouden blijven, omdat hij hoopte, dat er van Smytegelt invloed ten goede zou uitgaan op zijn medestudent. De waardering, die Witsius voor Smytegelt had, was evenredig aan de hoogachtig, die Smytegelt zijn leer- 6) W. F. C. J. van Heel, *a.w.*, blz. 28 vlgg.

7) *Exerc. in Orat.*, IV, 18, pag. 45. 8) Stolzenburg, *a.a.O.*, S. 346. 9) Diestel, *Gesch. des A.T.*, S. 532 f. 10) C. Vitranga, *Comm. in Jesajam*, I, Herb. 1715, pag. 23 seq. 11) Roëll, *Diss. Theol.*, pag. 95: „Cl. Witsii incitatus exemplo“. 12) Vgl. Sepp, *Godg. Onderwijs*, II, blz. 406. 232 DE INVLOED VAN WITSIUS

meester zijn leven lang toedroeg. Diens „Twist des Heeren“ prees hij van de kansel aan. Hij zei van Witsius: „Die Man kan niet beschreeven of regt geagt worden als van zulken, die hem van nabij gekend hebben“. De veelzijdigheid van Witsius missen wij bij Smytegelt, die dan ook niet in de eerste plaats theoloog maar prediker was. Slechts de lijn van de Nadere Reformatie zien wij bij Smytegelt doorgetrokken. In dit opzicht is hij een geestverwant van Witsius. Aan diens „Geestelijke Printen“ herinnert Smytegelt's uitwerking van het kenmerkend onderscheid tussen schijn-genade en ware genade. Smytegelt is overigens sterker geïnteresseerd bij een beschrijving van het bevindelijke leven in zijn gehele omvang. Hij was in staat om er 145 preken over te leveren door uit te gaan van het gekrookte riet (Mt. 12:20, 21)¹³⁾. Op Smytegelt volgt Schortinghuis. Wilhelmus Schortinghuis (1700 -1750) is geen leerling geweest van Witsius, maar hij wilde wel gaarne als diens volgeling worden beschouwd. Maar Schortinghuis kent slechts één aspect van de theologie van Witsius; het woord van de theoloog der Nadere Reformatie heeft voor hem gezag. In de voorrede van het „Innige Christendom“ wordt Witsius al geciteerd, en in het werk komen verscheidene uitvoerige aanhalingen uit diens „Geestelijke Printen“, „Twist“, „Exercitationes in Symbolum“ en „Schediasma“ voor¹⁴⁾. Witsius is voor Schortinghuis niet alleen een autoriteit, waarop hij zich gaarne beriep, wanneer er op zijn uitdrukkingen

critiek werd geoefend¹⁵). Hij stelt hem aan de lezers voor als „geleerd en godzalig“, „uitmuntend en dierbaar“, ja als een „man Gods“¹⁶). Als zodanig staat hij op één lijn met Lodenstein, „de dierbare man Gods“. De geest van Schortinghuis' boek is echter meer die van Lodenstein¹⁷) dan die van Witsius. Typerend is het aanhalen van het: „O Heer! bewaar ons voor de letter Die duisenden vermoord; of set er Den stempel op van uwen Geest“¹⁸). Zo is er wel verband tussen Witsius en Schortinghuis, maar de

13) Vgl. voor dit gedeelte De Vrijer, *Smytegelt*, blz. 10—15, 161 vlgg., 132. 14) W. Schortinghuis, *Het innige Christendom*², Gron. 1740, blz. B. 4, 13, 35, 47, 222, 274, 360, 367, 536, 583, 594, 651 en 655. 15) W. Schortinghuis, *Zedig antwoord*, Gron. 1740, blz. 23. (Hellenbroek, Witsius, Brakel, Lodenstein en Rous). 16) Schortinghuis, *Het innige Christendom*, blz. 222, 655; *Zedig antwoord*, blz. 88. 17) De Vrijer, *Schortinghuis*, blz. 55, 112, 118. Verder herinnert het boek aan J. Verschuur, *Waarheit in het Binnenste*, Rott.-Gron. 1739, die de vorm van samenspraken (tussen Sterk Christen, Bekommert Christen, Letterwyse en Onkunde) koos, *a.w.*, *Voorberigt*, blz. ***3. Bij Schortinghuis zijn het Geoefende, Begenadigde, Kleyngelovige en Onbegenadigde. 18) Schortinghuis, *Het innige Christendom*, blz. 95, 213. DE INVLOED VAN WITSIUS 233

gedachten van Schortinghuis zijn slechts ten dele te herleiden tot de theologie van Witsius. Gerardus Kuypers (1722-1798), predikant te Nijkerk, later hoogleraar te Groningen, wordt dikwijls in één adem met Schortinghuis genoemd. Er zijn onmiskenbare analogieën, doch Kuypers is meer theoloog dan Schortinghuis¹⁹). In zijn „Getrouw Verhaal“ van het Nijkerkse gebeuren van 1749 legitimeert hij zich als een gereformeerd theoloog en werpt hij de beschuldiging van geestdrijverij verre van zich. Hij sluit zich met name aan bij Calvijn en bij „die groote man, de Godzalige Witzius“. Vooral diens uiteenzettingen over het werk van de Heilige Geest zijn in de lijn van Kuypers' beschouwingen. Evenals Witsius houdt hij van „conscientie onderrigtende, sielroerende, hartbreekende, traantappende Predicatie“. Zo heeft de theologie van Witsius ook voor Kuypers betekenis gehad en het is meer dan hoogachting, wanneer hij hem „de groote Esra van zijn tijd“ noemt²⁰). Met instemming haalde Kuypers ook Witsius' zinspreuk: „In necessariis unitas“ aan²¹). En vele theologen uit de achttiende en negentiende eeuw hebben deze gulden woorden overgenomen. Toch is dit op zichzelf geen bewijs van invloed van Witsius. Men kan de spreuk op allerlei wijze interpreteren. Zo heeft de tolerantie zich ervan kunnen bedienen²²). Het is eigenaardig, dat de invloed van Witsius als foederaaltheoloog in Nederland niet groot geweest schijnt te zijn. Wij kunnen althans niemand noemen, die in dit opzicht in zijn voetspoor is gegaan. Zijn hoofdwerk is na 1700 nog tweemaal in Nederlandse vertaling herdrukt (1716 en 1736) en de Latijnse Opera bleven door de edities van Herborn (1712/1717) en Leiden-Bazel (1736/1739) voor de theologen toegankelijk, maar men kan zeker niet zeggen, dat Witsius als zodanig school heeft gemaakt. De meest populaire dogmatiek was in de achttiende eeuw de „Redelijke Godsdienst“ van „Vader“ Brakel. Ritschl drukt het te sterk uit, als hij zegt, dat Brakel teruggaat op Witsius²³), maar er is wel overeenkomst²⁴).

19) Vgl. over Kuypers: J. B. F. Heerspink, *De Godgeleerdheid en hare beoefenaars aan de Hoogeschool te Groningen*, Gron. 1864, blz. 67—71; *Biogr. Woordenboek van prot. Godgel.*, V, blz. 416—432; en De Vrijer, *Schortinghuis*, blz. 194—205. 20) G. Kuypers, *Getrouw Verhaal*, Amst. 1750, blz. 11, 22, 84, 77, en 27. Over Witsius gaat het ook op blz. 10, 33, 50, 55, 64, 83, 86, 93. 21) Kuypers, *a.w.*, blz. 64. 22) Venema verdedigt in 1741 de verdraagzaamheid jegens Stinstra met een beroep op deze zinspreuk van Witsius,

vgl. C. Sepp, *Joh. Stinstra*, II, Amst. 1866, blz. 35. 23) A. Ritschl, *a.a.O.*, S. 292. 24) B.v. inzake het geloof. Vgl. de beschrijving van het geloof „in zijn gehele omtrek" bij W. a Brakel, *Red. Godtsdienst*, Rott. 1714, blz. 783 vlgg. met de acht geloofsdaden bij Witsius, *hiervoor*, blz. 155 vlg. 234 DE INVLOED VAN WITSIUS

Brakel koos de locaalmethode en verwerkte de verbondsgedachte in zijn boek, zoals reeds blijkt uit de titel: „Redelijke Godtsdienst, in welke de Goddelijke waerheden des genadenverbonds worden verklaert, tegen partijen beschermt, en tot de practijcke aangedrongen". Wij kunnen ons indenken, dat velen de opzet van Brakel prefereerden boven die van Witsius. De foederaalmethode wordt immers gedrukt door twee bezwaren: Neemt het verbond in de Heilige Schrift zulk een belangrijke plaats in, dat het in een dogmatiek zonder meer voorop gesteld kan worden²⁵⁾? En kan men op deze wijze een volledige dogmatiek geven zonder zijn toevlucht te moeten nemen tot aanvechtbare constructies? Het is niet toevallig, dat de reformatorische theologie telkens terugkeert tot de locaalmethode, waarmee ze begonnen is.

b. Invloed in Duitsland.

In Duitsland heeft de foederaaltheologie veel invloed gehad²⁶⁾. Diestel merkt op, dat men zich in het algemeen meer aansloot bij Witsius dan bij Coccejus²⁷⁾. Volgens het getuigenis van de Herbornse uitgever van de werken van Witsius (1712) waren de voorhanden exemplaren schaars en duur, en hadden vele geleerden hem daarom aangespoord om een nieuwe editie te bezorgen²⁸⁾. Stolzenburg heeft Witsius tot een voorloper gemaakt van Buddeus en Pfaff, bij wie wij het piëtisme zien overgaan in rationalisme ²⁹⁾. Wij hebben tegen deze voorstelling bezwaar moeten maken. Dat neemt niet weg, dat er een lijn loopt van Witsius en van de foederaaltheologie in het algemeen naar deze „overgangstheologen" ³⁰⁾. Invloed van Witsius is echter in sterkere mate aanwezig bij een geheel andere figuur, bij Friedrich Adolf Lampe. Lampe (1683-1729) was in Detmold geboren en onder de beademing van het piëtisme in Bremen opgegroeid. Beslissend voor zijn vorming was het jaar, dat hij in Franeker doorbracht, waar Roëll, Vitringa en Van der Waeijen Jr. doceerden. Zijn hoofdwerk handelt over de verborgenheid van het genadeverbond (1712). Hoe is nu zijn verhouding tot Witsius? Hij heeft zich er zelf over uitgesproken. Hij beroept zich voor het goed recht der verbondstheologie op Bullinger en Olevianus, maar vooral op „de grote Apollos" Johannes Coccejus, die ons de sleutel

25) Diestel, *Studiën*, S. 227; Schrenk, *a.a.O.*, S. 141. 26) M. Goebel, *Gesch. des chr. Lebens*, II, Coblenz 1852, S. 113 ziet haar corresponderen met de Duitse „Art und Richtung". 27) Diestel, *Studiën*, S. 271. 28) *Misc. Sacr.*, II, Herbornae 1712, praefatio. 29) Vgl. over deze theologen ook E. Hirsch, *Gesch. der neuern evang. TheoL*, II, Gütersloh 1951, S. 318—354. 30) Zie *hiervoor*, blz. 215 vlg.

DE INVLOED VAN WITSIUS 235

heeft gegeven om de verborgenheden in de schatkist van Gods Woord te vinden. De meeste volgelingen van Coccejus hebben zich echter meer bepaald tot de bedelingen van het genadeverbond dan dat zij het geheimenis ervan in het licht hebben gesteld. Voor dit laatste zijn de gedachten van Witsius en Theodorus Undereyck boven anderen hoog te waarden³¹⁾. In de grondgelachte bleef Lampe Coccejus trouw. Ook de betwiste leerstukken zoals de drieërlei bedeling van het genadeverbond, de onvolkomen vergeving onder het Oude Testament, de louter

ceremoniële betekenis van het vierde gebod en de verdeling van de Nieuw-Testamentische bedeling in zeven perioden vinden wij bij hem terug³²). Hij schijnt evenmin als de meeste Coccejanen gevaar te hebben gezien in het Cartesianisme³³). In dit alles staat Lampe niet aan de zijde van Witsius. Maar de coccejaanse theologie was hem te theoretisch³⁴). Daarom voelde hij zich aangetrokken tot Witsius en Undereyck, die de nadruk legden op de persoonlijke beleving. Uit zijn „stichtelijk werk" over het genadeverbond blijkt, dat hij meer diepte in het foederalisme wilde aanbrengen door aan de bevinding een ruime plaats te geven. Heel het werk — of het nu over de geloofsleer, over de heilsgeschiedenis of over de kerkgeschiedenis gaat — heeft een toespitsing op de praktijk en dikwijls een toepassing op het heil van de enkeling. Deze subjectieve inslag is bij Lampe veel sterker dan bij Witsius, maar het is ontegenzeggelijk diens lijn, die Lampe hier doortrekt. Dat wil niet zeggen, dat hij hem in dit opzicht altijd volgt³⁵). De heilsorde ziet er bij Lampe bv. weer anders uit dan bij Witsius. Tenslotte zijn er nog sporen van invloed bij Nethenus en Tersteegen. Samuël Nethenus (1628-1700) was een broeder van Matthias Nethenus, die wij als hoogleraar te Utrecht hebben ontmoet. Onder invloed van de mannen der Nadere Reformatie, onder wie ook Witsius wordt genoemd, heeft hij in Meurs een hervorming tot stand trachten te brengen³⁶). Gerhard Tersteegen (1697-1769), „de beroemdste en vroomste mysticus uit de achttiende eeuw" (Goebel),

31) F. A. Lampe, *Geheimnis des Gnadenbundes*, I, Bremen 1712, S. 19 f. Anm. Van Undereyck is bedoeld zijn *Hallelujah*, Hanau 1668, „eine praktische Dogmatik in der Form der Bundesidee" (A. Ritschl, *a.a.O.*, S. 371). a a) Vgl. O. Thelemann, *F. A. Lampe*, Öielef. und Leipzig 1868, S. 255, 271, 262 ff., 286, 254. 3 3) Stolzenburg, *a.a.O.*, S. 369. 3 4) Thelemann, *a.a.O.*, S. 156 f. 35) Vooral in zijn polemieek met Van Thuynen beriep Lampe zich op Witsius, die voor hem blijkbaar een man van gezag was, vgl. zijn *Vier Acad. Verh. van het Zaligmaekend Geloof*, Amst. 1723, blz. 36 vlg., 82 vlg., 123. 3 6) Goebel, *a.a.O.*, II, S. 367—397, vgl. S. 371. Over Nethenus ook Heppe, *Pietismus*, S. 466—469. 236 DE INVLOED VAN WITSIUS

verdedigde het recht om conventikels te houden met een beroep op Lampe en Witsius en het voorbeeld van Undereyck³⁷).

c. Invloed in Schotland

Behalve in Nederland en Duitsland heeft Herman Witsius ook invloed gehad in Schotland. Een bewijs daarvan is de vertaling van vier van zijn werken in het Engels. In 1763 en 1803 verscheen zijn „Economy of the Covenants", in 1807 een vertaling van het tractaat over het Antinomianisme onder de titel „Conciliatory", in 1823 het werk over het Credo en, in 1839 dat over het Gebed des Heren (On the Apostles' Creed; On the Lord's Prayer)³⁸). Het is geen wonder, dat de „Vredelievende aanmerkingen" in het Engels zijn vertaald, want het ging in dit geschrift over de Antinomianen en Neonomianen in Engeland. Het is alleen maar opmerkelijk, dat het geschrift na 1800 uitkwam. Het is eveneens verklaarbaar, dat Witsius' boek over de verbondsleer in Schotland de aandacht getrokken heeft. De verbondstheologie was daar populair. En naast de Schotse werken over het verbon,d zoals die van Rutherford, Patrick, Gillespie, Boston en anderen, die zich bij de „Marrowmen" aansloten, waren er weinig boeken over deze materie, waaraan meer waarde werd gehecht dan aan dat van Herman Witsius³⁹). Het is in de Angelsaksische landen veel gelezen⁴⁰), en werd daar beschouwd als een van de beste bronnen voor de kennis van de foederaltheologie in zijn latere en meer

ontwikkelde vorm⁴¹). Het is de moeite waard om na te gaan, welke Schotse theologen zich interesseerden voor een verspreiding van de werken van Witsius. De meesten van hen behoorden tot de Secession Church, nader bepaald tot de Associate Synod (Burghers). John Brown van Whitburn, John Dick, James Peddie en de vertaler van „Exercitationes in Symbolum”, Donald Fraser van Kennoway, zijn hiertoe te rekenen. Ook de andere richting der Secession Church, die der meer militante Anti-Burghers, is onder de bewonderaars van Witsius vertegenwoordigd, en wel door niemand minder dan Thomas M'Crie⁴²). De vertaler van de „Animadversiones irenicæ” ⁴³), Thomas Bell van

37) Goebel, *a.a.O.*, III, S. 289—447, vgl. S. 404. Over Tersteegen ook A. Ritschl, *a.a.O.*, S. 455—494. 38) Zie Lijst van geschriften van Witsius (Bijlage II, A), no. 8 i, j ; 19b; 11 h, i. 39) J. Macleod, *Scottish Theology*, Edinb. 1943, p. 219. 40) Het is ook in Amerika niet onbekend, cf. L. B. Schenck, *The Presb. doctrine of children in the covenant*, New Haven-London, p. 34. 41) W. A. Brown, in Hastings, *l.c.*, IV, p. 223. 42) „He was one of the most capable theologians, as he was the greatest man that the Secession produced at any time, Macleod, *l.c.*, p. 251. 43) Macleod (*l.c.*, p. 231) meent te weten, dat John Erskine mede de hand had in de uitgave. Erskine was geruime tijd de leider van de Evangelicals in de Staatskerk, cf. A. J. Campbell, *Two Centuries of the Church of Scotland*, Paisley 1930, p. 154. DE INVLOED VAN WITSIUS 237

Glasgow, was predikant bij de tweede afgescheiden kerkformatie in Schotland, de Relief Church. James Hervey was een Methodist en John Colquhoun lid van de Staatskerk. Maar al deze mannen hadden één ding gemeen: ze waren beïnvloed door de theologie van de Marrowmen⁴⁴): Boston, de Erskine's c.s. De Secession Church stond uiteraard sympathiek tegenover het getuigenis van de „twaalf broeders”, die het in 1721 hadden opgenomen voor „The Marrow of Modern Divinity”⁴⁵). De Relief Church was wel iets anders georiënteerd, maar ook Thomas Bell beriep zich op essentiële punten op Boston⁴⁶). James Hervey was de enige besliste volgeling van de Marrowmen onder de vaders van de methodistische opwekkingsbeweging ⁴⁷), en John Colquhoun was de leidende figuur in de Staatskerk, die in zijn leer door en door een „Marrowman” was ⁴⁸). Al deze figuren behoren dus tot de „Evangelischen” en hun teruggrijpen op de oudere theologie zal samenhangen met hun strijd tegen de „gematigden”, die voor en na 1800 in de Church of Scotland gevoerd werd en de afwijzing van het „nieuwe licht”, dat in de Secession Church velen begon te bekoren ⁴⁹). De werken van Witsius werden door deze theologen bijzonder gewaardeerd. Zo vergelijkt Hervey zijn boek over de verbondsleer met de gouden kruik met manna ⁵⁰). Fraser stelt Witsius' behandeling van het Apostolicum naast de beste Engelse werken hierover en zegt, dat het deze beslist overtreft „with regard to the piety of its spirit, its skilful application of doctrine to practice, and its powerful appeals to the conscience and the heart”. Theologen van verschillende denominatie uit Edinburgh zijn het erover eens, dat het een uitnemend en instructief werk is. Die van Glasgow bevelen het aan als schriftuurlijk, duidelijk en vroom. En John Brown en zijn

44) In *The Evangelical Quarterly*, Vol. XXII, London 1950, pp. 20—31, verscheen een beknopt overzicht van de Marrow-controverse. Het is van de hand van S. Mechie. 45) Macleod, *l.c.* p. 166. Ebenezer Erskine, die in 1721 aan de zijde van Boston stond in de Marrow-controverse was trouwens de leider van de Secession van 1733. John Brown gaf een exposé van de gedachten van Boston c.s., cf. J. McKerrow, *History of the Secession Church*, pp. 907—910. Over John Dick en James Peddie McKerrow, *l.c.*, pp. 883—886, p.

582. Donald Fraser sloot zich zeer bewust aan bij Boston en de Erskine's cf. H. Witsius, *On the Creed*, Edinb. 1823, I, pp. 390, 444. 46) H. Witsius, *Conciliatory*, Glasgow 1807, p. 274. Over Bell: Macleod, *l.c.*, pp. 230 f. 47) Macleod, *l.c.*, pp. 160, 207. 48) Macleod, *l.c.*, p. 219. 49) Macleod, *l.c.*, pp. 189—254. 50) Een ander predikant — wiens naam niet genoemd wordt — verklaarde in zijn enthousiasme: Dit werk heeft zijns gelijke niet in de wereld, H. Witsius, *The Economy of the Covenants*, I, Edinb. 1803, p. ü. 238 DE INVLOED VAN WITSIUS

zoon betreuren het, dat zoveel theologische boeken van het vasteland van Europa afkomstig in een dode taal geschreven zijn, zodat „the stores of theological learning and evangelical truth with which they are so liberally replenished are in a great measure inaccessible to Christians in this country". Onder deze theologen nemen weinigen een hogere plaats in dan Witsius. Van zijn werk wordt gezegd: „It is learned, perspicuous, pious and practical, and free of that tediousness which of ten characterises the Dutch divines"51). Uit de aantekeningen, die Bell en Fraser aan hun vertaling toevoegden, blijkt, dat men het in Schotland toch niet in alle opzichten met Witsius eens was. Bell heeft een sterkere aversie van het Antinomianisme dan Witsius, en hij wil niet weten van enige vorm van rechtvaardiging vóór het geloof. Hij moet echter in het geheel niets hebben van de neonomiaanse richting en is beducht voor het Arminianisme 52). Over het algemeen sluit hij zich nauw aan bij de Westminster Standards. Witsius had het genadeverbond en het verbond der verlossing niet willen vereenzelvigen. Bell doet dat wel, en hij volgt hierin Boston en de Grote Catechismus: „The covenant of grace was made with Christ as the second Adam, and in him with all the elect as his seed". Erfgenamen der belofte zijn alleen de uitverkorenen. De beloften van het Nieuwe Testament zijn niet conditioneel maar absoluut. In Jer. 31 : 33 is ook geen sprake van enige voorwaarde. Er, staat: Ik zal Mijn wet in hun hart schrijven, en Ik zal hun tot een God zijn, en zij zullen Mij tot een volk zijn. Niet: Ik wil als zij willen, maar: Ik wil en zij zullen53). Wel handhaaft Bell de algemene aanbidding van Christus: Wie wil, neme het water des levens om niet (Openb. 22 : 17). Hij vat zijn positie als volgt samen: „All sinners may and ought to believe in Christ. None but the convinced can, or will believe in him" 54). Ook bij Fraser overweegt de instemming. Soms geeft hij een nadere adstructie en op enkele punten oefent hij critiek. Hij meent op te merken, dat Witsius het aanbod van genade niet onbeperkt laat gelden. Soms hebben de nodigheden van Christus inderdaad een bepaald adres, bv. in Matth. 11 : 28. „But let it be remembered, that it is not as elect or non-elect, but as guilty and perishing, that men are invited to receive Christ and his blessings; and that the invitation is bij no means restricted to those who are awakened and convinced. Hij vindt de uitdrukkingen van Witsius en andere uitnemende schrijvers van zijn tijd niet altijd correct 55). Zo leest hij bij Witsius,

51) *On the Creed*, I, pp. I, VIII—X. 52) *Conciliatory*, pp. 253, 273; 252, 280, 299. 53) *l.c.*, pp. 274U-287, 299 f. 54) *l.c.*, p. 337. 55) *On the Creed*, I, pp. 389 f. DE INVLOED VAN WITSIUS 239

dat nauwgezet zelfonderzoek voert tot een conclusie, die het fundament is van alle troost. Maar Christus is toch de enige grond van alle troost! Fraser is bezorgd, dat men er anders toe zal komen om zijn vertrouwen te stellen op de werkzaamheden en vruchten van het geloof, terwijl het alleen moet rusten op zijn heerlijk object 56). Witsius gaat hem ook te ver in het beschrijven van de juiste methode om

vergeving van zonden te verkrijgen. „We must not entertain the idea, that a certain regular series or methodical set of religious meditations and exercises is an indispensable preparation for the enjoyment of pardon". Meer dan Witsius legt Fraser er de nadruk op, dat de toeëigening tot het wezen van het geloof behoort (57). Het blijkt uit deze op- en aanmerkingen, dat Bell en Fraser Witsius willen corrigeren met behulp van de theologie van de Marrowmen. In aansluiting bij Boston en uit vrees voor Arminianisme wordt hier het genadeverbond beperkt tot de uitverkorenen. Maar daar wordt niet de logische conclusie uit getrokken, dat nu ook het Evangelie alleen bestemd is voor de gemeente der uitverkorenen. Alle zondaren mogen en behoren te geloven, al kunnen en zullen zij alleen geloven, als Gods Geest in hen werkt. De Marrowmen, die tegen het neonomianisme streden, ontdekten ook een wettische trek in het „hypercalvinisme", dat de Evangelieprediking liet beheersen door het dogma der uitverkiezing. De beloften van het Evangelie waren dan alleen voor diegenen, bij wie reeds kenmerken van genade gevonden werden. Het gevolg was, dat de aandacht meer op de zielservaring werd geconcentreerd dan op de Christus der Schriften. Tegenover deze „experimentele prediking" stelden Boston, de Erskine's en hun geestverwanten de belofteprediking. Men behoeft niet bevreesd te zijn, dat dit op Arminianisme uitloopt. De Marrowmen durfden wijzen op de verplichting van ieder, die het Evangelie hoort, om de Zaligmaker aan te nemen. Men mag het Brood des levens van de tafel van het Evangelie nemen om het te gebruiken. Zij ontkenen daarmee de noodzakelijkheid van zelfbeproeving niet en zij wisten van de strijd des geloofs. Het is hun verdienste, dat zij het Evangelie zonder restricties hebben verkondigd en zo de zekerheid van het geloof, die naar de reformatorische belijdenis onmiddellijk voortvloeit uit het vertrouwen op het Evangelie, hebben bevorderd (58). Daarom is het zo belangrijk om te letten op de critiek van deze

56) *l.c.*, I, pp. 400 f., 385. 57) *l.c.*, II, p. 574; I, pp. 390 ff. 58) Macleod, *l.c.*, pp. 142—147, 162—166; J. Walker, *The theology and theologians of Scotland*, Edinb. 1872, pp. 53—60; Buchanan, *l.c.*, pp. 182—188, cf. p. 187: „Their main object was to establish the warrant of every sinner to whom the Gospel comes to receive and rest upon Christ as his Saviour". 240 DE INVLOED VAN WITSIUS

Schotse theologen uit de school der Marrowmen op Herman Witsius: Het is een critiek op de theologie der Nadere Reformatie! Overigens overweegt de waardering. Fraser schreef een levensschets van Witsius, die een bewerking is van de gedachtenisrede van A Marck, en waarvan het slot luidt: „that the works of Witsius are immortal, and that they will never cease to be admired for the classical elegance with which they are written, the profound and varied erudition they discover, and the spirit of ardent and evangelical piety which they uniformly breathe" (59).

59) *On the Creed*, I, p. XXIX (Memoir of Herman Witsius D.D.).

BIJLAGEN

I. PORTRETTEEN VAN WITSIUS

Er bestaan verscheidene portretten van Herman Witsius. In de catalogus van Muller worden er zeven vermeld, Van Someren voegt er nog drie aan toe, terwijl Moes bovendien melding maakt van twee geschilderde portretten¹). In het geheel kwamen mij zeventien portretten onder ogen, die echter tot een achttal typen te herleiden zijn. In het Rijkskabinet van prenten en tekeningen (Rijksmuseum, Amsterdam) bevinden zich er twaalf; daarbij komen dan de schilderijen in de Senaatszalen van de Universiteiten te Utrecht en Leiden, twee portretten in de Prentenverzameling der Stad Utrecht (Oud-Archief der Gemeente Utrecht) en een portret in een Engelse uitgave van één van Witsius' werken. Hier volgt een overzicht. Bij portretten, die niet in het Rijksmuseum aangetroffen worden, is een vindplaats aangegeven.

Type I. No. 1. Als hoogleraar te Franeker, 1677. Te halver lijve, rechts, in toga, staande, in een kerk, met de linkerhand wijzend naar een opengeslagen Bijbel. Met een drieregelig Latijns onderschrift en een vierregelig Latijns vers van U. Huber („Sic oculos WITSI" etc). Kopergravure, vervaardigd door A. Zijlevelt naar een schilderij van J. Heymans, met adres van J. Hagenaar, fol. Dit portret komt voor in de eerste uitgave van Witsius' hoofdwerk „De Oeconomia Foederum Dei" (4°). Een verkleinde reproductie heeft tegenover het titelblad van deze dissertatie een plaats gekregen.

Type II. No. 2. Als hoogleraar te Utrecht, 1681. Borstbeeld rechts, met calot op, in toga, in ovaal, met randschrift en zesregelig Latijns vers van L. v. d. Poll („Candidus in nigra" etc). Kopergravure, vervaardigd door A. Sylvelt (sic) naar een schilderij van M. Gillig, fol. No. 3. Als hoogleraar te Utrecht, 1683. Kniestuk rechts, met calot op. Met tweeregelig Latijns onderschrift en zesregelig Latijns vers van L. v. d. Poll (als boven). Zonder naam van graveur. Met adres van J. de Ram, fol. Dit is een merkwaardige variant van no. 2. Het is een gravure van een portret van A. Vorstius¹) F. Muller, *Beschrijvende Catalogus*, Amst. 1853, no. 6203—6209; J. F. van Someren, *Beschrijvende Catalogus*, III, Amsi. 1891, no. 6182—6184; E. W. Moes, *Iconographia Batava*, Amst. 1897, no. 9169-

242 BIJLAGEN

(hoogleraar te Leiden, f 1663), waarvan de kop uitgeslepen, en door die van Witsius vervangen is.

Type III. No. 4. Als hoogleraar te Utrecht, 1684. Te halver lijve, van voren, staande, de linkerhand op een boek, met de rechter demonstrerend. In ovaal, met tweeregelig Latijns onderschrift. Zwarte kunst naar en door M. Gillig, met adres van L. Specht, fol. No. 5. Als voren, variant, waarschijnlijk een proefdruk.

Type IV. No. 6. Als hoogleraar te Utrecht (1687 2)). Borstbeeld, iets naar rechts gewend, in toga. Opvallend jeugdige uitdrukking op het gelaat. Schilderij van J. G. Colasius (?), aanwezig in de Senaatszaal der Utrechtse Universiteit.

Type V. No. 7. Als hoogleraar te Utrecht. Borstbeeld, van voren, in toga. In ovaal, met vierregelig Latijns onderschrift. Duitse gravure, zonder enige naam. De auteur heeft type III gekend, want het onderschrift is gelijkkluidend. Alleen het jaartal ontbreekt.

Type VI. No. 8. Als hoogleraar te Leiden, 1698. Borstbeeld, iets naar links gewend, in toga. In ovaal. Schilderij van H. van der Mij, aanwezig in de Senaatszaal der Leidse Universiteit 3). No. 9. Gekleurde lithografie naar bovenvermeld origineel. Zonder

naam, 4°. Deze lithographie komt voor in „Galerij van Hoogleraren aan de Hoogeschool te Leijden naar de oorspronkelijke afbeeldsels op de Senaat-zaal aldaar berustende vervaardigd en uitgegeven door L. Springer te Leijden" (1850). In de kamer van de Theol. Faculteit der Rijksuniversiteit te Utrecht is een exemplaar in lijst aanwezig.

Type VII No. 10. Als hoogleraar te Leiden, 1700. Borstbeeld rechts, in toga, de linkerhand op de borst. In versierd ovaal met negenregelig Latijns onderschrift. Kopergravure, vervaardigd door P. van Gunst naar een schilderij van G. Hoet. Met adres van F. Halma en W. van de Water, fol. Aanwezig in de Prentenverzameling der stad Utrecht. No. 11. Idem. Met achtregelig Latijns onderschrift. Kopergravure, vervaardigd door W. P. Kilian, 1735. 4°. 2) Alle Utrechtse hoogleraren zouden zich in de vacantie van 1687 laten portretteren, vgl. G. W. Kernkamp, *De Utr. Academie*, Utr. 1936, blz. 107. 3) Vgl. P. J. Blok en W. Martin, *De Senaatskamer der Leidsehe Universiteit*, Leiden 1914, blz. 148.

BIJLAGEN 243

No. 12. Als voren. Met achtregelig Latijns onderschrift. Zonder naam. 8°. Aanwezig in de Prentenverzameling der Stad Utrecht. No. 13. Als voren. In ovaal, met Latijns randschrift en drieregelig Latijns onderschrift. Duitse gravure. Zonder naam. 4°. No. 14. Als voren. Verkleind. In ovaal. Kopergravure, naar het schilderij van Hoet, vervaardigd door Trotter, 1783. 8°. No. 15. Als voren. Met achtregelig onderschrift in het Engels. Kopergravure, naar het schilderij van Hoet, vervaardigd door Th. Kitchin. 8°. No. 16. Als voren. Met tweeregelig onderschrift in het Engels. Gravure, vervaardigd door R. Scott, Edinburgh, met adres van A. Fullarton & Co., Glasgow. Voorkomend in H. Witsius, *Sacred Dissertations on the Creed*, I, Edinb. 1823. Type VIII. No. 17. Als hoogleraar te Leiden. Borstbeeld links, in toga, in ovaal. Dit ovaal is door een groot vierkant raderwerk omgeven en dit weer omringd door een folio passepartout. Zonder naam.

II BIBLIOGRAFISCH OVERZICHT

De schriftelijke nalatenschap van Herman Witsius is als volgt in te delen: geschriften, preken, brieven en gedichten. Deze volgorde is de rangorde van belangrijkheid. A. *Lijst van geschriften van Witsius* Het volledigste overzicht van de geschriften van Witsius bood tot nog toe Paquot 4). Toch ontbrak ook daar nog een enkele titel aan, terwijl de vertalingen in het Nederlands, Duits en Engels onvermeld bleven. Hier is de chronologische orde gevolgd. De voornaamste werken van Witsius, de beide edities van zijn „Opera" en de wijze van citeren zijn reeds op blz. 3 vlg. besproken, zodat het in deze lijst alleen gaat om de bibliografische gegevens.

No. 1—24 duiden de werken van Witsius aan. No. 25—30, de uitgaven, waaraan Witsius meewerkte, en

No. 31—38 (resp. *41) de disputaties van de hand van Witsius. Slechts bij zeldzame werken is een vindplaats vermeld.

De werken van Witsius. 1. *Judaeus christianizans circa Principia Fidei et SS. Trinitatem.* Ultraj. 1661. (V, 402 pag.) — 12°. ** *Univ. bibl.y Amsterdam.* Approbatie van de revisoren der Classis Enkhuizen; opdracht aan J. Baron van Reede, gedateerd pridie Non. Sept.; lofdicht van G. Saldenus. 4) P. N. Paquot, *Mémoires pour servir a l'histoire littéraire*, I, Louvain 1765, p. 191—193. 244 BIJLAGEN

1a. Lugd. Bat. [1736]. (124 pag.) — 4°. ** *Univ. bibl.y Utrecht*. In deze vorm opgenomen in *Misc. Sacr.*, II (1736), pag. 1—124 (2e paginering).

2. Practycke des Christendoms, Ofte Eenvoudige verklaringe van de voornaamste gronden der Godzaligheid, voorgesteld in Vragen en Antwoorden. Mitzgaders Geestelycke Printen van een Onwedergeboorne op syn beste en een Wedergeboorne op syn slechste. Enchuyzen 1665. (XVIII bladen, 224 + 124 blz.) — 12°. ** *Univ. bibl. te Utrecht*. Approbatie van de Theol. Fac. te Utrecht; opdracht aan Claas Jacobsz Wits, gedateerd 6 July 1665; aenspraeck aan de Vrome en Leersugtige Ledematen der Gemeente Jesu Christi tot Wormer; lofdichten van I. Recht, P. Coddæus en A. Natal. Aan de *Geestelycke Printen* zijn twee gedichten van de auteur toegevoegd: *Ziele-Zugt en Vreugde-Liet*. 2a. Tweede druk. Utrecht 1680. 2b. Derde druk. Utrecht 1706 5). 2c. Vierde druk. Utrecht 1716 5). 2d. Vijfde druk. Utrecht 1723. 2e. Zesde druk. Utrecht 1736. 2f. Zevende druk. Utrecht 1748 (X bladen, 146+86 blz.) - kl. 8°. 2g. Geestelijke Prenten van eenen onwedergeborenen op zijn beste en van eenen wedergeborenen op zijn slechtste. Nieuwe en behalve de spelling, onveranderde uitgave. Gron. 1845. (55 blz.) — 8°. ** *Kon. Bibl.y ys-Gravenhage*. 2 Heilige Geestelijke Printen van een onwedergeboorne op sijn beste en een wedergeboorne op sijn slechtste. Zeist 1874. (73 blz.) — 8°. Bijgebonden: no. 24c van deze lijst: *Praktikale Godgeleertheit*. 2i. Geestelijke prenten van een Onwedergeborene op zijn best en een Wedergeborene op zijn slechtst. Oud-Beyerland 1902. (32 blz.) — 4°. 2j. *Practica des Christenthums, Samt einem Anhang von denen Geistlichen Kennzeichen, der ‚Wieder- und Unwiedergebohrnen*. Hanau 1715. (56 + 229 S., Anhang, Register) — 8°. ** *Univ. bibl., Basel*. 2k. *Practik des Christenthums*. Bremen 1721 — 12° 6).

3. Twist des Heeren met syn Wijngaert, De selve Overtuygende van Misbruyck syner weldaden, Onvruchtbaerheydt in 't goede, En al te dertele Weeldrigheydt, in Schadelycke nieuwicheden van Opinien, En schandelijcke Oudheydt van quade zeeden, met bedreyginge van syn uysterste ongenade. Leeuwarden 1669. (XV bladen, 496 blz.) — 8°. *Prov. Bibl.y Leeuwarden*. . Opdracht aan de Goede en Bloeyende Gemeente van Leeuwarden, gedat. 16 Apr. 1669; voorwoord; lofdichten van S. Simonides en D. Coops. 5) Door mij niet gezien. Naar Paquot, *Lc*, p. 191. 6) Door mij niet gezien. Titel uit W. Heinsius, *Allg. Bücher-Lexicon*, IV, Leipzig 1793, S. 424.

BIJLAGEN 245

3a. Den tweeden druck met een Register vermeerdert. Leeuw. 1671. (XVIII bladen, 492 blz., register) — 8°. Toegevoegd zijn een approbatie van de Theol. Fac. te Franeker en een lofdicht van N. Barenzonius. 3b. Desen laetsten druck vermeerdert met een Afscheydtpredicatie van Leeuwarden na Franeker. Utr. en Amst. 1692. 3c. Vierde druk (als 3a). Utrecht 1710. 3d. Vijfde druk (idem). Utrecht 1719. 3e. Zesde druk (idem). Utrecht 1736. 3f. Zevende druk (idem). Utrecht 1748. 3g. Achtste druk (met enige verkortingen als 3b). Charlois 1892. (481 blz.) — 8°.

4. Het Aanstootelijcke Nieuw, In Waerheyten en Liefde ontdeekt. Amst. 1673. (XVI bladen, 124 blz.) — 8°. ** *Sted. Bibl.y Leeuwarden*.

5. Goede Trouwe van Hermannus Witz: Verdedigt tegen de ongegronde schennis van D. Petrus Allinga Enchusanus. Amst. 1673. (80 blz.) — 8°. ** *sted. Bibl, Leeuwarden*.

6. Afscheydt-Predicatie, gedaan tot Leeuwarden op den 7 Martii 1675 uyt 1 Cor. 15 : 58, als hij de Predikdienst en Professie der H. Theologie soud aanvangen in de Kercke en Academie tot Franeker. Leeuw. 1675. (VI bladen, 107 blz.) — 12°. ** *Sted. Bibl., Leeuwarden*. Opedragen aan Prinses Albertina Agnes. Herdrukt in de onder no. 3 b, 3 g en 11e, f, g vermelde werken.

7. Oratio inauguralis, exhibens speciem veri ac sinceri Theologi. Fran. 1675. 4° 7). Opgenomen in *Mi se. Sacr.*, II (1736), pag. 664—680.

8. De Oeconomia Foederum Dei cum Hominibus Libri quatuor. Leov. 1677. (VI, 700 pag., index) — 4°. ** *Univ. bibl. Leiden*. Tegenover het titelblad een portret van Witsius. Zie Bijlage I, no. 1. Het werk is opgedragen aan de hoogleraren in de theologie en predikanten in Nederland. 8a. Editio secunda, multis a mendis repurgata, ac plurimis in locis ab auctore aucta et emendata. Leov. 1685. (VIII, 703 pag., indices) — 4°. 8b. Editio tertia, ex recensione auctoris, prioribus multo emendatior et auctior. Traj. ad Rh. 1694. (XVIII, 919 pag., indices) — 4° 8). Opgedragen aan Willem III (Idibus Octob. 1693); Allocutio Irenica, gericht tot professoren en predikanten. 8c. : Editio quarta. Juxta tertiam Trajectinam, ex recensione Auctoris emendatiorem et auctiorem, adornata. Herbornae Nassaviorum 1712 — 4°. ** *Bibl. Theol. Hogeschool (Oudestraat), Kampen*. 7) Door mij niet gezien. Titel uit Paquot, *l.c.* p. 191. 8) In de U.B. te Utrecht bevindt zich een exemplaar met eigenhandige aantekeningen van Witsius.

246 BIJLAGEN

8d. Ex recensione auctoris, prioribus multo emendatior et auctior. Basileae 1739. (X, 755 pag., indices) — 4°. 8e. Vier Boecken van de Verscheyden Bedeelinghe der Verbonden Gods met de Menschen, In de Latijnsche Tael beschreven door Hermannus Wits, In het Nederduytsch overgeset Door Martinus van Harlingen, Predikant tot Hoorn. Utr. 1686 — 4°. 8f. Tweede Druck, met de laatste Latijnsche vergeleken, en werkelijk vermeerderd en verbeterd. Amst. 1696. (17 bladen, 948 blz., register, bladwijzer) — 4°. Opdracht aan Vrouwe Janna Margarita van Arnhem, en Vrouwe Elisabeth van Arnhem, gedat. 20 Febr. 1696. 8g. Derde Druck, met de laatste Latijnsche vergeleken, vermeerderd en van zeer veele drukfouten gesuivert. Amst. 1716 — 4°. 8h. Vierde druk. Amst. 1736 — 4°. 8i. The Economy of the Covenants between God and Man. Comprehending a complete body of Divinity. Faithfully translated from the Latin and carefully revised by William Crookshank, D.D., 3 vols. London 1763 — 8° 9). 8j. 2 vols. Edinburgh 1803 (472; 464 pp.) — 8°. ** *University Library, Edinburgh*. Vol. I bevat: Recommandations, Dedication to William III, A pacific address, The life of the Author.

9. Diatribe de Septem Epistolarum Apocalypticarum sensu Historico an Prophetico. Fran. 1678. (XIV, 220 pag.) — 12°. ** *Univ. bibl. Utrecht*. Opgedragen aan F. Spanheim Jr. Opgenomen in *Misc. Sacr.*, I (1736), pag. 505—591.

10. Oratio de Praestantia Veritatis Evangelicae Dicta Ultrajecti inante diem II Kal. Maj. 1680. Quum ordinariam Theologiae Professionem solemniter auspicaretur. Ultraj. 1680. (55 pag.) — 12°. Zie ook no. 13 en 13b van deze lijst. Opgenomen in *Misc. Sacr.*, II (1736), pag. 680—705.

11. Exercitationes Sacrae in Symbolum quod Apostolorum dicitur. Fran. 1681. (VII, 523 pag., breviaria) — 4°. Opdracht aan Burg. en Vroedschap van Utrecht, gedat. 2 Mei 1681; voorwoord; lofdicht van I. Treughorn; namen van de respondenten. 26 Exercitationes. 11a. Et in Orationem Dominicam. Editio secunda, ab auctore recognita et aucta. Fran. 1689. (XII, 535 pag., breviaria; 242 pag., breviaria) — 401°. De *Exercitationes in Orat. Dom.* met een Alloquium ad Studiosos Theosophiae, gedat. 24 Juni 1689. 11b. Editio tertia, ab auctore recognita. Amst. 1697 — 4°. I i c . Editio quarta, Herbornae Nassaviorum 1712. (XII, 474 pag., index; 188 pag., index) — 4°. ** *Kon. Bibl., 's-Gravenhage*. 9) Door mij niet gezien. Titel uit L. B. Schenck, *The Presbyt. doctrine of children in the covenant*, New-Haven-London 1940, p. 34. °) De U.B. te Utrecht bezit een exemplaar met aantekeningen van de schrijver.

BIJLAGEN 247

l i d . Basileae 1739. (VIII, 412 pag., index; 188 pag., index) — 4°. 11e. Oeffeningen over de Grondstukken van het Algemeyne Christelijke Geloove en het Gebed des Heeren. Tot ophelderinge der Waarheit, en aandrang ter Godzaligheid. In het Latijn beschreven door Hermannus Wits, Nu ten dienste onzer Landzaten, in het Nederduits vertaald. Ook zijn er bijgevoegd Twee Predikationen, en Gedigten, van den zelven Auteur. Delft 1700. (VIII, 539 blz., registers; 236 blz., registers) — 4°. Toegevoegd zijn — met nieuwe paginering — de *Afscheydt-Predikatie* van 1675 en de *Trem-predikaat si e* van 1695 (no. 6 en no. 18 uit deze lijst). De gedichten zijn: Uytbreiding over Hooglied 5 en Ziele-Zucht. IIf. Tweede druk. Delft 1723. l i g . Derde druk. Rott. 1743. l l h . Sacred Dissertations on what is commonly called the Apostles' Creed. Translated from the Latin and foliowed with notes, critical and explanatory, by Donald Fraser, Minister of the Gospel, Kennoway. 2 vols. Edinburgh 1823. (15, XLII, 498 pp.; XVI, 634 pp.) — 8°. ** *University Library, Edinburgh*. Translator's Preface; Recommendations; Memoir of Herman Witsius, D.D.; The Author's Dedication; The Author's Preface to the third edition. l l i . Sacred Dissertations on the Lord's Prayer, translated from the Latin of Herman Witsius with notes by the Rev. William Pringle, Auchterarder. Edinb. 1839. (XXVII, 382 pp.) — 12°. ** *New College Library, Edinburgh*. Translator's Preface; Address to students of Divine wisdom.

12. Aegyptiaca et Decaphylon. Sive de Aegyptiacorum sacrorum cum Hebraicis collatione libri tres. Et de decem tribubus Israelis liber singularis. Accessit diatribe de legone fulminatrice Christianorum sub Imperatore Marco Aurelio Antonino. Amst. 1683. (VIII, 492 p a g .) - 4011) . Opedragen aan de Staten van Utrecht; met voorwoord. 12a. Editio secunda, ab auctore emendata. Amst. 1696 - 4°. 12b. Editio tertia. Herbornae Nassavorum 1717 — 4° 12). 12c. Basileae 1739. (VI, 360 pag., index) — 4° 12).

13. Ad Amplissimum Virum Ulricum Huberum Dissertatio Epistolica. In qua de Scripturae Sacrae Auctoritate Divina, ex sola Ratione adstruenda; de Operationibus Spiritus Sancti in electis, mediatis an immediatis; de conscientia numquam an aliquando errante, placide disputatur. Addita est, ob materiae adfinitatem, Oratio de Praestantia Veritatis Evangelicae. Traj. ad Rh. 1687. (151 p a g .) - 12° 13). 13a. Lugd. Bat. [1736]. (44 pag.) — 4°. ** *Univ. bibl.} Utrecht*. In één band met no. 1a van deze lijst. In deze vorm ook opgenomen in *Misc. Sacr.*, II (1736), pag. 125—168 (2e paginering). 11) De U.B. te Utrecht bezit een exemplaar met aantekeningen van de schrijver. 12) Ook in één band met *Meletemata*, resp. no. 22a en 22b van deze lijst. 13) Door mij niet gezien. Titel uit Paquot, *l.c.*, p. 192.

248 BIJLAGEN

13b. Verhandeling bij maniere van een Brief van Herman Witzius aen den eerwaardigen man Ulric Huber waer in sagtsinniglijk gesproken wert van het vast maken van het Goddelyck ontsagh van de Heylige Schrift uyt de reden alleen; van de middelycke en onmiddelycke werkingen des Heyligen Geests, in de Uyt verkor ene; en van de Gewisse, of deselve noyt of somtyts dwaelt, Hier is, om de gelyckheydt van Stoffe, bijgevoegt Een Oratie van de Voortreffelijckheydt van de Evangelische Waerheydt. VGrav. 1687 (130 + 78 blz.) — 12°. ***Bibl. Theol. Hogeschool (Oudestraat), Kampen*.

14. Dissertatio de schismate Donatistarum, Amst. 1691 — 4° 14). Opgenomen in *Misc. Sacr.*, I (1736), pag. 591—683.

15. Miscellaneorum Sacrorum libri IV, quibus de Prophetis et Prophetia, de Tabernaculi Levitici mysteriis, de Collatione Sacerdotii Aaronis et Christi, de Synhedriis Hebraeorum, de IV Bestiis Danielis, de cultu Molochi, de Seculo hoc et futuro, de sensu Epistolarum Apocalypticarum, de Schismate Donatistarum Diligenter

et prolixè disseritur. Ultraj. 1692. (859 pag.) — 4°. Opgedragen aan Everhard van Weede van Dyckveld (1 Oct. 1691). 15 a. Editio secunda ab auctore recognita et Praefatione aucta. Lugd. Bat. 1695. (XXVIII, 859 pag., indices) — 4°. 15b. Editio tertia prioribus emendatior, cui accessit Oratio de auctoris vita indexque rerum locupletissimus. Herbornae Nassaviorum 1712. (XIII, 26, 54, III, 859 pag., indices) — 4°. Met portret, de *Oratio funebris in obitum Hermanni Witsii* van J. a Marck, twee treurdichten (een van M. Leydekker), een grafschrift van A. Pars. 15c. Herbornae Nassaviorum 1735 — 4°. ** *Kon. Bibl. 's-Gravenhage*. Dit is een onveranderde herdruk van no. 15b. 15d. Editio nova. Lugd. Bat. 1736. (XXXVI, 683 pag., index) — 4°. Als 15b. Alleen de paginering verschilt.

16. Disquisitio Modesta et Placida de Efficacia et Utilitate Baptismi in Electis foederatorum parentum infantibus. Ultraj. 1693. (IV, 133 pag.). ** *Bibl. Theol. Hogeschool (Oudestraat), Kampen*. Opgenomen in no. 17 en in *Misc. Sacr.*, II (1736), pag. 480—524.

17. Exercitationum Academicarum maxima ex parte Historico et critico Theologicarum, Duodecas. Ultraj. 1694. (VIII, 755 pag.) — 8°. ** *Univ. Library, Edinburgh*. Opgedragen aan P. Voet van Winssen (1 Sept. 1694). Opgenomen in *Misc. Sacr.*, II (1736).

18. Juda ontkroont, ofte Treurpredikaatsie over Jeremiaes Klaagliederen Cap. 5, vs. 16. Gepast op de overdroeve Doot van de Door-) Door mij niet gezien. Titel uit Paquot, *l.c.*, p. 192. BIJLAGEN 249 luchtigste Princesse Maria Stuart Koninginne van Engeland, Schotland, Vrankrijk en Ierland, Beschermster des Geloofs. Utr. 1695. (65 + 3 blz.) — 4°. Opgedragen aan de Staten van Utrecht en Burg. en Vroedschap van de stad Utrecht. Bevat een treurdicht (blz. 56—65). Toegevoegd is een gelukwens van de drukker (Halma) aan de schrijver. Opgenomen in no. 11e, f, g van deze lijst.

19. Animadversiones irenicae ad controversias, quae sub infanctis Antinomorum, et Neonomorum nominibus in Britannia nunc agitantur, Ultraj. 1696. (237 pag.) — 12° 15). Opgenomen in *Misc. Sacr.*, II (1736), pag. 591—664. 19a. Vredelievende Aanmerkingen over de Verschillen, Die onder de rampzalige namen van Antinomianen (Wetbestrijders) en Neonomianen (Nieuwwettische) in Britanniën toen zweevden. Uit het Latijn vertaald door J. C. Busing. Met een breedvoerige voorrede van den Weleerw. Heer Wilh. Peiffers. 16). Amst. 1754 (CXXIV + IV, 220 blz.) — kl. 8°. ** *Bibl. Vrije Universiteit, Amsterdam*. 19b. Conciliatory, or irenical ammadversions on the Controversies agitated in Britain under the unhappy names of Antinomians and Neonomians. Faithfully translated from the Latin, and foliowed with notes by Thomas Bell, Late minister of the Gospel, in Glasgow. Glasgow 1807. (344 pag.) — 12°. ** *Univ. Library, Edinburgh*. The Author's Preface; The Translator's Preface; Recommadations.

20. Theologus modestus, Delineatus Oratione Inaugurali, qua Publicam Theologiae Professionem in Academia Lugduno-Batava auspiciatus est. Lugd. Bat. 1698. (34 pag.) — 4°. Opgedragen aan Curatoren en Burgemeesters. Opgenomen in *Misc. Sacr.*, II (1736), pag. 705—717.

21. Miscelleanorum Sacrorum Tomus alter continens XXIII Exercitationes, maxima ex parte Historico- et Critico-Theologicas; nonnullas in Ultrajectina, alias in Leidensi Academia, studiosae juventuti exhibitas. Quibus accesserunt Animadversiones Irenicae ad Controversias quasdam Anglicanas ut et Orationes Quinque. Amst. et Ultraj. 1700. (VIII, 951 pag., indices) — 4° 1T). Opgedragen aan P. Voet van Winssen (vgl. no. 17). 21a. Editio secunda. Herbornae Nassaviorum 1712 — 4°. 21b. Lugd. Bat. 1736. (V, 741 pag., indices + 168 pag.) — 4°. Hieraan zijn met aparte paginering (pag. 1—168) toegevoegd de no's 1 en 13 van deze lijst. 15) Door mij niet

gezien. Titel uit Paquot, *l.c.*, p. 193. 16) Busing was proponent en Peiffers predikant te Amsterdam. 17)

Twee exegetische verhandelingen uit no. 21 en een uit no. 22 komen in het Nederlands vertaald voor in een bundel, getiteld *De Heerlijkheid van Jesus-Christus in zijne Kerke, Beschreven door de wijdtberoemde Godts Mannen Joh. Jac. Ulrich en Herm. Witz, vertaalt door Bernhardus Keppel* (pred. te Monnikendam). Amst. 1742. 250 BIJLAGEN

22. Meletemata Leidensia. Qtxibus continentur Praelectiones de vita et rebus gestis Pauli Apostoli. Nee non dissertationum exegeticarum duodecas. Denique commentarius in epistolam Judae apostoli. Lugd. Bat. 1703. (VI, 518 pag., index) — 4° 1T). Opdracht aan Curatoren en Burgemeesters te Leiden, gedat. 28 Febr. 1703. 22a. Editio secunda correctior. Herbornae Nassaviorum 1717 _ 40 1), 22b. Basileae 1739. (IV, 372 pag., index) — 4° 18).

23. Disquisitio Critico-Theologica de Paulo Tarsensi, Cive Romano. Lugd. Bat. 1704 19). Hierin schijnt Witsius op gezag van Ez. Spanheim een correctie aangebracht te hebben op zijn betoog in *Meletemata Leidensia*.

24. Schediasma Theologicae Practicae, Quo Veri et Interioris Christianismi Genuinum Exercitium, ac Generaliora saltem, atque Universaliora Pietatis Officia, quanta ut fieri potest brevitate exponuntur. Ex Editione, et Cura Henrici Carolini a Bijler. Gron. 1729. (LIV + 243 pag.) — 8°. Opdracht van Van Bij Ier (predikant te Nijkerk in Groningen) aan R. de Mepsche; levensbeschrijving van Witsius; praefatio auctoris. Het *Schediasma* bevat een posthuum uitgegeven collegedictaat van Witsius. Bijgebonden is een werkje van J. Gusset. 24a. Practicale Godgeleerdheid of algemeene Pligten der Christenen ten opzichte van Godt, van Christus, van zichzelf en zijn naasten. Delft 1731. (LX + XX, 344 blz.) — 8°. 24b. Tweede druk. Rott. 1732. 24c. Zeist 1874. (XII, 296 blz.). In één band met no. 2h. Hieraan ontbreekt echter de levensbeschrijving van Witsius.

Uitgaven, waaraan Witsius meewerkte

25. Ernstige Betuiging der Gereformeerde Kercke aen hare Afdwalende Kinderen meest voorgesteld met de woorden van de oudste en voornaemste Leraers, dienende tot wederlegginge van de Gronden van Sr. Jean de Labadie, en de syne. Door Johannes van der Waeijen en Hermannus Witzius Predicanten tot Leeuwaerden. Amst. 1670. (XXIV bladen, 378 blz.) — 8°. ** *Univ. bibl.y Utrecht*.

26. Thomae Godwini, Moses et Aaron. Editio tertia cui accesserunt Hermanni Witsii Dissertationes duae De Theocratia Israelitarum et de Rechabitis. Ultraj. 1690. Beide verhandelingen zijn opgenomen in *Misc. Sacr.*, II (1736). 26a. Thom. Goodwyn, Moses en Aaron. Vert. door D. Peenius. Hier komen bij 2 verhandelingen van Herm. Witsius, de eerste van de regeeringe Gods over Israël, de tweede van de Rechabiteh. Amst. 1694. ;) Ook in één band met *Aegyptiaca*, resp. no. 12b en c van deze lijst.) Niet door mij gezien. Titel uit Paquot, *l.c.*, p. 193. BIJLAGEN 251

27. W. Cave, Het eerste Christendom, of de godsdienst der oude Christenen, in de eerste eeuwen des Euangeliums na de 3e Eng druk vert. door Sal. Bor. Met een Voorreden van de Heer H. Wits, tot opening van 't Werk verrykt. Utr. 1692. 27a. De godsdienst der oude christenen. Tweede druk. Amst. 1694. 27b. Derde druk. Amst. 1698.

28. Een Tweede Fr. Spira, zijnde een vreeselyck Exempel van een Atheist. Door J. S. Leer aar van de Kerck van Engeland. Uyt het Engels.vertaalt. Goes 1714. ** *Kon. Bibl, 's-Gravenhage*. Met een voorrede van Witsius, gedat. 1 Sept. 1693. 28a. Verhael

van het droevig einde van een Godtverzaker gestorven den 8sten December 1692. Met voorrede van de geleerde heer H. Witsius, Professor tot Utrecht. Rott. z. j .

29. Thomae Gatakeri, Opera Critica. Traj. ad Rh. 1698. Ingeleid door Witsius.

30. W. Cave, Apostolische Oudheden. Uyt het Engelsch, naar den vijfden druk vertaald, door Salomon Bor, Predikant tot Zeyst. Uytgegeven met een Voortreden, aanwijzende de nuttigheyt van dit werk, neffens een Oeffeninge over den rechten sin van Paulus en Jacobus leere in 't stuk der Rechtveerdigmakinge; door Hermannus Wits. Utr. 1698.

A. Disputaties van de hand van Witsius.

Uit *Franeker*:

31. Thesium Theologicarum de Spiritu adoptionis. 2 pts. Fran. 1675 — 4°. ** *Prov. Bibl, Leeuwarden*. Respondentes: Albertus Ruys en Pierius Vomelius. *Uit Utrecht*:

32. Exercitationes historico-theologicae de Decem Tribubus Israëlis. 5 pts. Ultraj. 1680-'81 — 4°. ** *Univ. Library, Edinburgh*. Respondentes: Jacobus Hoog, Guilelmus Sprang, Nicolaas Rollandus en Petrus Lastdrager²⁰). Vrijwel gelijkloidend met *Aegyptiaca* (1739), pag. 239—276.

33. Exercitatio theologica de Resurrectione carnis. 4 pts. Ultraj. 1681 — 4°. ** *JJniv. Library, Edinburgh*. Respondentes: Stephanus P. Kis-Komaroni en Stephanus R. Szombati²¹). Vrijwel gelijkloidend met *Exerc. in Symb.*, XXVI, 1—64 (1739), pag. 375—400. *Uit Leiden*:

34. Disputatio Theologica de Votivo Anathemate Pauli ad Rom. 9 : 3. 2 pts. [Lugd. Bat.] 1699 — 4°. ** *Univ. bibl, Leiden*. Respondens: Johannes Pelsöczy, Ungarus. Opgenomen in *Misc. Sacr.*, II (1736), pag. 41—68. ²⁰) J. Hoog en N. Rollandus waren Schotse studenten. De eerste is waarschijnlijk James Hog, later bekend als een van de Marrowmen. ²¹) Dit waren beiden Hongaarse studenten.

252 BIJLAGEN

35. Disputatio Exegetica Verborum Christi ad Nathanaelem Joh. 1 : 51 , 52. [Lugd. Bat.] 1700 — 4° 22). Respondens: Hermannus Trinannus.

36. Exercitationes Theologicae qua anquiritur an Christus eodem quidem cum Judaeis die, sed non eadem diei parte, ultimum suum Pascha manducaverit. Pars altera [Lugd. Bat.] 1700 — 4° 22). Respondens: Arnoldus van der Meer a Stulingh.

37. Exercitatio Exegetica In Matth. 8 : 16, 17 coll. cum Jes. 53:4. [Lugd. Bat.] 1700 — 4° 22). Respondens: Johannes M. Bythnerus, Lithuanus.

38. Exercitatio Exegetica de Seditione et Exitio Corae. 2 pts. [Lugd. Bat.] 1700 — 4° 22). Respondens: Michael Reczynski, Lith. Van 3 andere disputaties is het niet zeker, of Witsius ze zelf bedoeld worden.

39. Disp. Theol. continens analysin exegeticam Psalmi VIII. 2 pts. 1704. Resp. M. Reczynski, Lith.

40. Disp. Theol. de Scriptura Dei ad parietem aulae Beltsatzaris. 1704. Resp. P. de Zeeuw.

41. Disp. exeg. de Scriba edocto ad regnum coelorum ad Matth. 13 : 52. 1704. Resp. A. Ketelius. *39, *40 en *41: *Univ. bibl., Leiden*. Bewaard gebleven zijn verder de volgende disputaties, onder leiding van Witsius gehouden, maar door de betrokken studenten zelf geschreven: a. Disp. Theol. de Resurrectione Justorum 1692. Resp. G. Nokes, Londino — Ang. b. Exerc. Phil.-Theol. de Symbolo Mohammedico (non est Deus nisi Unus) adversus quod SS. Trinitas defenditur. 1696. Resp. A. Reland²³). c. Disp. Theol. de Christi ad Inferos Descensu. 1702. Resp. J. Dummer, Americano-Anglus. d. Disp. Theol. de Decreto Dei Positivo circa Non-futura. 1703. Resp. L.

Blom. e. Disp. Theol. de Justitia Christi. 17ö4. Resp. L. Blom. f. Disp. Theol. de Pseudo-Doctoribus Christum Redemptorem Abnegaturis. Ad 2 Petr. 2 : 1. 1705. Resp. P. Egges. g. Disp. Theol. de Lucifero cadente ad Jes. 14 : 12. 1706. Resp. J. M. Bythnerus, Lithuanus. h. Diss. Theol. in Locum, ad' Tit. 3 : 5. 1707. Resp. M. Hentz-Hidai, Hungarus (Med. Doet.). a en b: *Univ. bibl., Utrecht.* c — h: *Univ. bibl., Leiden.* 22) De disputaties, hier genummerd 35—38 zijn alle opgenomen in *Meletemata* (1739). Ze zijn in het bezit van de U.B. te Leiden. 23) Hadrianus Relandus (1676—1718) werd later hoogleraar in de Oost. talen te Utrecht (1701—1718). Vgl. J. Nat, *De studie van de Oost. talen*, Purm. 1929, blz. 11—21.

BIJLAGEN 253

B. Lijst van preken van Witsius

Twee preken zijn door Witsius uitgegeven. Zie onder A, no. 6 en 18. De onder 1—108 genoemde preken en preekschetsen komen in deze volgorde voor in de bundel *Predikatien van Prof. H. Witsius* (Ms.), aanwezig in de Bibliotheek van het Fries Genootschap te Leeuwarden. De no's 109 en 110 zijn in het bezit van de Universiteitsbibliotheek te Leiden. Waar de datering bekend is, wordt deze aangegeven.

1. Hand. 2 : 1-5. 2. Marc. 16 : 1-4. 3. Marc. 16: 5-6. 4. Matth. 11 : 30 - 10 Juni 1656. 5. Luc. 13 : 24 - 30 Mei 1656. 6. ? (fragment). 7. Joh. 19 : 1-3 - 1657. 8. Joh. 18 : 28-32 - 1658. 9. Matth. 26 : 36-44 - 1658. 10. Matth. 26 : 36-39 - 24 Febr. 1664. 11. Matth. 26 : 36-38 - 11 Febr. 1670. 12. Matth. 26 : 48-50 - 2 Mrt. 1664. 13. Matth. 27 : 50-54 - 1658. 14. Matth. 27 : 51-54 - 5 Apr. 1672. 15. Joh. 19 : 5, 6 - 1658. 16. Joh. 19 : 16, 18 - [1658]. 17. Luc. 23 : 28-31 - 28 Mrt. 1659. 18. Matth. 26 : 45-50 - 22 Febr. 1660. 19- Matth. 26 : 47, 48 - 21 Febr. 1672. (ook 1674, 1675). 20. Matth. 26 : 51-54 - 22 Febr. 1665. 21. Matth. 26 : 55, 56 - 7 Mrt. 1664. (ook 1670). 22. Matth. 26 : 50-56. 23. Matth. 26 : 51-57 - 26 Febr. 1672. 24. Joh. 19 : 13-16 - 7 Mrt. 1660. 25. Hand. 2 : 19, 20 - 14 Mei 1663. 26. Hand. 2 : 19, 20 - 26 Mei 1678. (ook 1695). 27. Openb. 3:2 - 14 Jan. 1663. 28. Openb. 3:2 - 15 Apr. 1663. 29. Openb. 3:3 - 29 Apr. 1663. 30. Matth. 27 : 11-14 - 19 Mrt. 1664. (ook 1670). 31. Matth. 27 : 39-44 - 2 Apr. 1664. 32. Matth. 27 : 39-44 - 20 Mrt. 1670. (ook 1674). 33. Matth. 26 : 57-61 - 27 Febr. 1665. 34. Matth. 26 : 62-68 - 9 Mrt. 1664. 35. Matth. 26 : 62-64 - 30 Mrt. 1672. (ook 1674, 1675). 36. Matth. 26 : 69-74 - 28 Mrt. 1666. (ook 1667, 1673, 1674). 37. Hand. 2 : 5-13 - 1668. 38. Mat(2 16,, 1-67 23,)9.. 39. Joh. 19 : 28-30 - 3 Mrt. 1669. (ook 1672, 1673, 1674, 1687). 40. Hand. 2 : 16-18 - 1671. (ook 1673). 41. Luc. 23 : 44 - 27 Mrt. 1672. 42. Matth. 27 : 15-19 - 6 Mrt. 1673. 43. Matth. 27 : 32-34 - 1669. (ook 1671, 1673). 44. Matth. 27 : 32-34 - 18 Mrt. 1665. 45. 1 Cor. 11 : 28, 29 en Heid. Cat., vr. 81, 82. 46. Neh. 13 : 16-18. 47. Ps. 34 : 12. 48. Ps. 42 : 9 - 28 Juli [1678]. 49. Ps. 42 : 10-12 - [1678]. 50. Ps. 42 : 12 - 28 Apr. 1658. 51. Ps. 50 : 15. 52. Ps. 42 : 1-3 - 9 Juni 1678. 53. Ps. 42 : 1-3 - 12 Juni 1678. 54. Ps. 42 : 4 - 23 Juni 1678. 55. Ps. 42 : 5 - 4 Juli 1678. 56. Ps. 42 : 5 - 7 Juli 1678. 57. Ps. 42 : 6 - 10 Juli 1678. 58. Ps. 42 : 7, 8 - 18 Juli 1678. 59. Ezech. 34 : 16 - 19 Aug. 1657. 60. Luc. 19 : 41, 42. 61. Luc. 15 : 11-16. 62. Luc. 15 : 17. 63. Luc. 15 : 18, 19. 64. Luc. 15 : 20. 65. Luc. 15 : 21. 66. Luc. 15 : 21. 67. Luc. 15 : 22-24. 68. Matth. 6 : 33 - Sept. 1672. (ook 1681). 69. Joh. 14 : 2. 70. 1 Petr. 4 : 18. 71. 1 Petr. 4 : 18. 72. Hebr. 13 : 5. 73. Col. 3 : 9 - 4 Jan. 1660. 74. Matth. 24 : 13. 75. 1 Joh. 3 : 2 - 25 Apr. 1673. 1687.

254 BIJLAGEN

79. Openb. 3 f 1 - 29 Oct. 1662. 80. Openb. 3 : 1 - 17 Oct. 1660. 81. Openb. 3 : 1 - .17 Oct. 1660. ('s middags). 82. Problema: Hoe weynig genade kan een Wedergeboorne hebben, en wezen in der daat wedergebooren. 83. Problema: Hoe verre de minste genade van een wedergeboorne overtreft alle schijngoet dat in een onwedergeboorne is. 84. Openb. 3 : 1 - 26 Juni 1670. 85. Openb. 3 : 1 - 13 Juli [1670]. 86. Openb. 3 : 1 - 28 Aug. 1670. 87. Joh. 5 : 39. 88. Micha 7 : 9. 89. Micha 7:9. 90. Micha 7 : 9 - 23 Nov. 1663. 91. Jozua 24: 15 - 20 Febr. 1661. 92. Gen. 3:1-6 - 8 Juni 1658. 93. Zach. 5 : 5. 94. Zach. 5 : 7, 8. 95. Zach. 5 : 8. 96. Zach. 5 : 9. 97. Jes. 53 : 5. 98-101. Openb. 2 : 14-16 - •1657. 102. Ezech. 18 : 30. 103. Joh. 4 : 24. 104. Rom. 6 : 23. 105. Rom. 6:23. 106. Jer. 15 : 6. 107. Ezech. 33 : 11. 108. 1 Joh. 5 : 21. 109. Luc. 2 : 15-20 - 1670. (ook 1671, 1672, 1674). 110. Luc. 2 : 15—20 - 1673.

C. Lijst van brieven van Witsius

Van de hier genoemde brieven van Witsius zijn de no's 1 en 2 gedrukt.

De no's 3, 10—15 en 17 zijn in het bezit van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden (B.P.L. 885 en 1961); de no's 4—9 berusten bij de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (72 C 49), terwijl no. 16 een copie is, in *Resolutien van de HHn Curateuren en Burgemeester* en no. 9, bl. 116 vlg. (Archief van Curatoren der Leidse Universiteit). 1. Aan J. Alting ; Franequerae Frisiorum, 1677, 3 Kal. Sept. (J. Alting, *Opera Omnia*, V, Amst. 1687, pag. 403). Hiermee hangen samen de volgende brieven van J. Alting aan H. Witsius: a. Gron. 14/24 Sept. 1677 (Alting, l.l., pag. 403). b. Gron. prid. Non. Maii 1678 (Alting, l.l., pag. 411).

2. Aan S. A n d r e a e ; Ultraj. 4 Decembr. 1685. (C. Iken, *Symbolae literariae*, II, Bremae 1745, pag. 187 sqq).

3. Aan N.N.; Utrecht, 26 Febr. 1686. De aanhef luidt: Mejuffrou en seer gewenschte Vriendinne.

4. Aan G. C u p e r; Utrajecti, XVIII Kal. Nov. 1689.

5. Aan d e z e l f d e ; Utrajecti, ipsis Kal. Nov. 1691.

6. Aan d e z e l f d e ; Utrajecti, XXI Febr. 1695.

7. Aan d e z e l f d e ; Utrajecti, XI Kal. Decë. 1695.

8. Aan d e z e l f d e ; Trajecti in Batavis, X Kal. Maj. 1698.

9. Aan d e z e l f d e ; Lugduni in Batavis, XVI Apr. 1699.

Bij de no's 4—9 behoren de volgende brieven van G. Cuper aan H. Witsius (eveneens in de Kon. Bibl.): a. Hagae-C, 21 Oct. 1689; b. Hagae Com. 12 Nov. 1691; c. Dav., 3 Ian. 1695; d. Dav. 5 Martii 1698; e. Daventr. 2/12 Apr. [1699].

10. Aan J o a n n e s V o l l e n h o v e ; Utrecht, 4 Febr. 1695

11. Aan d e z e l f d e ; Utrecht, 16/26 Febr. 1695.

12. Aan d e z e l f d e ; Utrecht, 7/17 Jun. 1695.

BIJLAGEN 255

13. Aan d e z e l f d e ; Utrecht, 14/24 Mart. 1696.

14. Aan d e z e l f d e ; Leiden, 4 Juli 1705.

15. Aan d e z e l f d e ; Leiden, 15 Jan. 1705. 16. Aan de C u r a t o r e n (der Leidse Academie) en Burgem e e s t e r s der S t a d L e i d e n ; Utrecht, 6 Aug. (st. n.) 1698.

17. Aan S. A n d r e a e; zonder plaats en datum, fragment.

D. Lijst van gedichten van Witsius

1. Ziele-Sucht van een verlegen Christen om Godts genadenrycke Vertrouwingen (1665). *Geestelijke Printen*, 1680, blz. 99—114.
2. Vreugde-Liedt van een Vertrouoste Ziele (1665). *Geestelijke Printen*, 1680, blz. 115—124.
3. Biddaghs-Bede. Uytgestort tot Godt, op den Algemeenen Vast- en Bede-dag. Anno 1665 den 2 September. Over den Bedroefden toestandt van 't Lieve Vaderlandt. Soo door de Engelsche, en Munstersche Oorlogh, als door de Peste. C. J. Wits, *Stichtelycke Bedenckinge*, Amst. 1694, blz. 419—424.
4. Aan G. Saldenus (1665). Lofdicht in G. Saldenus, *De Wech des levens*, Utr. 1665.
5. Op de Historie van Enkhuizen (1666). Lofdicht in G. Brandt, *Historie der vermaerde zee- en koop-stadt Enkhuisen*, Enkh. 1666.
6. Treurdicht op het overlijden van Maria Stuart (1695). *Juda ontkroont*, 1695, blz. 56—65.
7. Uytbreiding over het vijfde Hoofdstuk van Salomons Hoogelied.
8. *Oeffeningen over het Geloove en Gebed*, 1125, blz. *L—[*L 4].

III. WITSIANA

In deze bijlage worden enkele onuitgegeven stukken van de hand van Witsius gepubliceerd: een gravamen (1674), een preekschets (1678), en een brief (1698).

A. Gravamen tegen Alhardt de Raadt (1674)

Naar aanleiding van de verschijning van De Raadt's „Apologia veritatis” (Amst. 1673), waarin een aanval werd gedaan op het rechtzinnige gevoelen, waarvan Maresius de tolk was, formuleerde Witsius een gravamen, dat in 1674 door de Classis Leeuwarden en door de Synode van Friesland werd behandeld en overgenomen²⁴). De tekst wordt hier gegeven volgens de *Acta Classis Leov.* 9 Mei 1674. Het afschrift in de *Acta* van de Synode van 1674 is minder nauwkeurig. Alsoo men dagelykx bevindt, dat zoo by monde als by geschrifte gedreeven worden verscheydene vremde en aanstootelycke Stellingen,

²⁴) Zie *hiervoor*, blz. 46 vlg.
256 BIJLAGEN

waar door de zuiverhey der H. Leere in de boeken des O. en N. Testaments overgelevert, in de Formulieren van Eenighey, bij de Gereformeerde Kercken aangenoomen, vervatet, en met het bloedt van zoo veel gezegende Martelaren bevestight, verbastert wordt: waardoor ook de gemoederen der eenvoudigen ontsticht, de broederlyke Eendracht verbrooken, de Wegh tot een droevige en afbiddeleyke scheuringe gebaant, en een groote blame by de geene die buyten zijn over ons L. Moeder, de Gereformeerde Kerke, gebracht wordt: In 't byzonder, alzo nu onlanghs een Wydtluftigh boek onder den Titel van Apologia Veritatis, door Eenen die zich noemt SS. *Theol. professor* is uitgekoomen; in welke het masker wordt afgetrokken, pag. 39. § 37 en met stijve kaaen stoutelyk gezeyt: *Wij en kunnen de Formulieren van Eenighey, zoo als zij daar leggen, met geen goede Conscientie onderteekenen, en daarom en willen wij ook niet: zoo omdat in de zelve eenige uijtdrukkingen vervatet zijn, die tegen Godts Woordt strijden; als omdat verscheydene plaatzen tegens de meeninge des Heilige Geestes worden aangetrokken; en ten laasten, omdat*

*verscheydene dingen van het allerhoogste gewiekte daarin voorbij geslagen zijn: In welke de spreekwijze van de Heydelbergsche Catechismus, als § 38 eene die zonder Leeringe is, en benevens de Autheuren der selve de Vaders van den Synode Nationaal tot Dordrecht, en onze Uytleggers p. 192 in fine als niet weynigh dwalende werden uytgemaakt; jaa gezegt wordt p. 32 datter *swellen* in onze formulieren zijn: In welke onze Nederduijtsche Overzettinge, die met zoo veel getrouwigheijt en geleertheit uyt pag. 61. § 96 de grondt-texten is overgebracht, gehéekelt wordt, als *op veele plaatzen verbeeteringe van noden hebbende, ende met namen dwalende in de Opschriften voor elk Capittel gestelt, die met de bevatede stof f e van dat Capittel niet over-eenkomen:* In welke de geleerde aanpag. 73 en 72 teekingen op de kant beschuldigt worden van *niet weynigh misverstanden, en dat zij de duydelijkste plaatzen in de Schriftuijre in de dikke duysternissen bewinden:* In welke eyndelyk die Leeraars de Gereformeerde Kerke, die deezen Autheur zijt, dat z 'et in de grondt der zaake met hem houden, worden doorgestreden, alsof zij niet recht uyt durfden spreken, 't geen zij in haere herten weeten pag. 38 en 98 waarheyt te weezen, ende met een *opgesmukte of geveysde vlydt* haare nieuwe Leeringen met de formulieren van Eenigheijt trachten over een te brengen; *daar het nochtans zeeker is, dat zoo 't haar opgeleydt wierde nieuwe formulieren te schrijven, een nieuwe Overzettinge, ende andere Aanteekeningen te maaken, dat zij die heel anders smeeden zouden, als de geene zijn, die zij nu gebruiken;* tot welke pag. 133, 132 geveynstheyt zij zich zouden laten vervoeren, *opdat zij haar groote gagien, ende haar Theologische pracht behouden mochten:* regelrecht tegen die beloften aan, die zij noch zeer onlangs in een zeer talrijke Vergaderinge van geleerde Liedden heylighlyk gedaan hadden. Alle welke dingen zijnde van zeer groote opmerkinge ende vervaarlijken gevolge, zoo wordt den Chr. Synodo in ernstige bedenkinge gegeeven, Of het niet tydt en is om met alle moogelyke vlydt voor de zuyverheyt des Geloofs ende de Eenigheyt der Gereformeerde Kerke te waaken; en niet alleen toe te zien, dat de Kerken deezer onser BIJLAGEN 257*

Provincie van zoodanige vremde stellingen onbesmet mogen blijven, maar zich ook te voegen by den goeden yver der Corresponderende Synoden, opdat door betooninge van zoo gewenschte Eendracht het in-eetende quaad te gelukkiger worde tegen gegaan. In het bijzonder slaat de Classis van Leeuwarden voor, Of het niet raadzaam en waare alle Candidatos examinis koomende uyt zulke plaatzen daar zoodanige vremde ende aanstootelyke stellingen gedreeven worden over dezelve naauwkeurighlyk te onderzoeken, naa ernstige betuyginge dat zy ongeveysdelyk antwoorden, zoo 't haar op 't herte leydt: Item dewijle de Autheur van het opgemelte boek de Examina van de Candidaten, ende de Onderteekeninge van de formulieren van Eenigheyt daar op volgende, zeer smadelijk overhaalt; Of het pag. 30,31,32 niet oorbaar en waare de Candidatos Examinis, als zij zich tot het Examen aangeeven, wel ernstigh te recommanderen, dat zij niet naa en laten de meer-gemelte formulieren van Eenigheyt met opmerkinge te leezen, opdat hun niet naa-gegeven konne werden, noch ook daarna van haar zelve voorgewendet een blinde onderteekeninge van 't geene zij niet en weeten. *Acta Classis Leov.*, 9 Mei 1674 (Rijksarchief te Leeuwarden).

B. Preekschets (1678)

De hier volgende preekschets is een goed voorbeeld van de preektrant van Witsius in zijn latere jaren²⁵). De tekst is Ps. 42 : 9: **Maar de HEERE zal des daags zijn goedertierenheid gebieden, en des nachts zal zijn lied bij mij zijn, het gebed tot de God mijns levens.** 28 Jul: Vers: 9.

Exord: Gelijk men in 't natuurlycke na de winter de lente, na storm calmte, na regen en donderbuijen schoon weder wacht, soo mogen ook de geloovige doen in 't geestelijcke. Cant. 2. Exemp: in de text vergeleken met het voorgaende. Inhoud: Een vertoogh van geluckiger dagen die David na syn rampen te gemoete sach. Drie dingen belooft hij sich:

I De *goedertierentheit*, d.i. geestelijcke weldaden, uit G. genegen gunste voortkomende, die *Jehova* de volwesige, eenvoudige, volmaackte, etc: gebieden soud, en door sijn gebod daer doen zijn. Conf. Ps. 44 : 5 . Ps. 68. 29. 133 vs. uit. David seid eens, ick sal van uwe sake gebieden. Maar die vrouwe was daer mede niet te vreden. 2 Sam: 14. Met God is 't anders. Hij gebiedt etc: Ps. 33. *des daaghs*. Het gansche leven der menschen wort in dagh en nacht afgedeelt. Soo belooft sich hier Dav. Gods goedertierentheit die hem des daegs betoont soud worden, maer soo dat hy de vrucht en vreucht daer van des nachts noch soud gevoelen dat is, een duursame, en bestendige.

II. *Des Heeren liet*, d.i. wackerheit en lusticheit om ter eere Gods te singen. Een liet is een voorbedachte Ps: 92. affectueuse Ps

25) Zie hiervoor, blz. 202.

258 BIJLAGEN

45 :1 — in maat gestelde reden, doorgaens met een lustich harte voortgebracht. Want in droefheit lust het een mensch soo niet te singen. Jac: 5. Ps. 137. *Des Heer en* als de *Oorsaeck*, stof f e gevende tot singen, en opweckende door sijn Geest Ps: 42 :4. Het *onderwerp*, Exod: 15 : 2 ; en eynde. Ps. 104 : 33. *Des nachts*. Dewijl des H. goedertierentheit ook dan noch duuren, en 't hart vermaken soud. III. Syn *gebedt* } niet in benartheit en belemmeringh, maar met lusticheit, en opgeweekte Geest, tot de *God sijns levens*, Ps: 36. Oorsaeck van syn natuurlyck, koninklyck, geestelick, saligh leven.

NOTA I. De grootste troost der geloovigen is het genot der Goddelycker gunste en goedertierentheit.

RED: 1. Want Jehovah is de alleen goede. Mat: 19. En daarom meest goeddoende. Ps. 119. uit sijn onnaspeurlijcke rijckdom. Eph: 3. Syn selve schenkende aen sijn lievelingen. Gen: 15. En stof f e gevende om in hem als in haer eigendom te roemen. Ps: 16. En wat isser troostelijcker als de ondervinding van de gunste dies goeden, rijcken, mildadigen? 2. Sijn goedertierentheit is beter als het leven. Ps: 63. De fonteyne van een saligh leven ook bestendigh. Jes: 54 : 55. 3. De werckinge der selve soo doordringende, dat de siele die des daegs gevoelt hebbende, des nachts noch daer van singt. Act. 16. Maer voor wie is dese troost? Voor Davids gelijcke, die na Gods harte zijn, na sijn goedertierentheit dorsten, in somma hem liefhebben, en sijn geboden houden. Exod: 20. Ps. 84 :12.

II. 't Is een groote lust voor een devote siele, met een vrolyck harte, ter eeren Gods te mogen singen. Vide Conc: in act. 16: torn: 2. p. 18026).

III. Een devote siele heeft ook haer nacht-oeffeninge. ibi. p : 178.

IV. In lustigheit des harten is 't de rechte tijdt van bidden. Dan reickt de Hr. de gulde scepter toe etc:

Predikatien van Prof. H. Witsius, no. 48. (Bibliotheek van het Fries Genootschap te Leeuwarden).

C. Brief, waarin de benoeming tot hoogleraar te Leiden wordt aanvaard (1698)

In Juli 1698 werd Witsius in kennis gesteld van zijn benoeming te Leiden. De beslissing viel hem niet gemakkelijk²⁷). Dit is no. 16 uit de Lijst van brieven van

Witsius (Bijlage II, C). Adres: Edele Gr. Agtb. Heeren Mijn Heeren De Curat. en Burgemeesteren der Stad Leyden. Edele Groot Agtb. Heeren Mijn Heeren, Het is ontrent veertien dagen geleden, dat de heer van den Bergh U Ed. Groot Agtb. Secrets mij ten mynen huise quam vinden, en

26) Witsius bedoelt hier zijn eigen preek over Hand. 16.

27) Zie *hiervoor*, blz. 78.

BIJLAGEN 259

in seer civile termen, uit U Ed: Gr: Agtb. naam, presenteren en offereren een Votatie tot de Theologische Professie in U Ed: Gr: Agtb: illustre en wijdberoemde Universiteit, op sodanig Tractement, Privilegiën en Emolumenten, als de tegenwoordige Professores Theologie genieten. Ick en kon die favorable gedagten en honorable reflexie, die het U Ed: Gr: Agtb. gelieft heeft ontrent en op mijn persoon te nemen, boven soo veel andere geleerde en vermaarde mannen, niet anders als met de diepste betuyginge van eerbied en Danckbaerheit uit de mond van Welgem: Heer Secrets verstaan. Edogh dewyle die sake mij voorquam als van een seer gewigtigh belang ende van de grootste influentie in het overige mijnes levens, soo heb ik behoudens U Ed: Groot Agtb: goede gratie, eenigen tijd genomen, om mij met God, ende mijn eygen harten, en met wyse mannen te beraden. Ook heeft de Goddelyke Voorsienigheyt mij occasie beschickt, om de hoogwijse gedagten, en goede wille van Sijne Brittanische Majesteyt in desen te mogen verstaan; en is mij gebleken, het welgevallen van Hoogstgedugte Syne Majestyt te wesen, dat ik U Ed: Gr: Agtb: Votatie soude opvolgen. Dit en het geene verder ter sake dient, rypelijk overwogen hebbende, vind ik mij geresolveert, Edele Groot Agtb. Heeren, om verscheydene kommerlyke bedenkingen over te stappen, en op de begeerte van U Ed: Groot Agtb: na het welbehagen van syne Brittanische Majestyt, en soo ik hope, onder de genadige bestuuringe van den Hemel-Koningh, mij selve ten dienste van U Ed: Groot Agtb. Universt over te geven; voorbehoudens dat mijne dimissie daer het behoort, en specialijk bij de Kerkenraed en Classis, onder welke ik als Predikant resortere, op een gevoegelijke en eerlijke wijze geprocureert en geobtineert worde. En verwagtinge dat U Ed: Gr: Agtb: bekende, en soo menigmael geblekene Genereusheid, dese mijne dienstveerdigheid gunstiglyk sal opnemen, en na haar gewone liberaliteyd beantwoorden. God Almagtig segene U Ed. Groot Agtb. personen, illustre familien, Hooge aansienelijke eerampten, en met namen Uwe Wijdberoemde Universiteyd. Dit is de hartelijke Wensch, van Hoogh-Edel Groot Agtb. Heeren Mijn Heeren U Ed. Groot Agtb. Onderdanigste Gehoorsaamste en Getrouwste Dienaar H. Wits. Utrecht den 6 Aug. St: Nov: 1698.

Resolutien van de HHn Curateuren en Burgemeesteren, no. 9, bl. 116 vlg. —

Copie (Archief van Curatoren der Leidse Universiteit).

SUMMARY1)

Herman Witsius is one of the foremost Dutch theologians of the latter part of the seventeenth century. The history of his life and theology are well worth investigation. He was born at Enkhuizen on the 12th of February 1636, where his godfearing parents gave him an excellent education. During his college-years he was influenced by the professors: Voetius, Hoornbeek and Maresius. The Utrecht minister Van den Bogaard has meant much for his spiritual development. Successively he was minister in the villages of Westwoud (1657—1661) and Worm(er) (1661—1666), and in the towns of Goes (1666—1668) and Leeuwarden (1668—1675). In those years he became acquainted with all kinds of clerical problems and we cannot but have respect for his attitude. From his zealous opposition against various abuses and his pamphlet on the "Quarrel of the Lord with his vineyard" it appears that the ideal of a Second Reformation was constantly present in his mind. In 1675 he was appointed professor at Franeker, where he was also to work as a minister. In his inaugural lection he depicted the true theologian in his learning, his teaching and his life. The true theologian is like "a scribe instructed unto the kingdom of heaven, which bringeth forth out of his treasure things new and old". In 1677 appeared the book, which may be considered as his principal work: "The Economy of the Covenants between God and man". He also published disputations on the Apostles' Creed, supplied in a later period with a series on the Lord's Prayer. From 1680 to 1698 Witsius was attached as professor to the University of Utrecht and as a minister to the Church of this town. At his inauguration he spoke about the eminence of evangelical truth. In this oration we hear his famous motto: "In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in omnibus prudentia et charitas". In 1685 he was a member of the embassy sent to England by the States-General on the occasion of James II's accession to the throne. It has been conjectured that these Dutch ambassadors had to prepare the Glorious Revolution of 1688, but this is not probable. Witsius met the Archbishop of Canterbury, the Bishop of London and several other representatives of the Anglican Church and of the circles of the Dissenters. The consequence of this voyage was that he became excessively interested in English theology. He took care that Standard works of Thomas Goodwin, William Cave and Thomas Gataker were published in the Netherlands and he himself wrote a treatise on the Antinomian controversy in England. At the University he distinguished himself by his many-sided work. A number of writings

1) *In this* Summary special attention has been paid to the relations between Witsius and English and Scottish theology.

SUMMARY 261

date from this period. Especially worth mentioning is his oration on the deplorable state of the realm of letters in the 17th century. He praised the scientific progress to which the little State of Holland had contributed. But this development had a drawback. More and more people looked critically upon Holy Scripture. This became a danger for the Christian religion. As a minister Witsius was a member of the consistory, which ruled in the spirit of Voetius and often took a strong line with regard to heterodoxy. At Leyden where he inaugurated with an oration on the modest theologian, he was not only a professor at the University, but also Moderator of the "Staten-College". This was a seminary where talented young men were trained for the ministry. In 1707 professor Witsius retired on account of old age and constant

delicacy of health. On the 22nd of October 1708 he died. He was buried at Utrecht. At his burial his friend and colleague Johannes a Marck held a commemoration-speech. He was quite right in calling Herman "Witsius an exemplary man. He was meek and irenic, sincere and modest, painstaking and pious, in short a real Christian and a true theologian. Witsius' merits as a theologian lie partly in the exegetical province. He had an unmistakable predilection for the interpretation of Holy Scripture. His exegesis may be called simple and exact. In defending the authority of Holy Scripture he was an advocate of traditional conceptions. From his study on the Epistles to the seven churches of Minor-Asia (Rev. ii., iii.) it appears that he did not agree with Cocceius in essential points. The latter looked upon this part of Holy Scripture as prophetic-symbolical, and grounded on this conception his typology carried to extremes. But Witsius chose decidedly for an historical interpretation. However he was not averse of typological exegesis as such. He knew quite well that one must be careful in concocting mysteries. But his rules of explication of types were such that he also arrived at explications that are surprising. As an historian Witsius has not made a great name. Yet his works contain so much historical material that this aspect should not be neglected. He occupied himself purposely with archaeology in order to be able to refute Marsham and Spencer. These English scholars tried to prove that practically the entire Israelite cult was derived from Egypt. With the historian William Cave, the writer of "Primitive Christianity" and "Antiquitates Apostolicae" Witsius agreed that the Apostolical Church is the ideal, against which the church of all times must be checked. But he did not agree with Cave, when the latter made facts normative. Witsius saw the New Testament as the critical authority behind historical development. Cave interpreted St. Paul in the spirit of post-apostolic age, but Witsius thought his conceptions of justification dangerous. Witsius' dogmatical stand-point is of major importance. In his book about the Covenants he used the outline of covenant theology, but in cardinal points he refuted the Cocceian conception. He also

262 SUMMARY

deviated from his tutor Voetius in his method of reasoning, because he was averse of all scholasticism. One of the principal characteristics of Witsius' dogmatical method is the close connection it keeps with Holy Scripture. His works have a practical character. Sometimes reflection on a certain dogma moved him so deeply that argument changed into hymn. Typical for Witsius are especially those parts of his dogmatics, in which he is concerned with the covenant of works, the covenant of redemption, the essence of the covenant of grace and the doctrine of election. Regeneration takes the central place being the starting-point of spiritual life, and the psychological structure of faith is easily to be recognised in the description given of it. Witsius had a quite different idea about the relation between Old and New Testament from Cocceius. In this respect he was more affiliated to Calvin. It may be remarked that Witsius thought that God's promise includes the presumptive regeneration of the children in the covenant. In his ethics Witsius especially pointed to the secret of real Christian life. The holy life of Christ is the perfect example for our new life, and the first lesson to be learned in His school is self-sacrifice. True godliness was greatly lacking in Witsius' time. That's why he pointed with great seriousness to many symptoms of religious and moral decline and insisted on a further reformation. Just as Voetius he attached much value to the "exercitia pietatis", and he was inclined to mysticism. He spoke enthusiastically about contemplation, ecstasy and mystical marriage with Christ. As A. Ritschl has remarked we see here the influence of Francis Rous, a Puritan, who was conversant with the mystical conception of former

centuries. But especially in Solomon's Song and in some of the Psalms we find the source of Witsius' mysticism. The strongest motive is an intense longing to enjoy communion with God in Christ, As a controversialist Witsius fought on three fronts: against Cartesianism, Labadism and Antinomianism. The influence of Descartes on theology was very great. But Witsius apprehended great danger for faith and life through the new-fangled ideas.

The conflict reached its culminating-point when Roëll in 1686 glorified rational religion. The heart of the problem was the relation between reason and revelation, about which Witsius expounded his thoughts very clearly. Reason has a serving function, but it must not be used as a criterium as regards the authority of revelation. In that case it would become the determining authority. This controversy with Cartesianism as it penetrated into the theological field is a protest of faith against the domination of reason. There are however weak points in Witsius' anti-rationalistic reasoning, nor has he been able to check rising Rationalism. He also felt compelled to determine his attitude towards the separatistic ideas of Jean de Labadie, which attracted many people about the time of 1670. He admitted that the Reformed Churches had many faults, but he was strongly opposed to separatism.

SUMMARY 263

About 1645 an Antinomian tendency became apparent in England, of which Eaton, T. Crisp and Saltmarsh were the principal representatives. Against them stood theologians as Buil and Cave whom we might call Neonominians. This was followed again by a reaction. About 1690 there were on one side Antinomians as Tully, S. Crisp and Chauncy, on the other side Neonominians as "Williams. In England much value was attached to Witsius' opinion. After deep thinking, the latter succeeded in giving his clear and practical judgment. He made a difference between the religious motive and the speculative tendencies in Antinomianism. Sanctification must not be superseded by the doctrine of justification by faith. Starting from God's Eternal Decree nothing may be taken away from God's activity in Time. The treatise about this matter contains some "irenical animadversions". The author's intention was to mediate between the controverting parties. With regard to his preaching it can be said that Witsius laid stress on the marks of grace. This appears especially from his writing on the un-reborn man at his best and the reborn man at his worst, which owes its origin to sermons on the words: "Thou hast a name that thou livest, and art dead" (Rev. iii. 1). Witsius is chiefly dependent Heere on William Perkins ("A treatise, tending unto a declaration, whether a man be in the estate of damnation or in the estate of grace"). The aim of preaching the marks of grace is twofold: encouragement of the true believers and conviction of the nominal Christians. Witsius was a biblical theologian. He followed Holy Scripture as closely as possible and always pleaded scriptural thinking. In his inauguration-speech at Franeker he declared: The true theologian is a humble disciple of Holy Scripture. In an age when scholasticism reigned supreme and Cartesianism and Rationalism influenced many, he wished to adhere to the simplicity of the Bible. In this lies the remaining value of his theology. Witsius followed the covenantal method. The doctrine of the covenant is characteristic for Reformed theology: Zwingli — Bullinger — Calvin — Ursinus and Olevianus — Gomarus — Martini — Cloppenburg — Cocceius and his followers. Also in English theology the covenant doctrine is clearly found: Rollock — Ball — Ussher. In the Irish Articles as well as in the Westminster Standards the doctrine of the covenant of works and the covenant of grace has been confessionally stipulated. Witsius must not be reckoned to the school of Cocceius. He takes his own place among the federal

theologians. A. F. Stolzenburg has defended the tenet, that covenant theology and especially that of Witsius, has favoured the development into the direction of the Aufklärung. This is not true for Witsius however, though it is for the Cartesian-Cocceian theology. At first Witsius did not place the covenant of grace under the dominion of election and he nowhere defended the conception

264 SUMMARY

that only the elect are in the covenant. He distinguished between the covenant of redemption and the covenant of grace. For that matter the identification of these two covenants is not of Dutch but of English origin (Larger Catechism, Q. 31). Yet he was inclined to limit the covenant of grace to the elect. His aim was the realisation of the promise of covenant in the lives of God's children. This realisation got a heavy accent. The subjective strain is much stronger here than in Calvin. Witsius holds a place between John Calvin and Abraham Kuiper. Witsius was a theologian of the Second Reformation. By this term we mean a movement in the 17th century which was a reaction against dead orthodoxy and secularisation of Christianity in the Church of the Reformation and which insisted on the practise of faith. This may also be called a special form of Pietism, because the central idea is the "praxis pietatis". The origin of the pietistic trend lies in England and the father of Puritan Pietism was William Perkins. Via Willem Teellinck and Guilielmus Amesius a direct influence on a kindred movement in Holland ensued. To this movement belong the Teellincks, Voetius, Van Lodenstein, Saldenus, the two Brakels and especially also Witsius. This movement is not meant as a correction of the Reformation but as the consequence of it. The background of the conspicuous preciseness is the desire to serve God fully according to His will. But everyone, who goes from Luther and Calvin to Witsius, will discover that he has come into another sphere. Dogmatically there is no difference worth mentioning, but there is a difference of accent. Finally Witsius may be characterised as a theologian of synthesis. Especially a reconciliation between the followers of Voetius and Cocceius was of great concern to him. He desired a synthesis on a Scriptural basis according to the Confession. Vehemence and partiality should disappear to reach this. A theologian of synthesis he could be by his position and his personal qualities. Herman Witsius has had great influence. Yet we cannot speak of a school founded by him. Vitringa Sen. was his best known and ablest pupil. Further a marked influence is seen in the well-known ministers Smytegelt and Schortinghuis and in professor Kuypers, In Germany we find most traces of Witsius' influence in Lampe, who fundamentally adhered to Cocceius, but felt attracted to Witsius, because the latter just like Undereyck had laid stress on practise of piety. English and especially Scottish theology were also influenced by Witsius. A proof of this influence is the translation of some of his works in English. The Scottish theologians, who were interested in the circulation of Witsius' works, belonged for the greater part to the Secession Church. Still more remarkable is, that they can all be considered as followers of the Marrowmen. This is the case with Thomas Bell, Donald Fraser of Kennoway, John Brown of Whitburn, John Colquhoun, Thomas McCrie and James Hervey. From the notes, which Bell and Fraser added to their translation, it appears however that Scottish theologians did not agree with Witsius in everything. From the observations and criticism we conclude that they wanted to correct him with the help of the theology of the Marrowmen. For the rest we find for the greater part much appreciation. Fraser wrote at the end of his "Memoir of Herman Witsius": "that the works of Witsius are immortal, and that they will never cease to be admired".

REGISTER VAN GERAADPLEEGDE ARCHIEFSTUKKEN

Acta Classis 'Doccumanae (Archief van de Classis Dockum). *Acta Classis Franeker* (Archief van de Classis Franeker). *Acta Classis Haarlem* (Rijksarchief te Haarlem). *Acta Classis Leoverdiana* (Rijksarchief te Leeuwarden). *Acta van de Classis Utrecht* (Kerkelijk Archief te Utrecht). *Acta van het Collegie der Theologie* (Archief van Curatoren der Leidse Univ.). *Acta Ecclesiae Wormeriana* (Archief der Ned. Herv. Gem. te Wormer). *Acta Kerkeraad van Franeker* (Archief der Ned. Herv. Gem. te Franeker). *Acta Synedrii Leoverdiensis* (Archief der Ned. Herv. Gem. te Leeuwarden). *Acta van de Synode van Friesland* (Oud Synodaal Archief, 's-Gravenhage). *Acta van de Synode van Noord-Holland* (Oud Synodaal Archief, 's-Gravenhage). *Acta van de Synode van Utrecht* (Kerkelijk Archief te Utrecht). *Acta ofte Handelingen des Kercken- Raads der Stede Goes* (Archief der Ned. Herv. Gem. te Goes). *Acten des Kerckenraads* (Kerkelijk Archief te Utrecht). *Ad ver sar ia Ac ad e mi ae* (Rijksarchief te Leeuwarden). *Album Academiae Franekeranae 1676— 1716* (Prov. Bibl. te Leeuwarden). *Album adnicorum* van E. van Engelen (Univ. Bibl. te Leiden). *Album amicorum* van A. Kersseboom (Kon. Bibl. te 's-Gravenhage). *Begraafregister* (Archief van de Kerkvoogdij der Ned. Herv. Gem. te Leiden). *Begraafregister* (Gemeente-Archief te Leiden). *Begraafregister* (Oud-Archief der Gem. Utrecht). *Conventus Deputatorum* (Rijksarchief te Haarlem). *Diarium Academiae ah A. 1664* (Rijksarchief te Leeuwarden). *Documenta Actorum Senatus* (Archief van de Senaat der Leidse Univ.). *Handschriften van Geleerden, Staatsmannen* (Prov. Bibl. te Leeuwarden). *Kercke-boeck van Enchuysen van den jare 1590* (Archief der Ned. Herv. Gem. te Enkhuizen). *Kercke-Boeck der Kercke van Enckhuysen, beginnende Anno D.N.I.C. 1623* (idem). *Kercke-boeck der Kercke van Enckhuysen beginnende van 't jaar 1647* (idem). *Kercke Boeck van West-Woud* (Archief der Ned. Herv. Gem. te Westwoud). *Lidmatenboek 1634—1724* (Archief der Ned. Herv. Gem. te Wormer). *Losse ingekomen niet geregistreerde stukken vanaf 1591* (Kerkelijk Archief te Utrecht). *Memoriaal van Curatoren der Latijnsche en Nederduitsche Scholen binnen de stad Enkhuizen* (Archief der Ned. Herv. Gem. te Enkhuizen). *Naamlijst der Heeren Predikanten in de Hervormde Gemeente te Enkhuizen* (idem). *Naamlijst van predikanten en kerkeraadsliden vanaf 1572* (idem). *Ordonnantie van 1 O et. 1631* (Archief van Curatoren der Leidse Univ.). *Resolutien van de HHn Curateuren en Burgemeesteren* (idem). *Resolutien der H. Gedeputeerden rakende de Academie tot Franeker, 1673—1700* (Rijksarchief te Leeuwarden) . *Resolutien Gr. Kerkeraad* (Kerkelijk Archief te Utrecht). *Resolutien der Staten van Friesland* (Rijksarchief te Leeuwarden). *Stukken betreffende de Academie en het Athenaeum te Franeker* (Prov. Bibl. te Leeuwarden). *Vitringa, Hor., Annotatien* (Bibl. van het Fries Genootschap te Leeuwarden) .

REGISTER VAN GECITEERDE LITTERATUUR

Verscheidene titels zijn in het boek wel vermeld, maar ontbreken in dit register. Hier worden alleen de werken genoemd, waaruit geciteerd is. Aa, A. J. van der, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, XX, Haarlem 1877. Aalders, W. J., *Mystiek. Haar vormen, wezen, waarde*, Gron.-Den Haag 1928. *Acta Eruditorum*, Lipsiae 1684. *Acta ofte Handelingen des Nationalen Synodi tot Dordrecht*, Dordr. 1621. *Album Studiosorum Academiae Groninganae*, Gron. 1915. *Album Studiosorum*

Academiae Trajectinae, Ultraj. 1686. *Allgemeine Deutsche Biographie*, I, Leipzig 1875. Allinga, P., *Korte Bedenckingen over de genaemde Goede Trouwe*, Enchuysen 1674. Allinga, P., *Sedige Verdedighing van de Eer en Leer Der wydt- beroemste Ptofessoren en voornaemste Leeraren van Nederlandt*, Amst. 1672. Allinga, P., *Seker Oudt, in waerheyt bevestight, en in liefde gesuyvert, van de kladde van Aenstootelijk Nieuw*, Amst. 1673. Alphen, M. W. L. van, *Nieuw Kerkelijk Handboek*, Jrg. 1909, 1911, Gouda 1909, 1911. Althaus, *Die Prinzipien der deutschen reformierten Dogmatik*, Leipzig 1914. Alt'mg, J., *Opera Omnia*, V, Amst. 1687. Amerpoel, J., *Cartesius Mosaizans Seu Evidens et facilis conciliatio Philosophiae Cartesii cum historia Creationis primo capite Geneseos per Mosem tradita*, Leov. 1669. Andala, R. ab, *Epistola apologetica ad Doctissimum Acutissimumque Juvenem Gisbertum Wesselum Duker*, Fran. 1687. Andel, H. A. van, *De zendingsleer van Gisbertus Voetius*, Kampen 1912. Avaux, *Negociations de monsieur le comte d'Avaux en Holland e*, IV, Paris 1754. Baarsel, J. J. van, *William Perkins*, 's-Grav. 1912. Barth, K., *Die Kirchliche Dogmatik*, II, 2, Zürich 1946. Bavinck, H., *Gereformeerde Dogmatiek*, 4 dln., Kampen 1929. Becker, G., *Die Deutschen Studenten und Professoren an der Akademie zu Franeker*, Soest o. J. Bekker, B., zie: Hornius. Benthem, H. L., *Hollandischer Kirchund Schulenstaat*, 2 Tle., Frankf. und Leipzig 1698. Bergh, W. van den, *Calvijn over het Genadeverbond*, 's-Grav. 1879. *Beschrijving en lof der Stadt Enkhuis en*, Enkh. 1718. Billerbeck, P., H. L. Strack und —, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, Bd. II, IV, München 1924, 1928. *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden van Nederland*, onder hoofdredactie van Dr. J. P. de Bie, Dl. I—V, Utr. en 's-Grav. 1907—1943. Blok, P. J., en W. Martin, *De Senaatskamer der Leidsche Universiteit*, Leiden 1914. Bodel Bienfait, P. ' E. H., *L'Eglise Wallonne d'Utrecht*, in *Bulletin de la commission pour l'histoire des Eglises Wallonnes*, III, La Haye 1888, p. 1—24. Boeles, W. B. S., *Frieslands Hoogeschool en het Rijks-Athenaeum te Franeker*, 2 dln., Leeuw. 1878, 1889. Bohatec, J., *Die cartesianische Scholastik*, Leipzig 1912. Boonen, H., *De strijd tegen W. Momma*, in *Kerkhist. Archief*, IV, Amst. 1866, blz. 289—338. Bouillier, F., *Histoire de la philosophie cartésienne*, I, Paris-Lyon 1854. Bousset, W., *Die Religion des Judentu? ns*, Tübingen 1926. Bouwman, H., *Willem Teellinck en de practijk der godzaligheid*, Kampen 1928. Brakel, W. a, *Leere en Leydinge der Labadisten**2, Rott. 1738. Brakel, W. a, *Redelijke Godtsdienst*5, Rott. 1714. Brandt, G., *Historie der vermaerde zee- en koop-stadt Enkhuisen*, Enkh. 1666, idem2, Hoorn 1747.

268 REGISTER VAN GECITEERDE LITTERATUUR

Brief van de Eerw. Kerkenraad van Utrecht aan de Eerw. Kerkenraad van Amsterdam. Daar toe tendeer ende dat de Auteur van het Boek de Betoverde Wereld genaamt, niet wederom tot de bediening van het Predik-ampt in de Gereformeerde Kerke mach werden toegelaten, Amst. 1692. Brinck, H., *Toetssteen der waarheid en der dwalingen*, Utr. 1690. Brinck, H., *Waare leere der Rechtveerdigmaakinge*, Utr. 1690. Brinkerink, D. A., *Wat Hermannus Witsius aanteevende in „Het kerckeboek van West-Woud”*, in *Ned. Arch. voor Kerkgesch.*, V, 's-Grav. 1908, blz. 237—244. Bronsveld, A. W., *De Evangelieprediking (Uit onzen Bloeitijd*, Serie I, no. 6), Baam 1909. Bronsveld, A. W., *Oorzaken der verbreiding van het rationalisme in ons land*, Rott. 1862. Buchanan, J., *The doctrine of justification*, Edinburgh 1867. Buddeus, J. F., *Isagoge historico theologica*, Lipsiae 1730. Burman, C, *Traiectum eruditum*, Traj. ad Rh. 1738. Calvinus, J., *Institutio christianae religionis*, ed. A. Tholuck, 2 pts., Berolini 1846. Campbell, A. J., *Two Centuries of the Church of Scotland 1707—1929*,

Paisley 1930. Cave, W., zie blz. 251. Clerc, J. le, *Bibliothèque Universelle et historique*, VI, Amst. 1687. Coccejus, J., *Opera*, Tom. VI, VII, Amst. 1701. Coccejus, J., *Opera Anecdota*, II, [Amst. 1706]. Cock, H. de, *Verdedigingh van de ware Gereformeerde leer en van de ware Gereformeerden*, Gron. 1833. Comrie, A., *Stellige en Practicale verklaring van den Heid. Katechismus*, Herdruk der uitgave van 1778, Amst. [1853]. Cost Budde, J., *Johannes Leusden*, in *Ned. Arch. voor Kerkgesch.*, XXXIV, 's-Grav. 1944—45, blz. 163—186. Cramer, J. A., *Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme*, Utr. 1889. Cramer, J. A., *De Theologische Faculteit te Utrecht ten tijde van Voetius*, Utr. 1932. Cramer, J. A., *Witsius als dogmaticus*, in *Theol. Studiën*, XIX, Utr. 1901, blz. 385—449. Cunningham, W., *The Reformers and the theology of the Reformation*, Edinburgh 1862. Cuperus, S., *Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek*, 2 dln., Leeuw. 1916 en Leeuw.-Gron. 1920. Dee, S. P., *Het geloofsbegrip bij Calvijn*, Kampen 1918. *De Reformatie*, 18e Jrg., Goes 1938. *De Vrije Fries*, X, Leeuw. 1865. *Dictionary of National Biography*, IX, London 1887. *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, I, Tübingen 1927. Diest, S. van, *Nodigh en grondigh Ondersoek eniger Nieuwigheden*, Amst. 1673. Diestel, L., *Studiën zur Föderaltheologie*, 'm *Jahrbücher für deutsche Theologie*, X, Gotha 1865, 209—276. Diest Lorgion, E. J., *De Nederduitsche Hervormde Kerk in Friesland*, Gron. 1848. Dijk, Is. van, *De beoefening der gereformeerde theologie in ons vaderland*, in *Gezamenlijke Geschriften*, I 2, Gron. z.j., blz. 275—339. Dippel, J. W., *In Zeeland en Middelburg*, 'm *Kerkewerk*, Nijkerk z.j., blz. 212—232. Dorner, A., *Geschichte der protestantischen Theologie*, München 1867. Dresselhuis, J. ab Utrecht, *De Hervormde gemeente te Goes*, Goes 1847. Driessen, A., *Eerste Vertoog van 't W ezentlijke der gezigten, verrukkingen, openbaringen en w ondergevalen van Christ. Poniatovia*, Gron. 1743. Driessen, A., *Twede Vertoog*, Gron. 1743. Driessen, A., *Vraagstuk voorgesteld aan de Protestantsche Kerk over zekere wijze van Goddelijke Openbaring*, Gron. 1743. Duker, A. C, *Gisbertus Voetius*, 3 dln., Leiden 1897—1914. Duker, A. C, *Tien jaren uit de heerschappij der kerkelijke tucht binnen Franeker*, in *Arch. voor Ned. Kerkgesch.*, I, 's-Grav. 1885, blz. 241—272. Duker, A. C, *School-gezag en Eigen onderzoek*, Leiden 1861. Duker, G. W., *Dissertatio apologetica de S. Scripturae Auctoritate et Divinitate*, Fran. 1686. Duker, G. W., *Dissertatio apologetica altera de S. Scripturae Auctoritate et Divinitate*, Fran. 1687.

REGISTER VAN GECITEERDE LITTERATUUR 269

Eekhof, A., *De theologische faculteit te Leiden in de 17 de eeuw*, Utr. 1921. Eekhof, A., *De zinspreuk In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in utrisque caritas*, Leiden 1931. Eekhof, A., (Mededeling) in *Ned. Arch. voor Kerkgesch.*, XXIV, 's-Grav. 1931, blz. 272. Eekhoff, W., *Beknopte geschiedenis van Friesland*, Leeuw. 1851. Eekhoff, W., *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden*, II, Leeuw. 1846. Engelberts, W. J. M., *Willem Teellinck*, Amst. 1898. *Extract uyt de Ordonnantie van 't Collegium Theologie tot Leyden*, [Leiden] 1699. Feenstra, Y., *Het Apostolicum in de tiventigste eeuw*, Fran. 1951. Flier, A. van der, *Specimen historicotheologicum de Johanne Coccejo anti-scholastico*, Traj. ad Rh. 1859. Fruin, R., *Prins Willem III in zijn verhouding tot Engeland*, in *Verspreide Geschriften*, V, 's-Grav. 1902, blz. 1—193. Gasz, W., *Geschichte der Protestantischen Dogmatik*, 4 Bde., Berlin 1854—1867. Gataker, Th., zie blz. 251. Glasius, B., *Godgeleerd Nederland*, III, 's Hertogenbosch 1856. Goebel, M., *Geschichte des christlichen Lebens in der rheinisch-westphalischen evangelischen Kirche*, Bd. II, III, Coblenz 1852, 1860. Goeters, W., *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*, Leipzig 1911. Goodwin, Th., zie

blz. 250. Gorkom, G. van, *Specimen theologicum inaugurale de Joanne Coccejo S. codicis interprete*, Traj. ad Rh. 1856. Gouhier, H., *La pensee religieuse de Descartes*, Paris 1924. Groot, D. J. de, *De wedergeboorte*, Kampen 1952. Grothe, J. A., in *Berigten van de Utrechtsche Zendingsvereniging 1875*, Ltr. 1875, blz. 83—91 (over Hoornbeek). Haitjema, Th. L., *Crisis der autoriteit*, in *Cultuurgeschiedenis van het Christendom*, IV, Amst.-Brussel 1951, blz. 98—119. Haitjema, Th. L., *Prediking des Woords en bevinding*, Wageningen 1950. Haller, A., *Einiges über die academische theologischen Beziehungen zwischen Bern und den Niederlandischen Hochschulen im XVII Jahrhundert*, in *Studiën en Bijdragen*, III, Amst. 1876, blz. 167—171. Harnack, A., *Die Quelle der Berichte über das Regenwunder im Feldzuge Mare Aurel's*, in *Sitzungsberichte der Berlin er Akademie*, Berlin 1894, S. 835—882. Hartog, J., *Geschiedenis van de predikkunde in de prot. Kerk van Nederland*, Utr. 1887. Hastings, J., *The Encyclopaedia of Religion and Ethics*, IV, Edinburgh 1911. Heel, C. J. van, *De geschillen over banken van leening*, 's-Grav. 1858. Heels W. F. C. J. van, *Campegius Vitringa Sr. als Godgeleerde beschouwd*, 's-Grav. 1865. Heerspink, J. B. F., *De Godgeleerdheid en hare beoefenaars aan de Hoogeschool te Groningen*, Gron. 1864. Heinsius, W., *Allgemeines Bücher-Lexicon*, IV, Leipzig 1793. Heppe, H., *Die Dogmatik der evangelisch reformierten Kirche*, herausgegeben von E. Bizer, Neukirchen 1935. Heppe, H., *Dogmatik des de ut se hen Protestantismus*, I, Gotha 1857. Heppe, H., *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformirten Kirche, namentlich der Niederlande*, Leiden 1879. Heppe, H., *Refor?nierte Dogmatik*, zie: *Die Dogmatik der evang.-reform. Kirche*. Heringa, S. P., *Specimen historicotheologicum de Hermanno Wit si o, theologo biblico*, Amst. 1861. Hirsch, E., *Geschichte der neuern evangelischen Theologie*, Bd. I, II, Gütersloh 1949, 1951. Hodge, *Systematic Theology*, II, London and Edingburgh 1888. H. [Hofstede de Groot, P.], *De bewegingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk, in de jaren 1833—1839*, in het Hoogduitsch uitgegeven door Dr. J. C. L. Gieseler, Rott. 1841. Honig, A. G., *Handboek van de Gereformeerde Dogmatiek*, Kampen 1938. Hooft, A. J. van 't, *De Theologie van Heinrich Bullinger in betrekking tot de Nederlandsche Reformatie*, Amst. 1888.

270 REGISTER VAN GECITEERDE LITTERATUUR

Hoorn, H. J. E. van, *Disquisitio historico- dogmatica exponens Roëllii litem de aetema generatione F Mi Dei a Patre*, Traj. ad Rh. 1856. Hoornbeek, J., *Summa Controversiarum Religionis cum Infidelibus, Haereticis, Schismaticis*, Editio secunda, Traj. ad Rh. 1658. Hornius, G., *Kerkelijke en wereldlijke Historie, vervolgd door B. Bekker*, Amst. 1739. Huber, U., *De Concursu Rationis et Sacrae Scripturae*, Fran. 1687. Huber, U., *Stricturae in prodromum*, Fran. 1687. Huizinga, J., *Hugo de Groot en zijn eeuw*, in *Verzamelde werken*, II, Haarlem 1948, blz. 389—403. Hulsius, J., *De Hedendaegsche Antinomianerie*, Middelburg 1696. Hylkema, C. B., *Reformateurs. Geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer Gouden Eeuw*, II, Haarlem 1902. Iken, C., *Symbolae literariae*, II, Bremae 1745. *It aade Friesche Terp*, Haarlem 1743. Itterzon, G. P. van, *Het Gereformeerd leerboek der 17&e eeuw*, 's-Grav. 1931. Jones, R. M., *Spiritual Reformers in the 16th and 17th centuries*, London 1914. Kernkamp, G. W., *Acta et Decreta Senatus. Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie*, II, Utr. 1938. Kernkamp, G. W., *De Utrechtsche Academie 1636—1815*, Utr. 1936, Kist, N. C., *In necessariis unitas, In non necessariis libertas, In omnibus prudentia et caritas*, in *Nederl. Archief voor Kerkel. Gesch.*, VII, Leiden 1847, blz. 425—442. Knappert, L., *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en*

19e Eeuw, Amst. 1912. Knuttel, W. P. C., *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland*, Dl. V, VI, 's-Grav. 1915, 1916. Knuttel, W. P. C., *Balthasar Bekker, de bestrijder van het bijgeloof*, 's-Grav. 1906. Koelman, J., *Historie van den christelijken Sabbath*, Amst. 1685. Koelman, J., *Historisch Verhael nopende der Labadisten Scheuringh en , veelerley Dwalingen met de Wederlegging der sel ver*, Amst. 1683. Korff, E. Graf von, *Die Anfänge der . Föderaltheologie und ihre erste Ausgestaltung in Zürich und Holland*, Bonn 1908. Kramer, G., *Het verband van Doop en Wedergeboorte*, Breukelen 1897. Kromsigt, J. C., *Wilhelmus Schorting' huis*, Gron. 1904. Krull, A. F., *Jacobus Koelman*, S. i. e. e. k 1901. Kuyper, A., *E Voto Dordraceno*, Dl. II, III, Amst. 1893, 1894. Kuyper, A., *Het Werk van den Heiligen Geest*, Kampen 1927. Kuyper (Jr.) A., *Johannes Maccovius*, Leiden 1899. Kuypers, G., *Getrouw Verhaal, en Apologie of verdediging der zaak en voorgevallen in de gemeente te Nieuwkerk op de Veluwe*, Amst. 1750. Labadie, J. de, P. Yvon, P. du Lignon, *Veritas sui vind ex*, Herford 1672. Lampe, F. A., *Geheimnis des Gnadenbundes*, I, Bremen 1712. Lampe, *Vier Academische Verhandelingen van het Zaligmaekend Geloof*, Amst. 1723. Lang, A., *Puritanismus und Pietismus*, Neukirchen 1941. Laporte, J., *Le rationalisme de Descartes*, Paris 1945. Larroquanus, D., *Dissertatio de Miraculo Legioni Fulminatrici perperam adscripto*, in M. Larroquanus, *Adversaria Sacra*, Lugd. Bat. 1888, pag. 553—654. Leeuwen, J. van, *De Antinomianen*, in *Nederl. Archief voor Kerkel. Gesch.*, VIII, Leiden 1848, blz. 59—159. Leube, H., *Kalvinismus und Luthertum im Zeitalter der Orthodoxie*, I, Leipzig 1918. Leydekker, M., *Fax veritatis, seu exercitationes ad nonnullas controversias*, Lugd. Bat. 1677. Leydekker, M., *Historia Ecclesiae Africanae illustrata*, I, Ultraj. 1690. Linde, S. van der, *De leer van den Heiligen Geest bij Calvijn*, Wageningen 1943. Lindeboom, J., *Stiefkinderen van het Christendofn*, 's-Grav. 1929. *Livre Synodal contenant les articles résolus dans les Synodes des Egl. Wall. des Pays-Bas*, I, La Haye 1896. Lodenstein, J. van, *Beschouwinge van Zion*, Eerste deel, Amst. 1729. Lodenstein, J. van, *J. van den Bogaarts laatste uiten*, Gron. 1720.

REGISTER VAN GECITEERDE LITTERATUUR 271

Los, F. J., *Wilhelmus a Brakel*, Leiden 1892. McKerrow, J., *History of the Secession Church*, Glasgow 1841. Macleod, J., *Scottish Theology*, Edinburgh 1943. Marck, J. a., *Oratio funebris in obitum Hermanni Witsii*, Lugd. Bat. 1708 (Opgenomen in H. Witsius, *Misc. Sacr.*, II, pag. *d 2—*h 2, en dienovereenkomstig geciteerd). Marsham, J., *Canon chronicus Aegyptiacus, Ebraicus, Graecus et Disquisitiones*, Fran. 1696. Mechie, S., *The Marrow Controversy reviewed*, in *The Evangelical Quarterly*, XXII, London 1950, pp. 20—31. Mitchell, A. F., *The Westminster Assembly, its history and Standards*, London 1883. Moes, E. W., *Iconographia Batava*, II, Amst. 1905. Molhuysen, P. C., *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit*, IV, 's-Grav. 1920. Muller, F., *Beschrijvende Catalogus van 1000 portretten*, Amst. 1853. Nat, J., *De studie van de Oostersche talen in Nederland in de 18e en de 19e eeuw*, Purmerend 1929. Nauta, D., *Samuel Maresius*. Amst. 1935. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, onder redactie van Dr. P. C. Molhuysen, Prof. Dr. P. J. Blok en Dr. Fr. K. H. Kossman, 10 dln., Leiden 1911—1937. Noordtzijs, A., *De O.T.-ische Godsopenbaring en het Oud-Oost. leven*, Utr. 1912. Oorthuys, G., *Kruispunten op den weg der Kerk*, Wageningen [1935]. Paquot, P. N., *Mémoires pour servir a l'histoire litteraire*, I, Louvain 1765. r Petersen, P., *Geschichte der aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland*, Leipzig 1921. Polman, A. D. R., *De reformatorisches inzet der dogmatiek*, Kampen 1950. Posthumus Meyjes, E. J. W., *Jacobus Revius, zijn Leven en Werken*, Amst. 1895. Posthumus Meyjes, E. J. W.,

Joannes Vollenhove. Een Haagsch dichterpredikant uit onze Gouden Eeuw, in *Jaarboek* (1921—'22) *der Vereeniging Die Haghe*, 's-Grav. 1921, blz. 7—117. *P.R.E.*, zie: *Rcalencyklopadie*. Proost, P. J., *Jodocus van Lodenstein*, Amst. 1880. Raadt, A. de, *Apologia veritatis*, Amst. 1673. *Realencyklopadie für protestantische Theologie und Kirche* (Herzog- Hauck), Dritte Auflage, 24 Bde., Leipzig 1896—1913. *R.G.G.*, zie: *Die Religion*. Reitsma, J., *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 5e druk, bezorgd door Dr. J. Lindeboom, 's-Grav. 1949. Reuter, K., *Wilhelm Amesius*, Neukirchen 1940. Rhenferdius, J., *Opera philologica*, Traj. ad Rh. 1722. Rhijn, M. van, *Studiën over Luther's rechtvaardigingsleer*, Gron.-Den Haag 1921. Ritschl, A., *Geschichte des Pietismus in der reformirten Kirche*, Bonn 1880. Ritschl, O., *Dogmengeschichte des Protestantismus*, Bd. III, IV, Göttingen 1926, 1927. Roëll, H. A., *Dissertatio theologica de Generatione Filii et Morte fidelium*, Fran. 1689. Roëll, H. A., *Examen breve positionum XII*, Fran. 1687. Roëll, H. A., *Oratio inauguralis de Religione Rationali*, Fran. 1686. Roëll, H. A., *Vindiciae examinis brevis XII positionum*, Fran. 1687. Roessingh, P. H., *Jacobus Alting, een bijbelsch godgeleerde uit het midden der 17de eeuw*, Gron. 1864. Rogier, L. J., *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*, II, Amst. 1947. Romein, T. A., *Naamlijst der Predikanten sedert de Hervorming tot nu toe, in de Hervormde Gemeenten van Friesland*, Leeuw. 1886. Rous, F., *Het Binnenste van Godts Koninkrijk*, Amst. 1678. Ruler, A. A. van, *De Bevinding*, in *Kerk en Theologie*, I, Wageningen 1950, blz. 71—90. Saldenus, G., *De Wech des Levens*, Utr. 1665. Saldenus, G., *De Wegh des Troostes*, Utr. 1662. Schaff, Ph., *The Creeds of Christendom*, I, New-York and London [1905]. Schelven, A. A. van, *Het Zeeuwsche Mysticisme*, in *Geref. Theol. Tijdschrift*, 17e Jrg., Nijverdal 1916, blz. 141—162.

272 REGISTER VAN GECITEERDE LITTERATUUR

Schenck, L. B., *The Pvesbyterian doctrine of children in the covenant*, New Haven-London 1940. Schilder, K., zie: *De Reformatie*. Schortinghuis, W., *Het innige Christendom*, Tweede druk, Gron. 1740. Schortinghuis, W., *Zedig antwoord*, Gron. 1740. Schrenk, G., *Gottesreich und Bund im alteren Protestantismus vornehmlich bei Johannes Coccejus*, Gütersloh 1923. Schuit, J. J. van der, *Het verbond der verlossing*, z.pl. 1955. Schultz, H., *Der Ordo Salutis*, in *Theol. Studiën und Kritiken*, LXXII, Gotha 1989, S. 350—445. Schurman, A. M. a, *Enkleria seu melioris partis electio*, Pars secunda, Amst. 1685. Sepp, C, *Bibliotheek van Nederlandsche Kerkgeschiedschrijvers*, Leiden 1886. Sepp, C, *Geschiedkundige Nasporingen*, II, Leiden 1873. Sepp, C, *Het Godgeleerd Onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw*, 2 dln., Leiden 1873, 1874. Sepp, C, *Johannes Sitinstra en zijn tijd*, 2 dln., Amst. 11865, 1866. *Sol Iustitiae* (Orgaan der Utr. Univ. Gemeenschap), 3e Jrg., No. 28 (1 Mei 1948). Someren, J. F. van, *Beschrijvende Catalogus van gegraveerde* portretten van Nederlanders*, III, Aimst. 1891. Spanheim, F., *Opera*, II, Lugd. Bat. 1703. Spek, P. van der, *De geloofsbeschouwing in de Schriftopenbaring door den apostel Johannes*, Delft, 1942. Spencer, J., *De legibus Hebraeorum ritualibus earumque trationibus*, libri IV, Tübingen 1732. Stolzenburg: A. F., *Die» Theologie des Jo. Franc. Buddeus Und des Chr. Matth. Pfaff*, Berlin 1926. Strack-Billerbeck, zie: Bjillerbeck. *Synopsis purioris theologiae*, Editio sexta, Lugd. Bat. 18181. Thelemann, O., *Friedric-h Adolf Lampe*, Bielefeld und Leipzig 1868. Thijssen-Schoute, C. L.,, *Le cartésianisme aux Pays-Bas. Ses caractères, ses principaux reprjésentants*, in *Descartes et le cartésjanisme hollandais*, Amst.-Paris 1950, p. 183—260. Tholuck, A., *Das akadlemische Leben des siebzehnten Jaérhunderts*, I,

Halle 1853. Til, S. van, *Oratio qua exitus Ecclesiae Reformatae ex Babylone spirituali justificatur*, Lugd. Bat. 1702. Troeltsch, E., *Vernunft und Offenbarung bei Johann Gerhard und Melancthon*, Göttingen 1891. Tuinman, C., *De Toevlucht en Sterkte van het ware Christendom*, Aan het licht gegeven door Cornelius de Feyfer, Amst. 1739. Ugolino, B., *Thesaurus antiquitatum sacrarum*, XXV, Venet. 1762. Ulrich, J. J. en Herm. Witz, *De Heerlijkheid van Jesus Christus in zijne Kerke*, vertaalt door Bernhardus Keppel, Amst. 1742. Unnik, W. C. van, *Hugo Grotius als uitlegger van het N.T.*, in *Ned. Arch. voor Kerkgesch.*, XXV, 's-Grav. 1932, blz. 1—48. Unnik, W. C. van, *Noord-Holland*, in *Kerkewerk*, Nijkerk z.j., blz. 121—167. Veen, S. D. van, *Zondagsrust en Zondagsheiliging in de zeventiende eeuw*, Nijkerk z.j. Vegt, W. H. van der, *Het verbond der genade bij Calvijn*, Aalten z.j. *Verhael van het droevig einde*, zie blz. 251. Verschuur, J., *Waarheit in het Binnenste*, Rott.-Gron. 1739. Visscher, H., *GuiHelmus Amesius*, Haarlem 1894. Visscher, H., *De gereformeerde theologie (Uit onzen Bloeitijd, Serie II, no. 4)*, Baarn 1909. Visscher, L. G., *Hermannus Witsius*, in *Kronyk van het Hist. Gezelschap te Utrecht*, III, Utr. 1847, blz. 114—121. Visser, H. B., *De geschiedenis van den Sabbatsstijd onder de Gereformeerden in de zeventiende eeuw*, Utr. 1939. Visser, M. A. J., *Enkhuizen. Hoeksteen van West-Friesland*, Enkh. 1950. Vitringa, C., *Commentarius in librum prophetiarum Jesuiae*, Herbornae 1715. Vitringa, C., *Oratio funebris recitata in exsequiis Ulrici Huber*, Fran. 1700. Vlak, J., *Dissertationum Trias de Dei Operum et Pacis Foederibus atque de justificatione*, Amst. 1689. Vlak, J., *Triumphus veritatis*, z.pl. 1689. Voetius, G., *Disputationes theologicae selectae, Pars secunda*, Ultraj. 1655.

REGISTER VAN GECITEERDE LITTERATUUR 273

Voetius, G., *Exercitia pietatis*, Gorinch. 1664. Voetius, G., *Politica Ecclesiastica*, I, Amst. 1663. Voets, B., *De Hervorming in West-Friesland (4 stukken)*, in *Ned. Arch. voor Kerkgesch.*, XXXV, XXXVI, 's-Grav. 1946—47, 1948—'49. Vos, G., *De verbondsleer in de Gereformeerde theologie*, Rott. 1939. Vos, G. J., *Geschiedenis der V aderlandsche Kerk*, 2 dln., Dordr. 1881, 1882. Vriemoet, E. L., *Athenarum Frisiacarum libri duo*, Leov. 1758. Vrijer, M. J. A. de, *Ds. Bernardus Smytegelt en zijn gekrookte riet*, Amst. 1947. Vrijer, M. J. A. de, *Heimwee naar onze gouden eeuw*, in *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 56e Jrg., Utr. 1919, blz. 641—660, 736—755. Vrijer, M. J. A. de, *Schortinghuis en zijn analogieën*, Amst. 1942. *Waarschouwinge aan de Friesche Kerken. Trouwertig gedaan van de Classis van de Sevenwouden*, Leeuw. [1681]. Waeijen, J. van der, *De brief tot den Galaten*, Leeuw. 1682. Waeijen, J. van der, *De motibus a Jurisconsulto nuper in Academia Frisia temere excitatis*, Fran. 1687. Waeijen, J. van der, *De reconciliatione Clarissimorum Virorum D.D. Gisberti Voetii et D.D. Samuelis Maresii*, Leov. 1670. Waeijen, J. van der, *Regtsinnige leere en opregt bedrijf*, Amst. 1678. Waeijen, J. van der, *Varia Sacra*, Fran. 1693. Waeijen, J. van der — en H. Witzius, zie blz. 250. Wagenaar, J., *Vaderlandsche Historie*, XV, Amst. 1756. Walker, J., *The theology and theologians of Scotland*, Edinb. 1872. Warfield, B. B., *The Westminster Assembly and its work*, in *Princeton Theol. Review*, VI, Princeton 1908, pp. 177—210, 353—391. Water, J. W. te, *Kort Verhaal der Reformatie van Zeeland*, Middelb. 1766. Weber, E., *Der Einfluss der protestantischen Schulphilosophie auf 'die orthodox-lutherische Dogmatik*, Leipzig 1908. Weber, E., *Die philosophische Scholastik des deutschen Protestantismus im Zeitalter der Orthodoxie*, Leipzig 1907. Weber, H. E., *Reformation, Orthodoxie und Rationalismus*, II, Gütersloh 1951. Weismann, C. E., *Introductio in memorabilia ecclesiastica historiae sacrae novi testamenti*, II, Stuttg. 1719. Wiltens, N., *Kerkelijk Plakaat-boek*, 's-Grav. 1722. Wits, C. J., *Stichtelijke*

Bedenckinge, Onledige Ledigheid, Stichtelijcke Tijkortinge. Bestaende in Aendachtige Gesangen, Sierlijcke History — Sangs — Gedigten, en Sedige Bruyloftliederen, Negende druk, Amst. 1694. Witsen Geysbeek, P. G., *Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*, VI, Amst. 1827. Woelderink, J. G., *De gevaren der doopersche geestesstrooming*, 's-Grav. 1941. Woelderink, J. G., *Het Doopsformulier*, 's-Grav. 1938. Wijminga, P. J., *Festus Hommius*, Leiden 1899. Ypey, A., *Beknopte Letterkundige Geschiedenis der Systematische Godgeleerdheid*, II, Haarlem 1795. Ypey, A., *Geschiedenis van de Kristlijke Kerk in de achttiende eeuw*, VIII, Utr. 1807. Ypey, A. en I. J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Dl. II, III, Breda 1822, 1824. Yvon, P., *Leere van den H. Doop*, Amst. 1683. Zanden, L. van der, *Praedestinatie*, Kampen 1949. Zee, G. van der, *Vaderlandsche Kerkgeschiedenis*, III, Kampen z.j.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

Abel, 120, 121. Aben Ezra, 11, 112, 114. Abraham, 120, 125, 127, 161. Adam, 127, 139—141, 143, 161, 217. Albertina Agnes (Prinses), 42, 48, 57-, 245. Allinga, Petrus, 37, 38, 59, 69, 171, 177, 179—182, 244. Althaus, P., 146, 150. Alting, Jac, 15, 39, 54, 59, 60, 65, 96, 105, 106, 112, 136, 140, 145, 254. Alvarez, 141. Amelia (Prinses), 48. Amerpoel, Joh., 39, 40. Amesius, Guilielmus, 137, 138, 143, 144, 153, 156, 168, 211, 220. Amyraldus, 112, 123. Andala, R. ab, 183, 184, 188, 190. Andreae, J. N., 3. Andreae, Sam., 89, 104, 105, 254, 255. Anselmus, 190. Antipas, 118. Apollinaris, 132, 133. Archimedes, 166. Aristoteles, 211. Arminius, 143, 218. Arnhem, Vrouwe Elisabeth van —, 246. Arnhem, Vrouwe Janna Margarita van —, 246. Arnoldus, Nicolaus, 50—53, 57, 62, 178, 195. Arundel, 191. Augustinus, 131, 154. Avaux, D', 71. Avercamp, Mart., 45. Aylva, 194.

Baco van Verulam, 77. Ball, 214. Barenzonius, Nic, 28—31, 245. Barth, K., 68, 149. Bauldry, Paul, 69, 70, 79. Bavinck, H., 147, 197. Baxter, 168, 220. Bayly, 220. Baynes, 220. Bekker, Balthasar, 37, 39, 42—44, 56, 59, 62, 63, 83, 85, 87, 88, 105, 106. Bell, Thomas, 236—239, 249. Bellarminus, 211. Benthem, 106. . Bergh, W. van den, 219. Bernard van Clairvaux, 138, 174, 176. Bertius, 97. Beza, 112, 132, 166. Biens, Corn. Pietersz., 5, 6. Bijier, H. C. van, 80, 81, 102, 250. Blanc, L. Ie, 157, 158, 166. Blancardus, N., 63. Blom, L., 252. Boerhaave, 99. Boëthius, Gellius, 34, 35, 204. Bogaard, Justus van den, 16—18, 184, 221. Bohatec, J., 179. Böhme, 46. Bois, Jean Jacques du, 18. Bolton, 220. Bor, Sal., 73, 251. Borchorn, Aletta van, 20, 102. Borchorn, W. van, 20. Borstius, 192. Boston, 197, 218, 236—239. Bousset, W., 128. Boyle, '77. Brakel, Theodorus a, 221—223. Brakel, Wilhelmus a, 45, 191, 221, 223, 233, 234. Braun, 215, 217. Brinck, Henricus, 59, 62, 82, 85, 87, 88, 227. Brouwer, G., 83, 184. Brown, John, 236, 237. Bruyn, Gualtherus de, 12. Bucer, 158, 193. Buddeus, 2, 152, 215, 216, 234. Buil, George, 197. Bullinger, 213, 234. Bunyan, 220.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN 275

Burmannus, Franciscus, 26, 65, 68, 69, 106, 170, 179, 215. Busing, J. C, 249. Bythnerus, Joh. M., 252.

Caesar, 9. Calvijn, Joh., 15, 96, 112, 113, 138, 148, 158, 164, 168, 172, 192, 193, 210, 213, 219, 222, 224, 225, 233. Campen, J. W. C. van, 100. Carpov, 152. Cartesius zie Descartes. Cats, Jacob, 6. Cave, William, 73, 96, 129—131, 158, 197, 251. Chauncy, 197. Cicero, 9. Citters, Arnoud van, 70. Clerc, Jean Ie (Clericus), 113—116, 212. Cleur, Bernhardus, 24—26, 204. Cloppenburg, 142, 144, 148, 213, 215. Coccejus, Joh., 11, 46, 54—56, 58—60, 65, 93—96, 111—114, 116—120, 122, 123, 127, 136, 141—144, 146, 148, 162—164, 170, 177—179, 187, 211—215, 217, 219, 231, 234, 235. Cock, H. de, 230. Cocq, Gisb., 184. Coddaeus, P., 25, 244. Colasius, J. G., 242. Colquhoun, John, 237. Comenius, 68. Comrie, A., 218. Coops, D., 244. Costerus, 230. Cramer, J. A., 1, 136, 149, 155, 159, 162, 164, 214. Crisp, Sam., 197. Crisp, Tobias, 196. Crocius, 117. Cromwell, 175. Crookshank, William, 246. Cuper, Gysbert, 104, 254. Cuperus, S., 42. Cyprianus, 115.

Danaeus, 193. David, 17. Descartes, 10, 39, 40, 65, 77, 177—180, 190, 211, 217. Dibbets, Henricus, 80, 102, 103. Dick, John, 236, 237. Diest, S. van, 182. Diestel, L., 2, 164, 209, 214, 234. Dio Cassius, 132. Diocletianus, 132. Domna, 35, 204.

Doreslaer, A. a, 9. Doreslaer, I. a, 9. Dofth, Joh. van, 29. Driessen, Antonius, 230. Drusius, 110. Duker, A. C, 62—64. Duker, G. W., 62, 83, 183—186, 188. Dulignon, P., 195. Dummer, J., 252. Duraeus, 67. Durandus, 155. Eaton, 196.

Eekhof, A., 67, 85. Egges, P., 252. Elgersma, 33. Empereur, L', 11. Engelen, E. van, 67. Epictetus, 169. Erasmus, 96. Erskine, Ebenezer, 197, 237, 239. Erskine, John, 236. Erskine, Ralph, 197, 237, 239. Essenius, Andreas, 12, 17, 26, 31, 56, 65, 68, 143, 171, 192, 221. Eusebius, 132. Eyndhoven, Petrus van, 45, 82. Ezechiël, 109- Ezra, 114.

Fabricius, J. L., 50. Ferrand, 131. Feyfer, Cornelius de, 80. Francken, 230. Fraser, Donald, 236—240, 247. Fullarton, A., 243.

Gatakar, Thomas, 73, 74, 116, 197, 251. Geritman, Corn., 17, 192. Gerardi, Hermannus, 6. Gichtel, 46.

276 REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

Giffen, Van, 62. Gillespie, 236. Gillig, M., 241, 242. Goebel, M., 235. Goeters, W., 170, 191, 221, 224. Goethals, I., 38. Gomarus, 111, 112, 139, 143, 148, 156, 213. Goodwin, Thomas, 73, 123, 124, 250. Gregorius Magnus, 174. Groenewegen, 59. Groot, Hugo de (Grotius), 112, 115, 116, 122, 123, 130. Gunst, P. van, 242. Gusset, J., 250.

Hagar, 120. Hagenaar, J., 241. Halen, Herman van, 65, 69, 79, 81. Halma, F., 242, 249. Haren, Van, 61. Harlingen, Martinus van, 246. Harnack, Adolf, 133. Hartman, C, 37. Harvey, 77. Heidanus, 13, 56, 57, 170, 215. Hellen, Isaac van der, 32—34. Hellenbroek, 230, 232. Hendrik Casimir (Prins), 42, 48, 57. Henoeh, 120. Hentz-Hidai, M., 252. Heppé, H.5 146. Herbert van Cherbury, 125. Heringa, S. P., 1, 209, 210. Hermanni, Johanna, 6—8. Hermanni, Petrus, 9, 10. Hervey, James, 237. Heymans, J., 241. Hobbes, 113, 114. Hodge, Ch., 217. -Hoet G., 242, 243. Hofstede de Groot, P., 230. Hog, James, 197, 251. Hollebeek, 97, 98. Homerus, 9. Hommius, 97. Hoornbeek, Joh., 10, 12, 14, 15, 23, 37, 56, 68, 74, 81, 90, 127, 128, 171, 178, 221. Horatius, 9. Huber, Ulricus, 62, 80, 177, 183—189, 230, 241, 247, 248. Hulsius, A., 19, 50.

Imhoff, J. R., 3. Ismael, 125.

Jacobus, 73, 158, 251. Jacobus II, 70, 72. Jarchi, 11, 112. Jeremia, 109. Jesaja, 95, 109, 112. Joachim van Fiore, 117. Johannes de Doper, 126. Jonathan, 17. Josephus, 133. Jozef, 125. Judas, 193. Junius, 139, 213. Jurieu, 166.

Kam, 120, 121. Karel II, 70. Kempis, Thomas a, 174. Keppel, Bernhardus, 249. Kersseboom, Arnoldus, 67. Ketelius, A., 252. Kilian, W. P., 242. Kimchi, 11, 112. Kis-Komaroni, Stephanus P., 251. Kist, N. C, 67. Kitchin, Th., 243. Klingier, Antonius, 56, 104. Koelman, Jac, 27, 28, 169, 175, 191, 221, 223. Kuyper, Abraham, 219, 220. Kuypers, Gerardus, 230, 233.

Labadie, Jean de, 30, 31, 190—194, 250. Lampe, Friedrich Adolf, 230, 234, 235. Landman, 192. Larroquanus, Daniël, 133. Lastdrager, Joh., 40, 45, 82, 88. Lastdrager, Petrus, 251. Lazarus, 153. Lespierre, H. de, 42. Leusden, Joh., 10, 11, 82. Leydecker, Joh., 29. Leydekker, Melchior, 65, 68, 69, 79, 82—84, 86, 88, 106, 132, 182, 184, 188, 231, 247.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN 277

Lightfoot, 96. Lodenstein, Jodocus van, 13, 17, 169, 173, 174, 184, 191, 221, 223, 232. Luther, 158, 210, 222, 224.

McCrie, Thomas, 236. Maccovius, 52, 53, 137, 153, 210, 211. Maets, De, 10, 12. Maimbourg, 131. Mans velt, Van, 178. Maick, Joh. a, 2, 11, 18, 53—55, 57, 62, 81, 82, 93, 94, 99—101, 103, 106, 107, 240, 248. Marcus Aurelius, 132, 133, 169, 247. Maresius, Sam., 15, 16, 23, 33, 40, 46, 47, 53, 59, 127, 148, 149, 178, 181, 201, 225, 227, 255. Maria Stuart, 73, 107, 205, 249. Marsham, J., 124, 125, 212. Martini, 213. Maastricht, Petrus van, 50, 68—70, 79, 82, 156. Meer, Arn. van der — a Stulingh, 252. Melanchthon, 210, 213. Melchizedek, 120. Meldenius, Rup. (Meiderlinus), 67. Mepsche, R. de, 250. Meyer, C, 3. Meyer, L., 178. Mij, H. van der, 242. MM, David, 111. Moes, E. W., 241. Momma, 56, 215. Moor, B. de, 54. Mozes, 114, 115, 125, 161. Muller, F., 241. Müsli, Daniël, 95.

Natal, A., 244. Nellesteyn, Van, 82. Nethenus, Matthias, 12. Nethenus, Sam., 235. Nevius, Sara, 45. Nicole, P., 131. Noach, 120, 121, 161. Nokes, G., 252. Noodt, 61.

Olevianus, 139, 144, 213, 234. Outrein, D', 230. Ovidius, 9- Owen, 144. Paquot, P. N., 243. Pars, Adrianus, 101, 248. Pasor, 15. Patrick, 236. Pauli, Adrianus, 104. Paulus, 22, 73, 126, 128, 129, 139, 158, 176, 251. Peddie, James, 236, 237. Peenius, D., 250. Peiffers, W., 249. Pelsöczi, Joh., 251. Perkins, William, 153, 193, 207, 220, 223. Petrus, 66, 113. Peyrère, De la, 113. Pfaff, C. M., 2, 126, 215, 216, 234. Philo, 128. Pilatus, Pontius, 135. Placaeus, 112. Polanus, 139, 213. Poll, L. v. d., 241. Poniatovia, Christina, 230. Pontanus, 82. Poot, P. van, 37—39. Pringle, William, 247.

Raadt, Alhardt de, 16, 46, 47, 255. Raey, De, 178. Ram, J. de, 241. Recht, L, 244. Reczynski, Michael, 252. Reede, J. Baron van, 243. Reen, Regnerus, 62. Regius, Joh., 184. Relandus, Hadrianus, 252. Revius, 97. Rhenferd, Jac, 110, 111. Rhijn, M. van, 2. Richardson, 196. Ridderus, F., 70. Ris, Hendrik, 7. Ris, Nicolaas, 7. Ritschl, A., 2, 175, 223. Ritschl, O., 2, 149, 155, 158. Roëll, Herman Alexander, 62, 80, 82—85, 88, 177, 179, 182—184, 188, 211, 217, 231, 234. Rogier, L. J., 23. Roldanus, Nicolaas, 251. Rollock, Robert, 139, 214.

278 REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

Roseboom, 99. Rothe, 46. Rous, Francis, 175, 176, 186, 207, 223, 232. Rovenius, 23. Ruler, A. A. van, 224. Rutherford, Sam., 12, 197, 236. Ruys, Albertus, 251. Ryssenius, Leonardus, 182.

Saldenus, Guilelmus, 38, 70, 103, 104, 107, 169, 192, 207, 221, 223, 243. Salomo, 125, 176. Saltmarsh, 196. Samuel, 114. Sara, 120. Schalkenius, H., 22. Schelven, A. A. van, 30. Schlüter, 192. Schortinghuis, Wilhelmus, 223, 224, 230, 232, 233. Schotanus, Chr., 50. Schrenk, G, 215. Schurman, Anna Maria van, 13, 17, 195. Scott, R., 243. Scotus (Duns), 155. Selden, 74. Seneca, 152, 169. Sepp, C, 2, 133. Sibbs, 220. Simon, Richard, 113, 114. Simonides, S., 244. Smytegelt, Bernardus, 30, 223, 230—232. Sneanus, 214. Socinus, Faustus, 112, 130. Someren, J. F. van, 241. Spanheim, Ez., 250. Spanheim, Fridericus, 93, 94, 246. Specht, L., 242. Spencer, John, 94, 125, 126, 212. Spinoza, 113, 114, 155, 178. Spira, Franciscus, 74, 251.

Sprang, Guilelmus, 251. Springer, L., 242. Sternbergen, J. M., 50. Stinstra, 194. Stinstra, Joh., 233. Stolzenburg, A. F., 2, 215, 21Ó, 234. Straten, Simon van, 103. Suarez, 211. Szombati, Stephanus R., 251.

Teellinck, Joh., 17, 45, 223. Teellinck, Willem, 204, 220, 221, 223, 224. Terentius, 9. Tersteegen, Gerhard, 235, 236. Tertullianus, 132, 133. Theodorus, Joh., 17. Thijssen-Schoute, C. L., 177. Thomas (van Aquino), 141. Thuynen, Van, 235. Til, Salomon van, 94. Tilemann, Ph., 50. Timotheüs, 126, 154. Toland, 77. Torre, De la, 23. Treughorn, I., 246. Trigland, Jac, 93—95. Trinannus, Hermannus, 252. Tronchin, J. A., 63. Trotter, 243. Tuinman, Carolus, 80, 81. Tully, 197. Turretinus, 122, 156. Turretini, J. A., 67. Twisse, William, 150. Ubbenius, M., 9. Ulrich, Joh. Jac, 249. Undereyck, Theodorus, 235. Ursinus, 88, 139, 213. Ussher, James, 74, 139, 214. Velde, Abr. v. d., 17. Velthuijsen, Van, 57. Veluanus, 214. Venema, 233. Vergilius, 9. Visscher, H., 1. Vitringa, C, 56, 62, 82, 84, 230, 231, 234. Vlak, Joh., 83—86, 88. Voet, Paulus — van Winssen, 65, 248. Voetius, Gisbertus, 10—17, 23, 26, 31, 33, 40, 56, 59, 63, 65, 68, 88, 127, 128, 136, 143, 148, 149, 156, 166, 169, 171, 173, 191, 198, 201, 210, 214, 219, 221, 223, 224.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN 279

Voetius, Paulus, 10, 11. Vogellius, H., 9. Vogelsangh, R., 50. Vollenhove, Joannes, 104, 107, 254, 255. Vomelius, Pierius, 251. Vorstius, A., 241. Vossius, 155. Vries, Gerard de, 69, 82, 83, 86, 184, 188. Vrijer, M. J. A. de, 2, 221. Waeijen, Joh. van der, 4, 33—35, 37, 39, 40, 45, 56—60, 80, 101, 106, 122, 136, 183—185, 188, 191, 193, 194, 202, 215, 250. Waeijen, Joh. van der — (Jr-) 235. Walaeus, 193. Walckier, Lucas, 103. Walnoeus, Joh., 104. Wassenaar, Jacob van — van Duivenvoorde, 70. Weede, Everard van — van Dijkveld, 70—72, 248. Wendelinus, M. F., 10. Widmar, 15. Wiggertz, 214. Willem III, 57, 71—73, 78, 82, 228, 245. Williams, 197, 198. Winter, 194. Wits, Claes Jacobsz., 5—8, 26, 103, 107, 244. Wits, Jacob, 7. Wits, Johanna, 103. Wits, Martina, 103. Wits, Petronella, 103. Wits, Pieter, 7. Wittewrongel, P., 37. Wittichius, 106, 177—180. Wolzogen, 56, 57, 59, 177—180, 190, 193. Wubbena, J., 63.

Xenophon, 231. Ypey, A., 2, 209. Yvon, P., 195.

Zeeuw, P. de, 252. Zijlevelt, A., 241. Zwingli, 213.

STELLINGEN

I Herman Witsius behoort wel tot de foederaaltheologen, maar niet tot de Coccejanen.

II De theologie van Witsius vertoont het type van de theologie der Nadere Reformatie.

III Witsius' polemieek met het Cartesianisme, zoals dat op theologisch terrein doordrong, is een protest van het geloof tegen de overheersing van het verstand.

IV Het is minder juist om het orthodoxe Mohammedanisme om zijn praedestinatieleer als fatalisme of determinisme te qualificeren.

V Weliswaar staat de christelijke mystiek onder de verschijningsvormen der mystiek op zichzelf, omdat zij in principe de vereniging met God zoekt, doch de vereenzelviging schuwet, maar deze grens vervaagt somtijds. Vgl. W. J. Aalders, *Mystiek. Haar vormen, wezen, waarde*, Groningen- Den Haag 1928, blz. 34.

VI De toelichting van de Oud-Testamentische term „heilig" bij Ten Boom is onjuist, omdat de grondgedachte — afgezonderd van de wereld en toegewijd aan de dienst van God — daarbij wordt losgelaten. W. ten Boom, *Oud-7 estamentische kernbegrippen*, Amsterdam 1948, blz. 57—65.

VII De traditionele zienswijze, dat de profeet Jeremia de auteur van de Klaagliederen is, behoeft nog niet als onhoudbaar te worden prijsgegeven. Vgl. L. H. van der Meiden, *De Klaagliederen van Jeremia*, Baarn [1952], blz. 14—25.

VIII Van de twee opvattingen van *het Griekse maranatha*, die ook volgens Kuhn mogelijk zijn, is de interpretatie als bede (Heere, kom) gelet op de samenhang tussen Avondmaalsviering en parousieverwachting in Did. 10, 6 niet de minst aannemelijke, en om de overeenkomst met Openb. 22 :20 in 1 Cor. 16 :22 wel de meest waarschijnlijke. Vgl. K. G. Kuhn, in G. Kittel, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, IV, Stuttgart 1942, S. 470—475.

IX Ten onrechte meent Schweitzer, dat de idee der wedergeboorte bij Paulus ontbreekt, en wel ontbreken moet, omdat zijn denken geheel door de eschatologische verwachting beheerst wordt. A. Schweitzer, *Die Mysik des Apostels Paulus*, Tübingen 1930, S. 13 ff.

X Werner maakt een caricatuur van het oudkerkeiijk dogma, als hij het beschouwt als „eine im Banne weltflüchtiger Mentalitat ausgedachte Theorie der Erlösung". M. Werner, *Die Entstehung des christlichen Dogmas*, Bern-Leipzig 1941, S. 725.

XI Bij de verklaring van Augustinus' voorliefde voor de figuur van de antithese, heeft men niet alleen met de stijlopvattingen van zijn tijd te rekenen, maar ook met het feit, reeds door Norden opgemerkt, dat het christendom juist in tijden van geestelijke strijd gedrongen wordt te denken in antithesen. Vgl. E. Norden,

Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Cbr. bis in die Zeit der Renaissance, II, Leipzig 1898, S. 507 ff.

XII De stelling van Duker, dat het piëtisme gekenmerkt wordt door anti-dogmatisme, is in zijn algemeenheid onaanvaardbaar. A. C. Duker, *Gisbertus Voetius*, II, Leiden 1910, blz. 2351.

XIII Bij de discussie over de leer van Kuyper worde niet vergeten, dat hij de doperse richting op een cardinaal punt — de verhouding van geloof en doop — volkomen gelijk geeft. A. Kuyper, *E Voto Dordraceno*, III, Amsterdam. 1894, blz. 15.

XIV Terecht verklaart Berkouwer de functie in het heilswerk, die de Rooms-Katholieke Kerk aan Maria toekent, aldus: „In haar komt het dominante gezichtspunt der Roomse kerkleer: de verdienste op frappante wijze tot openbaring”. G. C. Berkouwer, *Conflict met Rome*, Kampen 1949, blz. 227.

XV Jaspers is geen christelijk existentialist, zoals Sartre meent, want zijn „philosophisch geloof” is van christelijk standpunt als een vorm van ongeloof te beschouwen. J. P. Sartre, *L'existentialisme est un humanisme*, Paris [1948], p. 17.

XVI De critiek van de zijde der dialectische theologie op art. 2 van de Ned. Geloofsbelijdenis gaat van onjuiste veronderstellingen uit.

XVII Er ligt waarheid in de opmerking van Berkhof, dat het eigen werk van de Heilige Geest, Die ons in Christus' werk inleidt, bij Barth's streng-christocentrisch stellen der problemen te kort komt en in veler prediking nog meer. H. Berkhof, *Crisis der Middenorthodoxie*, Nijkerk [1951], blz. 39.